

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LV

Sa. 213

Ağustos 1991

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 1

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

BAYRAM, Yrd. Doç. Dr. SEBAHATTİN: Taşınmaz Mallar Hakkında Yeni Kültepe Vesikalari (7 levha ile birlikte)	297
ÖZBEK, PROF. DR. METİN: İznik Roma Açık hava Tiyatrosundaki Kilisede Bulunan Bebek İskeletleri (3 resim, 6 grafik ile birlikte)	315
AYDIN, M.A., NAFİZ: Güzelhisar Urartu Kitabesi (1 harita, 2 resim ile birlikte)	323
GÜNDOĞDU, Doç. Dr. HAMZA: Develi/Havadan Köyü Külliyesi (1 kroki, 17 resim)	331
UYANIK, MEVLÛT: Osmanlı Düşünce Tarihinde Toplumsal Bir Muhalefet Olarak Şeyh Bedreddin ve Hareketinin Tahlili	341
GÖYÜNÇ, NEJAT: Osmanlı Devleti'nde Mevleviler	351
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (<i>Protégé</i>) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı	359
ERCAN, PROF. DR. YAVUZ: Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar	371
KÜÇÜKKAYA, YRD. DOÇ. DR. AYŞE GÜLÇİN: Mimarbaşı Sedefkâr Mehmet Ağa Dönemi Edirne Yapıları ve Defterdar Ekmekçioğlu Ahmet Paşa (18 şekil, 26 resim ile birlikte)	393
İLHAN, MEHMET MEHDİ: The Ottoman Archives and Their Importance For Historical Studies: With Special Reference to Arab Provinces (12 belge ile birlikte)	415
İLTER, FÜGEN: Doğaya Bırakılmış Bir Akdeniz Yerleşmesi: Kaya Köy (Levisi) ve Kiliseleri (3 çizim, 1 harita, 21 resim ile birlikte)	473
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR: Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika	483
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Bulgarcaya Türkçeden ve Türklerden Geçen Sözcükler	529

Konferanslar :

İLHAN, SUAT: Osmanlı İmparatorluğu Askeri Yapısı İçerisinde Tanzimatın Yeri	563
---	-----

Çeviriler :

RUBY, CHRISTIAN (Çev.: YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN): Tarih Nedir?	579
---	-----

Bibliyografya :

KURAY, GÜLBENDE: Giacomo E. Carretto: <i>I Turchi del Mediterraneo, dall'ultimo impero islamica alla nouva Turchia</i>	589
KÂHYA, PROF. DR. ESİN: Otam	593

B E L L E T E N

Cilt : LV

Ağustos 1991

Sayı : 213

TAŞINMAZ MALLAR HAKKINDA
YENİ KÜLTEPE VESİKALARI

Yrd. Doç. Dr. SEBAHATTİN BAYRAM

Kültepe kazılarında ele geçmiş olan 15.000 civarındaki tabletten pek azında ev satışından bahsedilmektedir. Büyük çoğunlukla ticarî muhtevalı olan vesikalardan ekonomik faaliyet ve ticarî canlılık hakkında edinilen in-tibaya göre, bu tür metinlerin daha fazla ele geçmesi beklenirdi. Üstelik, arsa-arazi satışına veya fiatına dâir ancak 1-2 metnin bulunması ve tarla satışına ilişkin vesika ele geçmemesi, C. Günbattı'nın belirttiği gibi¹, şaşır-tıcı olmakla beraber, Anadolu'da şahsî mülkiyetin sınırlı tutulduğu şeklin-de değerlendirilmemelidir. Bu durumu yerli halkın iktisadî gücüne ve ti-carî hayatın müessir kimseleri olan Asurluların, Anadolu'da bulunma se-beplerine bağlamak kâbilidir. Asurlularda, Anadolu'ya alış veriş yapmak için geldikleri ve zamanı dolduğunda memleketlerine geri dönecekleri düşüncesinin hâkim olduğunu ve onların bu sebepten dolayı gayr-ı men-kullere yatırım yapmadıklarını söyleyebiliriz. Ancak, bu insanların hiç ol-mazsa yaşayacakları bir evlerinin bulunması ve bazılarının iş durumları dolayısıyla taşınmaz mallarla ilgilenmesi gayet tabiidir.

Bu durumun yeni bir tesbiti olmak üzere, bu incelememizde 6 adet ev satış belgesi ve bunlara ek olarak tarla satışı veyâ kiralınması ile ilgili 1 metinle beraber toplam 7 adet vesikanın tamamının kopya, transkripsiyon, tercüme ve açıklamalarını, ayrıca, ev satışı veyâ fiatı hakkında dolaylı bilgi veren 7 adet vesikanın ise tamamen ya da kısmen transkripsiyon ve tercümelerini aktaracağız. Ek olarak arsa-arazi satışına veyâ fiatına dâir dolaylı bilgi veren 1 metinden de pasajlar alarak taşınmaz mallarla ilgili yeni örneklerimizi sunmuş olacağız.

¹ Doç. Dr. Cahit Günbattı, Ev Satışı ile İlgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çı-kan Bazı Sonuçlar. Belleten c. LIII, Nisan 1989, Sayı 206 s. 51 vd. Meslekdaşımız burada ev satışı ile ilgili 5 adet satış senedini ele alıp incelemiş ve açıklamalarını yapmıştır.

Daha önce 30 civarında olduğunu bildiğimiz ev satış vesikalarına yeni 10, 2-3 tane olan arsa-arazi satış ve fiyatlarına yeni 1 örnekle beraber, daha önce geçmeyen tarla satışına dâir işlediğimiz eldeki tek 1 vesika bu konuda malzemenin değerini ortaya koymakta ve bize B. Kienast² tarafından toplanıp işlenen metinlerle beraber, C. Günbattu'nın³ ve V. Donbaz'ın⁴ işledikleri konuyla ilgili metinlerini de gözden geçirerek istatistikî bir şema çıkarma imkânı sağlamaktadır. Biz, bu şemayı 3 ayrı grupta sunacağız: 1) Satışı yapılan gayr-ı menkullerin fiyatlarını kaydeden metinler, 2) Hem satış fiyatlarını hem de satıştan vazgeçilmesiyle alıcıya müracaat edilmesi hâlinde ödenmesi şart koşulan fiyatları ve bunların nisbetlerini ortaya koyan metinler, 3) Satış fiyatları belirtilmeyen fakat itiraz hâlinde ödenmesi gereken miktarları kaydeden metinler :

1) ARSA, TARLA ve EV SATIŞ FİYATLARI

Metin :	Satılan şey :	Fiatı :
No. 1 - 84/k 169	<i>eqlum mēraštum</i>	15 <i>šeḡel KÛ.BABBAR</i>
AKv No.1	5/6 <i>šubal qaqqurū pašiūtum</i>	180 <i>šeḡel KÛ.BAB. tiri</i>
a/k 1401	<i>qaqquru</i>	68 <i>šeḡel KÛ.BABBAR</i>
AKv No. 7	<i>bētum</i>	[x] <i>šeḡel KÛ.BABBAR</i>
AKv No. 16	"	[x] " "
AKv No. 31	"	18 " "
AKv No. 22	"	21 " "
No. 2 - b/k 121	"	30 " "
AKv No. 39	<i>bētū</i>	33 " "
AKv No. 6	<i>bētum</i>	33 3/4 <i>šeḡel KÛ.BAB.</i>
No. 3 - j/k 39	<i>bētū</i>	60 <i>šeḡel KÛ.BABBAR</i>
88/k 1050	"	60 " "
AKv c - BIN 4 173	<i>bētum</i>	65 " "
No. 5 - a/k 1255	<i>bētū</i>	120 " "
AKv f - TCL 4 21	"	129 " "
AKv g - KTS 7a	<i>bētum</i>	120 " "
n/k 72	"	150 " "
AKv e - VAT 9218	"	181 " "

² Burkhardt Kienast, Das Altassyrische Kaufvertragsrecht, Stuttgart-1984. Bu kitapta daha önce geçen taşınmaz mallarla ve diğer satış türleriyle ilgili dolaysız ve dolaylı bilgi veren metinler tamamen veyâ kısmen aktarılmıştır. Konumuzla ilgili olup dolaylı bilgi verenler s. 84 vd. da transkripsiyon ve tercümeleriyle beraber verilmiş, s. 89'daki listede ise fiyatlarla ilgili bilgiler kaydedilmiştir. Eserdeki 1, 6, 7, 16, 22, 23, 31 ve 39 nolu taşınmaz mallarla ilgili metinler ise transkripsiyon, tercüme ve açıklamalarıyla birlikte işlenmiştir. Bunlardan sadece 1 nolu metin arsa-arazi, diğerleri ev satışı ile ilgilidir. Kitabı, bu makalemizin devamında AKv şeklinde kısaltacağız.

³ Cahit Günbattu, a.g.y.

⁴ Veysel Donbaz, Publication of The Kültepe Tablets Housed in Ankara, XXXII. RAI, Münster, 8-12.7.1985 s. 149 vd.; Some Remarkable Contracts of 1-b Period Kültepe Tablets, T. Özgüç Armağan Kitabı s. 75 vd.

<u>Metin :</u>	<u>Satılan şey :</u>	<u>Fiatı :</u>
AKv d = CCT 5 31a	<i>bêtum</i>	210 " "
AKv a = ATHE 55	<i>bêtû</i>	240 " "
90/k 149	<i>bêtum</i>	300 " "
b/k 117 ve b/m 111	"	470 " "
No. 7 = 90/k 144	<i>bêtû</i>	610 " "
AKv b = CCT 5 19c	<i>2 bêtû</i>	780 " "
AKv k,l,m = TCL 14,2;11 TTC 6	<i>bêtû</i>	960 " "
AKv h = Or NS 50 101 No.2	<i>bêtum</i>	1200 " "
AKv n = VAT 9251	<i>bêtû</i>	300 <i>ma-na URUDU</i>
n/k 1742	"	140 " "

B) SATIŞ FİATI İLE SATIŞA İTİRAZ EDİLMESİ HÂLİNDE ÖDENMESİ ŞART KOŞULAN MİKTARI KAYDEDEN METİNLER VE BUNLARIN NİSBETLERİ

<u>Metin :</u>	<u>Satılan şey :</u>	<u>Satış fiatı :</u>	<u>İtiraz hâlindeki ödeme :</u>	<u>Nisbet :</u>
n/k 72	<i>bêtum</i>	150 ş. <i>KÛ.B.</i>	300 ş. <i>KÛ.BABBAR</i>	% 200
AKv No. 31	"	18 ş. "	60 ş. "	± % 330
AKv No. 22	"	21 ş. "	60 ş. "	± % 286
No. 2 = b/k 121	"	30 ş. "	120 ş. "	% 400
No. 3 = j/k 39	<i>bêtû</i>	60 ş. "	300 ş. "	% 500
No. 1 = 84/k 169	<i>eqlum mēraštum</i>	15 ş. "	120 ş. "	% 800
88/k 1050	<i>bêtû</i>	60 ş. "	600 ş. "	% 1000

C) SATIŞ FİATI BELİRTİLMİYEN FAKAT SATIŞA İTİRAZ EDİLMESİ DURUMUNDA ÖDENECEK MİKTARI KAYDEDEN METİNLER

<u>Metin :</u>	<u>Satılan şey :</u>	<u>İtiraz hâlinde ödenecek miktar:</u>
v/k 52	<i>bêtum</i>	45 <i>şeqel KÛ.BABBAR</i>
a/k 1263	<i>bêtû</i>	60 " "
n/k 31	<i>bêtum</i>	180 " "
No. 4 = 80/k 25	<i>bêtû</i>	300 " "
v/k 28	"	600 " "
No. 6 = k/k 35	<i>bêtum</i>	600 " "

Yukarıdaki listede görüldüğü üzere 18, 21, 30 ve 33 *şeql* gibi düşük fiatlara ev satılmasına karşın 780, 960 ve hatta 1200 *şeql* gümüşe de ev alınmakta ve satılmaktadır. Fiatlar arasındaki bu büyük fark, satılan evlerin kalite ve genişlik bakımlarından birbirinden çok ayrı olduğunu ortaya koymaktadır. Lûgatlerde Eski Asur ve diğer devirlere âit metinlerde *bētum* kelimesi için “ev” karşılığının dışında “mal, mülk; ticarethane”, hatta “arsa, arazi” anlamları da verilmektedir⁵. L. Motouš tarafından belirtilen⁶ ve C. Günbattu tarafından kabul edilen⁷ KKS 21 metnindeki *bētum*’un özel bir ev olmayıp, “ortaklaşa kullanılan ve içinde çalışan köleleri de kapsayan bir mülk” olduğu şeklindeki açıklama, herhâlde gerçeği yansıtmakta ve yukarıdaki ev satış fiatlarının farkını kısmen izah etmektedir. Bu kelime gerçekten de, belirtildiği gibi, “geniş ve büyük ev, mülk” hatta “köşk” gibi karşılıkları yanında “geniş işyeri; büyük ticarethane” mânâlarını da hâiz gibi görünmektedir.

Şimdi önce taşınmaz mallar hakkında ikinci derecede ehemmiyeti hâiz metinlerin tamamen veyâ kısmen transkripsiyon ve tercümelerini ele alalım. Daha sonra konuyla doğrudan ilgili 7 adet belgemizin tamamını, her yönüyle inceleyip gereken açıklamaları yapalım.

A. Arsa fiatları hakkında bilgi veren ender metinlerden olup, *Aššur-imitti* ile *Lamaša*’nın *Ušur-ša-Aššur*’a gönderdikleri ticarî muhtevalı mektubu teşkil eden Kt a/k 1401 nolu tabletin 23-24. satırlarında şu cümle geçmektedir: ²³ 1 *ma-na 8 GĪN KÛ.BABBAR a-na šī-mi-im* ²⁴ *qá-qí-ri a li-mi-im Šu-İštar ni-iš-qúl*, “Arşanın fiatı olan 68 *şeql* gümüşü *limmum Šu-İštar*’a ödedik.” İfade, hem arsa fiatını bildirmekte, hem de bunun *limmum* uvanındaki şahıslara ödendiğini ortaya koymaktadır. Metinde *limmum* ile şahıs adı arasında unutulmuş bir *ša* işâretinin var olduğunu kabul edecek olursak, cümleyi “Arşanın fiatı olan 68 *şeql* gümüşü *Šu-İštar*’ın *limmum*’luğuna kadar ödedik” şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Paranın *limmum*’a ödenmesi satışın Asur’da gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

B. Yerli *Hašui* ile kardeşi *Kurkasiba* arasındaki anlaşmazlıkla ilgili metnin tamamının transkripsiyonunu ve gerekli kısımlarının tercümelerini aktarıyorum. Kt 88/k 1050: ¹ *KİŞİB Kà-nu-nu-ú GUDU ša A-šûr* ² *Kİ-*

⁵ AHw 133a 5; CAD B 295a 7a.

⁶ Lubor Matouš-Marie Matoušová-Rajmová, Kappadokische Keilschrifttafeln mit Siegel, Prag-1980, s. 50.

⁷ C. Günbattu, a.g.y. s. 58’de konu ile ilgili daha geniş açıklama vardır.

ŠIB *İ-lá-áš-ra-ni* ³*KIŠIB* *Ha-áš-ra-a tám-kà-ru-ú* ⁴*ša* *Ha-šu-i ip-ħu-ru-ma* ⁵*lu tám-kà-ru lu nu-a-ú* *Ha-šu-i* ⁶*a-ša-sú ú sé-re-e-šu* ⁷*a-ħe-e-šu ip-ru-sú-ma* ⁸*Ha-šu-i a-ša-sú* ⁹*[ú] sé-re-e-šu* ¹⁰*a-na tám-kà-ru-tim* ¹¹*i-dí-nu-šu Ku-ur-kà-sí-ba* ¹²*a-ħu-šu A-ta-i-a* ¹³*Ta-ri-ku-tá ú A-be-li-i* ¹⁴*il₅-qí-ú 1 ma-na KÛ.BABBAR ší-im* ¹⁵*be-té-šu A-ra-wi-i* ¹⁶*Ša-ra-bu-nu-wa-a A-li-le-e* ¹⁷*A-ta-na Ta-li-a A-lu-wa-a* ¹⁸*Tù-ut-ħi-li-a Pè-ru-wa-a* ¹⁹*Wa-lá-ni-i Ki-kà-ar-ša-an* ²⁰*KÛ.BABBAR a-nàm ba-áb A-šur* ²¹*i-zu-zu-ú šu-ma a-na* *Ha-šu-i* ²²*a-ší-tí-šu ú sé-re-e-šu* ²³*ma-ma-an i-na be-el ħu-bu-li-šu* ²⁴*nu-a-ú-um šu-um-šu lá-qé* ²⁵*KÛ.BABBAR a-nim šu-ma* ²⁶*a* *Ha-šu-i a-ší-tí-šu* ²⁷*ú sé-re-e-šu* ²⁸*i-tù-a-ar 10 ma-na KÛ.BABBAR* ²⁹*a-na tám-kà-ru-tim i-ša-qú-lu,* ³⁰*“14-21 Onun ev(ler)inin fiatı olan 1 mina gümüşü, (İsimleri sayılan 10 kişi) bu parayı Asur’un kapısında paylaşacaklar. 21-29 Eğer, Haşui, karısı ve çocuklarından parayı almış olan alacaklı ya da yerli biri, Haşui, karısı ve çocuklarına itiraz edecek olursa tüccarlık için 10 mina gümüş ödeyecek!”*

6, 9, 22 ve 27. satırlarda geçen *šerrum*, Eski Asur metinlerinde *šar-rum* olarak da yazılmakta ve “(küçük) çocuk” mânâsına gelmektedir: AHw 1217b; CAD A II 463a b.

Metinden, evin fiatı ile ilgili bir itirazın vâki olması hâlinde bunun 10 katının ödenmesi şartı açıkça anlaşılmaktadır.

C. *Amurru-bāni* ile *Animum* arasındaki anlaşmazlıkla ilgili *Kaniš kārumu*’nun kararını kaydeden metin evin fiatı ve durumu ile ilgili bilgi de vermektedir. Kt a/k 1066: ¹*MAR.TU-ba-ni ù A-ni-num <iş-bu-tù-ni-a-tí-ma>* ²*i-na ba-áb ħa-ra-ni-šu* ³*ša A-ni-nim* ⁴*um-ma MAR.TU-ba-ni-ma* ⁵*a-na A-ni-nim-ma* ⁶*ší-im É^{te-c} KÛ.BABBAR* ⁷*dí-nam um-ma A-ni-num-ma* ⁸*mì-šu-ú KÛ.BABBAR ší-im* ⁹*É^{te-c} ša té-ri-šu-ú* ¹⁰*É^{tù-ú} a-na 3 ma-na* ¹¹*KÛ.BABBAR uk-ta-lu* ¹²*um-ma MAR.TU-ba-ni-ma* ¹³*iš-tù-ma É^{te-c}* ¹⁴*lá ta-am-tù-ú-ni* ¹⁵*i-na a-mì-im ša KÛ.BABBAR* ¹⁶*i-du-nu-ni-ku-ni* ¹⁷*a-ma-at-kà i-na* ¹⁸*É^{te-c} lu tù-ší-i* ¹⁹*a-na a-wa-atim a-ni-a-tim* ²⁰*kà-ru-um Kà-ni-iš* ²¹*i-dí-ni-a-tí-ma ší-bu-tí-ni* ²²*İĞİ GİR ša A-šur ba-áb* ²³*DINGIR^{im} ni-dí-in* ²⁴*İĞİ Ú-ra-a İĞİ [.]^d UTU* ²⁵*İĞİ A-šur-i-mí-tí* ²⁶*İĞİ İ-tur₄-DİNGİR,* ²⁷*“1-3 Amurru-bāni ve Aninum, Aninum’un yolunun kapısında <bizi tuttular>: 4-5 Amurru-bāni Aninum’a şöyle dedi: 6-7 Ev(ler)in fiatı olan parayı bana ver! Aninum şöyle cevap verdi: 8-9 Niçin ev(ler)in fiatı olan parayı soruyorsun? 10-11 Evler 3 mina gümüşten dolayı alıkonmuştur. 12-14 Amurru-bāni şöyle dedi: Evlerin (değ-*

rini) tenzil etmediğinden (ve) ¹⁵⁻¹⁸onların bize verdiği senin diğer parandan (dolayı), kadın kölen/ikinci karın ev(ler)den çıksın! ...". Herhâlde satılan evin parasıyla ilgili olan metinde, *Kaniš kârumu*'nun haklarında hüküm verdiği *Amurru-bâni* ve *Aninum* isimli Asurluların akraba oldukları anlaşılmaktadır.

D. *Aşşur-malik* ile *Adad-ribi* isimli şahıslar hakkında hukukî bir metin olan Kt j/k 292 nolu metin de konuyla ilgilidir: ¹*KIŠIB En-um-A-šur DUMU Iš-me-A-šur* ²*KIŠIB İli₅-ba-ni DUMU A-lá-bi₄-im* ³*KIŠIB Ú-sú-ur-ša-A-šur DUMU Šu-Be-lim* ⁴*KIŠIB* ^d*IM-ri-bi₄* *DUMU Ga-zi-a* ⁵*A-šur-ma-lik* ^ù ^d*IM.GAL* ⁶*i-na mi-ig-ra-ti-šu-nu* ⁷*iš-bu-tù-ni-a-ti-[ma]* ⁸*ni-iš A-lim^{ki} it-mu-ú-ma* ⁹*lu É^{be-te} lu tuṣ-pi ha-ru-mu-tim* ¹⁰*i-na Kâ-ni-iš^{ki} lu i-na* ¹¹*Ni-ih-ri-a e-zi-bu-ni* ¹²*qá-tám ša* ^d*IM-ri-bi₄* ¹³*A-šur-ma-lik iš-a-am* ¹⁴*a-na qá-ti-šu* ^d*IM-ri-bi*, ¹⁵*ù me-er-ú-šu a-na A-šur-ma-lik* ¹⁶*ù me-er-e-šu ú-lá i-tù-a-ar* ¹⁷*qá-tum ša* ^d*IM-ri-bi₄* ¹⁸*a-na A-šur-ma-lik i-za-az,* ⁵⁻⁸*Aşşur-malik* ve *Adad-ribi* mukaveleleri gereği bizi tuttular ve şehrin huzurunda yemin ettiler: ⁹⁻¹¹*Kaniš*'te veyâ *Nihria*'da bıraktıkları ister evler, isterse zarflı tabletler (üzerindeki) ¹²⁻¹³*Adad-ribi*'nin hissesini *Aşşur-malik* satın aldı. ¹⁴⁻¹⁶Onun hissesi için *Adad-ribi* ve çocukları *Aşşur-malik* ve çocuklarına müracaat etmeyecek. ¹⁷⁻¹⁸*Adad-ribi*'nin hissesi *Aşşur-malik* için duracak." 4, 12, 14 ve 17. satırlarda, daha önce dâima *Adad-rabi* olarak geçen şahıs adı, *Adad-ribi* şeklinde kaydedilmiştir. Bu metnimizden ise *Aşşur-malik*'le *Adad-ribi*'nin kardeş veyâ ortak olabilecekleri anlaşılmaktadır.

E. *Akala* isimli kadının borcu ile ilgili metinde, 140 *mina* bakırdan bahsedilmekte, vâde yapıldıktan sonraki satırlarda ise bunun *Amur-Aşşur*'un evinin fiatı olduğu kaydedilmektedir. Kt n/k 1742: ³*KIŠIB A-kâ-la ša hu-bu-ul* ⁴*A-kâ-la 2 GÚ 20 ma-na URUDU ...* ¹⁵... *URUDU ši-im* ¹⁶*be-té* ¹⁷*ša A-mur-A-šur,* ³⁻⁴*Akala*'nın mührü. *Akala*'nın borcu (olan) 140 *mina* bakır hakkında... ¹⁵⁻¹⁷Bakır, *Amur-Aşşur*'un evinin bedeli(dir)."

F. *Aşşur-malik* ile *İsmet-ili* arasındaki bir meselenin kaydedildiği Kt 84/k 438 nolu metnin son 6 satırında şunlar kaydedilmiştir: ¹⁵*ši-im É^{tim} 16ša! wa-ar-ki É* ¹⁷*A-šur-ma-lik ú-tá-hi-šu-um* ¹⁸*É^{tü} a-na* ¹⁹*Iš-me-et-DINGİR* ²⁰*i-za-zu,* "*Aşşur-malik*'in evinin arkasındaki evin fiatını ben ona yaklaştırdım! Ev *İsmet-ili* için duracak."

G. *Puzur-İstar*'ın 5 Asurluya gönderdiği ev ile ilgili bilgiler de bulunan Kt 90/k 149 nolu 39 satırlık metnin 32-34. satırlarında : ...5 *ma-na*

³³KÜ.BABBAR *a-sí-ma a ší-im* ³⁴É^{ti-im} *ás-qú-ul-ma*, “5 *mina* gümüşü tartıştım ve evin fiatı olarak ödedim” ifâdesi geçmektedir.

H. *Lamassî*'nin bayan *Habuahşuşar*'a gönderdiği ve “sen benim kızkardeşimsin, sen benim beyçemsin” ifâdesinin de bulunduğu Kt a/k 1385 nolu tabletin, sonraki satırlarında şunlar yazılıdır: ⁵*ki-ma i-a-tí i-zi-zi-ma* ⁶É^{be-té-c} *a-na* ⁷*ší-mi-im dí-ni-ma*, “Benim vekil(ler)im karşı dursunlar ve ev(ler)imi satsınlar ve..”

Şimdi, gayr-ı menkullerle ilgili asıl satış vesikalarına geçelim. Bunlardan 1 nolu metnimiz tarla satışı ya da kiralanması, 2-7. metinlerimiz ise ev satışı hakkındadır.

No.1 (Kt 84/k 169)

Satıcısı, alıcısı ve şahitlerini yerlilerin teşkil ettiği bu metin, Kültepe tabletlerinde ilk defa olarak tarla satışından bahsetmekte ve “*eqlum mērašum* = ziraate elverişli tarla” ibâresini taşımaktadır. Özellikle baş ve son kısımlardaki eksikler, ilgili şahıslar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamızı engellemiştir. Tarla için verildiği kaydedilen 15 *šeqel* gümüş, oldukça düşük bir miktar olup, ayrıca tarlanın 5 seneliğine kiralanmış olduğu intibia da veren metinde, yer yer hata ve anlaşılamayan kısımlara rastlanmaktadır. Tarla satışından vazgeçilip alıcıya müracaat edilmesi hâlinde, satış fiatı olan 15 *šeqel*'in sekiz katı, yâni 2 *mina* ödeneceği kaydedilmiştir.

[KÍ . kâ]-lu-wa-a

[. .]-nu-ma-an

ù Ša-ak-ri-ú-ma-an

[DUMU]^c-šu eq-lam

5. me-ra-ás-lám a-na 15 GÍN KÜ.BABBAR

Ha-ra-ni-iš

ù Hu-da-da

iš-ú-mu

a-dí-i MU.5.ŠE

10. e-qal-šu-nu

K. [š]u-um-šu

Ay. KÜ.BABBAR a-dí-i

MU.5.ŠE 15 GÍN

KÜ.BABBAR-šu-nu ú-ta-ru-šu-nu-tí-ma

15. *ù e-qal-šú-nu*
i-la-qí-ú šú-ma
ma-ma-an a-na eq-lim
i-tù-a-ar 2 ma-na KÙ.BABBAR
i-ša-qú-lu IGI A-sú
20. *DUMU Da-lá-áš IGI Tù-ma-na*
[.]ku-ur IGI Pé-ru-a
- K. *[.]la-ki-a-ra-áš*
[. . .] Šu-um-na-aḫ-šú
- SK. *[. . .]da-šú*

(1-4) [*ka/luwa* ile oğulları' [] *numan ve Šakriuman*'dan 4-5) ziraate elverişli tarlayı 15 *šeḡel* gümüş karşılığı (6-8) *Ḥaraniš ve Ḥudada* satın aldılar. (9-10) (Tarla) 5 seneye kadar onların tarlasıdır. (11-14) Her halde onların parası (olan) 15 *šeḡel* gümüşü 5 seneye kadar onlara iade edecekler ve (15-16) tarlalarını (geri) alacaklar. (16-19) Eğer herhangi bir kimse tarla için itiraz edecek olursa 2 *mina* gümüşü ödeyecekler! (19-24) *Dalaš*'ın oğlu *Asu*'nun huzurunda, [. .] kur, [] *lakiaras*'ın [oğlu] *Perua*'nın huzurunda, [] *dašú*'nun [oğlu] *Šumnaḫšú*'nun huzurunda.

Açıklamalar :

St. 1-2'de tarla satışını yapan şahısların kaydedilmiş olduğunu ve dolayısıyla bir *KÍ* ya da *iš-tí* yazılmış olması gerektiğini düşünüyoruz.

4-5. *eqlum mēraštum* “ziraate elverişli tarla, ekilmeye hazır tarla” ibaresi diğer devirlere ait metinlerde de ancak bir defa, fakat Eski Asurca Kültepe metinlerinde, üstelik satışı ya da kiralanması bahis konusu edilerek ilk defa geçmektedir. İfadedeki *mēraštum* kelimesi, Kültepe metinlerinde ödeme zamanını belirtmek maksadıyla daha önce bir defa geçmiştir: AHw 645b; CAD M II 24a 2.

6. Daha önceki metinlerde rastlayamadığımız ve 7. satırdaki *Ḥudada* ile beraber geçen *Ḥaraniš*'in, Akadca *ḥarrānum* ile ilgisi herhâlde olmalıdır. Diğer bütün şahıs adlarının yerlilere ait olduğunu da nazara alarak, bunu yerli bir isim kabul ediyoruz.

10., 15. satırlarda geçen *GAL* işareti, metnin akışı, satılmış olan tarlanın ifade edilmek istendiği intibasını verdiğinden dolayı, *-qal* diye alınmıştır. Ancak, *eqlum* kelimesinin status constructus hâli *eqel* olduğundan, burada *qel* ya da *qé-el* işaretleri beklenirdi.

No.2 (Kt b/k 121)

Asurca isim taşıyan bir babanın, herhalde yerli karısından doğma yerli dilde bir isim taşıyan oğluna âit evinin, bir başka Asurlu'ya düşük bir ücretle satıldığına ilişkin belgedir. Ev hakkında itiraz vâki olması hâlinde, fiatının 4 katı olan 2 *mina*'nın alıcıya ödeneceğinin kaydedildiği senedin, 4 tane yerli şahidi vardır.

a-na 1/2 ma-n[a KÛ.BABBAR]

ù ū-ib-ti-š[u]

Ē^{be-tim} iš-ti

Šar-ni-kâ-an DUMU Šu-Be[-lim]

5. *Šu-İštar iš-am-šu*

Ē^{be-tim} ma-ma-an

a-na Šu-İštar

K. *i-tù-ar*

10. *2 ma-na KÛ.BABBAR*

Ay. *i-ša-qal-šu-um*

İGİ Ma-sâ-a

İGİ Ū-zu-a

İGİ Kâ-ra-šu-na

İGİ A-lu-lu

(5) *Šu-İštar*, (1-2) $1/2$ *min*[a gümüş]e ve fâizine (karşılık) (3-4) *Šu-Bē[lum]*'un oğlu *Šarnikan*'dan evi (5) satın aldı. (6-9) Eğer herhangi bir kimse evin (sahipliği) hususunda *Šu-İštar*'a müracaat edecek olursa (10-11) 2 *mina* gümüşü ona ödeyecek. (12-15) *Masa*'nın huzurunda, *Uzua*'nın huzurunda, *Karasuna*'nın huzurunda, *Alulu*'nun huzurunda.

Açıklamalar :

St. 1-2. Şu ana kadar *Šu-Bēlum* ile akrabalığı bilinmeyen ve yerli dilde bir isim taşıyan *Šarnikan*, evini, herhâlde zamanında ödeyemediği çok düşük bir miktar olan $1/2$ *mina*'lık gümüş borcu ile, buna âit birikmiş fâizlerine karşılık satmak, daha doğrusu devretmek zorunda kalmıştır.

No. 3 (Kt j/k 39)

Dokuz kişinin mührünün bulunduğu kaydedilen metinde, bir yerli bayanın, yakınlıkları ya da ilişkileri bilinmeyen diğer üç yerli şahsa, bu üç kişiden *Tamuria*'ya ait evin parasını ödediğini ve kendisine itiraz edilmesi

hâlinde, evin fiatı olan 1 *mina*'nın 5 katı miktarındaki 5 *mina*'nın iade edileceğini kaydetmektedir.

KIŠĪB NĪ-NĪ KIŠĪB A-lá-bi-za

KIŠĪB Du-ḥu-na-ra KIŠĪB

Ī-li-a KIŠĪB Ḥa-bi₄-a

KIŠĪB A-lá-ša-ki KIŠĪB

5. *Ta-mu-ri-a KIŠĪB Ga-li-a*

KIŠĪB Ša-da-aḥ-šu

Ay. 1 *ma-na KŪ.BABBAR šī-im*

É^{be}-i₄ ša Ta-mu-ri-a

iš⁷-ti na-dí-ša ù

10. *ku-nu-ki-ša Ḥa-ta-šu-šar*

a-na Ta-mu-ri-a

Ša-da-aḥ<-šu> ù Ga-li-a

ta-áš-<<qú->> qúl šu-ma

Ma-da-da ú še-ru-šu

15. *i-tù-ru-šī-im*

5 ma-na KŪ.BABBAR

K. *i-ša-qú-lu-šī-im*

(1-6) *NĪNĪ*'nin mührü, *Alabiza*'nın mührü, *Duḥunara*'nın mührü, *Īlia*'nın mührü, *Ḥabia*'nın mührü, *Alašaki*'nin mührü, *Tamuria*'nın mührü, *Kalia*'nın mührü, *Šadaḥšu*'nın mührü. (7-10) *Tamuria*'nın evinin değeri (olan) 1 *mina* gümüşü, onun terkettiği ve mühürlediği ile (birlikte); (10-13) (bayan) *Ḥatašušar*, *Tamuria*, *Šadaḥšu* ve *Galia*'ya ödedi. (13-15) Eğer *Madada* ve çocuğu o kadına itiraz edecek olurlarsa (16-17) 5 *mina* gümüşü ona ödeyecekler.

Açıklamalar :

3. satırdaki *Ḥabia*'nın, AKT I 39 metninin tabletinin 3., zarfının ise 1. ve 6. satırlarında geçen "*Ḥabia ša Kalatua*" ifadesindeki şahısla aynı olup olmadığı belli değildir. İsim ayrıca aşağıda No.6 metninin tabletinin 18., zarfının ise 2. satırında geçmekte ve buradan, *GAL mahirim* olan *Kalua*'nın kardeşi olduğu anlaşılmaktadır.

9. Bu satırdaki, *iš-* olarak değerlendirdiğimiz işaret biraz farklı yazılmıştır. Daha sonra gelen *na-dí-ša* kelimesini ise; *nadû*, *nadium* ve femininum formu ile *naditum* kelimesi ile irtibatlandırmak ve "o kadının terekesi, bıraktığı" şeklinde anlamak istiyoruz: AHw 705b 6b; CAD N I 67a la.

14. Şahıs adı olarak kabul etmek istediğimiz *Madada* ve oğlunun kimliği ve hangi sıfatla evi satın alana itiraz edeceği belli değildir. Ancak bunların *Tamuria* ile akraba olmaları muhtemeldir.

No. 4 (Kt 80/k 25)

Yerli bayan *Şupiasuwa*'nın, yine yerli *Walḥaşna*'nın evini, yakınlıkları bilinmeyen *Gabaşunuwa* ve *Lulu* ile *Walḥaşna*'dan aldığına, daha doğrusu evin fiatı hakkında onları paraya doyurduğuna dâir bir belgedir. Evin satış değeri kaydedilmemiş, ancak ev hakkında bir müracaat olması hâlinde 5 *mina* gümüş ödeneceği belirtilmiştir.

šī-im É^{te} ša Wa-al-ḥa-ās-na
Ga-ba-šū-nu-wa
Lu-lu ù Wa-al-ḥa-ās-na
Šu-pi-a-šū-wa tū-ša-bi₁-šū-nu

5. a-na Šu-pi-a-šū-wa
ma-ma-an lá i-tù-wa-ar
ša a-na É^{be-té}
i-tù-ru-šī-ni
5 ma-na KŪ-BABBAR

K. 10. a-na Šu-pi-a-šū-wa

Ay. i-ša-qal
ĪĜĪ Ša-ḥa-ša-ra
ĪĜĪ Pè-ru-a
ĪĜĪ Ša-ḥa-ša-ra

15. DUMU Kā-ba-šū-nu-a

(4) *Şupiasuwa*, (1) *Walḥaşna*'nın evinin fiatı (hususunda) (2-3) *Gabaşunuwa*, *Lulu* ve *Walḥaşna*'yı (4) tatmin etti. (5-6) Hiç kimse *Şupiasuwa*'ya (ev hakkında) müracaat etmeyecek. (7-8) (Şâyet) ev için birisi ona başvuracak (olursa) (9-11) 5 *mina* gümüşü *Şupiasuwa*'ya ödeyecek. (12-15) *Şahaşara*'nın huzurunda, *Perua*'nın huzurunda, *Kabaşunua*'nın oğlu *Şahaşara*'nın huzurunda.

No. 5 (Kt a/k 1255)

İkūppia'nın, *Ababa*'ya âit evi, içinde kullanılan eşyanın bu fiata dâhil olup olmadığını ifade eden kısmı kırık olduğundan, bahsedilen eşyalar dâhil veya hâriç olmak üzere, 2 *mina* gümüşe satın alışı kaydeden metinde, anlatılan olaylardan bazıları kırıklar sebebiyle tam anlaşılammaktadır.

- a-na 2 ma-na KÛ.BABBAR*
É A-ba-ba
I-ku-pi-a
iš-a-am lu ú-tù[-ub-tu-um]
 5. *lu ku-si-um*
lu pá-šû-ru-um
mì-ma šû-um-šû
ú-la ú-[-še-er]
É^{bc-tu}
 10. *É I-ku- [pi-a]*
 K. *a-dí ba-al-[tá-at]*
 Ay. *GA-MU-[-UH]*
tù-ša-ab
ma-ma-an
 15. *la i-tá-ra-sí*
a-dí ba-[al]-[a-at]
[. . .] É^{bc-tu}
šû[-ma iš-t]ü-mu-uḫ-ma
[i-t]á-ra-sí KÛ.BABBAR
 20. *1 ma-na i-ša-qal-ši-im-ma*
tù-ši
IGI A-šûr-ma-lik
IGI I-ku-pi-A-šûr

(3) *Íkúppia*, (2) *Ababa*'nın evini (1) 2 *mina* gümüşe (karşılık) (4) satın aldı. (4-6) İster mobilya, ister iskemle, isterse masa (7-8) hiçbir şeyi [bırakmadı]. (9-10) Ev, *Íkú[ppia]*'nın evi(dir). (11-13) Yaşadığı sürece... oturacak. (14-15) Hiç kimse o kadını (evden) çıkarmayacak. (16-17) Yaşadığı sürece [] ev []. (18-21) Eğer (senedi) geçersiz kılırsa ve kadını evden çıkaracak olursa, ona 1 *mina* gümüşü verecek ve o kadın da çıkacak. (22-23) *Aššur-malik* in huzurunda, *Íkúppi-Aššur* 'un huzurunda.

Metnin zarfı :

- KÍŠÍB A-ba-ba DUMU^d*
KÍŠÍB A-šûr-ma-lik [DUMU
KÍŠÍB I-ku-pi [-a DUMU
a-na 2 [ma-na KÛ.BABBAR
 5. *É A-ba-ba [I-ku-pi-a]*
iš-a-am lu [ú-tù-ub-tù-um]

- K. *lu ku-s/i-u/m*
 Ay. *lu pá-šú-ru-u/m mi-ma/*
[šú-um-šú] ú-[la ú-šé-er
 K. 10. *[. .] tú-m/u*
[la i-lá-]ra-sí/KÚ.BABBAR 1 ma-na/
 SK. *i-ša-qal-ši-im-ma*

Açıklamalar :

Tabletin 4. ve zarfın tahminen 6. satırında geçen kelimeyi, daha sonraki iki ev eşyası olan *kussium* ve *paššūrum* isimlerini nazarı itibara alarak, yine bir ev eşyası olan *utubtum* olarak değerlendirmenin isabetli olduğu kanaatindeyiz.

8. satırdaki *ú-la'*dan, yâni olumsuzluk ekinden sonra gelen ve sadece *ú-* işâretinin görünebildiği kelimeyi fiil olarak değerlendirmek gerektiği açıktır. Ancak, cümle akışı içerisinde hangi fiilin bu yere daha uygun olacağı tartışılabilir. Biz bu kısmı *ú-la ú-[šé-er]*, yani “ona serbest bırakmadı” diye kabul ediyoruz. Bununla da, evi satan kimsenin sadece evini sattığı, zikredilen eşyaları evi satın alana vermeyeceği ifâde edilmek istenmiştir düşüncesindeyiz. Bu durumun aksi, yâni bu cümleyi, evi satın alan kimsenin söylemiş olması da mümkündür. Özne belli olmadığı için fiil hem satan, hem de alan için geçerli kabul edilebilir. Kırık olan kısmı, *ú-la ú-[kâ-al-šú-nu]*, yani “onları tutmayacak” diye alarak, evi satın alanın, bahsedilen eşyaları alkoymayacağını ifâde edilmek istendiğini de düşünebiliriz.

Tablet 12. satırında geçen işâretlerden kesin birşey çıkarmak zordur. Burada, belki de, *İkūppīa'*nın satın aldığı evde oturmasını düşündüğü kadının adı kayıtlıdır. Daha sonra, kırıklardan dolayı anlayamadığımız durum değişikliği hâlinde, sözkonusu kadına ancak ı *mina* gümüş verildikten sonra evden çıkarılabileceği belirtilmektedir.

15. ve 19. satırlarda geçen *tarādum*, “kovmak, taretmek, defetmek” karşılıklarına da gelmekte, fakat bu mânâda Kültepe metinlerinde daha önce geçmemektedir.

No. 6 (Kt k/k 35)

Bu metin, K.R. Veenhof'un Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology isimli kitabının *GAL maḫīrim* “pazar âmiri, ağası, idarecisi” ibâresini ele aldığı 394. sayfasında; K. Balkan'ın, Londra'daki Rencontre

Assyriologique'de fotoğrafını vererek *Kalua*'nın, *GAL maḫirim* olduğundan bahsettiğini belirttiği belge olmalıdır.

Yerli *Luwaduman*'ın evini, kendisiyle beraber; biri Asurlu, diğeri yerli ismi taşıyan üç kişiden, yine yerli *Šupiahšu*'nun satın aldığını kaydeden belgede, satış fiyatı bulunmamakta, itiraz hâlinde evi satın alana 10 *mina* gümüş ödeneceği belirtilmektedir.

É Lu-wa-du-ma-an

a-na-šī-mi-im

A-šur-na-da

Lu-wa-du-ma-an ú

5. *Ma-ri-lá i-dí-nu*

Šu-pi-a-aḫ-šu iš-a-am

šū-ma ma-ma-an

a-na É^{im}

i-tū-wa-ar

10. 10 *ma-na KŪ.BABBAR*

K. *i-ša-qal*

Ay. *lu be-el ḫu-bu-lim*

lu tū-si-num

i-tū-wa-ar

15. *a-na A-šur-na-da*

Lu-wa-du-ma-an

ú Ma-ri-lá i-tū-ru

IGI Kā-lu-a IGI Ḫa-bi₄-a

IGI Ta-ri-ku-ta

IGI Zū-a

(3-5) *Ašur-nādā*, *Luwaduman* ve *Marila* (1) *Luwaduman*'ın evini (2) fiata (5) verdiler (sattılar). (6) *Šupiahšu* satın aldı. (7-9) Eğer herhangi bir (kimse) ev için müracaat edecek olursa (10-11) 10 *mina* gümüş ödeyecek. (12-14) İster borcun sahibi, ister, *tusinnum* başvuracak (olursa) (15-17) *Ašur-nādā*, *Luwaduman* ve *Marila*'ya başvuracaklar. (18-20) *Kalua*'nın huzurunda, *Ḫabia*'nın huzurunda, *Tarikuta*'nın huzurunda, *Zua*'nın huzurunda.

Metnin zarfı :

KIŠIB Kā-lu-a GAL ma-ḫi-ri-im

KIŠIB Ḫa-bi₄-a a-ḫi-šu

KI[ŠIB] Ta-ri-ku-tá DUMU Ḫa-al-ki-a-šu

KİŞİB *Žu-a DUMU A-ta-lá*

5. *KİŞİB A-šur-na-da DUMU Ga-zu-ba*

KİŞİB Lu-wa-du-ma-an DUMU Ħi-iš-ta-[aḫ]-šū

KİŞİB Ma-ri-lá

É Lu-wa-du[-ma-a]n

a-na ší[-m]i-im

K. 10. *[A-šur-na]-da Lu-wa-du-ma-an*

Ay. *ú [Ma-ri-]lá i-dí-nu*

Šu-pi-a-aḫ-šū iš-a [-am]

šū-ma a-na É^{um} ma-ma-[an]

i-tù-wa-ar 10 ma-na KÜ.BABBAR

15. *i-ša-qal šu-ma be-el*

ḫu-bu-lim lu tú-si-num

i-tù-wa-ar

a-na A-šur-na-da

K. *Lu-wa-du-ma-an*

SK. 20. *ú Ma-ri-lá*

i-tù-wa-ar

Açıklamalar :

St. 3-5. *Aššur-nādā*'nın, *Marila* ve evini sattıkları *Luwaduman* ile beraber geçmesi ilginçtir. Bu şahısların akrabalıkları ya da ilişkileri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Biz, pek sık rastlanmamakla beraber, Asurlu birinin, yerli bir kadınla evlenmesi ve çocuğun da yerli dilde bir isim taşıması ihtimalini bu şahıslar için gözardı etmek istemiyoruz.

Marila şahıs adı, yayınlanmamış Kt s/k 54,3'te ve aynı metnin 13. satırında şu ifâdede geçer: (11) *İGİ Pé-ru-a* (12) *ra-dí-im ša É* (13) *Ma-ri-la*. Buradan *Perua*'nın, *Marila*'nın âilesinin kervan sürücüsü olduğu da anlaşılmaktadır.

Tabletin 14. satırındaki fiilin tekil olarak kullanılmasına rağmen, aynı özneyle âit 17. satırdaki fiilin çoğul kullanılması, bir kâtip hatası olarak değerlendirilmek gerektir. Metnin zarfının 15. satırındaki *šumma* kelimesi ile 17. ve 21. satırlarında geçen aynı formdaki çekilmiş fiiller; tabletteki anlaşmazlığı ortadan kaldırmakta ve "Eğer alacaklı ve *tusinum* itiraz edecek olursa, *Aššur-nādā*, *Luwaduman* ve *Marila*'ya başvuracak" biçimde, cümleyi daha anlaşılır hâle koymaktadır.

Tabletin 13. ve zarfın 16. satırındaki *tusinnum*'un; C. Günbattı'nın Belleten 206. sayı, s. 58-59'da "*tusinnum* ve *rabi šābim*'in aynı zamanda bir *upatinnum* grubunun içinde yer aldıkları ve *upatinnum*'ların da asıl mülkiyeti başka birisine âit olan ve işletme özelliği bulunan bir emlak üzerinde, bazı imtiyazlara sahip 'kiracılar' oldukları" şeklindeki açıklamalarını değerlendirerek ve daha önceki metinlerde evi satanların, satın alana itiraz etmesi hâlinde ödeyecekleri miktarı belirten ifâdelere ilaveten, bu metinde, ayrıca "(ister) alacaklı, isterse *tusinnum* itiraz edecek olursa, (evi satan) *Aššur-nādā*, *Luwaduman* ve *Marila*'ya başvuracaklar" cümlesinin kaydedilmiş olmasını da gözönünde bulundurarak, "satış senetlerinde görünen ve hukukî bir özelliği olan şahıs veyâ görevli" olduğunu düşünüyüz.

18. satırdaki *Habia*, zarfın 1.-2. satırlarında görüleceği üzere *GAL maḥirim* olan *Wašhuba*'nın kardeşidir. İsim AKT I 39 tablet 3, zarf 1,6'da "*Habia ša Kalatua*" ifâdesinde ve yukarıda No. 3,3'de de geçmektedir.

Zarfın 1. satırında geçen *Kalua GAL maḥirim* ibaresi hakkında, Veenhof tarafından Aspects s. 394'de bilgi verilmiştir. Veenhof, bu ifâdenin, o ana kadar 6 metinde geçtiğini, bunlardan ikisinde bu unvanı taşıyan şahısların isimlerinin kaydedilmediğini belirtir ve üçüncü metinden *Kalua'nın GAL maḥirim* olduğunu anlaşıldığını ifade eder, Diğer üç metinde ise bu unvandaki şahıs *Wašhuba*'dır. *Wašhuba*, bu üç metnin ikisinde şahit, üçüncüsünde ise köle olması muhtemel kaçak birinin iâdesini sağlayan kişi pozisyonunda geçmektedir. *Wašhuba*'nın iki metinde şahitlik yaptığı gibi, *Kalua* da bu metnimizde aynı fonksiyonda görünmektedir.

Bu unvandaki bir başka şahsa, satılan yünlerin fiyatıyla ilgili bir belge olan Kt s/k 53 metninde rastlıyoruz: (1) *1 1/2 ma-na KÛ.BABBAR* (2) *ši-im SĠG.ĦĪ.A* (3) *KĪ Pí-ir-wa-al-a* (4) *GAL ma-ḥi-ri-im* (5) *ù Ša-da-aḥ-šu* (6) *a-ḥi-šu ŠĀ.BA* (7) *1 ma-na- i-a-um* (8) *1/2 ma-na ša* (9) *En-um-A-šûr* (10) *DUMU Ša-lim-a-ḥi-im*, "(1-2) Yünlerin değeri (olan) *1 1/2 mina* gümüş (3-6) pazar âmiri *Pirwal*'a ve kardeşi *Šadaḥšu* ile(dir) (6-7) İçinden *1 mina*'sı bana (âittir). (8-9) (Kalan) *1/2 mina Šalim-aḥum*'un oğlu *Ennum-Aššur*'un(dur)".

Bu metinden, *GAL maḥirim* "pazar âmiri, ağası" unvanındaki memur ya da görevlinin emanet malları, herhâlde ücret mukabili, muhafaza ettiği sonucunu da çıkarmaktayız.

No.7 (Kt 90/k 144)

Metin, *Kaniš kârumu*'nun iki Asurlu arasındaki ev satışı ile ilgili hususta kararını kaydetmekte olup, kırık kısımlardan dolayı tamamına nüfuz edilememektedir.

[*Ku-ra ú Bu-ur-A-šur i-na*]
mi-ig [-ra-ti-šú-nu i-b]u-tù-ni-a-ti-ma
É^u ša Ku-ra a-na
10 ma-na 10 GÌN KÙ.BABBAR Bu-ur-A-šur

5. *a-na a-ḫi-šu Í-na-a*
iš-a-am um-ma Bu-ur-A-šur-ma
a-di iš-ti Na-áb-Sú-en,
 [. . . .] *a-ni-ni*

.....

Ay. [*a-na-a-wa-tim a-ni-a-tim*]
kà-ru-um- Kà-ni-iš
i-di-ni-a-ti-ma İGÍ GU ša
A-šur ši-bu-ti-ni ni-di-in

5'. *İGÍ DÙG-ši-lá-A-šur*
İGÍ A-mur-DİNGIR A-da-da
ú A-mur-A-šur tap-pá-i-ni

(1-2) [*Kura* ve *Bür-Aššur* kendi] is[tekleri]yle bizi [tu]ttular: (3-6) *Bür-Aššur* 10 *mina* 10 *šeḡel* gümüşe, *Kura*'nın ev(ler)ini kardeşi *İnā* için satın aldı. (6-8) *Bür-Aššur* şöyle dedi: *Nab-Su'en* ile [...] kadar ... (1'-3') Bu ifâdeler üzerine *Kaniš kârumu* bizim hakkımızda hükmü verdi ve (3'-4') Asur'un *GU*'sunun huzurunda şahitliğimizi yaptık. (5'-6') *Tāb-šilla-Aššur*'un huzurunda, *Amur-ilī*'nin huzurunda. (6'-7') *Adada* ve *Amur-Aššur* bizim ortağımızdır.

St. 9. Kültepe tabletlerinde *maḫar ... ša Aššur šibūtam nadānum*, yâni "Tanrı Asur'un ...'sunun huzurunda yemin etmek" ifâdesi içerisinde daha önce *GĪR* = *patrum*, *šugarriḡ'um* ve *š^uiGAG.EN.GAL* kelimeleri geçmektedir⁸. Burada ilk defa olarak *GU* işâretiyle yazılmış kelime aynı

⁸ Bu hususta yeni örnekler ve daha geniş açıklama, yakında Türk Tarih Kurumu, Belleten'de basılacak olan ve S. Çeçen ile beraber hazırladığımız, yeni belgelerle takviyeli Eski Anadolu'da, kölelik müessesesini inceleyen araştırmamızın No. 7, 18'inde bulunmaktadır. Orada, *š^uiGAG.EN.GAL*'in Akadca'daki *šugarriā'um*'un Sumercesi olduğu açıklanmış ve metin yerleri kaydedilmiştir.

fonksiyonda kullanılmıştır. Bunun Akadca *qûm* karşılığına geldiği bilinmektedir⁹. Kelime Sumerce'den Akadca'ya geçen muktebes kelimelerdendir ve "keten, kenevir, kendir; ip, sicim; lif" karşılıklarına gelmektedir. Yukarıda belirttiğimiz, determinatifinden dolayı ağaçtan yapıma amblem olduğu anlaşılan ⁸⁴*GAG.EN.GAL*'in bu ifâdede geçmesi, *qûm*'un aynı fonksiyonda kullanılan, ağaçtan veyâ bitkiden yapıma amblem karşılığına geldiğini ortaya koymaktadır.

⁹ AHW 924b-935a; CAD Q 285 vd.

No.1, 84/k 169

No.2, b/k 121

Handwritten musical notation on a staff with 24 lines. The notation consists of various symbols, including vertical lines, horizontal lines, and small circles, arranged in a complex, somewhat chaotic pattern. The notation is written in black ink on a white background. The staff is divided into sections by horizontal lines, with some lines containing multiple notes or symbols. The notation is dense and fills most of the staff lines.

5.

10.

K.

Ay.

15.

20.

K.

SK.

Handwritten musical notation on a staff with 15 lines. The notation consists of various symbols, including vertical lines, horizontal lines, and small circles, arranged in a complex, somewhat chaotic pattern. The notation is written in black ink on a white background. The staff is divided into sections by horizontal lines, with some lines containing multiple notes or symbols. The notation is dense and fills most of the staff lines.

5.

K.

10.

Ay.

15.

Handwritten musical notation on a staff.

A

sil. mührü

Handwritten musical notation on a staff.

5.

Handwritten musical notation on a staff.

B

danga mührü danga mührü

Handwritten musical notation on a staff.

K.

C C c
dam. m. dam. m. dam. m.

Ay.

Handwritten musical notation on a staff.

D! sil. mührü

Handwritten musical notation on a staff.

10.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

15.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

K.

A

sil. mührü

Handwritten musical notation on a staff.

Öy.

Handwritten musical notation on a staff.

5.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

K.10.

Handwritten musical notation on a staff.

Ay.

Handwritten musical notation on a staff.

Handwritten musical notation on a staff.

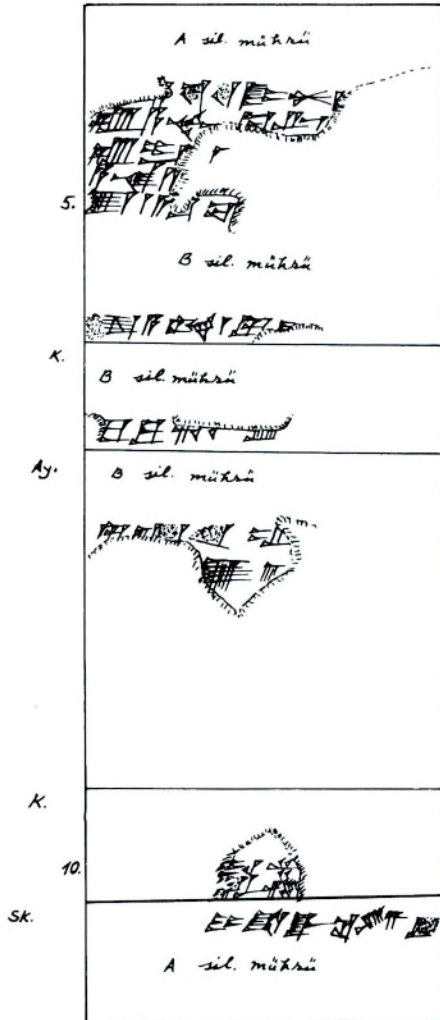
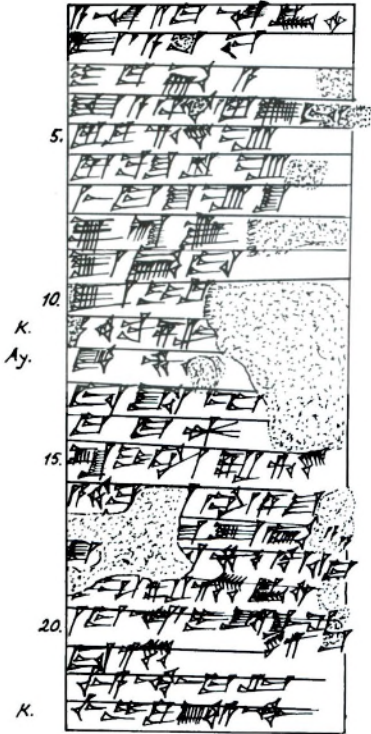
15.

Handwritten musical notation on a staff.

No. 5, a/k 1255

tablet

zarf

Sebahattin Bayram

No. 6, k/k 35

tablet

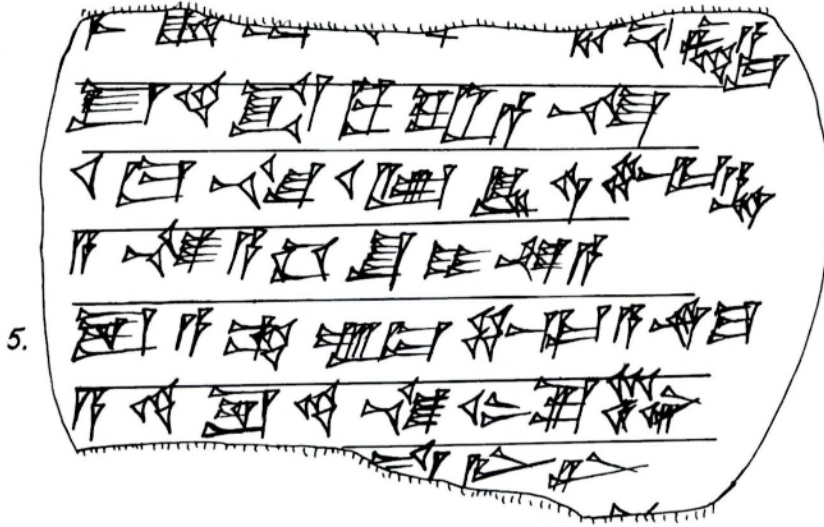
zarf

Handwritten text on a tablet, organized into horizontal lines. The text is in an ancient script. Marginal labels on the left indicate line numbers: 5, 10, 15, 20, and 25. Additional labels 'K.' and 'Ay.' are placed between lines 10 and 15.

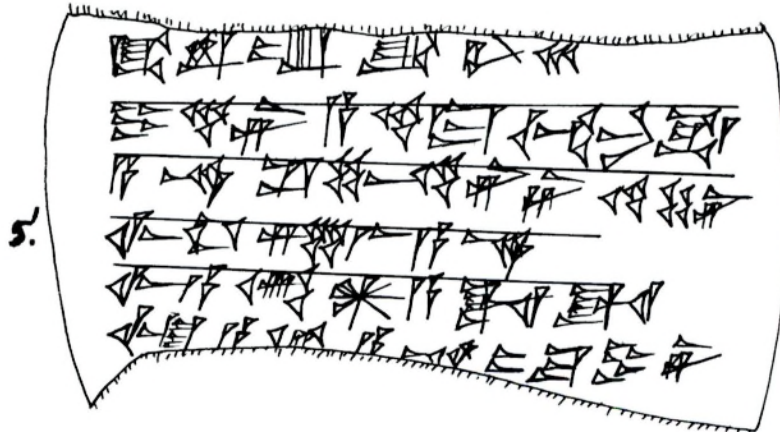
Handwritten text on a zarf, organized into horizontal lines. The text is in an ancient script. Marginal labels on the left indicate line numbers: 5, 10, 15, 20, and SK. Additional labels 'K.' and 'Ay.' are placed between lines 10 and 15. The text includes several lines of script, some with the label 'sil. mihrā' written below them.

No. 7, Kt 90/k 144

Öy.

Ay.

İZNİK ROMA AÇIKHAVA TİYATROSUNDAKİ KİLİSEDE BULUNAN BEBEK İSKELETLERİ

Prof.Dr. METİN ÖZBEK

I. Genel Bilgiler

Bursa iline bağlı İznik ilçesinde Roma Açık hava Tiyatrosu'nun açılması amacıyla Bedri Yalman başkanlığında¹ yürütülen kazı çalışmaları sırasında, bir kilise kalıntısıyla karşılaşmış; çok sayıda bebek kilisede gömülü olarak bulunmuştur (Yalman, 1987). Gerekli temizlik, onarım ve antropolojik analizleri yapılmak üzere laboratuvarımıza teslim edilen bebek iskeletleri toplam 22 bireyi temsil etmektedir. Süt dişlerinin kök ve taçlarındaki gelişme derecesi başta olmak üzere, gerektiğinde uzun kemiklerin diyafiz uzunluklarından yararlanarak ölüm yaşlarını tesbit ettiğimiz (Brothwell, 1981; Ubelaker, 1978; Olivier ve Demoulin, 1976) bebeklerin tam listesini Tablo: I'de gösterdik. Söz konusu tablodaki yaş dağılımından da anlaşılacağı üzere, kiliseye gömülen bebeklerin % 50'sinin 1 yaşına basmadan öldüğü görülür. Bebeklerin ortalama ölüm yaşı da 16,2 aydır.

TABLO: I. İznik Bizans Dönemi Kilisesinden Çıkarılan Bebeklerin Yaşa Göre Dağılımı

Kazı Referansı	Ölüm Yaşı
1. İTK'86A.38.T.22	Yeni Doğmuş
2. İTK'86A.38.T.106	Birkaç haftalık
3. İTK'86A.38.T.50	Birkaç haftalık
4. İTK'86A.38.T.55.1	1,5 - 2 aylık
5. İTK'86A.38.T.107	2 - 2,5 aylık
6. İTK'86A.38.T.25	5 aylık
7. İTK'86A.38.T.108	5 - 6 aylık
8. İTK'86A.38.T.105	11 - 12 aylık

¹ Kilisede bulunan bebek iskeletlerini antropolojik açıdan incelemeleri yapılmak üzere laboratuvarımıza teslim eden kazı Başkanı Bedri Yalman'a burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Kazı Referansı	Ölüm Yaşı
9. İTK'86A.38.T.86	12 aylık
10. İTK'86A.38.T.91	Birkaç haftalık
11. İTK'86A.38.T.34	3,5 aylık
12. İTK'86A.38.T.27	18 aylık
13. İTK'86A.38.T.58	18-20 aylık
14. İTK'86A.38.T.92	1,5 - 2 yaş
15. İTK'86A.38.T.89	2 yaş
16. İTK'86A.38.T.82	2 yaş
17. İTK'86A.38.T.74	2 - 2,5 yaş
18. İTK'86A.38.T.93	2,5 yaş
19. İTK'86A.38.T.81	2,5 - 3 yaş
20. İTK'86A.38.T.24	3 yaş
21. İTK'86A.38.T.55.2	3,5 yaş
22. İTK'86A.38.T.67	3 - 4 yaş

II. Antropolojik Analiz

Bebek iskeletlerinin oldukça iyi durumda bulunmaları, bebelere kili-seye gömülürken özen gösterildiğini, dolayısıyla post-mortem aşamada da etkin biçimde korunduklarını göstermektedir. Hatta bazı bebek iskeletleriyle birlikte bulunan ortalama 8 cm uzunluğundaki çiviler, bebeklerin büyük bir olasılıkla tahtadan muhafazalar içine konulduktan sonra toprağa verildiğini akla getirmektedir. Bebek iskeletini meydana getiren kemiklerin ne kadar nazik oldukları göz önünde bulundurulursa, bu tür gömme alışkanlıklarının antropolog için son derece önemli olduğu açıkça ortaya çıkar. İznik bebeklerinde uzun kemiklerin çok iyi durumda bulunmasına karşın, kafataslarında aynı durum söz konusu değildir. Bilindiği gibi bebek kafataslarını bütünleştirme her zaman mümkün olmamaktadır. Kili-seden çıkarılan 22 bebekten ancak bir tanesinde tam bir onarım (cranium) gerçekleştirebildik (Resim: 1). Aşağı yukarı 2 yaşlarında ölen bir bebeğe ait bu kafatasının tüm ölçü ve endislerini Tablo: 2'de verdik. 91,6 değerindeki sefalik endis bebeğimizi *ültrabrakikran* gruba sokmaktadır. O halde Alpin ırk tipi söz konusudur. Daha önceki çalışmalarımızdan da hatırlanacağı üzere, bu ırk tipi İznik Bizanslıları arasında yaygındır. (Özbek, 1984). Bebeğin kafatası, genişliğine oranla normal yüksekliktedir. Alın öne doğru gelişmiş olup ortometop gruba girer. Yüz, uzunluğuna oranla geniş, burun geniş, göz çukurları ise normal yüksekliktedir. 2 yaşındaki bu bebeğin kafatasında lambda dikişinin sağ ve sol kolları üzerinde küçük wormians kemiklerine rastladık.

TABLO: II. İTK'86.A.38.T.82 no.lu Bebeğin Kafatası Ölçü (mm) ve Endisleri

En büyük uz.	144.0	Bimaksiler gen.	67,0
En büyük gen.	132.0	Bijugal gen.	84,0
En büyük alın gen.	109.0	Orbit yüks.	30,0
Bioriküler gen.	96.0	Orbit gen.	36,0
Bimastoid gen.	81.5	Sefalik endis	91,6
Po-Br yüks. (sol)	111.0	Po-Br gen. end.	80,3
Po-Br yüks. (sağ)	113.0	Po-Br uz. end.	73,6
Po-Po gen.	85.0	Frontal sajitt. end.	88,7
Po-Br izdüşüm yüks.	106.0	Parietal saj. end.	87,0
Frontal Doğru	87.0	Oksipital saj. end.	85,1
Frontal yay	98.0	Beyin-yüz trans. end.	71,9
Parietal doğru	101.0	Üst yüz end.	47,3
Parietal yay	116.0	Burun end.	55,0
Oksipital doğru	86.0	Orbit end.	83,3
Oksipital yay	101.0	Tam yüz end.	75,7
Na-Pr yüksekliği	45,0		
Burun yüksekliği	34,5		
Burun genişliği	19,0		
Na-Gn yüksekliği	72,0		
Bizigomatik gen.	95,0		

Kilisede bulunan bebeklerin alt çeneleri ise nisbeten iyi korunmuştur. 5 bebekte aldığımız alt çene ölçülerini Tablo: 3'te gösterdik.

TABLO: III. İznikli Bebeklerin Alt Çene Ölçü ve Endisleri

	İTK'86	İTK'86	İTK'86	İTK'86	İTK'86
	A.38.T.27	A.38.T.92	A.38.T.82	A.38.T.81	T.24
	1,5 yaş	1,5-2 yaş	2 yaş	2,5-3 yaş	3 yaş
Alt çene uz.	61	64	68	73	70
Bikondil gen.	80	85,5	86,5	96	94
Bigonyak gen.	63	68	67	76	70
Bimental gen.	28,5	32	36	38,5	36
Çene kolu yük.	35	34,5	31	33,5	38
Çene kolu gen.	20	22	22	26,5	26
Gonyon açısı	143°	127°	141°	133°	122°
Uz/Gen end.	76,2	74,8	78,6	76,0	74,4

Bebeklerin uzun kemiklerinde epifiz kısımları çok iyi korunmuştur. Bu nedenle birçoğunda maksimum diyafiz uzunluğunu ölçme şansına sahip olduk. Bebeklerin boylarını belirlerken bu ölçülerden yararlandık. Tablo: IV'de bebeklerin uzun kemiklerine ait maksimum diyafiz uzunluklarını verirken sağ ve sol ayırımı yapmayı uygun bulduk. Bu ölçülerden hareketle, her uzun kemiğin İznikli bebeklerdeki büyüme eğrisini oluşturduk (Resim: 2). Eğriler üzerinde aynı yaşta olan bebeklerin ortalama değerlerine yer verilirken, farklı yaşta olanlar ayrı ayrı gösterildi.

TABLO: IVa. İznikli Bebeklerde Kol Kemiklerinin Maksimum Diyafiz Uzunlukları (mm)

Kazı Referansı	Humerus		Ulna		Radius	
	sağ	sol	sağ	sol	sağ	sol
İTK'86A.38.T.	—	130	—	109,5	—	—
İTK'86A.38.T.91	70,5	70,5	65	65	57,5	57,5
İTK'86A.38.T.58	119	—	101	100,5	—	90
İTK'86A.38.T.25	86	86,5	76	75,5	66,5	66,5
İTK'86A.38.T.106.1	65,5	66	60	—	—	53
İTK'86A.38.T.106.2	—	64	57,5	—	—	50
İTK'86A.38.T.107	—	—	—	62,5	55	—
İTK'86A.38.T.24	—	143,5	115	102,5	—	—
İTK'86A.38.T.50	—	72	—	—	—	—
İTK'86A.38.T.105	108	109	87	—	—	—
İTK'86A.38.T.27	108,5	108,5	88,5	—	79	79
İTK'86A.38.T.34	—	79,5	61,5	61,5	—	55

TABLO: IVa. İznikli Bebeklerde Kol Kemiklerinin Maksimumum Diyafiz Uzunlukları (mm)

İTK'86A.38.T.22	63,5	57,5	57	51	50,5	
İTK'86A.38.T.74	—	—	—	—	—	89,5
İTK'86A.38.T.55.1	—	72	—	66	—	—
İTK'86A.38.T.86	—	—	—	—	75	—
İTK'86A.38.T.81	166	167	137	137	—	133
İTK'86A.38.T.91	79,5	80,5	70	70	—	65
İTK'86A.38.T.58	153	153,5	—	123,5	—	—
İTK'86A.38.T.25	106,5	107	87	86,5	—	—
İTK'86A.38.T.108	108,5	—	—	—	—	83
İTK'86A.38.T.106.1	74	—	—	66	—	—
İTK'86A.38.T.106.2	73,5	—	—	—	—	—
İTK'86A.38.T.105	139	—	—	—	—	—
İTK'86A.38.T.27	137	137	109	—	—	—
İTK'86A.38.T.22	72	71,5	62,5	62,5	—	61
İTK'86A.38.T.74	—	—	—	—	123	—
İTK'86A.38.T.55.3					147,5	147,5
İTK'86A.38.T.55.1	82	82	70,5	70	—	68

Femur'un maksimum diyafiz uzunluğundan yararlanarak İznikli bebeklerin boylarını da hesapladık. Bu amaçla, Stewart'ın (in Olivier ve Demoulin, 1976) tablosunu esas aldık. Tablo: V, femur diyafiz uzunluğu, bebegin boyu ve yaşı arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından ilginçtir. Sözü edilen tabloya baktığımızda, yeni doğmuş ya da birkaç haftalık bebeklerde boy uzunluğunun 50 cm veya 50 cm'nin altında olduğunu görürüz. Stewart, tablosunda 80 mm'nin altındaki femur diyafiz uzunluklarına yer vermediği için, biz de bu değerın altında femur uzunluğuna sahip bebeklerin boyunu 50 cm'den daha küçük olarak göstermek zorunda kaldık.

TABLO: V. İznikli Bebeklerde Femur Uzunluğundan Hareketle Boyun Belirlenmesi

Kazı Referansı	Femur diyafiz uzunluğu (mm)	Boy (cm)	Yaş
İTK'86A.38.T.91	80	50	Birkaç hafta
İTK'86A.38.T.106.1	74	< 50	Birkaç hafta
İTK'86A.38.T.196.2	73,5	< 50	Birkaç hafta
İTK'86A.38.T.25	106	64,6 - 67,5	5 aylık
İTK'86A.38.T.108	108,5	67,5 - 70	5-6 aylık
İTK'86A.38.T.105	139	84,5 - 87	11-12 aylık
İTK'86A.38.T.27	137	84,5 - 87	18 aylık
İTK'86A.38.T.58	153	93 - 94,5	18-20 aylık
İTK'86A.38.T.81	166	99,2	2,3-3 yaş
İTK'86A.38.T.22	71,7	< 50	Yeni Doğmuş
İTK'86A.38.T.55.1	82	50 - 55	1,5 aylık

III. Patolojik Analiz

İzник Roma Açık hava Tiyatrosu'ndaki kiliseye toplu halde gömülmüş olan bebeklerin bir salgın hastalık sonucunda ölmüş olabilecekleri düşüncesinden hareketle gerek gövde iskeletlerinde, gerekse kafatası kemiklerinin iç ve dış yüzlerinde patolojik izlerin bulunup bulunmadığına baktık. Özellikle bazı kafataslarının tabula interna'larında rastladığımız ve makroskopik açıdan rahatlıkla görülebilen izlerin herhangi bir enfeksiyonla ilişkisinin olup olmadığını kontrol etmek amacıyla mikroskopik analize başvurduk. Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nde yapılan histolojik incelemeler² kuşularımızın yersiz olduğunu, kemiklerin iç yüzlerinde rastlanan bu izlerin patolojik bir yapı göstermediklerini ortaya koydu. Bebeklerin dış minelerinde de fizyolojik bir rahatsızlığın göstergesi sayılan *hypoplasia* ya da *dysplasia*'ya rastlamadık. Ancak, tüm bu gözlemlerimize rağmen kiliseye gömülen bu bebeklerin ölümünden, iskelet üzerinde iz bırakmayan (bilindiği gibi her hastalık mutlaka kemikte iz bırakmaz) bir bulaşıcı hastalığın sorumlu olabileceğini tahmin ediyoruz.

İTK'86A.38.T.81 no.lu 2,5-3 yaşlarındaki bir bebekte raşitizme rastladık; uyluk kemiği (femur) gövde hizasında önemli bir bükülme yapmaktadır (Resim:3). Yaşça küçük olan diğer bebeklerde ise uzun kemikler raşitik bir deformasyon göstermezler.

IV. Özet

Bursa'nın İzник ilçesindeki Roma Açık hava Tiyatrosu kazılırken ortaya çıkan bir Bizans kilise kalıntısı içerisinde 22 bebeğin oldukça iyi korunmuş iskelet kalıntıları bulundu. Ortalama ölüm yaşları 16,2 ay olan bebeklerin bir salgın hastalık sonucu ölmüş olabilecekleri akla gelmektedir. Kol ve bacak kemiklerinin maksimum diyafiz uzunluklarını dikkate alarak hazırladığımız grafiklerde İznikli bebeklerin belirli yaşlardaki büyüme durumlarına ilişkin bilgiler elde ettik.

² Mikroskopik analizlerde bize yardımcı olan Sn. Dr. Oğuz Polat'a burada teşekkür ediyorum.

V. Kaynakça

- BROTHWELL (D.R.), 1981. *Digging up bones*. British Museum (of Natural History). Londra.
- OLIVIER (G.) et F. DEMOULIN, 1976. *Pratique Anthropologique*. Paris-7 Üniversitesi Yayınları. Fransa.
- ÖZBEK (M.), 1984. "Roma Açık hava Tiyatrosu'ndan (iznik) Çıkarılan Bizans İskeletleri". *H.Ü. Edebiyat Fak. Dergisi*, cilt: 2, sayı: 1, ss. 81-89.
- UBELAKER (D.H.), 1978. *Human skeletal remains*. Aldine Manuals on Archaeology., ss. 41-67.
- YALMAN (B.), 1987. "İznik Tiyatro Kazısı 1986". *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. ss. 299-328.

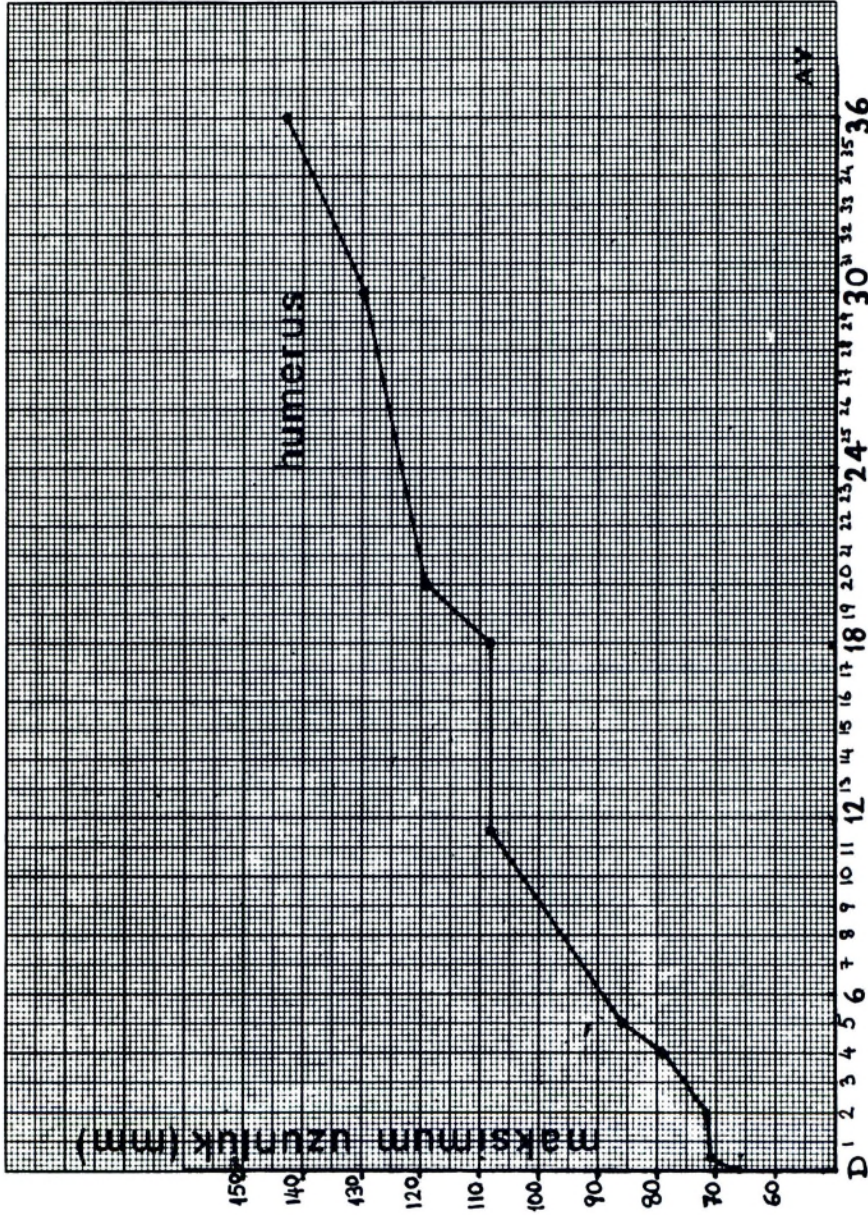

Resim 1a – İTK'86 A. 38 T. 82 no.lu bebek kafatasının önden görünüşü (İznik; Bizans Çağı).

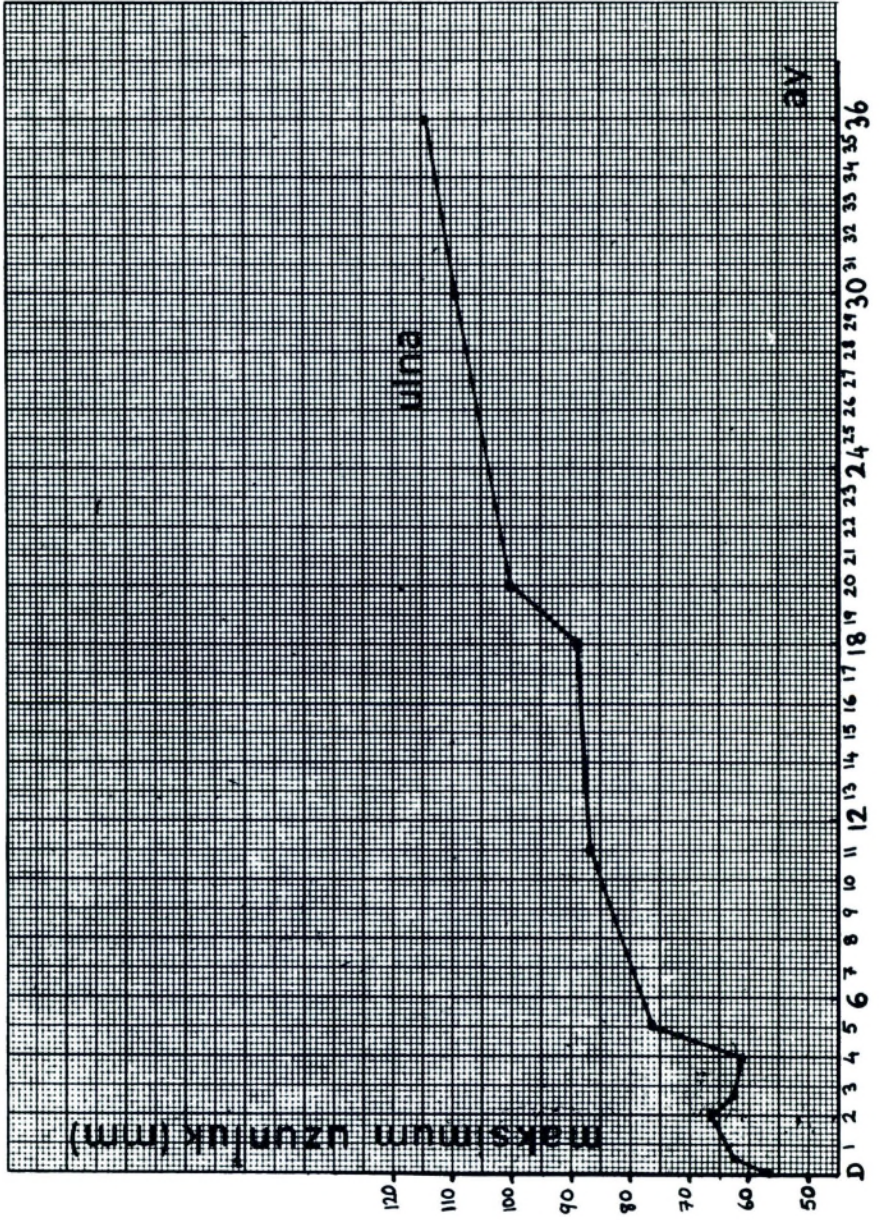
Metin Özbek

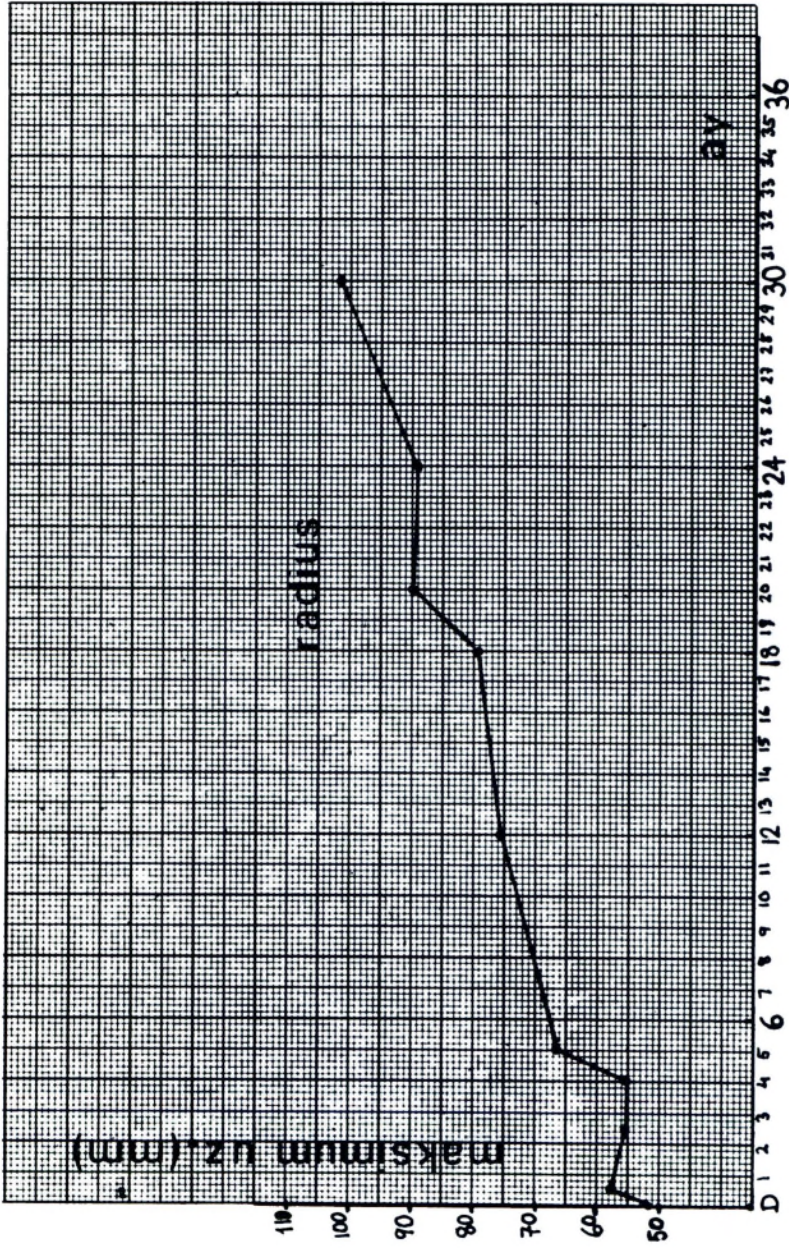
Resim 1b - İTK'86 A. 38 T. 82 yandan görünüşü.

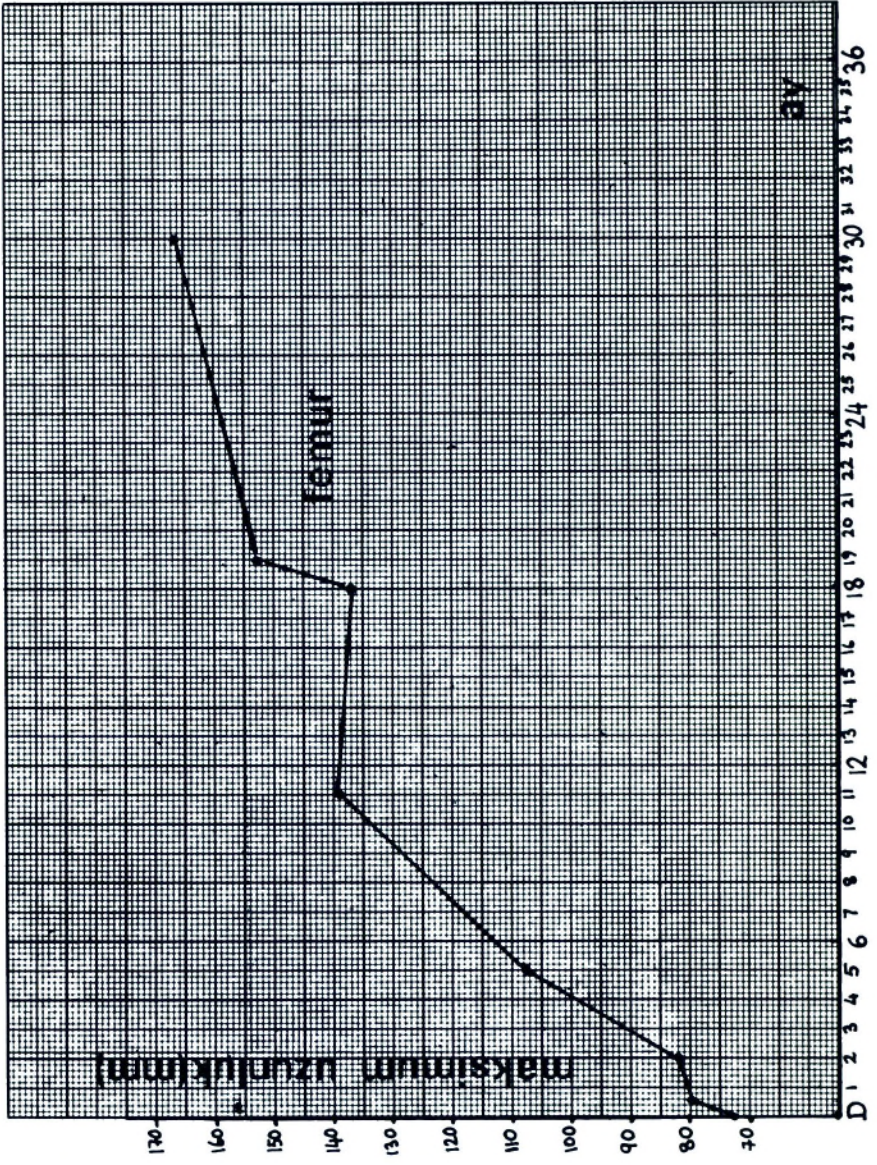
Resim 2a - Humerus (pazu kemiği) Büyüme Eğrisi.

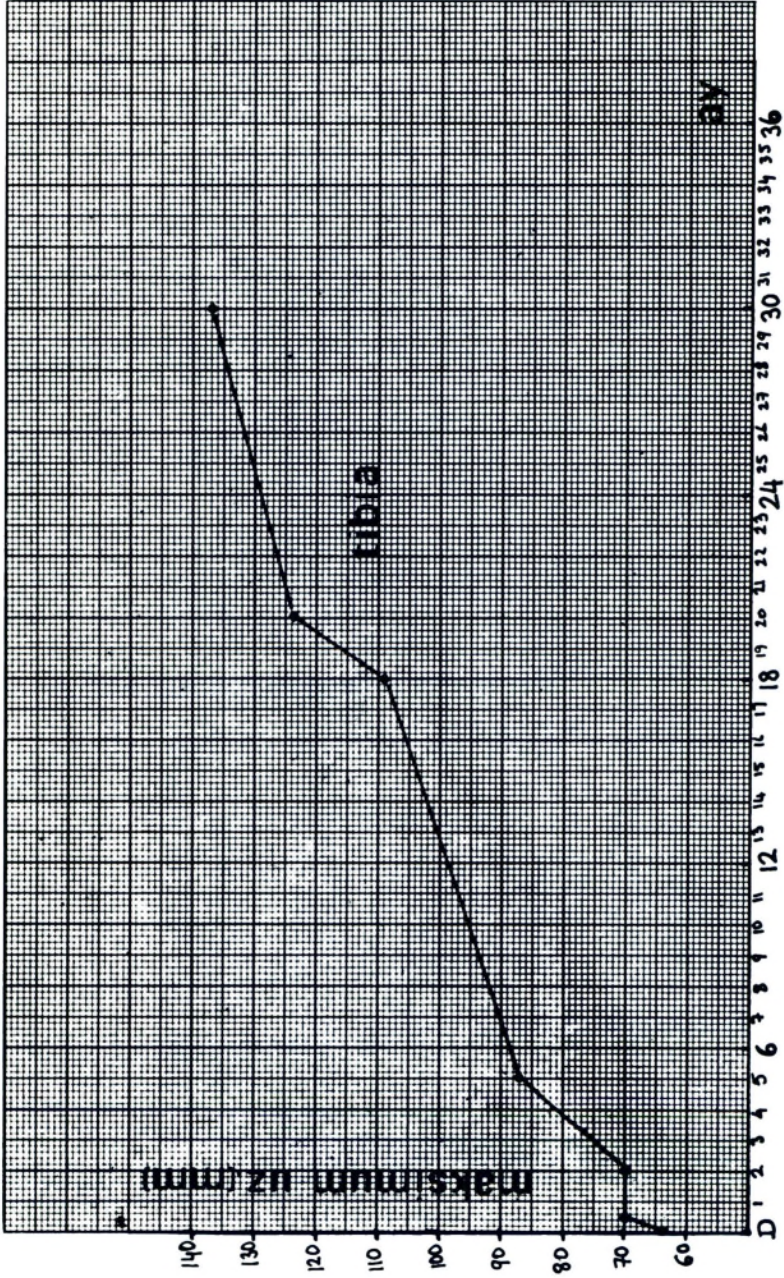
Resim 2b - Ulna (dirsek kemiği) Büyüme Eğrisi.

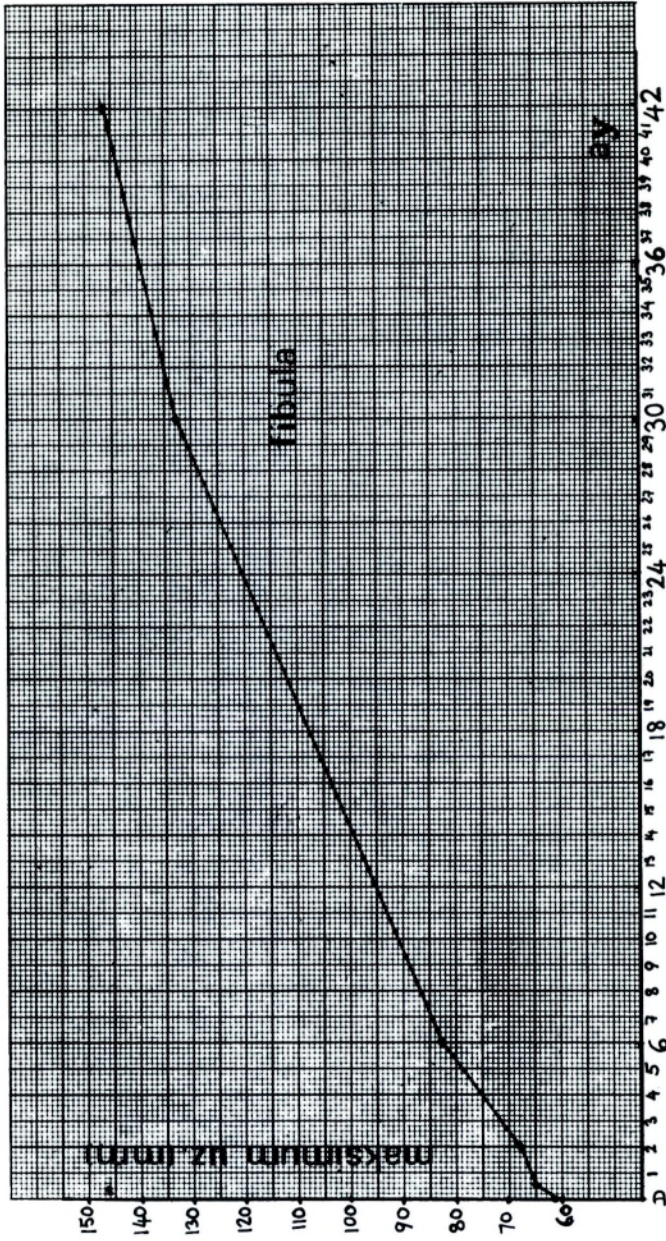
Resim 2c - Radius (önkol kemiği) Büyüme Eğrisi.

Resim 2d - Femur (bacak kemiği) Büyüme Eğrisi.

Resim 2c - Tibia (baldır kemiği) Büyüme Eğrisi.

Resim 2f - Fibula (kaval kemiği) Büyüme eğrisi.

Resim 3 – İTK'86 A. 38 T. 81 no.lu bebeğin uyluk kemiğindeki raşitizm.

GÜZELHİSAR URARTU KİTABESİ

NAFİZ AYDIN, M.A.

Erzurum iline bağlı Pasinler İlçesi'nin sınırları içinde bulunan ve eski adı Avnik olan Güzelhisar¹ köy camisinin avlusundan alınarak müzeye ilgili araştırmacılar ve Müze Müdürü Serap Yaylalı tarafından 16 Ekim 1981 günü getirilen bu Urartu kitabesi Erzurum Arkeoloji Müzesi'nin 142-81 envanter numarasında kayıtlıdır². Kitabemiz ilk defa 1959 yılında Erzurum'a, tarihi değerleri olan topları askeri müzede toplamak ve orada sergilemek için gönderilen İ. Hakkı Konyalı tarafından, çevredeki tarihi yapıları ve kaleleri görmek amacıyla gittiği Güzelhisar köyünün cami duvarında yapı taşı yerinden sökülüp alınarak bahçeye konmasını köy muhtarından istemiştir³. Köylülerin o tarihten sonra caminin küçük çaptaki onarımları sırasında duvardan alınıp çıkardıkları bu taş kitabe cami avlusuna bırakılmış ve 1981 yılına kadar burada kalmıştır. Duvarları, aşağıda sözünü edeceğimiz bir kalenin dış duvarlarından alınan kesme taşlarla muntazam bir şekilde yapılmış olan bu cami, kiblesine yerleştirilen kitabesinden de anlaşılacağı gibi 1940 tarihinde Hafız Abdurrahman adındaki bir köylü tarafından tamir ettirilmiştir⁴.

¹ Güzelhisar (=Avnik) köyü bugünkü idari teşkilatımız içerisinde Erzurum iline bağlı Pasinler ilçesinin Köprüköy nahiyesi sınırları içerisinde bulunan küçük bir köy olup ilçe merkezinden 44 Km. uzaklıktadır. Uzun süre Akkoyunluların egemenliği altında kalan Avnik'in eski adının ABİNİK (=Güzel su) olduğu ve bilinen dil kurallarına göre aradan geçen zaman içerisinde AVİNİK ve daha sonra da AVNİK şekline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Hoca Sadettin Efendi de Tacü't-Tevarih adlı eserinin bir yerinde (cilt I.154) bu kelimeyi AVİNİK şeklinde yazmıştır. İlhanlıların 1340-1350 yıllarına ait devlet bütçesini gösteren vesikalarda da, o zaman için kasabanın adı ABİNÜK olarak geçmektedir. (b. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, sayı: 1, 32) Yeni ve kuvvetli silahların bulunmasından sonra Avnik kale olarak askeri önemini kaybedince, önce Sancak, sonra Nahiye olmuş ve daha sonra da köy haline gelerek başka bir yere bağlanmış, 1960 lı yıllarda da adı değiştirilerek Güzelhisar olmuştur.

² Bu Urartu kitabesinin yayınlanabilmesi için bana gereken izni veren ve eser hakkındaki tüm bilgilerle kitabenin resimlerini gönderen meslektaşım sayın Serap Yaylalı'ya burada teşekkürlerimi sunarım. Onun bu konudaki yardımları olmaksızın bu eserin bu şekilde neşre hazırlanması mümkün değildi.

³ Bunun için b. İ.Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi (1960) 488-492.

⁴ Köydeki Emrah Yanık'ın evine sonradan yerleştirilen ve caminin yapımı ile ilgili olan bir kitabeye göre cami 1630 yıllarında Hüseyin oğlu İsa tarafından yaptırılmış olmalıdır. b. İ.Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi, 493.

Bugüne kadar Van ve çevresinde yapılan kazılardan ve neşredilmiş olan Urartuca kitabelerden edindiğimiz bilgilere göre, Urartu kralları kalelerini çoğunlukla düşman için erişilmesi zor, fakat buna karşılık saldırılarda savunulması ve korunulması kolay olan sarp tepeler üzerine yaptırmışlardır. Gerek 1922 yıllarındaki şiddetli deprem sırasında yıkılan ve gerekse köylüler tarafından yapı malzemesi olarak zaman zaman tahrip edilip yerinden alınan ve aşağıdaki köye getirilen kale duvarlarındaki kesme taşlar arasında bulunan ve yukarıda sözünü ettiğimiz köy camisinin duvarına sonradan yerleştirilen bu kitabenin gelebileceği köyün hemen yanında bulunan Avnik Kalesi için de aynı durum söz konusudur⁵. Diğer Urartu kalelerinde olduğu gibi Avnik Kalesi de çevredeki birçok tepeye egemen bir yerde ve yalçın kayalar üzerine, üç tarafı çok dik ve çıkılması zor olan bir yerde yapılmıştır. Etrafı da surlarla çevrilmiş olan kaleye yalnız güneye açılan kapılardan girilebilirdi⁶. Güzelhisar Köyü'nü de içine alan bu yerin Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında başlayan 8. seferinde zaptetmiş olduğu hangi Urartu şehri olabileceğini anlamak, ancak bugüne kadar çeşitli kazılarda bulunan kitabelerde geçen yer adlarının taranmasıyla mümkün olacaktır.

Urartular M.Ö. I. binin başlarında, Van gölü çevresinde büyük bir devlet kurmuşlardı⁷. Fakat buna karşılık aynı bölgede Urartu adına daha Asur kralı I. Salmanasar zamanında raslanmaktadır⁸. Devrin Asur kralları kitabelerinde sık sık Urartu adından bahsetmektedirler⁹. Yazılı vesikalara

⁵ Avnik kalesi çeşitli zamanlarda yapılan onarımlarla Urartulardan sonra da kullanılmış ve özellikle İlhanlılar zamanında bir süre Pasinlerin merkezi olmuştur. 1316 yılında İlhanlı tahtına geçen Ebusayt Bahadır Han (1316-1335) babasının yenilmesine tamir ettirdiği Avnik kalesinde bir darphane kurdurmuş ve burada 1332 yılında gümüş para bastırmıştır. Avnik politik üstünlüğünü 1339 da kaybettikten sonra darpane Ani'ye taşınmış ve bundan sonra Avnik'in yerini Ani almıştır. Avnik bütün tarihi boyunca belki en önemli savunmalarından birisini Timur'a karşı yapmıştır. Timur çevredeki bütün kaleleri ele geçirdikten sonra Avnik'i de almaya karar vermiş ve 1367 yılında kuvvetli bir ordu ile kaleyi kuşatmıştır. Uzun bir mücadeleden sonra kale düşmüş ve Timur bundan sonra kaleyi yeniden tamir ettirmiş ve kendisine önemli bir hareket üssü yapmıştır. Avnik kalesi bir kaç el değiştirdikten sonra Osmanlıların eline geçmiştir. Yavuz Sultan Selim Çaldıran'a giderken Avnik, Erzurum gibi Osmanlıların elinde bulunuyordu.

⁶ İ.H.Konyalı, Erzurum Tarihi, 489.

⁷ A.Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular (1984), 24 vd. O.Belli, An.Ar. IX 325 vd.

⁸ A.Goetze Kleinasien, 192, E.Bilgiç, TAD IX-1, 45.

⁹ Urartuların henüz birleşik bir devlet durumuna gelmediği M.Ö. 13. ve 12. asırlarda Doğu Anadolu'daki Hurri halk kalıntılarının oluşturduğu dağınık şehir devletlerine "Nairi ülkeleri" denildiği bilinmektedir. (Bunun için b. Streck, ZA 13, 57-71) Daha küçük bir ala-

göre Urartu devletinin ilk kralı Lutipri'nin oğlu I. Sardur'dur. Yaklaşık olarak 9. yüzyılın ilk yarısında Asur kralı Assur-Nasirpal (889-853) ile çağdaş olarak yaşamış olan I. Sardur kendisini "bütün ülkelerin kralı" olarak adlandırmış ve böylece Asur devletine karşı önemli bir rakip olarak tarih sahnesine çıkmıştır¹⁰.

Fakat Urartu krallığının gerçekten kuvvetli bir devlet olarak görüldüğü devir Menua (810-785), I. Argiştı (785-764) ve özellikle Güzelhisar kitabesinin de ait olduğu II. Sardur (764-735) zamanlarına raslamaktadır¹¹. 80 yıllık bu devre içerisinde Urartular Hititlerden sonra Ortadoğunun en önemli merkezlerini ellerinde bulundurmuşlar ve Asurluların denize inmelerine engel olmuşlardır. III. Sardur'un hüküm sürdüğü yıllar Yunanlıların doğu ile sıkı ilişkiler kurduğu bir döneme raslamaktadır. Mezopotamya'nın kapıları durumunda olan kuzey Suriye limanlarına ve onların en önemli şehirlerine egemen olmak nedeniyledir ki Urartular yunanlıların karşısına Ortadoğunun temsilcisi olarak çıkmışlar ve doğu dünyasının ticaretine egemen olma olanaklarını bulmuşlardır.

Sınırları doğuda Zağroslardan batıda Frat kıyılarına, kuzeyde Palu'dan güneyde Halep'e kadar uzanan Urartu devletinin bu parlak devri çok sürmemiştir. M.Ö. 743 tarihlerinde Asur kralı III. Tiglat-Pleser, III. Sardur'u büyük bir yenilgiye uğrattıktan sonra kuzey Suriye ve Malatya bölgesinden atılan Urartular tekrar Van bölgesine çekilmişlerdir¹².

Urartu krallığının az çok kendisini toplayarak doğu Anadolu'da yeniden kuvvetli bir duruma gelmesi II. Rusa zamanına (680-645) raslamaktadır. Bu enerjik kral Urartu ordularını yeniden teşkilatlandırmış ve ülkenin içişlerini düzenleme yoluna gitmiştir. Fakat Asarhaddon (680-669) ve Asur-banipal (669-626) gibi büyük ve kudretli Asur kralları karşısında Urar-

nı göstermek üzere Van bölgesine de I. Salmanasar zamanında uru-atru denilmekteydi. (b. KAH I, 13, II, 27, III, 18) 1082-1066 yılları arasında hüküm sürmüş olan Asur kralı Aşşur-bêl-kala, bölgede dağınık olarak bulunan bir takım uru-atru şehir beyleriyle mücadele ettiğinden söz etmektedir. (b. Weiner, AFO VI 82-83)

II. Adad-nirari (911-891) ve II. Assur-nasirpal da (885-859) ilk defa Urartu diye sözünü ettikleri ülkenin halkına karşı savaş yapmışlardır. (b. KAH II 84 VS. 25)

¹⁰ TUPPU ša m⁴ Sar₃-dur m³ Lu-ti-ip-ri LUGAL-GAL-e ŠARRU DAN-NU ŠAR KİŞ-ŠATİ ŠAR MÂT Na-i-ri

"Büyük kral Lutipri'nin oğlu, kuvvetli kral, cihan kralı, Nairi ülkesinin kralı Sardurun kitabesi" Bunun için b. E. Bilgiç, TAD IX-1, 44 vd.

¹¹ A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular (1984), 27 vd.

¹² A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular (1984), 43 vd.

tuların politik alanda eskiden olduğu gibi büyük bir kuvvet kazanmaları artık olanaksızdı. Bölgede yaşamlarını sürdürebilmeleri Asurlularla iyi geçinmeye ve onların yakınlıklarını kazanmaya bağlıydı. Bunu iyi bilen II. Rusa ve IV. Sardur bütün güçlerini bu konuda harcamışlar ve Asurlularla sürekli anlaşma yollarını aramışlardır. Fakat kuzey-batı İran'ın bugünkü Azarbaycan bölgesinde VII. yüzyıl başlarından sonra büyük bir devlet olarak ortaya çıkan Med devletinin Keyaksar (633-584) gibi kuvvetli bir krallığın eline geçmesi, diğer taraftan da Kafkaslardan güneye inen İskitlerin bütün Ortadoğuyu tehdit edecek bir duruma gelmeleri Urartuların bütün ümitlerini yitirmelerine neden olmuş ve M.Ö. 585 yıllarında Urartu krallığı sona ermiştir¹³.

Urartu dili üzerinde yapılan çalışmalar göstermiştir ki bu dilin yalnız Hurrice ile akrabalığı bulunmaktadır¹⁴. Çünkü Hurriler Urartu krallığından 500 yıl kadar önce aşağı yukarı aynı bölgede, doğu ve güney-doğu Anadolu'da Antakya'ya kadar uzanan bölge içerisinde Hititlere çağdaş olan büyük bir devlet ve medeniyet kurmuşlardı¹⁵.

URARTUCA METİN¹⁶

1. [dHal-di-ni-ni] ¹⁷	: Tanrı Haldi'nin
[]uš-ma-ši-i-ni]	: kuvveti sayesinde
3. [ul]-gu-ši[-a-ne-di-ni]	: hayatının öneminden dolayı
e-di-ni ku[-lu-ni]	: (onu) oradan uzaklaştırdı.
^m sar ₃ -du-ri[-ni]	: Sardur

¹³ B.B.Piotrouskij, Vanskoe carstvo (Urartu), Moskau 1959. M.Salvini, il regno di Van-Urartu, Rom 1966, St.Pohl 7,1-3.

¹⁴ Bunun için b. St. Pohl 7,6-9.

¹⁵ St.Pohl 7,5, A.Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular (1984), 21.

¹⁶ Kitabenin ölçüleri: yük: 76 cm, Gen: 39 cm, Kal: 21 cm.

¹⁷ 1. ve 2. satırlardaki tamamlamalar bugüne kadar neşredilmiş alan Urartu kitabelerine sadık kalarak yapılmıştır. Şimdiye kadar yayınlanan kitabelerin hemen hemen hepsi bu ifadelerle başlamaktadır. Bunun için b. ve kar. E.Bilgiç, TAD IX-1 47, K.Balkan, Anadolu V 125, 127, 130.

Bundan başka bizim bu makaleyi herşeyden önce dili yeni öğrenmeye başlayanlar için değil, Urartuca'yı bilenler için yazdığımızı da daima hatırd tutmak gerekmektedir. Yine 1981-82 yılları arasında Kayseri müzesinde yapmış olduğum ilk denemeler sırasında müze kütüphanesinin sürekli kilit altında tutularak çalışmaların, zamanın Kültür Müdürü M.Çayırdağ ve Müze Müdürü H.Kodan tarafından engellendiğini de burada belirtmekte, çalışmaların hangi şartlar altında yapıldığının bilinmesi bakımından fayda vardır.

6. ^mAr-giš-ti-e-ḫe : Arişti'nin oğlu
 [ŞAR]RU DAN-NU a-lu-si: kuvvetli kral (ve)
^{URU}TU-uş-pa URU : Tuşpa şehrinin beyidir.

Filolojik açıklamalar

1. Bugüne kadar yayınlanmış olan Urartuca metinlerden edindiğimiz bilgilere göre Urartuların başlıca üç büyük tanrıları bulunmaktaydı. Bunlar baş tanrı durumundaki Haldi ile gök tanrısı Teşeba ve güneş tanrısı Şivini'dir. Tanrı Haldi Urartu krallarının yaşamında büyük bir rol oynamaktaydı. Onun içindir ki Urartu kralları onun büyüklüğü sayesinde ve ondan aldıkları güç ile üzerlerine aldıkları işleri tanrı Haldi adına başarıyla yapmışlardır. Bu nedenle metinlerde: ^dHaldini uşmaşini "Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde", ^dHaldini alsuişini "Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde" ve ^dHaldinini ba-ú-şi-ni "Tanrı Haldinin emri üzerine" ifadelerine çok sık raslanmaktadır. Yine bu devre ait olan yazılı vesikalardan, tanrılara sunulan kurbanlar hakkında da bilgi ediniyoruz. Örneğin tanrı Haldi'ye günde 17 sığır ile 34 koyun, diğer iki tanrıdan her birine de 6 sığır ve 12 koyun kurban etmek gerekiyordu. Bu nedenle Urartu kralları yaptırdıkları saray, mabet ve su kanallarından başka hayvancılığa ve tarıma da gereken önemi vermişler ve zamanımızdaki Devlet Üretim Çiftliklerine benzer "Burgana" adını verdikleri tesislerde koyun beslemişler ve hayvanlar için gerekli olan arpa ve buğday için depolar yaptırmışlardır¹⁸.

Urartuların ikinci derecede olmak üzere daha bir çok tanrıları vardı. Haldi'nin karısı Bagbartu-Bagmaştu, Hutuini, Turani, Nalaini ve Arsimela bunlardan bazılarıdır¹⁹.

2. -ni İlinti, aidiyet soneki

^dHaldini "Tanrı Haldi'ye ait olan". Bu sonek Urartuca metinlerde -hi/eni şeklinde de geçmektedir. b. St. Pohl 7,31. ^mMenuaḫini "Menua'ya ait olan", ^m^dSarduriḫi "Sardur'a ait olan, Sardur'un oğlu", ^mMenuani ^mİşpuineḫe "Menua, İşpuini'nin oğlu", b.St.Pohl 7,27.

3. uşmaše "güç, kudret", b.St.Pohl 7,30,39,40.

^dHal-di-ni-i uş-ma-a-şi-ni ^mMe-nu-a-še ^miş-pu-ú-i-ni-hi-ni-še ^dHal-di-i-e e-ú-ri-i-e É-su-si-e ši-di-iş-tu-ni "Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde Menua,

¹⁸ Bunun için b. ve kar. K.Balkan, Anadolu V 157-158 4 ve 5 nolu metinler.

¹⁹ A.Goetze, Kleinasien 196-197. M.A.Dinçol-E.Kavaklı, AnAr. VI(s.22) 2, 19-13: ^dHal-di-še ^dİM-še ^dUTU-še DINGIR^{MES}-še ma-a-ni ^dUTU-ni pi-e-i-ni "Tanrı Haldi, fırtına tanrısı (Teişeba), güneş tanrısı (-Şivini) ve bütün tanrılar (onu) güneşin altında mahvetsinler."

İşpuini'nin oğlu tanrı Haldi'ye, beye Susi tapınağını inşa etti." An.Stud. 10,206-207.

^dHal-di-ni-ni uş-ma-a-ši-ni ^mMe-nu-a-še ^mİş-pu-ú-i-ni-ḫi-ni-še ^dHal-di-ni-li KÁ^{MES}ši-di-iş-tú-a-li "Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde Menua, İşpuini'nin oğlu Haldi kapılarını inşa etti." E.Bilgiç, TAD IX-1,47. ^dHaldini uşmašie (e-hali) "Tanrı Haldi'nin gücüne" St. Pohl 7.38.

4. ulguše "hayat" b. St.Pohl 7,30, 40, 43.

^dHaldi EN-ŠÚ ini aše ^mRusaše ^mErimenahiniše uštuni ulgušianedini "Tanrı Haldi'ye, beyine bu kalkanı Rusa, Erimena'nın oğlu hayatı için hediye etti." St.Pohl 7,69.

4. edini/e "oradan" b.St.Pohl 7,69.

^mHaḫani LUGÁL ^{KUR}Huşalḫi ^{LÜ}UKÛ-ra-ni edini tašmubi "Hahayı, Huşalḫi ülkesinin kralını halkı (ile birlikte) oradan esir aldım." b.St.Pohl 7,70.

-edini "dolayı" b.St. Pohl 7,69.

KUr Bi-a-na-ne-di-ni "Bianane ülkesinden dolayı".

6. kulu "atmak, kovmak", b. St.Pohl 7,36, 45.

kuluşni "o oradan uzaklaştırdı." 3. tek.şah. (dili geç. zaman)

Tek.	1	-bi,	-li	Çoğ.	1.	-še
	3.	-ni	-ali		3.	-itu

ieše ini pili agubi "Ben bu kanalı kazdım." agu "kazmak" St. Pohl 7,55. ḫaubi ^{KUR}Etiunini "Ben Etiuni ülkesini zaptettim. 7,56. URU^{MES} GİBİL-bi É-GAL^{MES} ḫarḫaršubi "Şehirleri yaktım ve sarayları tahrip ettim." St.Pohl 7,56, ini É^{GAL}šidištuni "O bu kaleyi inşa etti." Anadolu V 107. É-GAL^{MES} šduli "Bir çok sarayları inşa ettim." St.Pohl 7,56. kululi - kuli "Ben (onu) uzaklaştırdım." St.Pohl 7,56 ^mMenuaše ^mİşpuinihiniše ini pili aguni "menua, İşpuini'nin oğlu bu kanalı kazdı." St.Pohl 7,56.

aruni "O verdi, uşhanuni "O hediye etti." St.Pohl 7,56.

karuali 4 LUGÁL^{MES} "O 4 kralı mağlup etti." St.Pohl 7,56.

7. ŠARRU DAN-NU "kuvvetli kral"

ŠARRU Urar. ereli "kral" kelimesi Urartuca metinlerde daima MAN işaretiyle yazıldığından günümüzde bu konu üzerinde çalışan bazı Dilciler

işareti yazıldığı gibi okumaktadırlar²⁰. Fakat son zamanlarda bu işaret için yeni bir okunuş şekli bulunmuştur ki o da “LUGÁL” dır. b. St. Pohl 7,56.

8. DANNU Urur. tarae “kuvvetli”

^mMenuani LUGÁL DANNU “Menua kuvvetli bir kraldır.” St. Pohl 7,35. 9. alusi/e “bey”

^mMenuani ^mİşpuinehe alusi ^{URU}Tuşpae URU “Menua, İşpuini'nin oğlu Tuşpa şehrinin beyidir.” St.Pohl 7,37.

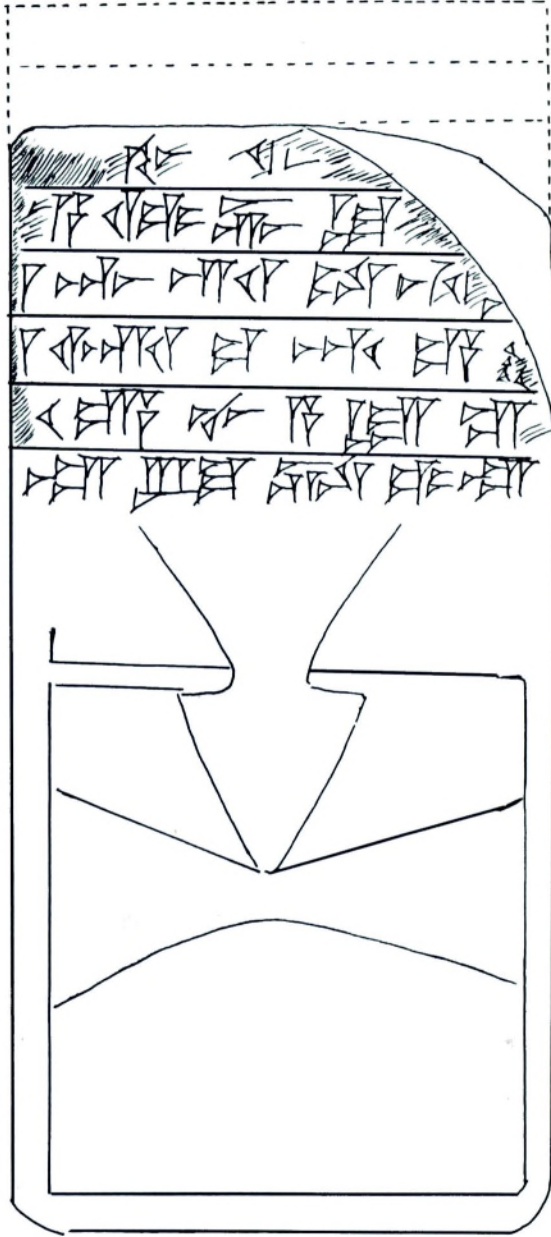
10. Bugüne kadar neşredilmiş olan Urartuca kitabelerde geçen yerleşim yerlerinden bazılarının eski adları yerlerinde bulunan kitabelere göre tesbit edilmiştir. Bunlar: ^{URU}Tuşpa “Van”, ^dTeişebani-URU “Karmir-Blur”, ^{URU}Şebeteria “Palu” ve belki ^{URU}Aludiri-URU “Giriktepe(=Patnos)” dur²¹.

²⁰ K.Balkan, Anadolu V Nr. 1. 18, 2. 15 MAN^{MES}-še qa-ab-qa-ar-šu-ú-tú-ú “(Önceki) krallar (oraya) ulaşamadılar.”

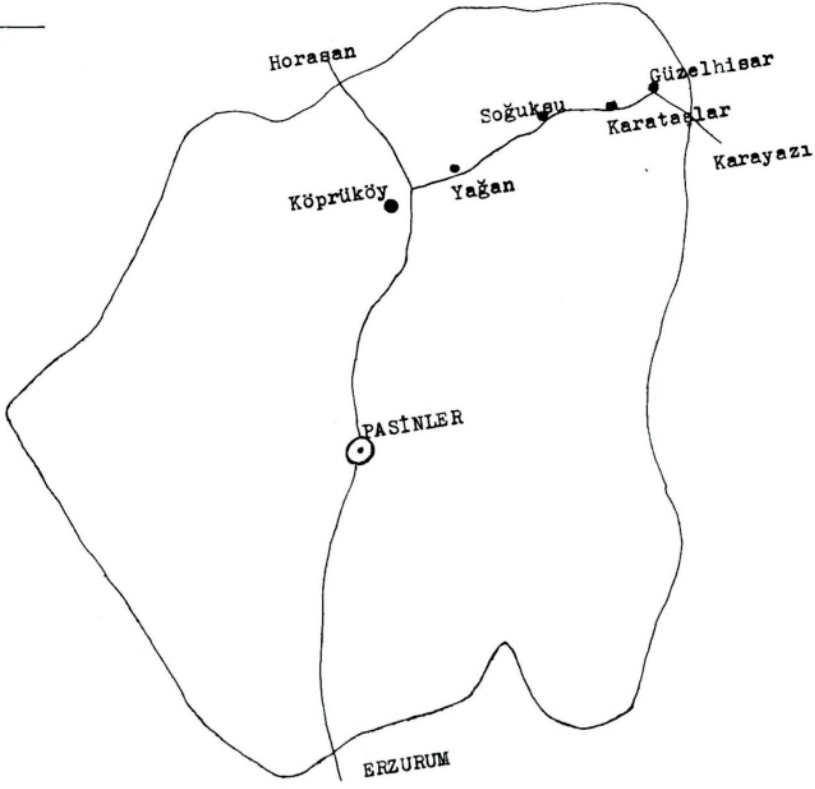
²¹ K.Balkan, Anadolu V 106.

Nafiz Aydın

Nafiz Aydın

PASINLER İLÇESİ, Ölçek: 1/300.000

İLİ : ERZURUM
İLÇESİ : PASINLER
BUCAĞI : KÖPRÜKÖY/ÇOBANDEDE

PASINLER-GÜZELHİSAR : 44 Km.

DEVELİ/HAVADAN KÖYÜ KÜLLİYESİ*

Doç. Dr. HAMZA GÜNDOĞDU

Develi ilçesinin güneydoğusunda, Develi-Şeyhli kasabası yolunun sağında ve Develi'ye 40 km. uzaklıkta bulunan Havadan Köyü; idarî bakımdan Taşçı (Bakırdağı) bucağına bağlı ve 1985 nüfus sayımına göre 574 kişinin yaşadığı 70-80 haneli bir köydür¹.

Seyhan Nehri'nin en önemli kollarından biri olan Zamantı Irmağı, köyün hemen yakınından geçmekte, bunun gerisinde de 2074 m, yükseklikte Develi Dağı yer almaktadır. Güneydoğudan Tahtalı Dağlar, güneybatıdan Ala Dağlar, Kuzeyden de Develi Dağı ile çevrili kapalı havza içerisinde yer alan köyün bağlantısı daha çok Develi iledir. Coğrafi ve kültürel ilişkiler bakımından da Kayseri bölgesinin etkileri ağır basar².

Çevrede Fraktin (Gümüşören), Ayşepınarı, Ebce gibi eski yerleşim merkezleri ve köylerdeki kalıntılar, Havadan Köyü ve çevresinin ilk çağlardanberi önemli bir yerleşim bölgesi olduğuna işaret ederler³.

* Develi ve çevresinde yaptığımız araştırmalara maddî destekte bulunan Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği (ARİT)'ne teşekkür ederim.

¹ Bkz. 1985 Nüfus Sayımı Sonuçları, D.İ.E. Yayınları, Ankara 21.10.1986, Kayseri Bölümü.

² Etrafı dağlarla çevrili olduğu halde Develi halkının sosyal ve kültürel durumu ile çevre mimarî özellikleri bakımından Kayseri ve İç Anadolu etkileri ağır basar. Bu durumun Anadolunun Türkleşmesi sırasında Tomarza, Pınarbaşı, Bünyan ilçeleriyle Develi ve çevresine yerleştirilen Avsar türkmenleri ile ilgili olduğu sanılmaktadır (A. Rıza Yalman: Cenupta Türkmen Oymakları, C. II, İstanbul 1976, s. 149. Ayrıca bkz. R. İzbırak: Develi Ovası ve Ekonomik Gelişmesi, Ankara 1953.; A. Gürlek: Memleketim Develi, Ankara 1975, s. 1 vd.; Ö. Çelebi: Kayseri İli Tarihi, İstanbul 1982, s. 84.

³ Neolitik devirlere kadar uzanan bölge tarihinde Anadoluda ilk büyük Devleti kurmuş olan Hititler zamanında önemli bir yerleşime sahne olan Fıraktin (Gümüşören)'de Hititlerden kalma kabartma kaya resimleri için bkz. E. Akurgal: Die Kunst Der Hethiter, München 1961, s. 46, fig. 100-101.; Kazım Özdoğan: Kayseri Tarihi, I, Kayseri 1948, s. 43 vd.; A.Gürlek: Memleketim Develi, Ankara 1975, s. 227 vd.; N. Özgüç: "Fıraktin Eserleri (Find and Fıraktin)", Belleten, C. XIX, Sayı: 75, s. 295-307; T. Özgüç: "Excavation at fıraktin Near Develi and Researches in Antitaurus Region", Belleten, C. XII, Sayı: 45, s. 266-267.

KÜLLİYENİN TANITIMI

Havadan Köyü Külliyesi, köyün 1 km kadar kuzeybatısında ve bir tepenin eteğinde kuzeyden güneye doğru hafifçe kademelenen bir arazi üzerine kurulmuş ve etrafı yakın tarihlerde briket duvarla çevrilmiştir (Resim: 1-2). Eski bir mezarlığın ortasında yer alan külliye, farklı konum ve plânlara sahip iki ayrı yapı topluluğundan oluşmaktadır (Resim: 3-4).

Kuzeydeki yapı topluluğu; *Eyvanlı bir giriş*, karşısında *Türbe* ve *Mutfaktan* ibarettir. Güneyde ise doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış *Avlu-Mescit*, *Mescit-Tekke* ve *Türbe*'den oluşan ikinci bölüm bulunmaktadır (Plân:1). Birinci grup yapıların etrafı 1 m. kalınlıkta ve ortalama 2.20 m. yükseklikte kademeli bir duvarla çevrilmiştir. Bu avlunun girişi batıdandır. Girişin karşısında sekizgen plânlı Türbe, sağda ve duvara bitişik olarak da Mutfak yer alır.

EYVANLI GİRİŞ: Türbenin etrafını çevreleyen avlu duvarının doğu kenarında, duvar yüzeyinden 2.20 m. ileri taşan bir bütünlük oluşturmaktadır (Resim: 5), Düzgün kesme taştan inşa edilmiş eyvanın iki yanında 20 sm. derinlik ve 40 sm. yükseklikte iki seki bulunmaktadır. Eyvanın sivri kemerli tonozu da aynı şekilde yukarı taşırılmıştır. Duvarın üzerine rastlayan kısım, dıştan düz olduğu halde, ortaya doğru yükseltilmiş, üzeri de ince blok taşlarla kaplanmıştır. Eyvan derinliğinde, üzeri basık yay kemerli kapı bulunmaktadır. Orijinal kapı kanatlarının yerine bugün sacdan iki kanatlı bir kapı yerleştirilmiştir. Duvar ve eyvanın üstünde çatlama ve dökülmeler vardır.

MUTFAK: Girişin sağında, eyvanın çevre duvarı ile bitiştiği kısımda yer almaktadır. Çevre duvarı ile kaynaşmasından, taşların boyut ve cinsinden burasının eyvanlı giriş ile aynı tarihten kaldığı anlaşılmaktadır (Resim: 5).

Çevre duvarından batıya taşan mutfak bölümü, içten içe 6.30 x 6.50 m. boyutlarında ve kareye çok yakın bir plâna sahiptir. Avluya bakan yüzünde; ortada kapı, iki yanda pencere ve doğuda yukarıdaki bir mazgal pencereden başka açıklığı bulunmamaktadır (Resim:6). Ardıç ağaçlarından oldukça kalın kirişlere oturan mutfak çatısı çökmüşse de bazıları yerinde durmaktadır (Resim: 7). İçeride kuzey duvarın ortasında bir ocak, ocağın iki yanındaki birer nişten başka doğu ve batıda da ayrıca ikişer nişe yer verilmiştir. Yer yer dökülmüş sıvaların altından duvarın içe bakan kısımlarının moloz taş örgülü olduğu görülmektedir. Duvarlardaki yağlı is kalıntı-

larından mutfağın yakın zamanlara kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Genel ölçüleri bakımından da mutfağın böyle bir külliye için büyük tutulduğu dikkati çekmekte ve daha kalabalık gruplara hizmet vermek amacıyla yaptırılmış olabileceği sonucuna varılmaktadır.

TÜRBE: Külliye'nin en önemli mimarî elemanı olan sekizgen plânlı türbe, eyvanlı girişin tam karşısında ve girişten 9.50 m. uzaklıkta yedi kenarlı avlu duvarının ortasında yer almaktadır (Plân: 1).

Düzgün kahverenkte kesme taşlarla inşâ edilmiş olan türbe, içten kubbe ile örtülüdür. Dış örtünün kabuğu dökülmüş olup bugün çıplaktır (Resim:8).

Zeminden 25 sm. kadar yükseltilmiş kare plânlı alt kaide üzerine oturtulan türbenin kriptası bulunmamakta, ancak tam ortada derince açılmış ve tahrip edilmiş bir mezar çukuru vardır.

Türbenin doğuya bakan kapısından başka, sekizgenin dört yüzünde pencere, iki yüzünde de pencerelerle aynı ölçülerde iki kör niş ile içeride de kible yönünde açılmış bir mihrap nişi bulunmaktadır. Portal yüzeyi dışında diğer yedi yüzeyin üst kısmına da birer küçük mazgal pencere açılmıştır. Düzgün kesme taş yüzeylerinin ortasındaki alan, giriş kapısının bulunduğu yüzde hemen köşelerden başlayan silmeli bir çerçeve içerisine alınmış, diğer yüzeyler çatı profillerine kadar yükselen çökertme bir çerçeve ile sızlandırılmıştır.

Türbenin girişi en dışta, iki-üç sıra silme ile geniş bir bordür çerçevesi içine alınmıştır. İki yandaki düz atkı taşlarının üzerine yerleştirilen kısmen tahrib olmuş, basık yay kemerli girişin etrafı 40 sm. derinlikte bir dış kemerle kavrılmıştır. Kapı üzerindeki kitabelik boştur (Resim:8). Kemer alınlıklarının yukarısından başlayan ve tek sıra halindeki açık kahverenkte kesme taş dizisi, asıl yapı malzemesi olan koyu kahverenkteki taşlarla kontrast teşkil etmekte ve cephelerin monotonluğunu gidermektedir.

Türbenin diğer yüzeyleri, alttan pencere ve niş, üstten alınlıklar, daha yukarıda da sivri kemerli mazgal pencerelerle sade, düzgün ve temiz bir işçilik gösterirler. Kapı üzerinin yay kemerli olmasına karşılık, pencerelerin çerçeveleri yekpare düz atkı taşındandır. Atkı taşlarının üzerinde ortaları kabartma gülçeli birer sivri kemer süsü ile nişlerin dışa bakan yüzlerinin ortasında kabartma olarak işlenmiş birer gülçe bulunmaktadır. Sivri kemerli pencere alınlıklarının sarı kalker taşından iç dolguları boş bırakılmış ve hiçbir dekorasyon uygulanmamıştır (Resim: 9).

Külliyenin en eski yapısı olduğunu sandığımız Türbe, taştan inşa edilmiştir. Kible yönünü belirleyen mihrabın etrafı, iki sıra halinde silme ile sınırlanmış olup üstte yazısız kitabelik bulunmaktadır. Pencere dıştan düz lentolu olduğu halde içten sivri kemerlidir (Resim: 10).

Bugün tamamıyla tahribolmuş ve piramidal biçimli olduğunu sandığımız dış örtünün altından kubbe ortaya çıkmıştır. Kubbeye geçişte içeride köşelerin çokgene dönüşümünü sağlayan atkı taşları kullanılmıştır.

Kapı ve pencere alınlıklarında hiçbir kitabe izine rastlamadığımız türbenin içinde, kasnağa geçişte mazgal pencere altlarını dolaşan bir kitabe kuşağı bulunmaktadır. Üzeri koyu vişne çürüğü renge boyanmış ve takriben 30 sm. genişliğindeki ahşap levhalar üzerine sarı ile ve sülüs hatla yazılmış kitabenin ifadeleri, büyük ölçüde silinmiştir. Yuvarlak ve oval kartuşlar içerisine yazılmış olan kitabe, alttan ve üstten konturlanmış olup okunabilen bazı ifadelerden bunun bir âyet kitabesi olduğu anlaşılmaktadır (Resim: 11).

AVLU-MESCİT: Türbe, mutfak ve giriş eyvanının oluşturduğu birinci grubun güneyinde; Avlu-Mescit, Mescit-Tekke ve Türbeden ibaret yapılar bulunmaktadır (Plân: 1).

Her üç yapıya da doğuya eklenmiş avlu-mescitten geçilerek ulaşılmaktadır. Basit bir kapı ile girilen avlu-mescidin girişe göre sağında yan yana iki ocak, solunda da ortada bir mihrap nişi ile iki pencerenin yer aldığı kible duvarı vardır (Resim: 12). Üzerinin açık olduğu anlaşılan bu kısmın, bazı günlerde türbe ve tekkeyi ziyarete gelen kimselerin dinlenip namaz kılmalarına mahsus bir yer olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu kanaatimizi girişin hemen sağındaki ocakların önünde yer alan bir ağaç da desteklemektedir (Resim: 12).

Güneyde yer alan mihrabın iki yanı ve dış yüzü bezemelidir. Yarım yuvarlak bir nişe sahip olan mihrabın iki yanında yer alan silmeler alttan ve üstten kum saatleri ile sonuçlanırlar. Kavsara ve kemer taşı yekpare olup sade ve süssüzdür. Kavsaranın yukarısında ve dış yüzde, ahşap süslemecilikte kullanılan geometrik bir kompozisyon, taşta işlenmiş olarak durmaktadır (Resim: 13).

Kaba şekilde yontulmuş taşlardan inşa edilmiş olan bu bölümün külliyenin en son tamamlanan kısmı olabileceğini, ancak zamanı konusunda herhangi birşey söylemenin güç olduğunu belirtmek gerekiyor. Bunu, batudaki bölümle birleşme çizigisindeki farklı dilitasyon izlerinden ve içeri

geçit veren kapının farklı bir çerçeve üslûbuna sahip olmasından da anlamaktayız.

MESCİT-TEKKE: Güneydeki grubun ortasını işgal eden bu bölüme, bir önceki avlu-mescitten girilmektedir. İçeri geçit veren, duvardan hafif sağa kaymış ve ağacın yanında yer alan kapının form ve özellikleri dikkat çekicidir (Resim: 14). İki yanda birer alt kaideye oturtulmuş ve üzerleri kum saati şeklinde düzenlenmiş iki silme, kapının yan dekorasyonunu meydana getirir. Bunun da üzerinde iç içe daha yüzeysel silmelerin oluşturduğu hafif şişkin sivri kemer ve alınlık bulunmaktadır. Kapı kemeri oldukça basık ve ortası sivri zikzaklı taşlardan meydana getirilmiştir.

İçten içe 6.10 x 10.30 m. ölçülerindeki bu bölümün üzeri, birbirinin devamı olan üç beşik tonozla örtülmüştür. Tonozlar duvarlardan başka ortalarda iki duvar payesine de oturtularak mekânın üç parçaya ayrılması sağlanmıştır (Plân: 1). Bugün tamamen yıkılmış olan üst örtüde beşik tonozların izleri bellidir (Resim: 15).

Güneye iki duvar payesi arasına yine bir mihrap nişi ile iki pencere açılmıştır. Mihrap nişi, türbe ve avlu-mescitte olduğu gibi, düzgün kesme taşan, yarım silindirik ve çok sadedir (Resim: 16).

Biraz daha geniş tutulan bu bölümün dışı fazla açık olmaması, içten de sıvalı oluşu, burasının kışlık namaz alanı veya oturma alanı olarak da kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

II. TÜRBE: Bu grubun batı ucunu teşkil eden üçüncü yapı da bir türbedir. Mescit-Tekke olarak tanımladığımız orta bölümden buraya basık bir kapı ile girilmektedir. Türbenin kuzey duvarı ile diğer iki bölümün duvarları birbirinin devamı olduğu halde, güney duvar daha küçük bir mekân elde etmek amacıyla içeri çekilmiştir (Plân:1, Resim: 3). Oldukça harap vaziyetteki türbenin içerisinde başları kırık ve tahribedilmiş mezar taşları dışında dikkate değer pek bir şey yoktur. Şahidesiz, sandukasız mezarın da kime ait olduğu bilinmemektedir.

Köşelerden basit birer unsurla türbenin üzerini örten basık kubbeye geçiş sağlanmıştır. I. Türbede olduğu gibi burasının da dıştan piramidal bir örtüye sahip olduğu anlaşılıyor. Yüzyılımızın başlarından kaldığı sanılan ve piramidal şekildeki bugünkü dış örtü, büyük ölçüde tahrib olmuştur.

Türbenin, mescit-tekkeden girilen küçük ve basık kemerli kapısından başka, batı ve güneye bakan birer pencere açıklığı daha bulunmaktadır.

Bir hususu daha işaret etmek gerekmektedir ki bu da Tekke veya Zaviye olduğu konusunda şüphemiz bulunmayan bu külliyenin, sadece gözden geçirdiğimiz yapılardan ibaret olmadığı, asıl türbenin çevresindeki çeşitli temel izlerinden bunun çevresinde tamamen ortadan kalkmış ve günümüze ulaşmamış bazı yapıların varlığı da anlaşılmaktadır.

DEĞERLENDİRME

Develi İlçesine bağlı Havadan Köyü; bir yandan Kapadokya ve Kayseri düzlüklerinin uzantısında, öte yandan Kilikya (Çukurova)'nın üst bölümlerini kaplayan dağların başladığı geçiş bölgesinde yer alır.

Çevre; Hitit, Frig, Yunan, Roma ve Bizanslılarca iskân yeri olarak seçilmiş ve etrafta bu medeniyetlere ait çeşitli kalıntılar bulunmaktadır⁴.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadoluya yerleşen Selçuklular döneminde de Develi ve çevresinin önemli bir iskân sahası olma özelliği devam etmiştir⁵. Bölge hakimiyetinin tamamen Türklere geçtiği XI. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'da oluşturulan sanat; yerli sanatla Türklerin taşıdığı bir geleneğin sentezi biçiminde ortaya çıkarak kısa zamanda yeni bir karakter kazanmıştır⁶.

Anadolu Selçukluları döneminde devletin çeşitli müesseseleri için yeni yapı tipleri ortaya çıkarken, dinî anlamda da benzer paralelizm görülmektedir. Bu dönemde başta camiler olmak üzere Tekkeler, zaviyeler, hanıkahlar, türbeler, darülcemalât, namazgâhlar dinî mimarinin özünü oluşturan yaygın yapı tipleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçlerle Anadolu'ya gelen yeni bir toplumun yerleşik medeniyetle karşılaşınca, kendi kültürünü yayabilmesi için bazan devletin askerî gücü yetersiz kalır. Bu

⁴ Bkz. 3 No'lu dipnot ve J. Mellaart: "Early Cultures of the South Anatolian Plateau II", *Anatolien Studies*, XIII (1963), s. 199-236.; V. Cuiet: *La Turquie d'Asia Géographie Administrative*, C. 1, Paris 1892, s. 320-321.; W.F. Ainsworth: *Travels and Researches in Asia Minor*, London 1842.

⁵ B. Atalay: "Develi Karahisar", *mad.*, İ.A. C. VI, s. 282-283.; "Develi Ya da Everek", *mad.*, *Türk Ansiklopedisi*, C. XIII, s. 150-151.; T. Özgüç-M. Akok: "Develi Abideleri", *Belleten*, Sayı: 75, s. 378-380.; A. Gürlek: *A.g.e.*, s. 227.

⁶ Bu dönemde Anadolu'da yaygınlaşan Türk Sanatının karakter ve özellikleri konusunda bkz. D. Kuban: *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965, s. 80 vd.; Ay. yz.: *Sanat Tarihimizin Sorunları*, İstanbul 1975, s. 34-58.

durumda sosyal ortamı yoğuran inançların diğer güçlerden daha etkili sonuçlar ortaya koyması normaldir. Özellikle Anadolu-Türk birliğinin dağılmaya yüz tuttuğu XIII. yüzyılın ikinci yarısında çeşitli sosyal ve dinî kurumlar devlete düşen, toplulukları sosyal yönden uzlaştırma görevini üstlenmişlerdir. Konya, Ankara, Amasya, Kırşehir, Sivas, Tokat gibi şehirlerde yaygın olarak Mevlevîlik, Bektaşîlik, Ahîlik gibi çeşitli tarikatlar ve kolları faaliyet halinde idiler. Büyük şehirlerden başka küçük merkezlerde de dinî bakımdan kendisine güvenilen kişilerin çevrelerinde manevî bağılıklar ve halkalanmalar oluşmuştur. Amaçları halkın dinî inanç ve itikadlarını güçlendirerek birlik ve bütünlüğü sağlamak olan bu grupların Anadolu'nun Türkleşmesine de büyük katkıları olmuştur⁷.

Tekke ve zaviyelerin XIII. yüzyılın ikinci yarısında daha fazla yaygınlık kazandığı ve bunların yüzyılın sonlarında bağımsızlıklarını ilân eden Osmanlılar zamanında devletten bizzat teşvik gördüğü de kaynaklarda geçmektedir⁸.

Tarihlemesi konusunda üzerinde hiçbir kitabe ve belge bulunmayan Havadan Köyü Külliyesini biz bu devre içerisinde yaptırılmış bir zaviye ve tekke olarak değerlendirmek eğilimindeyiz. Kuruluşu ve tarihçesi konusunda önemli bir bilgiye sahip olmadığımız bu külliye ile ilgili en eski kaynak, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Defteri*'dir. Söz konusu arşiv belgeleri 1958 yılında Prof. Dr. F.Nafiz Uzluk tarafından aynı adla yayınlanmıştır⁹. Bu eserde Develi Nahiyesi Vakıfları sayılırken: "Hacı İbrahim Zaviyesi Vakfı-Erik Ağacı Köyünde Develi Meşihat Kabak Şeyh adına Padişahın hükmile mukarrer" ve "Erik Ağacı Köyü t Develi ki dervişleri sipahiye maktuan 500 akça verirler" şeklinde kayıtlar vardır¹⁰.

⁷ M.F.Köprülü: Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1981.

⁸ XIII. yy. sonlarından itibaren Anadolu'daki güç ve kontrolleri giderek zayıflayan İlhanelilerin son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 yılında ölümü üzerine Anadolu'da zaten mevcut olan beyliklerle yeni kurulan diğer beyliklerin bağımsızlıklarını ilân ederek komşuları aleyhine topraklarını genişletmeye başladıkları ve kıyasıya bir mücadele ortamının doğduğu bilinmektedir. Bu zamanda toprak bakımından en hızlı genişleme Osmanlılar lehine olmuştur. Beylikten sultanlığa geçişin evrelerini yaşayan Osmanlıların bu dönemde özellikle halkın manevî yanını ayakta tutacak şekilde dönemin saygın din adamlarını, tarikat ve tasavvuf ehlini daha fazla koruyup kolladıkları bilinmektedir. Bu konuda bkz. F. Sümer: "XIV. Yüzyılda Türkiye", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (Hz. O. Aslanapa), Ankara 1977, s. 5-15.; A. Karahan: "XIV. Yüzyılda İlim Hayatı", *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (Hz. O. Aslanapa), Ankara 1977, s. 124-132.

⁹ F.N. Uzluk: *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958, s. 53.

¹⁰ F.N. Uzluk: A.g.e., aynı yerde.

Değerli araştırmacı ve günümüz Kayseri Vakıflar Bölge Müdürü Mehmet Çayırdağ, Vakıfnamede geçen "Erik Ağacı Köyü"nü bugünkü Havadan Köyü olduğunu belirtmiştir¹¹. Bu Belgeden köyün, Fatih Sultan Mehmet II (1451-1481) devrinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, köyün ve külliyesinin kuruluşu bu belgeden daha eski olmalıdır.

Anadoluda tarikatların yaygın olduğu dönemlerde çevrelerinde toplanan insanların ikameti için tekke ve zaviyelerde çeşitli bölümler meydana gelmiştir. Tekkenin ilk şeyhi veya şeyhlerinin ölümü ile de mezarlarının ya da türbelerinin çevrelerinde ihtiyaca göre bazı binalar yaptırılmıştır. Havadan Köyü Külliyesinin de böyle geliştiğini zannetmekteyiz. Burada külliyesinin çekirdeğini meydana getiren türbe, vakfiyede adı geçen Hacı İbrahim Zaviyesinin çekirdeği olmalıdır.

Etrafı yüksek ve kademeli bir duvarla çevrili olan türbenin en belirgin özelliği, Anadoludaki Selçuklu dönemi sekizgen plânlı türbelerini sade bir şekilde tekrarlamasıdır. Altında kriptası bulunmayan türbenin dinî yönü kuvvetli bir şahsa ait olması - Emir, Bey veya eşraftan birine ait olmaması-muhtemeldir. Türbe yüzeylerinin temiz işçilikli, sade, düzgün kesme taş mimarisi dikkat çekicidir. Bu durum Develi eski şehir merkezindeki türbelerde de görülen bir özelliktir¹² (Resim: 16). Ancak sekizgen yüzeylerin ortalarının çökertme alanlar haline getirilerek buralara pencere veya aynı genişlikte yüzeyel nişler açılması bu yapıya özgü bir durumdur. Giriş yüzü hariç diğer yedi yüzeyin üst kesiminde açılan dıştan içe doğru genişleyen mazgal pencereler ise Anadolu Selçuklularında görülen az sayıda açıklığa sahibolan örneklerin aksine, bu türbede aydınlatılmaya gereken önemin verilmiş olduğunu gösteriyor. İçerideki sade mihrap nişi de oldukça basittir. Burada dikkati çeken bir husus da yüzeylerdeki pencere ve niş alınlıklarının daha çok Niğde'deki XIV. yüzyıl türbelerinin alınlıklarıyla olan benzerliğidir. Bu bakımdan akla ilk gelen yapı, 1312 tarihli Hüdavent Hatun Türbesi'nin pencere alınlıklarıdır (Resim: 17). Gerçi Havadan Türbesi ile kıyaslanamayacak derecede zengin süslemeli ve sekizgenden onaltıgene dönüşen gövde üst kısmında yer alan alınlıklarla daha ileri bir mimariye sahip olan Hüdavent Hatun Türbesinin alınlıkları bitki motifleri ve figürlü kabartmalarla çok daha plastik etkili görünmektedir. Havadan Köyü

¹¹ Çalışmalarım sırasında bu kıymetli bilgiyi lütfederek bazı konularda beni aydınlatan sayın M. Çayırdağ'a teşekkür ederim.

¹² Eski Develi ve çevresinde bulunan yapıların tanıtım ve değerlendirmeleriyle ilgili araştırmalarımız sürmektedir.

Türbesi, erken devir Anadolu Türbelerindeki çeşitliliğin aksine, kesin bir mimari form ve tipolojiye göre inşa edilmiştir. Üst örtünün piramidal veya konik şekilde olup olmadığı konusunda da kesin bir yargıya varılamıyor. Ancak sekizgen duvarlar üzerine oturan en uygun şeklin piramidal bir külâh olduğu ve türbenin üstünde buna uygun şekilde örtülmüş olabileceği tahmin olunabilir.

Türbenin içerisinde kasnak altında dolaşan ahşap üzerine boyama sülüs kitabe kuşağının yazı stili ve bordür süsleri, XVI., XVII. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Okunabilen bazı ifadelerden bunun bir âyet kitabesi olduğu anlaşılmaktadır. Türbenin dış yüzünde de taş süslemeye fazla yer verilmemiştir. Pencere genişliğindeki yüzeysel nişlerin ortasında gülçe olarak yerleştirilmiş sade iki motif de değerlendirme konusunda fazla fikir vermiyor. Belirtmeye çalıştığımız bütün bu özellikler bizi türbenin, Niğde Hüdavent Hatun Türbesi'nin tarihine yakın yıllarda (XIII. yüzyıl sonu, XIV. yüzyıl başı) yaptırılmış olabileceği kanaatine götürmektedir.

Hacı İbrahim adlı şahsın gömüldüğü mezarın çevresinde zamanla sayısı artan ziyaretçilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere külliye genişletildiğini zannetmekteyiz¹³. İkinci grup yapıların mimarî ve malzeme yönünden daha düşük kalitede olması da buranın daha sonradan peyderpey yaptırılmış olabileceğini tahmin ettirmektedir.

Biri asıl türbede, diğerleri avlu-mescit ve mescit-tekke diye nitelendirdiğimiz yerlerde olmak üzere toplam üç adet mihraba yer verilmesi de, burasının zamanla daha çok ziyaretçi çekmesi üzerine nüfusunun geçici olarak kalabalıklaştığını ve zaviye-tekke konumunda köyün biraz uzağında türbe çevresinde gelişen bir külliye olarak günümüze ulaştığını göstermektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki bu külliye Anadolu Selçukluları ve sonrası dönemde bir türbe çevresinde gelişen çeşitli yapılarla, Anadolu'nun o zamanki sosyal ve dinî durumunun bir göstergesidir.

¹³ Türbe çevrelerinde çeşitli bölümlerle giderek genişleyen ve önemli dinî merkezler arasında yer alan bu tür yapıların daha çok Selçuklular döneminde yaygınlık kazandığı bilinmektedir. Anadolu'da tanınanlar-Konya, Akşehir, Karaman-dışında, Irak'ın merkezi Bağdat başta olmak üzere de çeşitli bölgelerde yer alan ve türbeden gelişerek günümüze ulaşmış olanlardan; İmam-ı Âzam Ebu Hanife (1067-1570), Abdülkadir Geylanî (1145), Musa Kâzım (779, 1570), Şeyh Ömer Sühreverdî (1234, 1511), Nebi Yunus (1108, 1213), Nebi Circis (1393) v.b. külliyelerin tanıtım ve değerlendirmeleri için bkz. A. Uluçam: Irak'ta Türk Mimarî Eserleri, Ankara 1979, s. 23-54, 230.

Resim 1 – Külliye'nin Havadan Köyü'nden görünüşü.

Resim 2 – Külliye'nin batıdan görünüşü.

Hamza Gündoğdu

Resim 3 — Külliye'nin güneyden görünüşü.

Resim 4 — Güneyde yer alan ikinci grup yapılar.

Resim 5 – Giriş eyvanı ve mutfak.

Resim 6 – Mutfağın avlu yüzü.

Resim 7 – Mutfağın üst örtüsü (içten).

Resim 8 – Türbe

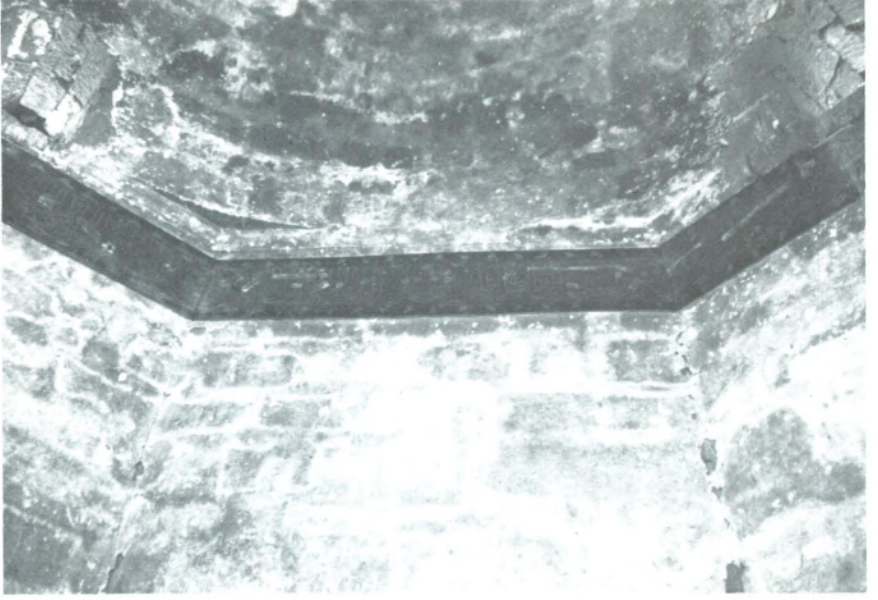

Resim 10 – Türbenin içerisi ve mihrap.

Resim 9 – Türbe (Doğudan).

Hamza Gündoğdu

Resim 11 – Türbe içerisindeki ahşap üzerine âyet yazısı.

Resim 12 – Avlu-mescit (giriş).

Resim 13 — Avlu-mescit kısmında mihrap.

Resim 14 — Tekke-mescite geçit veren kapı.

Resim 15 – Tekke-mescitin mihrap duvarı.

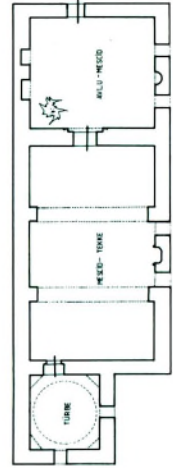
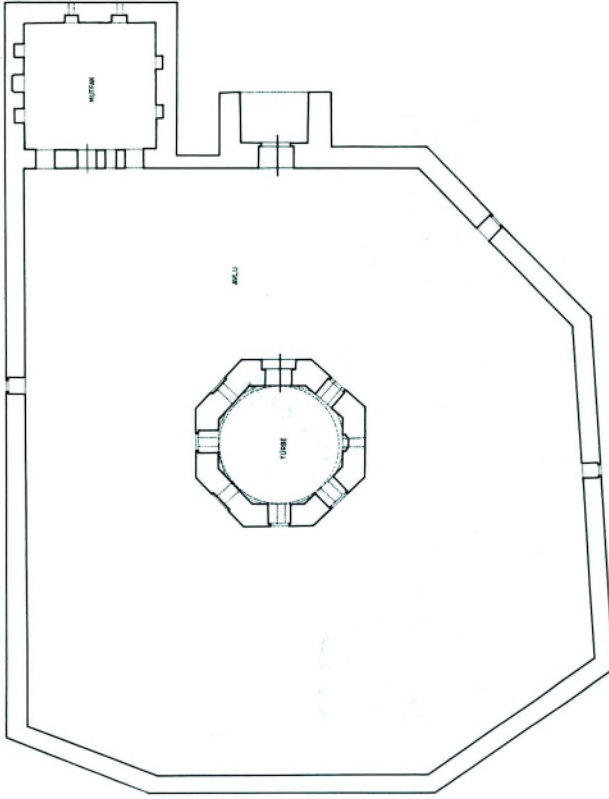

Resim 16 – Tekke-mescitin mihrap duvarı.

Resim 17 – Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (1312).

Hamza Gündoğdu

DEVELİ / HANCIAN KÖYÜ KÜLLİYESİ
H. GÜNDOĞDU - Ağustos 1982

OSMANLI DÜŞÜNCE TARİHİNDE TOPLUMSAL BİR MUHALEFET OLARAK ŞEYH BEDREDDİN VE HAREKETİNİN TAHLİLİ

MEVLÜT UYANIK

1. Şeyh Bedreddin Hareketini Hazırlayan Sosyal ve İktisadî Şartların Değerlendirilmesi.

İslam Düşünce Tarihinde 'zaman zaman' Hakim düşünce yapısına itiraz ederek, o devrin anlayışında değişiklik yapmak isteyenlerden birisi de Şehy Bedreddin'tir.

Özgünlük, bağımsızlık ve karşıt olma¹ temel hareket noktalarından kalkan bu insanlar, o zamana kadarki uygulamalardaki aksayan yönleri göstermeye çalışarak, kamunun belli bir kısmının sesi olabilmişlerdir. Gayeleri ıslahat olmasına rağmen, İslâm akâidi açısından vardıkları noktalar oldukça farklı olabilmıştır. Dolayısıyla Şeyh Bedreddin'in akâide dair görüşlerini iyi tahlil edebilmek için, o devrin sosyal ve iktisadî şartlarını iyi değerlendirmek gerektiği kanatindeyiz.

H.770/M.1358 yılında Simavna'da doğan Bedreddin Mahmut, Selçuklu sülalesinden Simavna kadısıoğlu Gazi İsrail'in büyük oğludur. Oldukça iyi bir tahsil gören Bedreddin, Mevlanâ Yusuf'tan sarf ve Nahiv, Şahidi'den tefsir, Mevlanâ Feyzullah'tan Astronomi, Mısır da Ali b. Muhammed Mercani ve Mubarek Şah'tan Fıkıh, tasavvuf ve Mantık derslerini aldı. S. Şerif Cürcani'nin ders arkadaşıdır. Daha sonraları Şeyh Hüseyin Ahlatî'ye intisab etti².

¹ Bkz. J. Bronowski, Bilim ve İnsan Değer Yargıları, (Çev. A. Usluata), İst. 1971. s.91-93.

² Hayatı için bkz. Yaltkaya, Şerafeddin. Şeyh Bedreddin, İst. 1340, ss. 3-8, Bedreddin Maddesi, İ.A, c.2, s. 445, Aşakpaşazade Tarihi, İst, 1332, s. 83, Ahmet Cevdet, Kıyas-ı Enbiya, VI, c. 3, Ank. 1975, s. 398, Çubukçu, İbrahim. Türk Düşünce Tarihinde Felsefe hareketleri, Ank. 1980, s. 13-14, 180 vd, Fındıkoğlu, Z. Fahri, Sosyalizm, İst. 1976, s. 111. Uzunçarşılı, İ.Hakkı. Osmanlı Tarihi, Ank. 82, c.1, s. 360-2 Tahir, M. Osmanlı Müellifleri, İst. Tarihsiz, s. 64.

Bir bilgi karmaşası içinde olduğumuz Şeyh Bedreddin ve Hareketini herkes kendine göre ele almıştır. Mesela, V. Timuroğlu, kendisini bir materyalist sanatçı ve düşünür olarak tanımladıktan sonra devamla der ki: Bedreddin, siyasal iktidara yönelik bir halk eyleminin lideri olarak beni ilgilendirir. Üstelik, Orhan Hançerlioğlu, "Mutluluk Düşüncesi" adlı eserinde, Thomas Moor ile karşılaştırarak Şeyh'i materyalist göstermek istemesine rağmen becerememiştir", der. Çetin Yetkin'de bunu denemiştir³, ama eğer becerselerdi bile, bu durum Şeyh'in aleyhine olacaktır⁴. Bedreddin, İbrahim Konyalı tarafından ise Stalin'in Şeyhi olarak takdim edilirken⁵, Fındıkoğlu'na göre ise, Eflatundan sonra ikinci büyük sosyalist Bedreddindir. Zira O'nun düşünce yönü sonraki asırlarda da devam etmiştir. Bir taraftan Mani'ler den beri devam eden dini, mistik renkteki sosyal mücadeleye bağlanırken; öbür taraftan modern manadaki sosyalizmin bizdeki öncüsü olarak gözükmektedir⁶.

Bütün bu peşin hükümlerden ve Şeyhi, herkesin kendi düşüncelerine alet kılınmalarından şikayet eden N.Tanrıkulu, onu Batini, Zındık, İsyancı, Şeyh, Sosyalist olarak takdim edenlerin hiçbirisinin kendi eserlerine göre değerlendirmedeğini söyler. O'na göre ise, fıkıh'taki eserleri Varidat'la birlikte incelenirse görülür ki, özgürlük, bağımsızlık ve adalet ilkeleri üzerinde durarak insan özgürlüğünün din ve hukuk özgürlüğü ile mümkün olduğunu vurgulanmaktadır. Bu ise, dünya işleri ile ahiret işlerine karıştırmamak demektir. Yani laikliği belirtmekte⁷. A. Cerrahoğlu ise, Şeyhi bir liberal olarak görür⁸.

Meşrutiyet'te Osmanlı Demokrat Fırkası Umum Katibi, Maarif Başmüfettişliği ve kaymakamlık yapan Bezmi Nusret Kaygusuz'a göre, Bedreddin bir kollektivist'dir. Varidat çevirisi bulunan Kaygusuz, der ki; Bedrettin'de Türkiye'ye özgü temiz ahlâk, çağdaş humanizmin kurtarıcı doktrinleri, insanlığın kurtuluş ve özgürlük kaideleri vardır. O bir sosyal

³ Yetkin, Çetin. Etnik ve Toplumsal Yönleri ile Türk Halk Hareketleri ve Devrimleri, May yayınları, 1974, s. 135-7.

⁴ Timuroğlu, Vecihi, Varidat, (Giriş), Ank. 1979, s. 20-22, (Şeyhi bir alet olarak kullanmaları ve İslâm Düşüncesinden hiç haberlerinin olmadığı ayetle hadisi karıştırmaları (a.g.e. s. 78 vd) ile İslâm Felsefesini Aristo izleyicilerinden başka bir şey olarak görmediğini söylemesinden belli olmaktadır.)

⁵ Konyalı, İbrahim, Tarih Hanesi, c.1, sayı. 1, s. 37.

⁶ Fındıkoğlu, Z.F. a.g.e., s. 92-151.

⁷ Tanrıkulu, Necdet. Bütün Yönleri ile Bedreddin, İst. 1977, s. 163, 164, 165 ve 170.

⁸ Cerrahoğlu, A. Şeyh Bedreddin, İst. 1960, s. 38.

demokrat'tır⁹. Diğer bir bakış açısı ise, Çağdaş Türk Düşüncesinin geçmişteki ayağı Osmanlılar içindeki, Şeyh Bedreddin gibi, karşı düşünceden yükselmiştir¹⁰, şeklindedir. Bunlara ilave olarak, Bedreddin, Luther'in Hristiyanlık'ta yapmak isteği reformun benzerini İslâm'da yapmak istemiştir¹¹ denilmektedir.

Görüldüğü üzere oldukça karışık bir yapıya sahip olan Şeyh Bedreddin ve benzeri hareketler İslâm tarihini ilk zamanlarından itibaren vardır. Sebepleri her ne olursa olsun, bu karşı hareketler göstermektedir ki, dinin ideâl uygulama biçimi -Resulullah dönemi hariç- sürekli gerçeklik kazanmamıştır. İktisadî, toplumsal ve siyasal güç, toplumun her kesimini ile uzlaşamayan ve kabilecilik unsurların hakim olduğu güçlerin (Emevi, Abbasi vb) ellerinde olduğu için ilk devirlerden itibaren bir gerçeklik şeklinde bir toplumda görülmemiştir. Devletin ayakta kalması için toplumla bütünleşmesi gerektiği halde, bu gerçekleşmediği için ilk önce Hariciler isyan etmişlerdir. Sonra Ravendi ve Muknea, Horasan'da silahlı eyleme geçmiştir. H. II. yy. da Doğru Baba Musa iştirak (kadınlar da dahil)liği savundu. Bunlara "Mesrurlar" da denir. H.II. ve IV. yy. arasında Karamita İslami esaslara muhalif görüşler ileri sürmüşlerdir. Şeyh Bedreddin hadisesinden sonra, günümüzde ise Vehhabiler kendilerine has bir akaid sistemi oluşturarak diğer müslümanlara karşı silah çektiler¹².

Hariciler-Şeyh Bedreddin ve Vehhabiler arasında benzerlikler olduğu aşikârdır¹³. Hammer'e göre, bunların içinde en önemlisi Bedreddin Hareketidir. Zira Bedreddin isyanı İran'daki Zerdüşt ruhbanının Kabbad komutasındaki ihtilalin kötü bir örneğidir¹⁴.

Görüldüğü üzere, dini ıslahat gayesi ile ortaya çıkan hareketlerin temelinde, kanaatimizce, ekonomik ve siyasal nedenlerin önemi büyüktür. Bu hususa temas eden E. Kongar, Batıcı ve İslamcıların toplumsal değişimede çok önemli bir yeri olan dini öğelere belirleyici rol vermekle hata ettiklerini belirtir. Meselâ, Osmanlı, müslüman olduğu için değil, ekono-

⁹ a.g.e., s. 29, 45, Timuroğlu. a.g.e., s. 64.

¹⁰ Zelyut, Rıza. Osmanlıda Karşı Düşünce ve İdam Edilenler, İst. 1985, s. 104 vd.

¹¹ Cerrahoğlu, A. a.g.e., s. 59.

¹² Hammer, Osmanlı Tarihi, (Çev. M.Ata), İst. 1337, c.2, s. 136-8.

¹³ Gibb, H.N. İslâm, London. 1975, s. 114, Fazlur Rahman. İslâm, (Çev. M. dağ ve M. Aydın), İst. 1981, s. 186, Ayoub, Mahmud. İslâm Between Ideals and Ideologies, (İslamic İmpulse, Ed. B. A. Stowasser), Washington. 1987, s. 307-8.

¹⁴ Hammer, a.g.e., s. 138.

mik ve siyasal nedenlerle çökmüştür. İmparatorluk çöktüğü için din yozlaşmıştır; yoksa din yozlaştığı için imparatorluk çökmemiştir, der¹⁵.

Bu tesbitten hareketle Şeyhi isyana zorlayan sosyal, siyasal, ekonomik ve dini unsurların arkaplarını tahlil edebilirsek, insan faktörünü de gözönünde bulundurduğumuzda, niçin böyle bir harekete kalkıştığını anlayabiliriz. Daha da önemlisi, niçin ayrı bir metafizik sistem kurmaya çalışmıştır? Ayrıca, O, bu metafizik sistem içinde yeni bir ahlâk telakkisi¹⁶ getirme ihtiyacını niçin hissetmiştir? Kısacası Fikirlerle Hadiselerin irtibatını sağlamak gerekmektedir.

H.II. yy. itibaren İran ve Asya taraflarına nüfuz etmeye başlayan İslâmiyete karşı, buralardaki eski medeniyetlerin ve kavmi irki potansiyellerin sosyal mukavemet şeklinde belirmeye başlamıştır. Bu Karşıt Hareketlerde ya bu harici tesirlerle, ya da her din içinde kendiliğinde görülen ceditli tartışmalarla olmaktadır¹⁷. Bedreddin hadisesinde önemli olan bu harici tesirler; yani Şamanlık, Buddha ve Mani dinlerinin kalıntılarını töre halinde yaşatan Türklerin psikolojisine çok uygun olması¹⁸ çok önemlidir. Bunlara ilave olarak, Mazdekizm ve Babekizmi ekleyen Fındıkoğlu, Bedreddin hareketini hazırlayan ilk daireyi çizer¹⁹.

Bedreddin Hareketini hazırlayan ikinci daireyi ise Osmanlıların içinde bulunduğu siyasal ve iktisadi karışıklık, oluşturmaktadır. Bu karışıklıklara tepki ise, 1. Kırsal 2. Şehirler olmak üzere iki yönden olmuştur. Kırsal kesimdeki dini akımlar şeklinde ortaya çıkan bu karşıt düşünceler²⁰ son derece hızla yayılmaları, o dönemin iktisadî ve sosyal şartların gözönünde bulundurduğumuzda anlaşılabilir hale gelmektedir. Yaklaşık iki asırdan beri Anadolu kavgaların merkezi olmuş. Selçuklu devletinin bir uç beyliği olan Osmanlı, Anadolu'da Türk birliğini kurmaya çalışırken Timur-Yıldırım çarpışması ve neticede Mogolların istilası tekrar kargaşa dönemini başlatmıştır. Timur'un Semerkant'a dönerken, Osmanlıya epey uğraştıracak olan Sun'î beyliklerle devleti tekrar beylik dönemine geri getirmiştir. Beyazıt'ın çocuklarını taht kavgası ile kimse canından, malından, ırzından emin değildir. Çelebi Mehmet'in tahtı kazanması ile kargaşa bitmez. Ti-

¹⁵ Kongar, Emre. Kültür Üzerine, İst. 84, s. 48.

¹⁶ Fındıkoğlu, F. sosyalizm, s. 119.

¹⁷ Fındıkoğlu, a.g.e., s. 94-99.

¹⁸ Köprülü, F. Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ank. 88, s. 47, Çubukcu, E.A. a.g.e., s. 3.

¹⁹ Fındıkoğlu, F. a.g.e., s. 100-104.

²⁰ Zelyut, R. a.g.e., s. 59-60.

mur tarafından iade olan beyliklerle mücadele tekrar başlar. Osmanlı tebası büyük bir zulüm altında ezilmekte ve sürekli dirlik aramaktadır. Tımar sahipleri emri altındaki köylülerin hak ve hukukun gözetmiyorlardı²¹.

Bu durumu teyid eden Akdağ, şu tesbiti yapıyor. M. Çelebi iktidara sahib olunca hem Timur'un ölçsüz yağmaları, hem de cemiyetteki bozukluklar ve Osmanlı taht mücadelesi içtimai sefaleti çok arttırmıştır. İşte bunların neticesinde ortaya çıkan Şeyh Bedreddin Hareketi tamamen bir halk hareketidir²². Bu karışıklıklar sonra da tamamen yok edilmemiştir. Yavuz dönemi ve Kânuni Süleyman dönemlerinde sosyal ahlak ve hatta asayiş düzeninin göze batır bir huzursuzluk içinde geçmesi²³ bozukluğun derecesini göstermesi açısından mühimdir.

Sosyal bir patlamaya hazır bir ortama birde tarikat faaliyetlerinin şehirlerde, şehirlü ruhuna ayrı; köylü göçebe Türkmen ruhuna ayrı tesirler göstermesi ve bunun neticesinde farklı şekillere bürünmesini hesaba katarsak, başlangıçta dini sonra siyasi bir hâl alan isyanı inceleyebiliriz²⁴.

Bütün bunlara bir de bu karışıklardan dolayı batıya kitleler halinde kaçan Türkmen gençlerinin istihdam zorluğu eklenmiştir²⁵. Bunların boş geymeleri kolayca kıskırtmalara kapılmalarına sebep olmuş olabilir. Bu modern bilimlerde siyasal katılma ve siyasal yabancılaşma kavramları ile izah ediliyor. Şöyleki: Siyasal bunalım dönemlerinde muhalif hareketlere çok yüksek düzeyde katılmalar olduğu belirlenmiştir. Yani bunlar sosyal zemin ve zaman şartlarına bağlı iki olgudur. Bunalım ise, kişi(ler)in sisteme yabancılaşması ile kuralsızlık, anlamsızlık, güçsüzlük, sosyal tecrit ve kendinden uzaklaşma gibi beş ayrı şekilde belirir²⁶.

²¹ Mizancı Murat Bey, Tarih-u Ebu'l Faruk, İst. 1325, c.1, s. 246-242 den naklen veren Kaygusuz. a.g.e., s. 292-294 ve Murat Beyin, Muhtasar Tarihi Umumi, İst. 1310, s. 237, Köprülü, F. a.g.e., s. 49, Fındıkoğlu, a.g.e., s. 105-7, Zelyut, s. 25 vd, Timuroğlu, s. 8.

²² Akdağ, Mustafa. Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İst. c.1, s. 337.

²³ Akdağ, a.g.e., c. 2, Ank. 1971, s. 49.

²⁴ a.g.e., c. 1, s. 339. Krş. Osmanlı İmaratorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiyenin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik, Belleten, Ank. 1949, c. 13, s. 497-568, 1950, c. 14, s. 319-405.

²⁵ Timuroğlu, a.g.e., s. 19-23.

²⁶ Alkan, T. ve Ergil, D. Siyaset Psikolojisi, Ank. 1980, s. 258, 266-7. Aynı hükümlerin geçerliği için sosyalist bir devlet hakkındaki şu tespitlere bakalım. Reformun temel sebepleri ekonomik ve siyasidir. Eğer sosyalist sistemin imkanlarını geliştirmek önemli ise, bunlar kendilerini ekonomik reformlarla ifade etmelidirler. Bunlar olmazsa sistem çöker. Morowsk, W. Economic and Politica. Reformes on Factors to Overcome the Crisis. (The Polloish Sociological Bulletin), n. 4, 1987, s. 49, 65.

Sistemden yabancılaşılan birey, zihinsel ve ruhsal istikrarsızlıklarını giderecek ve kişisel özdeşliklerini kendine çekecek karşı sistem temsilcisi köktenci bir gurub(lar)²⁷ bulduğu an ona uymaktadır. Bunun belirmesi ise toplumsal yanlılığın bir türü olan Ütopya şeklinde olur. Çünkü Ütopya, gayrimemnunlar kitlesinin arzu ve özelemlerini ifade eder. Bunuda yıkıcı ve tenkitçi bir tavır halinde hakim güce (devlete) karşı koyarak ortaya koymak ister²⁸. Şeyh Bedreddin hareketine baktığımızda işte bu unsurların hepsini görebilmekteyiz. Şimdi bunları tahlil edelim.

2. Bedreddin'in İsyanı ve Bastırılması

Şeyhin hareketi, Fındıkoğluna göre, nazari bakımdan 1391 de hazırlanmış, 1416 da aksiyon halini almıştır. Hazırlığını Mısır'da Ahlati ile başlatmış, İslam öncesi din ve mezheplerin tesiri, ekonomik ve sosyal çalkantılar, nihayet Batı Anadolu'nun ve Rumelinin bazı yörelerindeki isyanlar ve bunların önderleri isyana zemin hazırlamıştır²⁹.

Üzerinden en çok yazılan ve halen de hakkında ya öldürülmesi gereken, ya da Batın ve Zahir ilmini kendinde toplamış, ancak hilafet iddiası ile Padişaha gammazlanan birisi şeklinde düşünülen³⁰ Bedreddin, siyasal iktidara karşı bir halk eylemini³¹ başlatmayı hukukun meşru gereği olarak (a.g.s. 9) olarak meşru görmüştür. Dirlik ve düzen arayan halk da (!) Şeyhe katılmıştır³².

Kanaatimize göre ise, XV. yy. Türk toplumunda sosyal bir ihtilal yapmak isteyen Şeyh'in isyanın önemi, genel kabul gören fıkıh ekollerinin tarif ettiği din anlayışını yıkmak, belki de menşesinde hiç olmayan bir mana vermeye çalışmasından kaynaklanmaktadır. Bu hususa değinen Fındıkoğlu, "taklid ehlinin millet ve mezheplerine ait kanunları ibtal luzumunu ileri süren Şeyh, hareketinde yeni bir müslüman tipi müşahhaslaştırmaktadır", demektedir³³.

Hareketin diğer bir önemli yönü ise, İslâmın islahı gayesi ile ortaya çıkarak, o zamanın sosyal ve iktisadi çalkantılarından faydalanıp, çok sayı-

²⁷ a.g.e., s. 317.

²⁸ Lapiere W. J. İdeoloji Nedir? İlimler ve İdeolojiler, (Çev. F. Aslan), Ank. 1981, s. 12-13.

²⁹ Fındıkoğlu, a.g.e., s. 109-110.

³⁰ Cevdet Paşa, Kısas-ı Enbiya, VI, c. 3, Kısım. II, Ank. 1975, s. 400, Cerahoğlu, s. 6.

³¹ Timuroğlu, a.g.e., s. 22.

³² Zelyurt. a.g.e., s. 25.

³³ Fındıkoğlu. a.g.e., s. 147-8. Krş. Akdağ. a.g.e., c.1, s. 337, 340.

da insanı toplaması ve İslâmı tasavvuf yolu ile belirli bir dünya görüşü halinde siyasi-dini bir prensib meydana getirmesinde yatmaktadır. Ayrıca, mutasavvıfların içinde buldukları sosyal çevrelerin kültür seviyesine, hayat şartlarına, örf ve geleneklerine göre farklı din anlayışları ortaya koymaları³⁴ hususu dikkati çekmektedir.

Bizim gayemiz ne Şeyh'in hareketine olan Manihizmin Bogolizm tesirini³⁵ incelemek, ne de, sosyalistlerin dediği gibi, bir Türkün teceddüde ilk teşebbüsü³⁶, fiilen halkın başkaldırısı³⁷ olarak söylenenleri tekrar etmek değildir. Biz, isyandan kısaca bahsederek hareketin öncesindeki olaylar ile ortaya konan fikirler arasındaki irtibatı tesise çalışacağız.

Kethudası olan Musa Çelebi'nin yenilmesi üzere İznik'te zorunlu ama aylık bin akçe ile ikamete tabii tutulan Şeyh adına Börklüce, karaburun taraflarında isyan etti. İnsanları kendi başına toplamak için tam bir eşitlik, hürriyet ve mal ortaklığı (kadın hariç), gibi cazip sosyal vaatlarla ortaya çıktı. Ayrıca din ve mezheb gözetmeksizin bir millet olarak yaşamak gibi, İdris-i Bitlisi'in deyimini ile, "Sufi Tuzakları kurdu. (Kurdakul. s.55) Osmanlı tarihçilerinin çoğu, Börklücenin isyanda ki başarısını duyan Şeyh, İznik'ten kaçarak, kendi padişahlığını ilan etti. Sancak, başlık isteyen kendisine gelmesi, artık halifenin kendisi olduğunu söylediğini belirtir³⁸. Hammer, Şeyhin gizli niyetini icraya koymak için, fakih, hakim ve sufilikten hasıl olan şöhretini kullanarak, düşündüklerini bir mezheb haline getirdiğini, belirtir. Bunun için de Börklüce ve Yahudi dönmesi olan Torlak Kemal'i kullanmıştır. Dukas'tan naklen, ortaklık fikrini belirtir. Öldüğü zaman, müridlerinin bazıları, O'nun ölmediğine inanıyorlardı. Dukas, Girit adasındaki müridi olan keşişden bu hadiseyi tedayı ile almıştır³⁹.

Şeyhin dini alet ederek, siyasi bir hareket ortaya koyduğunu belirten Akdağ, asayişin isyana müsait olmasından faydalanan Börklücenin Bedreddini Resul olarak gördüğünü belirtir. Ona göre, bazı hristiyanların ona

³⁴ Akdağ, aynı yerler, İslah gayesi için bkz. Ahmet Mithat Ef. Muhassal, İst. 1303, s. 291, Kaygusuz'dan naklen.

³⁵ Ülken, H.Z. İslâm Düşüncesi Türk Tefekkür Tarihi Araştırmalarına Giriş, İst. 1946, s. 188.

³⁶ Cerrahoğlu. s. 47.

³⁷ Timuroğlu. s. 9, 11, 22.

³⁸ Aşıkpaşazade. Tarihi. İst. 1332, s. 83-92, Cevdet. A. Kısas. s. 399, Uzunçarşılı. a.g.e., s. 360-2, Mustafa Nuri Paşa, Netayicü'l Vukuat, Ank. 1987, c. 1, s. 31-2, Abdurrahman Şeref, T.Dev. Osmaniye. İst. 1309, 1315, Hayrullah Ef. Dev. Aleyye-i Os. Cerrahoğlundan naklen, s. 6-10.

³⁹ Hammer, Dev. Osm. Tarihi, İst. 1337, c. 2, s. 132-5.

takdir beslemeleri, şeyhin fikirlerinin islama aykırı olması; dolayısıyla esir ortodox hristiyanlarına bir yakınlık sezmiş olmalarındandır⁴⁰. A. Mithat ise *Muhassal*'da Şeyhin isyanı tertibde gösterdiği ince zekaya dikkati çeker ve der ki: Şeyh, fanatik bir müridi olan Börklüce'nin yaptıklarından habersiz gibi görünmesine rağmen, isyanda kullanılan bu gibi ince fikirleri ne Börklüce'nin ne de Torlakın kudretinde değildir."

Bu tesbitlerden sonra, Bedreddin hareketini, İslâm Düşüncesinde ilk fitne olarak görmek gerekmez. Çünkü önceki benzerlerini bulmak mümkündür. Burada bir nevi tarihin felsefesini yapan A. Mithat, Gizli Siyasi Cemiyetler" adı altında Bedreddin ve hareketini değerlendirmiştir. O, gizli cemiyetinin Avrupa'daki Karboniler ve Asya'da ki Haşhahiler (Batıniler)* gibi sürekli olmasada kısa bir süre içinde, bir gizli cemiyetin bütün gizli evrelerini tamamlamıştır. Bu önce, irşad ve telkinlerle birtakım şarlatanları, Hayrullah Efendinin deyimi ile, Idraksiz Türkleri, (Cerrahoğlu. s.10) kendine bağlamakla olur. Sonra, onları dini ilkelerin tesir sahasından siyasi maksatları için kullanmaya sevk ve niyahet dahili bir savaş ile iktidarı ele geçirmek şeklinde olur⁴¹.

Sonraları yalnızca Vehhabi hareketi' bunlarla boy ölçüşmüştür. Mizancı Murat Bey, Şeyhin Anadolu'daki iktidar boşluğundan doğan karışıklıklardan çok iyi faydalanarak, Allah'ın dünyayı insanlara bahşettiğini; dolayısıyla servet ve tarım ürünlerinde müşterek dağılımını söyleyerek insanları toplamayı becerdiğini, belirtir. Herkesin kendi itikadını kabil için zor kullanmak, ilahî maksada aykırıdır. Zira herkes kendi aklına göre ilahi emirleri kabul eder, üstelik fikir ve vicdan ahenki tabiat mahsulüdür. Hükümet ise zulüm mahsulüdür. Onun tecavüzlerini hoş görmek, Tanrı'nın maksadına aykırı emirlerine itaat caiz değildir. İdare heyeti millet tarafından seçilmelidir, gibi vaatler de de bulunmuştur⁴².

İdrisi Bitlisi'nin rivayeti olan, Bedreddin'in müritlerine şarap içmek ve saz çalmak için izin vermesi⁴³ meselesi B.N. Kaygusuz'a göre Batini'likten değil, Türk geleneğinden gelmektedir⁴⁴.

⁴⁰ Akdağ, a.g.e., c. 1, s. 342-3.

⁴¹ Kurdakul'dan naklen, s. 283-285, 291, Bkz. Mehmet Tefik. Tarihi Osmani, II, Baskı. 1307, c. 1, s. 73-73.

* Batinilik ve tesirleri için bkz. Çubukcu. İ.A. Gazzali ve Batinilik. İst. 1964, Gazzali ve Şüphecilik. Ank. 1964. Hurufilik Nedir? *Makaleler* içinde, Ank. 84, s. 31-3, Mezhepler Tarihi, Ank. s. 76-105.

⁴² M. Murat Bey, Tarih, c.1, s. 236-242. Naklen, Kurdakul, s. 292-4.

⁴³ Çubukcu, İ.A. Türk Düş. Tar. Fel. Har. Ank. 86, s. 13.

⁴⁴ Cerrahoğlu, A. a.g.e., s. 57.

Sosyal muhtevalı bir harekette, insanlara cazib gelecek olan bu motivasyonları çok iyi kullanan Börklüce ve Torlak'ın hakkındaki o dönem tarihçilerinin genel kanaati şöyledir. Şeyhin bilgisi denetiminde, iktidarı ele geçirmek için kırsal kesimi ayaklandırmada bu faktörleri çok iyi değerlendirmiştir. Yoksa bu fikirler Şeyhin Varidat'ında ve diğer eserlerinde yoktur.

İsyanın tarihi hakkında bir çizelge hazırlayan Kurdakul, Musa Çelebi'nin yenilgisi ile İznik'te aylık bin akçe ile zorunlu ikamet yani bir nevi gözaltında tutulduğunda bütün tarihçiler hemfikirdirler, der Firarının sebebi hakkında Oruç ve Neşri, Börklüce ile ittifak; Aşıkpaşazade, Muhyi Çelebi ve Abdurrahman Şeref Bey, İsyan için; diğerleri de Börklüce'in yaptıkları yüzünden korkarak kaçtığını söylerler. Börklüce isyanındaki rolü ise, müridi ve halifesi olmasından kaynaklanmaktadır. İddiaları değerlendirirken, peygamberlik, sufi tuzağı, dinsizlik, Müneccimbaşı ve diğerlerinde hilafet, fitne, isyan, *Mufassal*'da yeni tarikat, İslâmın ıslahı, yeni din, iştirakcilik'ten bahsederler. İttifakla padişahlık için isyan ettiklerini söylerken, yalnız *Mevzuatü'l Ulum* ve *Kunhu'l Ahbar*'a gammazlandı denmektedir⁴⁵.

Netice olarak diyebiliriz ki, Bedreddin Hareketi, dini değerlerle beraber diğer harekete geçirici unsurları çok iyi kullanarak, siyasal iktidara yöneliktir. Müslümanlara karşı kılıç kullanması, gayr-i müslimlere gösterdiği hoşgörünün birazını dahi dindaşlarına göstermemesi, bize, daha önceden vuku bulan Hariciler ile, yakın tarihte görülen Vahhabilik arasındaki benzerlikleri çağırıştırmaktadır. Akaid anlayışları ise ayrı bir çalışmanın konusu olacak mahiyettedir.

Son söz olarak, Aşıkpaşazade'nin hadiseyi anlattıktan sonra Şeyh'in siyasi gayesini bir dörtlükde izah etmesini verelim:

Danişment Beylik ister gör asıldı,
Çürük ok attı, hem yayı yakıldı,
Hevay-ı Nefsi Anı baştan çıkardı,
Uzun sanu'lar kurdu kasuldu⁴⁶.

⁴⁵ Çizelge için bkz. Kurdakul, a.g.e., s. 58-62.

⁴⁶ Aşıkpaşazade, a.g.e., s.43.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEVLEVİLER

NEJAT GÖYÜNÇ

Andreas TIETZE'nin
doğumunun 75. yıldönümüne

Türk fikir ve kültür hayatına eserleri ile büyük hizmetlerde bulunan Abdülbaki GÖLPINARLI *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*'e yazdığı "Ön-Söz"de "Mevlevîlik, Mevlânâ'dan sonra ve derhal menâsikiyle teessüs etmediği için tarikat hakkında yazılan risaleler, çok muahhar devirlere ait. Kaldı ki, onlar da tarikatın öz hüviyetini vermekten ziyade yazarlarının düşüncelerini ve tesiri altında kaldıkları müesseselerin karakterini tesbit etmekte ve yazarları, tarikati bilfiil kuranların fikriyatından tamamiyle uzak kalmakta. Hatta Mevlevîler ve Mevlânâ muhibleri, işi o kadar Mevlânâ'dan ayırmışlar ve o kadar kendilerine mal etmişler ki *Mesnevî*'yi şerh edenler bile onun diğer eserleriyle hakkında yazılmış ana kaynakları, hele Şems'in *Makaalât*'ını okumak lüzumunu duymuyorlar ve tasavvufta, hatta dinde bir reform eri olan Mevlânâ'nın, kalıplaşmış tasavvufa verdiği insânî ve reel karakteri düşünmüyorlar, onu, onun ve sohbet dostu Şems'in yoluna aykırı bir yolun mümessili olan İbn-i Arabî'ye dayanarak şerh ediyorlar" der². GÖLPINARLI, bu şartlar altında Mevlevîlik Tarihi'ni yazmanın çok güç olduğuna değinir, eğer Sâkıp Dede'ye inansa, söylenenleri tekrarlamaktan başka bir şey yapamayacağını belirtir³, XVI. yüzyıl ortalarında vefat eden Muğlalı derviş ve mutasavvıf şâir ŞÂHİDÎ'nin *Gülşen-i Esrâr*'ını bulmasaydı, mevlevîliğin köylere kadar yayıldığını, Anadolu'da mevlevî köyleri bulunduğunu öğrenemeyeceğini söyler⁴. Konya'da bir süre bulunuşu, ona Mevlânâ Müzesi'ndeki yazmalardan faydalanmak imkânını sağlamış, Rüşuhî BAYKARA da kendisine Başbakanlık Arşivi'ndeki memuriyeti sırasında görüp kopya ettiği bir kısım belge suretlerini vermiş, böylece eseri "yalnız bir tarikatın hal tercümesi değil, bir yandan da vesikalar topluluğu" olmuştur.

¹ A. GÖLPINARLI'nın başlıca eserlerinin bir listesi için bak. Ali ALPARSLAN, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, 2. baskı, s. 563-568.

² A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 2.

³ Sâkıb Dede, *Sefîne-i nefîse-i Mevleviyân*, Mısır 1283.

⁴ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 132-141'de Şâhidî'nin hayatı ve eserlerinden bahs olunmaktadır.

Osmanlı Arşivleri, çalışanlar bilirler, bir deryadır. Mevlevîlikle ilgili daha pek çok belge bulmak mümkündür. Üstelik zamanla yeni tasniflerin okuyucuya sunulması, bu imkânı daha zenginleştirmektedir. Aşağıda GÖLPINARLI'nın eserinden faydalanarak onun belgelerle kısmen tamamlanmasına gayret edilecektir.

GÖLPINARLI, Mevlevîlik'in Mevlânâ'nın torunu Ulu Ârif Çelebi ile yine kendisinin 7. göbekten torunu Dîvâne Mehmed Çelebi zamanlarında yayılıp teşkilâtlandığını, Anadolu'da ve diğer yerlerde bir çok mevlevî dergâhlarının kurulduğunu anlatır, böylelikle tarîkatin yayılması XIV. ve XV. yüzyıllara rastlamaktadır⁵.

Yine onun ifadesine göre⁶, “Osmanoğullarının ilk devirlerindeki hükümdarları meselâ Murad II. ve Fatih, Sâkıb Dede'nin sözlerine rağmen, mevvelileri bir kudret telâkki ederek onların yoluna ehemmiyet vermiş değillerdir”. Ancak, XV. ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'da ve bilhassa Rumeli'de Şîî-Bâtunî cereyanlar karşısında Osmanlılar mevvelilere itibar etmişlerdir. Osmanlı hükümdarlarından III. Selim mevlevîdir, mevvelileri sevmiştir, bu da Yeniçeri Ocağı'nın dayanağı Bektaşîlik'e karşı bir tepkidir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde devlet ile bu tarîkat arasındaki ilişkiyi pek iyi bilmemekle beraber, elimizde hiç olmazsa biraz geç dönemden de kalmış olsa, I. Murad'ın son senelerinden itibaren osmanlı devlet adamları ile Mevlevîlik arasındaki iyi münasebetlere bir delil sunmak mümkündür. GÖLPINARLI'nın da belirttiği üzere⁷, Yunan Makedonyası'nda Serez'de bir mevlevî zâviyesi vardır. III. Selim devrinde bu zâviyeye “*tarîkat-i alıyyeden bihaber fusekâdan Mustafa Dede nâm kimesne*” Konya'daki Asitâne'nin meşihat-nâmesi olmaksızın şeyh tayin edilmiştir. Elhâc Mehmed Çelebi⁸ 29 Haziran 1795 (11. Zilhicce 1209) tarihli arzında bu tayinin usul hilâfına olduğunu belirtip refini, Mustafa Dede yerine Mehmed Dede'nin tayinini istemektedir⁹. Bu arza ekli bir başka belgede

⁵ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 101 ve 121.

⁶ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 269.

⁷ Aynı yazar, *aynı eser*, s. 335.

⁸ A. GÖLPINARLI (*aynı eser*, s. 152-153)'nın “Çelebiler” listesinde bu zatın ismi yoktur. Lâkin Ârif Çelebi oğlu II. Ebubekir Çelebi 1785-1815 arasında Çelebi olarak görünüyor. 1815-1858 arasında ise İsmail Çelebi oğlu Hacı Mehmed Çelebi âsitâne şeyhi olarak zikir edilmektedir. Belgedeki kayıt ise açıktır: *mine'l-'abdi'd-dâi Es-seyyid eş-şeyh El-hâc Mehmed an sülâle-i Hazret-i Mevlânâ kaddese sırrıhu'l-azîz*.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi, Cevdet-Evkaf tasnifi, no. 2574. Kısaltma: BA, CE.

Ali Paşa b. Hayreddin Paşa'nın Serez'de binâ eylediği bir zâviyeye yaptığı vakıflar zikir edilmektedir. Bunlar bir kervansaray, bir dükkân, yine aynı şehrin çarşısında bulunan yetmiş altı başka dükkân, yedi oda, bir de baş-hâne'dir. Toplam gelir 20.536 akça olmaktadır.

Bilindiği üzere, Serez 1387'de Vezir-i âzam Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın eceli ile vefat ettiği şehirdir, osmanlıların eline de 1374-1385 arasında geçmiştir¹⁰. Ali Paşa da babasının ölümü üzerine aynı makama geçmiştir. Yıldırım Bayezid ve oğlu Emir Süleyman Çelebi zamanlarında da aynı görevde bulunmuştur. M. Tayyib GÖKBİLGİN de bir Tapu-Tahrir Defteri'nde Serez'de bir Ali Paşa zâviyesi bulmuş, bunu lakab belirtilmediğinden, Hadım Ali Paşa'ya ait zannetmiştir¹¹. Her ikisinin vakıfları aynıdır.

Kanunî devrin başlarında İstanbul'daki Galata Mevlevî-hânesinin gelirin 18.730 akçe olduğu gözönüne getirilirse¹², Serez'deki mevlevî-hâne'nin vakıf yönünden hayli zengin olduğu anlaşılır. Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılda bu bakımdan en şanslı tarikatın Mevlevîlik olduğuna başka eserlerde de işaret olduğuna değinilmektedir¹³.

Eğer, bu tekke başlangıcında bir mevlevî zâviyesi olarak inşa olunmuş, sonradan böyle bir hüviyet kazanmamışsa, Mevlevîlik araştırmalarında büyük önem kazanır. İçkiye düşkünlüğü bilinen Yıldırım Bayezid'i de buna ve safahate alıştıran Çandarlı Ali Paşa'nın da mevlevî olduğu düşünülebilir¹⁴.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra, kiliseden çevirttiği Kalender-hâne camii'nin vakfiyelerinde "âlim, dine inanmış, dünyadan el-etek çekmiş bir şeyhinin, bir nâzırının, Cuma günleri namazdan sonra

¹⁰ Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Nihal Atsız neşri, Türkiye yayınevi, İstanbul 1949, s. 132-133 (*Osmanlı Tarihleri* adlı eserin 3. kitabı). Ayrıca bak, Besim DARKOT, "Serez" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, X, 516-518. Krş. Ekrem Hakkı AYVERDİ; *Osmanlı mimarisinin ilk devri*, İstanbul 1966, I, 525-526.

¹¹ M. Tayyib GÖKBİLGİN, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar - Mülkler - Mukataaalar*, İstanbul 1952, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, s. 398, not. 628. Defter 167 numaralıdır ve 937/1530-31 tarihlidir. BA'da bulunmaktadır.

¹² Klaus KREISER, "Zur wirtschaftlichen Grundlage der Istanbuler Mevlevihânes am Beispiel des Konvents von Galata", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vanco Boskov*, yayınlayan: Hans Georg MAJER, Wiesbaden 1986, s. 86.

¹³ Mouradgea'd OHSSON, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, IV, 665-66'dan naklen Klaus KREISER, *aynı eser*, s. 84.

¹⁴ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; "Ali Paşa, Çandarlı-zâde", *İA*, I, 325-26.

semâ meclislerinde mesnevî ve ardından Kur'an-ı Kerim'den cüzler okuyacak bir hâfızının, semâzenlerle birlikte semâ yapacak dört mutribinin bulunuşundan bahs edilmesini¹⁵, GÖLPINARLI "Kalender-hâne zâviyesi, tam mânasiyle bir Mevlevî dergâhı şeklinde açılmıştır ve böylece fetihten sonra İstanbul'da ilk kurulan Mevlevî-hâne budur" şeklinde yorumlar. Lâkin bu müessese sonradan bu hüviyetini kaybetmiştir, der¹⁶. Sonuç ne olursa olsun, bu olay Fatih devrinde Mevlevîlerin sosyal hayatta, hatta hükümdar üzerinde etken oldukları anlamına gelir. Zaten Galata Mevlevî-hânesi'nin kuruluşu da hemen II. Bayezid zamanındadır. Fatih devri devlet adamlarından İskender paşa da bahçesini buraya vakf etmiştir¹⁷.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1528 sonlarında Konya'da Mevlânâ zâviyesi şeyhi Lokman Dede'ye bir elbise (*câme*) ile 1000 akçe gönderilmesi (*taşadduk*)¹⁸, Bağdad Seferi sırasında hem sadrazam İbrahim Paşa'nın, ardından da hükümdarın Konya'yı ve Mevlânâ zâviyesini ziyaretleri, Kanunî'nin zâviyeyi teşrifinde Kur'an-ı Kerim ve Mesnevî okuması, huzurunda semâ yapılması, zâviyedeki fukarâ ve dervişlere ihsanlarda bulunarak gönüllerini alması¹⁹, burada bir cami ve misafir-hâne yaptırması²⁰ hakkındaki bilgiler, Celâl-zâde Mustafa Çelebi'nin eserinde Mevlânâ Celâ-

¹⁵ Nejat GÖYÜNÇ, "Kalenderhâne câmii", *Tarih Dergisi*, sayı 34 (1984), s. 485-94.

¹⁶ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 337.

¹⁷ Aynı yazar, *aynı eser*, s. 112.

¹⁸ BA (Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi), Kepeci tasnifi (KK), D. no. 1764, s. 38, 23 Rebiü'llevvel 935 (5. Aralık 1528) tarihli kayıt: "taşadduk be Lokmân Dede Şeyh-i zâviye-i hazret-i mevlânâ hudâvendigâr der Konya".

¹⁹ Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakât ül-Memâlik ve Derecât ül-Mesâlik*, Petra KAPPERT neşri, *Geschichte Sultan Süleymân Kânünis von 1520 bis 1557*, Wiesbaden 1981, v. 244b, 249b.

²⁰ BOA, KK, D.no.216A, s. 17: "Konya hazret-i monlâ üzeri binâ olunan câmi-i şerife turre yapılub üzeri câmi-i şerîfden fazla kalân kürşündan örtünmek buyûrıldı", 22. Ramazan 969 (19. Temmuz 1557) tarihli kayıt. Aynı defter, s. 30: "Konya'da hazret-i monlâ üzerinde yapılan câmi'de misafir-hâne yeri olub yapılmayub ol yire misafir-hâne binâ olunmak ne-mikdâr nesne ile olur tahmîn idüb 'arz itidresin deyu buyûrıldı", 20. Şevval 964 (16. Ağustos 1557) tarihli kayıt.

Peçevî İbrahim Efendi de Kanunî devrinde Konya'da Mevlânâ Celâleddin'in türbesi yanında iki minareli yüksek bir câmi (yukarıda bahs edilen), semâ-hâne, güzel bir mescit, imaret ve dervişler için odalar yaptırıldığını yazar (*Peçevî Tarihi*, Bekir Sıtkı BAYKAL neşri, Ankara 1981, I, 299). Bugün Selimiye Camii adı ile bilinen bu yapının Kanunî Süleyman zamanında inşa olunduğu başka tarih eserlerde de belirtilmektedir (bak. İbrahim Hakkı KONYALI, *Tarihte Konya*, Konya 1964, s. 528-535).

leddin Rumî için kullandığı övücü ifadeler²¹ Mevlevîlerin bu devirdeki itibarlarına birer işaret, çok kuvvetli delillerdir.

XVI. yüzyılda Anadolu'da özellikle Batı ve İç-Batı Anadolu'da Muğla, Kütahya, Bursa, Ayasuluğ (Selçuk)'ta halkının tamamı mevlevî olan köylerin bulunuşu²², bir sonraki yüzyılda muhtelif şehirlerde vezirler, mahalli beyler tarafından mevlevî-hâneler yaptırılması²³ Osmanlı toplumunda hükümdarından her kademede yöneticisine ve halka kadar bu tarikatın ne derecede benimsendiğinin örnekleridir. Bu davranışlar, muhtemelen Vezir Çandarlı Ali Paşa zamanından beri süregelen bir geleneğin de devamıdır.

Çelebilerin tayinlerinin padişah iradesi ile olduğuna değinen A. GÖLPINARLI, bu hususta tarih verememekte, Meclis-i Meşâyih kurulduktan sonra²⁴, tayin keyfiyetinin bu makamın şeyhülislamlığa arzı ve oradan da tasdikten sonra padişah iradesinin sâdir olarak Çelebi'ye tebliğ edildiğine işaret etmektedir. Zâviye şeyhleri de çelebiler tarafından atanmaktadırlar, fakat bu hususta da GÖLPINARLI elde vesika olmadığını beyan etmektedir²⁵. III. Selim devrinde, o tarihlerde yürürlükte olan usul ile, bu usulden sapmalara ait elimizde bir belge bulunmaktadır. Buna göre, "Memâlik-i mahrûse'de vâki bi'l-cümle tekâyâ ve zevâyâ-i mevleviyye'nin meşihat ve tevliyyeti bâ-hatt-ı humâyun" Konya'daki Âsitâne'den verilecek meşihât-nâme ile olmaktadır. Bununla beraber, bazan kadılar veya nâibleri de zâviyelere tayinler yapmışlardır. Bu usule aykırıdır, onun için bu tür tayinlerin iptali ve kayıtlarının kaldırılması istenmektedir²⁶. Konya'daki âsitâne şeyhinin bütün mevlevî zâviyeleri üzerinde son söz sahibi olmasının çelebilerin nüfuzunu hakim kılmak gayesine matuf olduğu-

²¹ "kuṭb-i medâr-i velâyet ve merkez-i dâ'ire-i kerâmet hudâvendigâr-i mesnevî-âsâr Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî" (Celâl-zâde, *aynı eser*, V. 16b. Diğerleri için de bak. V. 244b ve 249b.

²² Şâhidî'nin *Gülşen-i Esrâr*'ından naklen A.GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 245-246. Bu mevlevî şair ile ilgili bir araştırma için bkz. Mustafa ÇIPAN, *Muğlalı İbrahim ŞÂHİDÎ. Hayatı, edebî şahsiyeti, eserleri. Divan ve Gülşen-i Vahdet*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

²³ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 247-48.

²⁴ Bu meclis Şeyhülislamlık Dairesi'nde XIX. yüzyıl sonlarında mevcuttu. Tarikatlerle ve tekke ile zaviyelerle ilgili meseleleri görüşür, karara bağlardı. Bir reis, iki üye ve bir kâtipten oluşmaktaydı (bak. İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 119-120; *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 146; J.H.KARAMERS, "Şeyhülislam" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, XI, 489).

²⁵ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 367-368.

²⁶ BOA, CE (Cevdet-Evkaf), no. 2574.

na şüphe yoktur. Diğer taraftan Çelebi'lerin de arzları ve verecekleri meşihat-nâme'ler üzerine beratla tayin yapılmasının devlet otoritesini hem bütün ülkede hakim kılmak, hem de çelebilere destek ve güç sağlamak maksadı ile gelenekleştiği kabul olunabilir. Kadirî şeylerinin de tayinlerinin aynı usulle, Tophane'deki şeyhlerine bırakılmış olduğu da hatırlanmalıdır.

İstanbul'da Yenikapı Mevlevî-hânesi'nin Balkan Harbi'nde ve daha sonra Çanakkale muharebeleri döneminde (1915) yaralı osmanlı gazileri için hastahâne haline getirildiğine, bu hususta bir de talimat-nâme hazırlanarak ispirto ile çoğaltılarak bir çok mevlevî-hanelere gönderildiğine, bu tutumun Osmanlı Devleti'nin gelişme devrinde Balkanlar'da faaliyet gösteren kolonizatör Türk dervişlerini hatırlattığına işaret olunmuştur²⁷. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'ne girmesi üzerine Cihâd-ı Mukaddes ilân olununca, Mücâhidin-i Mevleviyye Alayı teşkil olunmuş, buna Anadolu'dan katılanlar Veled Çelebi'nin kumandası altında İstanbul'dan 1915 başlarında yola çıkmışlar, Konya-Halep üzerinden Şam'a, oradan da Filistin cephesine gitmişlerdir. Bu alayın kumandan vekilliğine de Yenikapı Mevlevî-hânesi şeyhi Abdülbâki Dede tayin olunmuştur²⁸. Alayın Konya'dan geçişine mahallî *Babalık* gazetesinde de yer verilmiştir²⁹.

II. Abdülhamid devrinde İzmir Mevlevî-hânesi şeyhi Nuri Dede ile Tokadî-zâde Şekip Efendi'nin, orada yayınlanan *Hizmet* gazetesinde hürriyet taraftarı yazılar yazdıkları, bu sebeple "erbâb-ı mefsedetten" diye Bitlis'e sürüldükleri, haklarında iki ayda bir jurnal gönderilmesi istendiği GÖLPINARLI tarafından zikr edilmektedir³⁰. Lâkin zaman zaman mevlevîlerin buldukları dergâhlardan başka yerlere "mugâyir-i rızâ ve menâfi-i âdâb-ı tarikat harekâta" cesaret ettikleri için terbiye edilmek üzere başka mevlevî-hanelere sürgün edildikleri de öğrenilmektedir. Meselâ, 22. Ağustos 1790 tarihinde (11 Rebiülevvel 1204) Galata Mevlevî-hânesi'nden üç kişi (Sinop'lu derviş Hüseyin, Karahisârî derviş Hüseyin ve Kütahya'lı

²⁷ Nejat GÖYÜNÇ, "Mevlânâ Müzesi Arşivi", *Selçuk Üniversitesi 2. Millî Mevlânâ Kongresi, Tebliğler*, Konya 1987, s. 103-104.

²⁸ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 177, 278.

²⁹ 5. Mart 1330 tarihli *Babalık* gazetesinden naklen Ahmet AVANAS, *Millî Mücadele'de Konya*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988, s. 22-23; İbnülemin Mahmut Kemal İNAL da Veled Çelebi'nin aynı alayın başkumandanı olarak Suriye cephesine gittiğini yazar (*Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1970, cüz XI, s. 1936). Bana bu notu veren Sayın Caner ARABACI'ya müteşekkirim.

³⁰ A. GÖLPINARLI, *aynı eser*, s. 273, not 99.

derviş Hasan) yukarıdaki suçlarından dolayı Konya'ya, Konya dergâhında mesnevî-hân olan Es-seyyid Süleyman Dede de yine tedib olunmak üzere Tokat Mevlevî-hânesi'ne sürülmüşler, bu sonuncu Divan-ı Humâyûn Çavuşlarından Ali Çavuş ile birlikte Tokat'a gelmiştir³¹ (Tarih: 18. Kasım 1821/23. Safer 1237).

GÖLPINARLI, tarîkata aykırı harekette bulunanlara verilecek cezaları sayarken, sürgünden bahs etmez, mevlevîlerin nizamsız hareketleri görülenleri kendi aralarında cezalandırdıklarını, "hiç bir surette hükûmete müracaat etmemek" ilkeleri olduğunu, bunun da bir yolsuzluk olduğunu belirtir³². Bununla beraber, Konya'dan Tokat'a sürülen Süleyman Dede'nin bir Divan-ı Humâyûn çavuşu refakatinde gönderilmiş olması, bu usulün dışına çıkıldığıнын bir kanıtıdır.

Konya'daki dergâh (*âsitâne*)'ta yaşayan dervişlere zaman zaman çeşitli yardımlar yapılmaktadır. Meselâ, bitişiğindeki imaretten dervişlere yemek gönderildiği bilinir³³. Aslen Adanalı olup XVII. yüzyıl sonlarında ve 1711'de iki defa Adana Valiliği yapan Bayram-zâde Mehmet Paşa³⁴ da doğduğu şehirde bir han yaptırmış, Acem Hanı adı ile meşhur olan bu yapıda bazı tüccârlar konaklamaya başlamışlar, geliri de vâkif tarafından Konya'daki âsitânedeki dervişlere senede kırk top kirpâs (keten kumaş) alınması için tahsis olunmuştur. Bir süre bu şartlara rivayet olunmuştur. Bununla beraber, bir müddet sonra vakıf han geliri ile Adana valilerinin tüfekçileri için bir konak yapılmış, fakat tüfenkçiler kendileri için yaptırılan binada oturmayıp yine Acem Hanı'na giderken içerisindeki tüccarı zorla çıkartmışlar, kendileri yerleşmişlerdir. Bu tutum da hanın harabiyetine sebep olmuş, dervişlere kirpas gönderilmesi keyfiyeti de 1774'ten itibaren suya düşmüştür. Şikâyetler üzerine, Ekim 1782'de mesele devlet merkezine intikal etmiştir. O tarihlerde Konya'da âsitâne şeyhi olan Ebubekir Çelebi de durumun düzeltilmesini arz eylemiştir. Bunun üzerine, 1784 Şubat'ı ortalarında ikinci bir fermanla Adana valisinden ve kadısından ihtilâfın çözümü istenmiştir³⁵. Neticede han, Adana âyânından ve dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Hasan-Paşa-zâde Mîrû'l-Hac Ali'ye kiraya verilmiş, vâkıfın şartlarına uyulması da bu zat tarafından taahhüd olunmuştur.

³¹ BOA, CE 20785 ve 24425 no.lu belgeler.

³² A. GÖLPINARLI; *aynı eser*, s. 420.

³³ Bu hususta bak. İ.H.KONYALI, *aynı eser*, 534; aynı yazar, *Abideleri ve kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya 1964, s. 969-980.

³⁴ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, 208.

³⁵ BOA CE 1728 ve ekleri; CE 1746.

Mevlevîlik'in Osmanlı Devleti zamanında yalnız Anadolu'da değil, Balkanlar'da ve Arap ülkelerinde yayılması, zaman zaman dergâhların vezirleri tarafından yaptırılarak vakıflarda bulunulması, bunlardan bir kısmının devlet eli ile tamiri veya yeniden yapılması cihetine gidilmesi³⁶, mevlevîlerin yukarıda bir kısım bahis konusu olan girişimleri, bu tarîkatin Osmanlı toplumunda ne derecede yaygın ve müessir olduğunun delilleridir. Bu yayılma ve devlet adamları tarafından desteklenmesinde tarîkatin sevgiye dayanan insancıl tutumunun büyük payı olduğunu düşünmek gerekir.

³⁶ A. GÖLPINARLI, da bu hususta pek çok misaller vardır (*aynı eser*, s. 258-259). Son bir örnek ise, Yenikapı Mevlevî-hanesi'nin yanmış bulunan Selâmlık Dairesi'nin Sultan Menmed Reşat tarafından yeniden yaptırılıp açılış merasiminde de hükümdarın bizzat bulunuşudur (Ali Fuad TÜRKGELDİ, *Görüp İyittiklerim*, Ankara 1951, 2. baskı, s. 123).

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KORUMA (PROTÉGÉ) SİSTEMİ VE KÖTÜYE KULLANILIŞI

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Osmanlılar, XVI. yüzyılda, kendi imparatorluklarıyla yabancı devletler arasında düzenli diplomatik ilişkilerin kurulması üzerine, daha sonra imparatorluklarının varlığına en tehlikeli tehdidi oluşturacak olan koruma (himaye - *protégé*) sistemiyle karşılaşiyorlardı. Bu sisteme göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri-Müslim uyruklar, yabancı devletlerin koruyuculuğu (himayesi) altına alınıyorlardı. O devletlerin büyükelçilerine, Osmanlı yönetimi (Babiali)'nce, her yeni büyükelçiyle yenilenen kimi beratlar veriliyordu. Bu beratlar, yalnız büyükelçilerin hizmetindeki kişilerin korunması için verildiği halde, kimi büyükelçiler, ayrıcalık haklarını kötüye kullanarak, bu beratları Rum, Ermeni veya Musevilerden oluşan varlıklı reaya'ya satıyor; Osmanlı başkentinin Galata ve Beyoğlu semtleri, "Beratlı" olarak bilinen imtiyazlı kişilerle doluyordu¹. Korunan bu kişiler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve siyasal, ekonomik ve dinsel nedenlerden ötürü yüce devletlerce himaye altına alınan Hıristiyan ve Musevilerden oluşuyordu.

Fransızlar, 1673 ve 1740'da imzalanan Kapitülasyonlar² gereğince, Türkiye'deki Hıristiyanların dinsel koruyucuları olduklarını iddia ediyor; Karlofca (1699), Pasarofca (1718) ve Belgrat (1739) Antlaşmaları, Avusturya'ya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katolikler üzerinde görünürde aynı hakkı tanıyor; İngiltere'yle imzalanan Kapitülasyonların 16. maddesi, bu ülkeyi, ve 1680'de imzalanan Kapitülasyonların 40. maddesi, Hollanda'yı, "en iyi işleme tabi tutulması gerekli ulus" (*most-favoured nation*) olarak kabul ettiriyor; 1718'de Venedik Cumhuriyeti'ne kimi koruma hakları veriliyor; Ruslarca ustalıkla yanlış açıklanan Küçük Kaynarca Antlaşması

¹ G.F.Abbott: *Under the Turk in Constantinople - a record of Sir John Fish's Embassy, 1674-1681* (İstanbul'daki Türk altında - Sir John Fish'in büyükelçiliği, 1674-1681), Londra 1920, s.285.

² A.Schopoff: *Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904* (Türkiye'de devrim ve Hıristiyanların korunması, 1673-1904), s.1-2; ayr. bkz. İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office - PRO*), *Confidential Print* (CP) (Gizli Belgeler), Turkey No. 9675.

(1774), Çarlara, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak özürünü veriyordu.

Bu koruma sistemi, başlangıçta, konsolos yardımcısı, çevirgen ve ticari acente olarak veya daha aşağı kademedeki işlerde yabancılara hizmet etmeleri için kişisel olarak Osmanlı Hıristiyan ve Musevilerine münhasır kalıyordu. İlgili kişiye, diplomatik dokunmazlık kapsamında bir berat veriliyor; o kişi, kimi koşullar içinde, Osmanlı ceza yasasından muaf tutuluyor; daha az gümrük resmi ödüyor ve ek ticari ayrıcalık hakları sağlıyordu. Böylece, kimi Osmanlı uyrukları, korunan kişiler statüsünü kazanıyor; Avrupa devletleri konsoloslarının koruyuculuğunu ve etkilerini sağlıyor ve Avrupa'lı tüccarlara Kapitülasyonlar gereğince verilen ayrıcalık haklarına sahip çıkıyorlardı. Yani, korunmayan Osmanlı rakiplerinin mallarının fiyatlarına oranla, kendi mallarını daha ucuza satabiliyor ve imparatorluk içindeki toptan ticareti ele geçiriyorlardı³. Böylece, İmparatorluğun dış ticaretinin büyük bir bölümü ve bu ticaretle ilgili profesyonel hizmetler Rum ve Ermeni tüccarların egemenliği altına giriyordu⁴.

Osmanlı İmparatorluğu güçlü olduğu sürece bu koruma sistemi herhangi bir sorun yaratmıyordu; ama, imparatorluk çökmeye başlayınca, Avrupa'nın koruyuculuğu, Osmanlı uyruklarınca, gittikçe artan biçimde çekici oluyor; Osmanlı devleti için büyük bir tehlike oluşturuyordu. Hıristiyan ve Museviler arasında berat almaya hakkı olmayanlar, bunları sağlamaya başlıyorlardı. Kont de Volney, 1785'de kaleme aldığı bir yapıtta şöyle der:

“Yirmi yıl önce onları (beratları) satmak daha kârlıydı. Bugünkü fiyatları 5 ile 6.000 livre arasında değişmektedir”⁵.

Koruma sistemi o denli kötüye kullanılıyordu ki, 1793 yılında, Halep valisi, o kentte, tümüyle vergiden muaf olan ve ticaretle uğraşan 1.500'e yaklaşık konsolosluk tercümanları bulunduğunu Babialiyeye bildirerek yakı-

³ Sir Hamilton Gibb ve Harold Bowen: *Islamic society and the West - a study of the impact of Western civilization on Moslem culture in the Near East* (İslâm toplumu ve Batı - Batı uygarlığının Yakın Doğu'daki İslâm kültürü üzerindeki etkisine ilişkin bir araştırma), kısım 1 ve 2, Londra 1950 ve 1957, I, kısım 1, s.312.

⁴ İngiliz Parlamentosu Belgeleri (*Accounts and Papers*, - AP), c. LXVI, 1871, s.739; 1874, s.1075; İngiltere Dışişleri Bakanlığı (*Foreign Office*) belgeleri: FO 526/13.

⁵ Chasseboeuf di Comte de Volney: *Voyage du Egypte et en Syrie, 1783-5* (Mısır ve Suriye'ye seyahat, 1783-5), c.II, 2.baskı, Paris, s.278; ayr. bkz. Alfred Wood: *A history of the Levant company* (Levant Şirketinin tarihi), Londra 1935, s.135.

nıyor; durumla ilgili olarak soruşturma yapması için İstanbul'dan özel bir komisyon gönderiliyor; bunun sonucu olarak, altı kişi dışında tüm Beratlıların gerçek veya sahte beratları geri alınıyor ve rüşvet önmelerine karşın, cezalandırılmak üzere İstanbul'a gönderiliyorlardı⁶.

Beratların önemi azalmaya başlayınca, bu kez yeni bir tehdit başgösteriyor; gittikçe yabancı devletler, tüm toplumlar (milletler) üzerinde koruyuculuk hakkı öne sürüyor; Ruslar, ilkin Rumlar ve XIX. yüzyılın ilk döneminde Ermeniler üzerinde; Fransızlar, Katolikler üzerinde; İngilizler ve Prusyalılar, küçük Protestan toplumu ve bazan da Museviler üzerinde koruyuculuk hakkı iddiasında bulunmaya başlıyorlardı. Osmanlılar da Avrupa'nın Osmanlı azınlıkları üzerindeki bu "koruyuculuğuna" karşı koymak amacıyla, Hıristiyan ülkelerindeki Müslüman toplumlar üzerinde aynı hak iddiasında bulunuyorlardı, çünkü Rusya, Orta Asya'da, Fransa, Cezayir'de ve İngiltere, Hindistan'da, çok sayıda Müslüman uyruklar yönetiyorlardı.

Böylece, XVIII. yüzyıldan beri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların durumu, Müslümanların görüşünce, değişmiş bulunuyordu. Hak ve sorumlulukları geleneklere göre düzenlenen ve İslâmın koruyuculuğu altında Zimmiler olan bu Hıristiyanlar epeyi şıarmaya ve imparatorluğun düşmanlarıyla dost olmaya başlıyorlardı. Avrupa devletlerinin gücü artmaya başlayınca, Osmanlı Hıristiyan ve Musevileri, imparatorlukta oturan yabancıların statüsüne benzer bir statü işgal etmeye başlıyorlardı. Onların hakları, ayrıcalık ve sorumlulukları, şimdi, geleneklere göre değil, yabancı devletlerce saptanıyordu. Artık İslâmın koruyuculuğu altında olmadıklarından, *Dar-ül-İslâm* (İslâm Dünyası) yerine, *Dar-ül-Harâb* (Savaş Dünyası)'nın üyeleri bulunan Rusya, Fransa, İngiltere ve öteki gayri-Müslim devletlerce korunan halk durumuna geliyor; bundan böyle, korunan Osmanlı uyruklarının statüsüne lâıyk görülmüyorlardı⁷.

XIX. yüzyılda Osmanlı yönetimi üzerindeki siyasal ve ekonomik etkileri artan yüce devletler, Osmanlı azınlıkları üzerindeki koruyucularını sürdürüyor; dahası, arttırıyorlardı. Yüzyılın ortalarına doğru, yalnız Beratlılar değil, her milletin, yabancı konsoloslarla ilişki kurabilen, haksızlığa

⁶ Kamil el-Gazzi: *Nahr el-Dahab fi ta'rih Halab*, c.III, s.311; Gibb ve Bowen, I, kısım 1, s.310-311.

⁷ Benjamin Braude and Bernard Lewis: *Christians and Jews in the Ottoman Empire - the functioning of a plural society* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanlar ve Museviler - çok uluslu bir toplumun çalışması), c.I, *the central lands* (orta ülkeler), New York 1982, s.28-32.

uğramış üyeleri, bu konsolosların koruyuculuğu ve yardımına sığınyordu⁸. İstanbul'daki Avrupa'lı diplomatlar ve onların başlıca Osmanlı kentlerindeki konsolosları, kendi uyruklarına verilen hakları, yine kendi gizli amaçları için, gayri-Müslim kimi Osmanlı uyruklarına da öneriyor ve Osmanlı yargıtaularının duruşmalarına karışarak, Kapitülâsyonlar yoluyla kendilerine verilen ayrıcalık haklarını kötüye kullanmayı sürdürüyorlardı.

Osmanlı yönetimi, Napolyon'un bir tehlike oluşturduğu dönemde bu koruma dolandırıcılığını sınırlamak; dahası, ortadan kaldırmak kararını alıyor; 17 Ocak 1806'da ilgili büyükelçiliklere gönderdiği notalarda, Beratlıların, beratlarında belirtilen koşullara uymaları gerektiğini vurguluyordu. İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Charles Arbuthnot, 5 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı Charles James Fox'a gönderdiği yazıda, "Babıali bu konuda haklıdır" diyor; Beratlıların, ya koruyucu beratlarından vazgeçmeleri veya beratlarında saptanan ikamet yerlerinde yaşamaları gerektiğini bildiriyor; Babıali'nin, bu konuda en çok Rusya'yı hedef aldığına, çünkü "Rus büyükelçisi d'Italinsky'nin bu konuda daha titiz ve ketumiyetle davranmasını kendi hükümetine önermiş olmasına karşın", Rus yönetiminin "Türk uyruklarına gayet serbestçe uyrukluk verdiği" inanıyordu.

Babıali, bu konuda o denli kararlıydı ki, Kâhya Bey, Fransız çevirmenine, Padişahın, bu anlaşmazlığın sonucu olarak on yabancı devlete karşı savaş ilân etmek pahasına olsa dahi, almış olduğu kararı yerine getirmeye azimli olduğunu Fransız misyonu mensubu M. Ruffin'e bildirmesini tembihliyordu. Hem padişah, hem Babıali, "yabancı etkisinden kurtulmaya" kararlıydılar⁹.

İngiliz büyükelçiliği tercümanı M.Pisani'nin Büyükelçi Arbuthnot için hazırlanmış olduğu rapora göre, İngiliz, Rus, Alman ve Fransız misyonlarının her birinin 40'a yaklaşık beratları vardı. Dolayısıyla, bu devletler, özellikle son üçü, koruyuculuk sisteminin islâh edilmesine veya kaldırılmasına karşı çıkıyorlardı. Beratlı veya Fermanlı olarak Rus koruyuculuğuna kabul edilen kimi Osmanlı uyrukları dışında, adalarda ve Osmanlı İmparatorluğu nun öteki yerlerinde yaşayan birçok Rumlar da, aynı yapımadan, Rus

⁸ Charles Issawi: "The transformation of the economic position of the Millets in the nineteenth century" (XIX. yüzyılda Milletlerin ekonomik durumlarının değişmesi), Braude ve Lewis, I, s.275; ayr. bkz. PRO, İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri (FO), FO 371/3410/132748. S.Ferrier'in kaleme aldığı ve Osmanlı uyruklarına koruyuculuk veren çeşitli Kapitülâsyonlara ilişkin. 30.7.1918 tarihli andırısı.

⁹ PRO, FO 78/50: Charles Arbuthnot'tan Charles James Fox'a yazı, Pera (Beyoğlu), 5.5.1806.

koruyuculuğu altına giriyorlardı. Onların birçoğu, Rusya'ya giderek giysilerini değiştiriyor; Rus uyruğu olarak dönünce, antlaşmalar gereğince Rusya'ya sağlanan her yarara hak iddiasında bulunuyordu. Buna ek olarak, sahipleri, kaptanları ve tayfaları Rum olan birçok gemiler, Rus bandırası altında seyrediyor ve öteki reaya'nın sahip olmadığı yarar ve ayrıcalık haklarından yararlanıyorlardı¹⁰.

Bu arada, 1806 yılı Haziranına doğru, Babıali'yle Rus misyonu arasında ilişkiler oldukça kötüye gidiyordu. Beratlarla ilgili görüşmeler hem Rus büyükelçisi M.d'Italinsky'nin, hem de Babıali'nin canını sıkıyor; Babıali, Rus uyruklarına verilmiş olan tüm ayrıcalık haklarının ivediyle kaldırılmasını buyuruyor; özellikle Rus bandırasına ve Osmanlı uyruklarına Rus uyrukluğuna verilmesine karşı çıkıyordu. Rus bandırası konusundaki Osmanlı görüşü, Rus büyükelçiliğine Reis Efendi tarafından resmen bildirileceği yerde, Padişahın Rum uyruklarının hiçbirisine, bundan böyle, Rus bandırası altında koruyuculuk tanınmayacağı, Kaptan Paşa'nın küçük rütbeli bir subayınca M. d'Italinsky'ye sözlü olarak duyuruluyordu. Ayrıca, Rus bandırasının koruyuculuğu altında bulunan Rumlara, sekiz güne dek Rus koruyuculuğundan vazgeçemedikleri takdirde, tüm mallarına el konulacağı uyarısında bulunuluyor; Rus ülkelerinde ikamet ettikten sonra o ülkenin uyruğuna geçen Rumlara da aynı ihbar yapılıyordu. Bu ve öteki konularda M. d'Italinsky Babıali'yle tartışmaya giriyor, ama hiçbir sonuç alamayarak durumu hükümetine duyurmak kararını alıyordu.

Bu gelişmeler sırasında, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda etkisi olduğuna ve uygun zamanlarda Babıali'ye rehberlik yapabileceğine inanan İngiliz büyükelçisi Arbuthnot, tercümanını Babıali'ye göndererek, Rusya ile bir savaşa girmek kararının alınıp alınmadığını saptamasını; şayet alınmışsa, Babıali tutumunda direnirse, bu denli bir savaştan bir süre daha kaçınmanın olanaklı olup olmadığını düşünmelerini; Rus İmparatorunun "kendi saygınlık ve çıkarlarının, onun şimdi maruz kaldığı zararlı işleme karşı koymayı bir görev biçimine getireceğini" Reis Efendi'nin ciddi biçimde dikkatine sunmasını öneriyordu. Arbuthnot, ayrıca, tercümanına şunları vurgulaması buyruğunu veriyordu:

"Rusya ile bir savaşa girilirse, İngiltere ile de savaşa girmekten kaçınılamayacaktır. Savaş başlarsa, İngiltere, Rusya'yla birleşecektir, çünkü Osmanlı yönetimi, bu denli bir savaşı Fransa'nın yardımıyla üstlenecektir. O zaman, İngiltere, kendi düşmanıya dava (sav) birliği yapan bir devletle dostluğunu sürdüremeyecektir".

¹⁰ İbid.

Babıali, İngiliz tercümanı M.Pisani'nin bu sözlerinden büyük ölçüde kaygılanıyor; Divan-ı Hümayun ivediyle toplanıyor ve Padişahın yardımıyla, Rus büyükelçisinin gönlünü alma yoluna gidiliyordu. Bu arada, Rus Dışişleri Bakanı Kont Voronzov, büyükelçi d'Italinsky'ye, Babıali'yle görüşerek, Padişahın reaya veya Rum uyruğu Rusya'da üç yıl yaşamadıkça Rus uyrukluğuna kabul edilmeyeceğini; dolayısıyla, Rus bandırasına hak kazanmayacağını bildirmesini buyuruyor;¹¹ böylece sorun, geçici bir süre için çözüme bağlanıyordu.

Buna karşın, Rus konsolosları, diplomatik ayrıcalık haklarını kötüye kullanmayı sürdürüyorlardı. Özellikle 1828-9 Türk-Rus savaşından sonra, Çarın Trabzon ve Erzurum'daki konsoloslarıyla, savaş sırasında Kars, Bayazıt ve Erzurum'u işgal eden Rus askeri güçlerinin komutanları, gayri-Müslim Osmanlı uyruklarını Rusya'ya göçmeye üsteliyor ve onlara, en çok Osmanlı Rum ve Ermenilerine, Rus koruyuculuğu öneren belgeler veriyorlardı¹².

1839'da yapılan Tanzimat devrimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayri-Müslim azınlıklarına, yurtseverlik anlamına gelen Osmanlılığı bir türlü aşlayamıyordu. Dolayısıyla, gayri-Müslimler, yabancı devletlerle çevirdikleri düzenleri sürdürüyor; dahası, arttırıyorlardı. Örneğin, Trabzon'daki İngiliz konsolos G.S.Stevens'in 16 Mayıs 1848'de İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Stafford Canning'e bildirdiğine göre, son birkaç ay sırasında, kentteki kimi Rum Hıristiyanlar Rus uyruğu olmuş; birçokları da olmak üzereydi. Trabzon'daki Hıristiyanların çoğu Gürcistan'la ticaret yapıyor; sahilde bir süre kalarak ticaretlerini bitirdikten sonra Rus pasaportu alıyorlardı. Uyrukluklarını değiştirmedeki başlıca amaçları, ticari işlerini kolaylaştırmak ve vergi ödemekten kaçınmaktı. Bu Hıristiyanların kimileri Eflâk pasaportları sağlıyor ve bunları daha sonra Rus pasaportlarıyla değiştiriyorlardı. İngiliz konsolosu şu uyarıda bulunuyordu:

“Büyük ölçüde suistimal edilen bu işlemin, buradaki Hıristiyanların genel olarak Osmanlı uyrukluğundan kaçmalarını önlemeyi dileyen, kimi kesin kararlar alması gereken Türk yönetiminin zararına olduğunu düşünmemek olanaksızdır. Bu yapılmazsa, birkaç yıl içinde, buradaki her Reaya Rusya'ya mensup olacaktır”¹³.

¹¹ Ibid.: Arbuthnot'tan Fox'a yazı, Beyoğlu, 6.6.1806; ayr.bkz. Enver Ziya Karal: *Osmanlı Tarihi*, c.VII: *Islahat Fermanı Devri, 1861-76*, Ankara 1977, s.174 vd.

¹² PRO, FO 78/1396: Stevens'den Clarendon'a yazı, Trabzon, 16.5.1858.

¹³ PRO, FO 195/294: Stevens'den Canning'e yazı, Trabzon, 16.5.1848.

1853-6 Kırım Savaşı'nın sonuna doğru, koruma sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her iline yayılıyor; Sir Edmund Hornby'nin de kaydettiği gibi, "tüm ticaret merkezlerindeki binlerce yerel Hıristiyan, Avrupa devletlerinin himayesine giriyordu"¹⁴. Osmanlı genel borcu konusunda çalışmalarda bulunmak üzere 1855'de İngiliz komiseri olarak İstanbul'a gönderilen ve iki yıl sonra oradaki İngiliz yüce yargıtayına yargıç atanan Hornby, 1856 dolaylarında kaleme aldığı bir yapıtta şöyle diyordu:

"Korunan bu Osmanlı uyruklarına, Rumsa Rusya'nın, Roma dini-ne mensupsa (Katolikse) İtalya, Fransa ve Avusturya'nın, Protestansa İngiltere ve Almanya'nın uyruğu olarak bakılıyordu. Tüm devletler, özellikle Ruslar, Fransızlar ve İngilizler, koruyuculuk vermede sahip oldukları ayrıcalık haklarını kötüye kullanıyorlardı. İyonya Adalarını koruyuculuğu altına alan İngiltere, sağa ve sola pasaport dağıtıyor; Yedi Adalar'daki tüm nüfustan binlerce daha çok kişi Levant'ta İngiliz himayesine giriyor; bir o kadar sözde İtalyan, Malta'lı olarak kaydediliyor; öteyandan Rum ve Ermeniler, şu veya bu özürle İngiliz pasaportu almayı başarıyorlardı..."¹⁵

Kırım Savaşı'nın sonundan beri birçok Osmanlı uyrukları, özellikle Hıristiyanlar, Rus pasaportu almaya can atıyor; kendilerine, Rusya'ya bağlılık andı uygulayan kentlerden birinde ivediyle and etmeleri öneriliyordu. Böylece, and içtiklerini gösteren bir belge sağladıkları andan itibaren, Rus konsoloslukları onları ivediyle Rus koruyuculuğu altına alıyorlardı. Trabzon'daki İngiliz konsolosu G.A.Stevenson, bu konuda şu yorumu yapıyordu:

"Bu yönde, Rus uyruklarının nasıl süratle ortaya çıktıklarını görmek doğrusu oldukça şaşırtıcıdır"¹⁶.

Türkiye'deki birçok İngiliz konsoloslarının açıkladığına göre, Rusya'nın gizli amacı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özellikle Hıristiyan nüfusu kendinden yana çekmekti. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Clarendon, 1858 yılı Ocak ayında, İstanbul'daki İngiliz diplomatik temsilcisi M. Alison'a gönderdiği yazıda, Fransa ile Rusya'nın, Babıali'nin Hıristiyan uy-

¹⁴ Sir Edmund Hornby: *An Autobiography* (Özgeçmişi), Boston 1938; ayr.bkz. Karal VII, s.175 vd.; A.Üner Turgay: "Trade and merchants in nineteenth century Trabzon: elements of ethnic conflict" (XIX. yüzyılda Trabzon'da ticaret ve tüccarlar: etnik çatışma unsurları), Braude ve Lewis, I, s.295-6.

¹⁵ Hornby, s.92-3.

¹⁶ PRO, FO 78/1396: Stevens'den Clarendon'a yazı, Trabzon, 13.1.1858.

rukları üzerinde ortak koruyuculuk kurmak amacıyla olduğu yolundaki haberlere değiniyor ve, “bu hak iddiası olağan bir uygulama biçimine gelmeden, ona karşı direnmesini” Babialî’ye var gücüyle önermesini buyuruyordu¹⁷. Bir ay kadar sonra, Trabzon’daki İngiliz Konsolosu G.A.Stevens, Lord Clarendon’a gönderdiği yazıda, imparatorluğun sahildeki en önemsiz duraklarına ve içerideki birçok küçük yerlere Rus acentelerinin yerleştirilmesinin; Rus konsolosluğundaki tercümanlar, Türk yardımcıları ve hademeleri için Trabzon’a madalya, para, mücevherli yüzükler ve öteki armağanların gönderilmesinin, Rusya’nın, Osmanlı İmparatorluğu için sinsi plânları olduğunu gösterdiği sonucuna varmasına neden olduğunu bildiriyor; Osmanlı hükümeti, Müslim ve gayri-Müslimleri uygun biçimde korumak için ivediyle önlem (tedbir) almazsa, “dört veya beş yıl kadar kısa bir süre içinde, o bölgedeki Hıristiyan uyruklarının tümünden değilse bile en iyilerinden yoksun kalacağı” uyarısında bulunuyor; son 18 ay içinde, onların binlercesinin Rus koruyuculuğu altına girdiğini bildiriyordu¹⁸.

Bu arada Ruslar tutumlarını eskisi gibi sürdürüyor; kendilerini Rus uyruğu olarak gösteren Rumların sayısı hergün artıyor; onların Türklere karşı olan küstahlık ve gururları vakit vakit dayanılmaz bir aşama erişiyordu. Samsun’daki İngiliz konsolosu F.Guarracino, 1858 yılı Ağustosunda Rus konsolos yardımcısıyla birlikte Osmanlı valisiyle görüşürken, bir ay önce Gürcistan’a giderek bir pasaportla değil, basit bir belgeyle Samsun’a dönen Ahabanoğlu adlı bir Rum köylüsünün valiye terbiyesizce hakaret ettiğini kaydediyordu. Vali, bu Rum köylüsüne, eğer kendisini Rus uyruğu saymakta direniyorsa, bir hafta içinde işlerini bitirerek Rusya’ya dönmesini buyuruyordu. Ahabanoğlu bu buyruğu yerine getirmek zorunda kalıyor; ama Rusya’ya gideceği yerde Trabzon’a iniyor ve İngiliz konsolosunun birkaç gün önce, oradaki Rum toplumunun önderinden öğrendiğine göre, valiyi, Trabzon’daki Rus konsolosluğuna şikâyet ediyor; valinin, kendisini Samsun’dan ayrılmaya zorlaması yüzünden zarara uğradığını iddia ediyordu. Konsolos Guarracino bu konuda şunları yazıyordu:

“Rus yönetiminin, Asya’daki kimi temsilcilerinin bazı davranışlarından bilgi sahibi olduğuna veya bunları desteklediğine inanmak güçtür; aynı zamanda, Avrupa’daki yüksek yetkililer, Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü korumaya çalışırken, küçük

¹⁷ AP 44, 1877, XCII, 4033: Lord Clarendon’dan M.Alison’a yazı, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 21.1.1858.

¹⁸ PRO, FO 78/1396: Stevens’den Clarendon’a yazı, Trabzon, 19.2.1858.

rütbeli Rus yetkilileri, bu imparatorluğun Asya'da bölünmesi için görünürde etkin biçimde atılımda bulunuyorlar"¹⁹.

1856 Paris Antlaşmasının imzalanmasından sonra, İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlar hakkında Babıali'ye sürekli olarak başvurularda bulunmaya başlıyordu. 1858'de İngiltere ile Fransa, Cidde'de çıkan olaylar konusunda ortak davranışta bulunuyor; 1860'da ise yüce devletler, Suriye'deki Hıristiyanları korumak için birlik halinde harekete geçiyorlardı. 3 Ağustos 1860'da, Paris'te, Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya ve Türkiye arasında, Suriye'de düzenin yeniden kurulması ve Hıristiyanların korunmasına ilişik olarak imzalanan protokolda, hiçbir devletin, bu konuda kendi sorumluluğunu yerine getirirken herhangi özel etki dilemediği ve dilemeyeceği açıklanıyordu²⁰.

Buna karşın, Osmanlı başkentindeki Amerika orta-elçiliğinin tahmini-ne göre, 1860 yılında, İstanbul'da 50.000'e yaklaşık Osmanlı uyruğu, yabancı devletlerin koruyuculuğu altında bulunuyordu²¹. Bunlara ek olarak, İyonya'lı ve Malta'lı birçok Rumlar, İngiliz pasaportu, İran'lı Ermeniler ise Rus pasaportu taşıyarak çevrede dolaşiyor; işlerini görüyorlardı. Fransız konsolosları da, Hıristiyanları kendilerinden yana çekmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Boğazlardaki İngiliz konsolos vekili William G.Abbott'un 6 Haziran 1860'da bildirdiğine göre, Gelibolu'nun Trakya kesiminde bir kent olan Maydos'un Rum reaya olan sakinlerinin çoğuna, oradaki Fransız konsolos yardımcısının koruyuculuğu altında Katolik kilisesinin rahibi Abbé Spadaro, ismen Lâtin koruyuculuğu sağlıyordu. Bu Katolik rahip, ilkin, Rumlara hayırseverlik göstererek onların iyi niyetini kazanıyordu. Bu amaç için herhalde İstanbul'daki Katolik piskoposundan mali yardım sağlıyor veya ismen Lâtin reaya statüsü ve ayrıcalık hakları sağlayan bir belge verdiği her kişiden az miktarda bir ücret alıyordu.

Katolik kilisesi, Rum Ortodoks reayaya yardımda bulunurken, onların dinsel duygu ve inançlarını incitmemeye büyük dikkat gösteriyor; onları yavaşça Katolik inançlarına çekmeye; dahası, İngiliz konsolosuna bakılacak olursa, onları kendi padişahlarına olan bağlılıktan yavaşça koparmaya çalışıyordu. Konsolos, ayrıca, şunları yazıyordu:

¹⁹ PRO, FO 195/597: Guarracino'dan Bulwer'e yazı, Samsun, 6.8.1858.

²⁰ PRO, FO 371/3410/132748.

²¹ *The United States National Archives* (Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Arşivleri): Legations, Dispatches, Turkey (Elçilikler, yazılar, Türkiye) c.16: Williams'dan Cass'a, 17.9.1860.

“(Fransız ve Rus) meslektaşlarımın bu ihtiyatsız davranışlarından birçok kötülükler meydana gelmektedir. Üzülerek diyebilirim ki, onlar, bir Hıristiyan suç dahi işlese, hiç ayırım yapmadan onu destekler ve böylece Türkleri önyargıya tabi tutarlar”.

Konsolos, koruma sisteminin resmi bir biçim olarak kötülüğün özünü oluşturduğuna; bu sistemin yalnız Hıristiyanları kapsamasının onlarla Müslümanlar arasında dinsel düşmanlık yarattığına inanıyor; raporuna şöyle son veriyordu:

“Meslektaşlarımın müdahalesi yalnız dostça uyarıya münhasır kalsa ve her çeşit partizanlık ve dinsel görüşleri bir yana bırakarak, yalnız Hıristiyanlara değil, zulme uğramış Müslüman ve Musevilere de, gerektiğinde, yardım elini uzatsalar; şiddetli çatışmalardan ne kadat kaçınılmış ve bu İmparatorluğa ne kadar geniş yararlar sağlanmış olacak; aynı zamanda, toleransa dayalı bu denli bir tutum, kendi ülkelerinde vicdan özgürlüğü kuran, bu konuda, bizim özgür ülkelerimizi yöneten Kırıl dışında, hiçbir hükümdarın ona rakip çıkamayacağı Padişaha karşı lâıyk bir dostluk ve hayranlık belirtisi olacaktır”²².

Bu arada, gayri-Müslim Osmanlı uyruklarını koruyuculuğu altına almış bulunan Rusya, Babıali'nin işlerine ve özellikle ticari konularda yerel yönetimlerin çalışmalarına karışmak için ek özüre malik oluyor; aynı zamanda, Rus koruyuculuğunu dileyen Osmanlı reaya halkının bağlılığını da yavaşça kazanıyor ve onları kendi hükümetlerinden uzaklaştırıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Russell'e göre, Rusya'nın amacı görünürde daima aynı amaçtı; ancak, bu amaca ulaşmak için gerekli araçları değiştiriyordu. Katerina II'nin günlerinden Kırım Savaşı'nın başladığı güne dek geçen zaman süresi içinde, Rusya, Padişahın Hıristiyan uyruklarını Osmanlı yönetimi aracılığıyla etkilemeye çalışıyordu. Ama 1856'da imzalanan Paris Barış Antlaşmasından bu yana, Padişahın yönetimini onun Hıristiyan uyrukları aracılığıyla etkilemeye; bir yüzyıldan beri “dolaylı biçimde yönetmeye” çalışıyordu.

Paris Antlaşması, Osmanlı Hıristiyan uyruklarının yalnız tek bir devletin değil, beş devletin toplu koruyuculuğu altında olması şıkkını kabul edilmiş; tek devlet koruyuculuğunu yadsıyarak kaldırmıştı. Lord Russell, 13 Eylül 1860'da İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Henry Bulwer'e

²² PRO, FO 78/1525; Abbott'tan Bulwer'e, yazı, Boğazlar, 6.6.1860.

gönderdiği yazıda, bu toplu (kollektif) koruyuculuğun uygulanmasının oldukça güç olduğu görüşünü belirtiyor; Padişahın Bakanlarının etkilerini kötüye kullanmaları tehlikesinin varlığına değinerek, bu Bakanların “ülkeyi zulme tabi tutarak” zenginleşirken, bu denli zulmün yaratması olanaklı direnişe karşı yabancı desteğine dayandıklarını iddia ediyordu. Yine Russell'e göre, bu Bakanlar rüşvet alarak zengin oluyor; kimi devletlerin desteğini sağlayarak ve İstanbul'daki yabancı temsilcilerin arasındaki kıskançlık ve rekabetten yararlanarak erkte kalmayı sürdürüyorlardı.

İngiliz Dışişleri Bakanı, İngiltere'nin, Türk İmparatorluğu'nun varlığını korumayı dilediğini, çünkü bunun İngiliz çıkarlarının yararına olduğunu; esasen, bu imparatorluğu altüst etmenin, “onun bölümlerini elde etmek için bir mücadeleye” yol açabileceğini; bunun da, güç dengesini tehlikeli biçimde bozacak genel bir Avrupa savaşına yol açabileceğini vurguluyordu. Lord Russell, Padişahın yönetiminin sürmesinin, onun uyruklarının yararına olacağına inanıyor; Türk İmparatorluğu'nda çeşitli halkların yaşadığı; o halkların o günkü koşullarının ışığı altında, onların arasında yaşayan Türklerin, “kusurları ne olursa olsun”, yönetici katı oluşturdukları; o bölgelerdeki Müslüman gücünün yerine tek bir Hıristiyan gücünün yerleştirilmesinin olanaksız olduğu; Müslüman yönetiminin altüst edilmesinin ancak Türk İmparatorluğu'nun bölünmesine yol açacağı ve bunun ciddi sonuçlar yaratacağı görüşünü öne sürüyordu²³. Lord Russell, böylece, İngiltere'nin, sırf kendi çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmeye çalıştığını hiç çekinmeden vurguluyordu. İngiliz çıkarları bunu gerektirmese, İngiltere, 1908'de yapacağı gibi, Rusya ile ve “Avrupa'nın hasta adamı”nın mirasına konmaya çalışan öteki devletlerle, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek amacıyla birleşecekti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında “Doğu Sorunu”nun ortaya çıkması, yüce devletlerin kimilerine, koruyuculuk rollerini kötüye kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geniş bölgeler koparmak deneyinde bulunmak özürünü veriyor; bu davranışların sonucu olarak, 1878 Berlin Antlaşmasıyla özerk bir Bulgaristan ve bağımsız bir Sırbistan, Karabağ ve Romanya kuruluyor; 1878 San Stefano Antlaşmasıyla Rusya'nın koruyuculuğu altına giren Osmanlı Ermenileri, Avrupa'nın toplu (kollektif) koruyuculuğuna geçiyordu.

²³ Turkey No.17 (1877), kısım II, No.80, s.89-91: Russell'den Bulwer'e yazı, Dışişleri Bakanlığı, Londra, 13.9.1860, koruma sistemi hakkında ayrıca bkz. Ali İhsan Bağış: *Osmanlı Ticaretinde gayri Müslimler*, Ankara 1983.

Osmanlı İmparatorluğu'nu "koruyuculuk" adı altında bezdiren bu döldandırıcılık, o imparatorluğu çöktüren I. Dünya Savaşı'na dek sürüyor; 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Antlaşmasıyla sona eriyor; Lozan barış görüşmeleri sırasında, İsmet (İnönü) başkanlığındaki Türk kurulu, Türk toprakları üzerinde kalan herhangi bir azınlığa özel haklar, ülke-dışı ve ulus-üstü ayrıcalıklar veya koruyuculuk verilmesi önerilerine sertçe karşı çıkıyordu.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GAYRİMÜSLİMLERİN ÖDEDİKLERİ VERGİLER VE BU VERGİLERİN DOĞURDUĞU SOSYAL SONUÇLAR

Prof. Dr. YAVUZ ERCAN

Gayrimüslim denince ilk akla gelen vergi türü cizyedir. Osmanlı İmparatorluğunda cizye, Gayrimüslim halk içinde belli bir takım şartları taşıyan kimselerden kişi başına alınan vergi idi¹. Şartlar, belli bir yaşda bulunmak (14-75)², hasta, sakat ve işsiz olmamak, ehl-i zimmet olma. Bu nitelikleri üzerinde taşıyan her Zimmî cizye ödemekle yükümlü idi.

1670 tarihli “Kandiye Kanunu”nda cizye şöyle tarif edilmiştir: “*Haraç iki nev’i üzere mebni olub, nev’-i evvelki keferenin ruusuna vaz’ olunur. Cizye ile müsemâdir*”³.

Cizye adı daha çok İmparatorluğun resmî kayıtlarında kullanılıyordu. Halk arasında bu vergiye genellikle “Haraç” denirdi. Resmî kayıtlarda da cizye yerine haraç kelimesinin kullanıldığı olmuştur⁴. Haraç ve cizye terimlerinin gerek Devletin resmî kayıtlarında, gerekse halk arasında birbirine karıştırılması, Osmanlı İmparatorluğu dönemine özgü bir özellik değildir. Daha İslâmiyetin ilk yıllarında ehl-i zimmetden haraç ve cizye alındığı

¹ A. Mez, Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Hıristiyanlar ve Yahudiler, Ülkü Halkı Dergisi, C. X, Ankara 1937., c.X, s. 439, 493. (Bundan sonra, Mez).

² Vergi verecek Zimmînin yaşını tayin etmek bir çok güçlükler yol açıyordu. Her şeyden önce vergi vermemek için Gayrimüslimler yaşlarını küçük gösteriyorlardı. Bu yüzden vergi mükellefinin yaşını doldurduğunu anlamak için devlet bazan özel yöntemlere baş vuruyordu. Bu yöntemlerden biri çok ilginçti. Buna göre yaşı belirlenecek kimsenin boynu bir iple ölçülüyor ve bunun iki misli alınıyordu. Daha sonra bu ipin iki ucunu Zimmî dişleri ile tutuyor ve meydana gelen halka başından geçiriliyordu. Eğer halka başından kolaylıkla geçerse, Zimmî vergi verecek yaşa gelmiş demektir. Geçmezse henüz vergi verecek yaşa gelmediği kabul edilirdi. Boris Christoff Nedkoff, Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (çvr. Ş. Altundağ), Belleten, c. VIII, s. 621, 623, 624 (Bundan sonra, Nedkoff).

³ Ömer Lütfi Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, İstanbul 1943 (Bundan sonra, Barkan, Kanunnameler, c. I), c. I, s. 351.

⁴ Halil İnalçık, Encyclopaedia of Islam Bundan sonra (İnalçık, EI), Djizya md., s. 562.

zaman⁵, bu terimler birbirine karıştırılmış ve ayırdetmek için bir başka kelime ile tamlama yapmak gereği ortaya çıkmıştır. Mesela, haraç vergisine ne *Cizyetü'l arz*, cizye vergisine de *Haracu'r-ru'us* denilmiştir⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cizye ve haracın kökü İslâm hukukuna, oradan da Yahudi, Roma, Bizans, ve Sasanî hukuklarına dayanır. İslâmî devirlerde dinsel bir vergi olan cizye, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de dinsel özelliğini korumakta devam etmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'na gelinceye kadar cizye ve haracın nitelik ve niceliğinde bazı ufak değişiklikler olmuştur. Mesela, paranın birimi ve değeri ile cizye veren Zimmîlerde anaran şartlar bu değişiklikler arasındadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir bölgeye veya şahsa cizye veya haraç tayin edileceği zaman verilen ferman, berat, hüküm, nişan ve benzeri belgelerde meselenin aslının İslâm hukukundan geldiği ve İslâmiyetin ilk yıllarında nasıl uygulandığı ve ne miktar vergi alındığı belirtilmek suretiyle cizye ve haracın meşruluğu gösterilmeye çalışılmıştır⁷. Bu dinsel mazeret bir tarafa bırakılsa bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman olmayan halktan aldığı cizye ve haraç vergisinde, Müslümanlara nazaran bir gayr-i meşruluk görülmemektedir. Çünkü yalnız Zimmîlerin verdiği bu vergilere karşılık, zekât gibi yalnız Müslümanlara özgü olan vergiler de vardır. Cizyeyi zekât ve askerlikten muaf olmanın karşılığı olarak kabul edersek, haraç da Müslümanların ödediği *çift resmi* veya *resm-i dönüm* de denilen toprak vergisinin karşılığı olabilir. Ancak, Müslümanın verdiği toprak vergisi ile, Müslüman olmayanların ödediği haraç arasında, çoğu zaman, Müslüman lehine bir fark olmuştur. Devletin bilinçli bir politikasının sonucu olmasa bile şurasını önemle belirtmek gerekir ki pek gelir sağlamayan bir çok devlet memuriyeti ile hemen hemen hiç bir gelir sağlamayan askerlik hizmetinden Müslüman olmayan halkın muaf tutulması, sonucu

⁵ Osmanlılardan önceki, özellikle İslâmiyetin ilk yıllarındaki haraç ve cizye için bk. Salih Tuğ: *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963 ve Antoine Fattal: *Le Statut Légal des Non Musulmans en Pays d'İslam*, Beyrut 1958.

⁶ Nedkoff, age, s. 608.

⁷ "...ol feth-i cedidin iktâ-i arazi ve kabul-i zimmet eden ahalisine tarh-ı rüsum-ı cizye ve haraç lâzım geldikde, zaman-ı hulefa-i raşidîn rıdvanu'l-lahu tealâ aleyhim ecmainde feth olunan memalikde mesbuku'l-amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezası üzere bu kazıyyede kütüb-i Fikhiyyede musarrah olan kaide-i şer'iyye muktezası ile...", Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 351: İnalçık, EI, Djizya md., s. 562; Nedkoff, age, s. 621; Kepeci Tasnifi (Bundan sonra, KPT), Başbakanlık Arşivi (Bundan sonra BA), Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3509, s. 83: 224 nolu Ankara Şer'iyye Sicili (Bundan sonra AŞS), vesika (Bundan sonra, vs.) 265.

bakımından zimmîler lehine mukayese kabul etmez bir avantaj sağlamıştır. Nitekim Osmanlı İmparatorluğunda ehl-i zimmet, her türlü tehlike ve gelir getirmeyen görevlerden korunmuş olarak büyük bir güven içinde ticaret ve sanatla uğraşmış ve İmparatorluğun iktisadî hayatını hemen hemen bütünüyle ele geçirmiştir. Bu durum karşısında, Zimmîlerden alınan haraç ve cizye tamamiyle meşruluk kazanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda toplanan cizyenin miktarı da Fıkıhdaki cizye hükümlerine uydurulmaya çalışılmıştır. Ancak paranın birimini ve değerinin değişmesi nedeniyle, benzerlik yalnız katsayı veya sınıflarda kalmıştır. Yani cizye veren Zimmîler "Alâ, Evsat, Edna" diye üç sınıfa ayrılmış ve genellikle "Alâ"dan 48, "Evsat"dan 24, "Edna"dan 12 akçe cizye alınmıştır⁸. Nitekim İslâmiyetin ilk yıllarında alınan cizye de 12, 24, 48 dirhem idi. Ama kuşkusuz İslâmiyetin ilk yıllarında alınan 12 dirhem ile Osmanlı İmparatorluğunda alınan 12 akçe, değer bakımından aynı değildi. Buna rağmen bazan Osmanlı İmparatorluğunda alınan cizye miktarı, Şer'i dirhem üzerinden hesap edilerek de toplanmış ve böylece para değeri bakımından standarda uyulmaya ve aynı zamanda para değerinin düşmesi ile azalan gelir, yükseltilmeye çalışılmıştır⁹. Bu durumda 12, 24, 48 katsayısı değişmiş, yalnız alâ, evsat, edna sınıflara uyulmuştur.

Alâ sınıfa *Gani* veya *Zahîrû'l-gına muksîr*, evsat sınıfa *Mutavassıtü'l-hal*, edna sınıfa ise *Fâkir-i mu'temel* veya *Fâkir-i kâsib* denmiştir. Bunların tayini ise kazançta göre yapılmıştır. Kazancın miktarı da yere ve zamana göre değişmiştir¹⁰.

Cizyenin, sınıflara ayrılmadan herkesden eşit olarak toplandığı da olmuştur. Fermanlarda bu durumun meşruluğu için de Fıkıhdan örnekler verilmiştir¹¹.

İmparatorluğun her tarafında toplanan cizye, miktar bakımından aynı değildi. Mesela, Şam vilayeti ile Safed livasından seksen akçe¹², Sis livası ve Çukurâbâd (Adana) vilayetinden elli *Halebî akçe*¹³ alınırdı. Zamanla bu

⁸ İnalçık, EI, Djizya md., s. 564; Nedkoff, age, s. 621, 641-649; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 351.

⁹ 4 nolu AŞS, vs. 1211; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 352.

¹⁰ 4 nolu AŞS, vs. 1211; Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 316, 319, 320, 351; İnalçık, EI, Djizya md., s. 564.

¹¹ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3059, s. 83; Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 83.

¹² Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 226, 230.

¹³ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 201, 204.

miktarlar de değişmiş, cizyeler artırılmıştır¹⁴. Bazan bölgenin verimsiz olmasına veya stratejik durumuna bakarak vergide ayarlama ve indirme yapıldığı da olmuştur¹⁵.

Macaristan ve çevresinde bulunan Hatvan, Kopan, Şamanturna ve Lipova livalarında Macar kiralığı zamanından kalan bir filorilik vergi cizyeye çevrilmiş ve buna *Resm-i filori* denilmiştir¹⁶. Buradaki cizye yine filori vergisi şekline uygun olarak evden eve toplanmıştır. Yalnız bir evde oturan kardeşlerin veya akrabaların yiyecekleri, ticaretleri ve ekinleri birbirinden ayrı ise hepsinden ayrı vergi alınır, aynı evde oturmalarına bakılıp tek vergi alınmazdı. Bu verginin miktarı Macar parasıyla 106 penezdi. Bunun 100 penezi -ki bir filori eder- cizye karşılığı, iki penez *Resm-i hane* diye mirî için, iki penez emîn, iki penez de kâtip için alınır.

Osmanlı İmparatorluğunda cizye verenlerin ve toplanan cizyelerin miktarı düzenli olarak defterlere kaydedilirdi¹⁷.

Cizye ve haraç dinî bir vergi sayıldığından toplanması ve harcanması için özel bir ilgi gösterilirdi. Genel olarak devletin tayin ettiği memurlar tarafından toplanırdı¹⁸. Bu memurlar çoğu zaman, özel olarak cizye toplamakla görevli olan mültezimler idi ki bunlara cizyedar denirdi. B.K. Nedkoff'a göre¹⁹, Osmanlı İmparatorluğunda eskiden her hangi bir devlet memuruna toplatılan cizye, II. Mahmut zamanında yolsuzlukların önü alınması amacıyla, iltizam yoluyla mültezimlere toplatıldı. Bu tarihlerde baş mültezimin emri altında 180 kadar mültezim vardı.

Cizyedarlardan başka, silahdarlar, diğer cizye kalemi memurları, ummâl (âmiller), muhassıllar da cizye toplamaya memur edilebilirdi²⁰.

¹⁴ 4 nolu AŞS, vs. 387: Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 318: Sabri Şakir Ansay, İslâm Hukuku, Ankara 1958, s. 312: (Bundan sonra, Ansay, İslam Hukuku).

¹⁵ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 83, 180, 193.

¹⁶ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 316, 319, 320, 322: İnalçık, EI, Djizya md., s. 562.

¹⁷ Bu konudan daha sonra sözeceğiz.

¹⁸ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 2: 7 nolu AŞS, vs. 2303 ve 9 nolu AŞS, vs. 3130: 2 nolu Adana Şer'iyye Sicili (Bundan sonra, Ad. ŞS), s. 70/B (198): İnalçık, EI, Djizya md., s. 562: Mez, age, s. 494.

¹⁹ Nedkoff, age, s. 621, 622.

²⁰ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 7, 77, 192: BA, KPT, Piskopos Mukataası 2539 mükerrer, s. (son sayfa): 22 nolu Konya Şer'iyye Sicili (Bundan sonra KŞS), s. 12: 6 nolu AŞS, vs. 1387: 2 nolu Ad.ŞS, s. 46-B (96): Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 204, 337.

Lübnan'da özellikle Marunîlerin oturdukları yerlerde vergi toplama işi "Mukaddemîn" denilen yerli memurlara verilmiştir²¹. Buna göre daha Kölemen egemenliği sırasında Marunîlerin oturdukları yerler bölgelere ayrılmış ve her bölgeye bir mukaddemîn tayin edilmiştir. Bu mukaddemînler Kölemenlerin Tıرابلس naibliğine bağlanmıştır. Mukaddeminler vergi toplama işinden başka hükûmet nezdinde Marunîleri temsil etmişlerdir. Mukaddemînlik babadan oğula geçebilirdi. Bunlar genellikle köy papazı kıyafetinde idiler²².

Osmanlı fethinden sonra bu teşkilat olduğu gibi devam etmiştir. Yine görevleri vergi toplamak ve toplumla devlet arasındaki bağlantıyı sağlamaktı. Fakat bu defa her hangi bir naipliğe değil, devletin tayin ettiği mültezime bağlanmışlardır. Osmanlı fethinden bir süre sonra mukaddemînliğin babadan oğula geçmesi kaldırılmıştır.

Bazı yerli ailelerin rekabeti ve vergi toplama istekleri karşısında, mukaddemînlik teşkilatı da 1655 yılında kaldırılmış ve bu görevi yerli aileler yapmaya başlamıştır. XVII.yy.in sonunda bu bölgelerde yerli ailelerin meydana getirdiği emirlikler, özellikle "Şihab" ailesinden gelen emirlikler kurulmuştur²³.

Osmanlı İmparatorluğunda cizye toplayacak memur özenle seçilirdi. Rüşvet, iltimas veya başka bir yolla yeteneksiz kimselerin atanması önlenir ve bu iş "emîn" ve "mutemed" kimselere verilirdi²⁴.

Cizye toplanacak bölgedeki vergi mükelleflerinin tesbit ve tahriri işine de yine cizye muhasebesinden bir memur bakardı. Memur, o yerdeki vergi verecek durumda olan Zimmîleri tesbit eder ve isimleri ile tek tek deftere yazardı²⁵. Daha sonra bu defter İstanbul'da bulunan bir önceki yıla ait defterle karşılaştırılarak aradaki farklar tesbit edilir ve gerekirse bu farkların neden ortaya çıktığı araştırılırdı. Böylece tespit edilen vergi mükellefi, kayıt defteriyle gelen cizyedara *Emr-i şerîf* ile tayin edilen miktar cizyesini öderdi. Toplanan para torbalara doldurulup ağzı mühürlenir, ayrıca cizye verenler defterde işaretlenir ve defter cizyedar tarafından imzala-

²¹ Mukaddemin, aşağı yukarı Ermeni ve Süryanilerdeki marhasanın karşılığıdır.

²² Pierre Dib, Histoire de l'Eglise Maronite, Beyrut 1962, c.I, s. 91. (Bundan sonra, Dib).

²³ Dib, age, c.I, s. 115, 119.

²⁴ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 7.

²⁵ BA, KPT, Piskopos Mukataası 2539 mükerrer, s. (son sayfa).

nıp mühürlendikten sonra İstanbul'a gönderilirdi²⁶. Cizye toplandıktan sonra her mahalle veya köye cizyenin toplandığını gösteren bir belge verilirdi. Bu belgeye *Temessük* veya *Tezkîre* denirdi²⁷.

Cizyenin maktua bağlandığı da olmuştur. Ancak bu sistem çoğu zaman Zimmînin aleyhine olduğundan, yaygınlaşmış ve maktu' toplanan cizyeler Gayrimüslimlerin istekleri üzerine kaldırılmıştır²⁸.

Cizye toplanması sırasında yolsuzluklar artınca devlet cizye kâğıtları düzenleyerek her yükümlüden cizyesini alıp kâğıdını dağıtmaya başlamıştır. Böylece yolsuzlukların önü alınmaya çalışılmıştır.

Cizye kâğıtları yine alâ, evsat edna olmak üzere üç sınıf üzerinden takdir ve tesbit edilmiştir. Cizye muhasebesi her yıl, hangi bölgeye ne kadar ve hangi sınıftan cizye kâğıdı yazılacaksa bunları hazırlar ve bu kâğıtlar paketler (bohça) içinde her bölgenin mültezimine verilerek dağılırdı. Her mükelleften vergisi alınır ve kâğıdı verilirdi.

Cizye kâğıdının üzerinde, alâ, evsat veya edna mı olduğu, toplanacağı yıl ve defterin, cizye muhasebecisinin ve mültezimin adları yazılı idi. Ayrıca mültezim cizye verenin adını, eşkâlini ve bölgenin adını da bu kâğıt üzerine yazardı. Cizyesini ödeyen her Zimmî bu kayıtları taşıyan kâğıdını alır saklar ve gerektiği zaman onunla cizye verdiğini kanıtlardı²⁹.

Ödeme kolaylığı sağlamak için taksitle cizye alındığı da olmuştur³⁰.

İslâmiyetin Arap egemenliği döneminde cizye toplanırken Zimmîye bazı küçültücü davranışlarda bulunduğu yine bazı tarihçiler tarafından ileri sürülmektedir³¹. Buna göre, vergi toplanırken mültezim oturur, Zimmî ayakta dururdu. Para alınırken Zimmînin eli altta, mülteziminki üstte bulunurdu. Mültezim parayı aldıktan sonra Zimmîye bir tokat veya yumruk vurur ve onu kaba bir şekilde kovardı. Araplardaki bu durumun tarihsel gerçekliği tam olarak tesbit edilememekle birlikte Osmanlı İmparatorluğu tarihinde, cizye toplanırken Gayrimüslimlere bu veya buna benzer

²⁶ 6 nolu AŞS, vs. 1387: 22 nolu KŞS, s. 12.

²⁷ 7 nolu AŞS, vs. 2303.

²⁸ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 77.

²⁹ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 192 ve BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3509, s. 83: 224 nolu AŞS, vs. 265: Nedkoff, age, s. 622-623, 641-649.

³⁰ 224 nolu AŞS, vs. 265. Vesikada cizyenin iki taksitle alınacağı kayıtlıdır.

³¹ Nedkoff, age, s. 613.

haraketlerin yapıldığına dair hiç bir kayıt yoktur. Aksine devlet cizye ve haraç toplanırken Müslüman olmayan halktan fazla para alınmaması, herhangi bir zarar verilmemesi ve hakaret edilmemesi için sık sık emirler vermiştir. Ancak bazan cizye ödemek istemeyen veya herhangi bir yolla bundan kurtulmak isteyenleri de vergiden kaçan bir teb'a sayarak cezalandırmıştır³².

Cizye aslında Gayrimüslimlerden alınan bir baş vergisi olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğunda Müslümanlardan da cizye alındığı olmuştur. 1613 tarihli "Ohri Kanunu"nda belirtildiğine göre³³, Gayrimüslimlerin baştinelerini alıp tasarruf eden Sipahi ve Müslümanlardan da tıpkı Zimmiler gibi haraç, cizye ve ispençe istenmiş, onlar da bu parayı diğer Zimmilere ödetmişlerdir. Bunun üzerine Kanunnameye, baştine tasarruf eden Sipahi ve Müslümanların, bu vergileri mutlaka kendilerinin ödeyecekleri hükmü konmuştur. Cizye ve ispençe ödemek istemeyenlerin ise baştinelerinin ellerinden alınıp Zimmilere verilmesi bildirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda haraç ve cizye gibi şer'i vergilerle, bunun dışında kalan örfi vergilerden bağışlanan Zimmiler vardı. Bunlar belgelerle genellikle *muaf ve müsellemler* diye geçmektedir.

Bir Zimmînin veya Zimmî topluluğunun vergiden bağışlanması mutlaka bir hizmet karşılığı olurdu. Zimmiler şer'i vergilerden daha çok *avâriz-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyye*' den muaf tutulmuşlardır. Çünkü cizye ve haraçtan muaf olmakla *beytü'l-mal-i müslimîn* gelirinin azalacağı dikkate alınmıştır. Bu sebepten şer'i vergilerden muaf olma çok özel durumlarda yapılmıştır ki bunlar da genellikle askerî hizmetler karşılığında olmuştur³⁴. Başka bir deyimle devlet, mükellefi vergiden bağışlarken önce *avâriz* sonra *rûsûm-ı raiyyet* daha sonra da *rûsûm-ı şer'iyye* sırasını izlemiştir³⁵. Bazan bunların birinden, bazan da hepsinden bağışlanma olmuştur.

Geçit yerlerinde, kalelerde, adalarda ve sınır boylarında bulunan Gayrimüslimler coğrafi konumları ve buralarda gördükleri hizmetler nedeniyle

³² BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 66; BA, 3 nolu Mühimne Defteri (Bundan sonra, MD) hüküm (Bundan sonra h.) 853, 1445, 1606; 1 nolu AŞS, vs. 498 ve 10 nolu AŞS, vs. 1500; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 305, 309, 314, 345, 347.

³³ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 295.

³⁴ İnalçık, EI, Djizya md., s. 564.

³⁵ İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu, Belleten, c. XXIII, s. 575-608.

ya cizye ve diğer vergilerden muaf tutulurlar veya pek az vergi öderlerdi³⁶.

Diğer yandan uclarda bulunan kalelerin onarım ve yapımında çalışan³⁷, madenlerde çalışan³⁸, Müslümanlara ait bir kuruma vakfedilen topraklar üzerinde yaşayan³⁹, vergi toplanmasına yardım eden⁴⁰, Zimmî iken Müslüman olan⁴¹, verimsiz topraklarda oturan⁴², çalışamayacak kadar yaşlanan Zimmîlerden⁴³ durumlarına göre kısmen veya tamamen vergi alınmazdı.

Yeniden tahrir edilen bir yerde önce vergiden muafiyet varsa bu genellikle aynen devam ederdi⁴⁴. Zaman zaman bazı maddelerin bac'ından bağışlanma olduğu gibi⁴⁵ bazı maddelerin de gümrüğünden bağışlanma olmuştur⁴⁶. Geçerliliği kalmayan vergiler derhal kaldırılmıştır. Mesela, Taşözi adasında eskiden domuz vergisi alınırmış. Adada artık domuz beslenmemeye başlanınca bu vergi de (*resm-i hınzır*, *resm-i canavar*) kaldırılmıştır⁴⁷.

Bir yerin fethi sırasında hizmeti görülen veya fetihden sonra o bölgede oturan Zimmîlerin de bazan geçici bir süre için, bazan da sürekli olarak vergileri bağışlanmıştır⁴⁸.

Ehl-i zimmet olanların yaptıkları bu genel hizmetler dışında, devlet memuru ve asker olarak görev yapan Zimmîler de vergiden muaf tutul-

³⁶ BA 2 nolu MD, h. 376 ve BA, 3 nolu MD, h. 111, 172; BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları Df. 3508, s. 64; İnalıcık, EI, Djizya md., s. 564; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 238, 314, 333, 338, 341, 342, 352, 354; Cengiz Orhonlu, Derbent Teşkilatı, s. (indekse bk.), Ankara 1967.

³⁷ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 204, 396.

³⁸ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 72; BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 64; A. Refik, Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, s. 9, 24, 32-36, 50, 52, 53.

³⁹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 85.

⁴⁰ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 201, 202, 204.

⁴¹ BA, 2 nolu MD, h. 1975.

⁴² Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 197.

⁴³ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 326.

⁴⁴ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 168, 237, 301, 338.

⁴⁵ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 309, 312, 315, 316.

⁴⁶ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 315, 335.

⁴⁷ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 344.

⁴⁸ BA, 3 nolu MD, h. 494; Avram Galanti, Türkler ve Yahudiler, s. 36-38, İstanbul 1947.

muşlardır. Özellikle Zimmilerin kalabalık olduğu yerlerde yine kendi aralarında seçtikleri yöneticiler bu gruptandır. Bu yöneticiler genellikle melik, kinez, pirimkür, teklic, biro veya voyvoda diye adlandırılırlardı⁴⁹. Ordunun daha çok geri hizmetlerinde çalışan askerî sınıftan Zimmilerden voynuk, martolos ve eflak'lar da vergiden muaf tutulmuşlardır⁵⁰. Bunlardan voynuklar casusluk işlerinde devlete önemli hizmetler görmüşlerdir⁵¹.

Zimmî dogancılar, duruma göre bazan tam, bazan da bir kısım vergiden bağışlanmıştır⁵².

Vergiden bağışlanma konusunda Müslüman olmayan din adamlarının özel bir yeri vardır. Başlangıçta bütün din adamları vergiden bağışlanmışlardı. Mesela, Fatih Sultan Mehmet gerek Gennadios'a verdiği fermanda⁵³ gerekse kanunnamesinde belirttiği üzere⁵⁴ din adamlarını vergiden bağışlamıştır.

Din adamları sahip oldukları bu aşırı imtiyazı, zamanla kötüye kullandıklarından kaldırılmıştır. Mesela, önceleri bütün din adamları vergiden muaf iken sonradan, çalışan, para kazanan ve ticaret yapanlar vergiye tabi olmuşlardır. Vergiden bağışlanma, hastalar, sakatlar, yaşlılar ve kendini tamamen ibadete vermiş ve başka hiç bir işle meşgul olmayan gerçek din adamlarına uygulanmıştır. Bunların durumları bir çok fermanlarla belirlenmiştir⁵⁵.

İslâm'da bir tapu sicil hukuku bulunmamasına rağmen Osmanlılar defter kayıtlarına çok önem vermişler, düzenli bir arşiv oluşturmuşlardır.

⁴⁹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 40, 301, 306, 311, 320; M.Arif; Kanunname-i Âl-i Osman, TOEM ilavesi, s. 63, 64.

⁵⁰ BA, Maliyeden Müdevver Vesikalar df. 5, s. 277; M. Arif; Kanunname-i Âl-i Osman, TOEM ilavesi, s. 63, 64; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 324, 325. Voynuklar hakkında geniş bilgi için bk. Yavuz Ercan, Osmanlı İmparatorluğunda Voynuklar ve Bulgarlar, Ankara 1989, 2. baskı.

⁵¹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 306.

⁵² Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 331.

⁵³ Osman Nuri Ergin, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, s. 93, İstanbul 1936. Fatih'in fermanları için bk. Yavuz Ercan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi, Ankara 1988.

⁵⁴ R. Anhegger-H. İnalçık, Kanunname-i Sultanî ber Muceb-i Örfi Osmanî, Ankara, 1956, s. 65, 66.

⁵⁵ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 68 ve Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3509, s. 83; 9 nolu AŞS, vs. 3140 ve 224 nolu AŞS, vs. 265; Klaus Schwarz, Osmanische Sultansurkunden des Sina-i Klosters in Türkischer Sprache, Freiburg 1970, s. 31, 32, 63, 64, 67-70, 89-92; Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 301, 320; İnalçık, EI, Djizya md., s. 563.

Defter deyimiyle, tahrir sonucu bir bölgenin ve o bölge toplumunun aldığı hukukî durumu tesbit eden ana kütük defterleri kastedilmektedir. Mesela, mufassal defterler, icmal defterleri, vakıf ve emlak defterleri, avâz ve cizye defterleri, voynuk ve eflak defterleri gibi. Örf ve yasalarla çözülemeyen herhangi bir meselede derhal bu defterlere başvurulur ve defterde nasıl yazılmış ise, öyle hareket olunurdu⁵⁶. Defterin en büyük önemi buradan gelmekte idi.

Osmanlı İmparatorluğundaki defter kayıtları kuruluş yıllarına kadar çıkarılabilir. Çünkü ilk Osmanlı padişahları devrinde düzenlenmiş olan vakfiye ve mülknamelerde görülen bey, paşa ve benzeri gibi bir takım belirli unvan ve memuriyetlerin bulunması Osman Gazi ve ondan sonraki padişahların, sanıldığı gibi basit birer göçebe boy beyi olmadıklarını göstermektedir⁵⁷.

Özellikle Müslüman olmayan halkla ilgili olan haraç ve cizye gibi vergilerin toplanmasından önce ve sonra tutulan defterler, Defterdarlık daireesine bağlı *Cizye Muhasebesi Kalemi* tarafından tutulurdu. Ayrıca *Cizye Baş Bakı Kulu*, *Cizye Mukataacısı* gibi memuriyet ve kalemler de vardı⁵⁸.

Gerek Başbakanlık Arşivinde, gerekse diğer kütüphane ve arşivlerde pek çok muhasebe defterleri vardır. Bu defterlerdeki kayıtlar, mukataa yoluyla değil, devlet tarafından doğrudan toplanan gelirlere aittir. Cizye ve ispençe gibi vergiler, devletin tayin etmiş olduğu memurlar tarafından toplanmış olduğundan bu defterlerin çoğunu cizye ve ispençe defterleri oluşturur. Fakat bazan cizye ve ispençenin mukataaya verildiği de olmuştur⁵⁹.

Gayrimüslimlerle ilgili vergilerin toplanmasına bakan cizye muhasebesinde defterler gayet düzenli ve özenle tutulurdu. Önce merkezden atanan bir memur vergi toplanacak bölgeyi yazar ve cizye muhasebesinde buna dayanılarak vergi mükelleflerine ait bir defter meydana getirilirdi. Her cizye toplama bölgesi için bu işlem ayrı ayrı yapılırdı. Padişah tuğrası ile onaylanan bu defterler cizyedarlara verilerek, ilgili bölgelere gönderilirdi. Bu arada o bölgenin kadısına da bir ferman gönderilir ve cizye toplamada

⁵⁶ İnalçık, *Adaletnâmeler, Belgeler Dergisi*, c.II, s. 53.

⁵⁷ Barkan, *Kanunnameler*, c.I, s. LXXI; İnalçık, *Osmanlı Hukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.XIII, s. 108-109.

⁵⁸ Ansay, *İslâm Hukuku*, s. 312.

⁵⁹ İnalçık, XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar, *Tarih Vesikaları Dergisi*, yeni seri, c.I, s. 129; Ansay, *İslâm Hukuku*, s. 312.

yardımcı olması istenirdi. Cizye, cizyedarın elindeki deftere dayanılarak toplanır ve toplanırken de ayrıca bir defter cizyedar ve bir defter de kadı tutardı. Cizye toplandıktan sonra defterler birbirleriyle karşılaştırılarak kontrol edilirdi. Bundan sonra defter, kadı tarafından imzalanıp mühürlenir⁶⁰ ve bir torba içine konduktan sonra tekrar torbanın ağzı mühürlenir ve cizyedar eliyle cizye muhasebesine gönderilirdi⁶¹. Bu sıkı kayıtlarla hem Zimmînin hem de devletin herhangi bir zarara uğraması önlenirdi⁶². Bu defterler merkezde icmal defterlerine kaydedilir, ayrıca cizye ve haraçla ilgili hükümler de ayrı defterler halinde tutulurdu⁶³. Gerekli zamanlarda vergi yükümlüsünün özelliklerini gösteren belirtiler de deftere kaydedilir, bu kayıtlar bu günkü fotoğraf yerini tutardı⁶⁴.

Bütün bunlara rağmen, cizye, haraç ve diğer vergilerin toplanması sırasında ortaya çıkan yolsuzluklara engel olmak için cizye kâğıtları çıkarıldığı zaman bu kâğıtları dağıtma işini de cizye muhasebesi yapmıştır⁶⁵.

Haraç vergisine gelince; XVI. yy.ın ortalarında Osmanlı İmparatorluğunda toprak üç ana bölüme ayrılmıştı.

1 — *Arazi-i öşriyye*. Müslümanlara ait olan öşür toprakları. Bu çeşit toprakların açıklaması kanunnamede şöyle yapılmaktadır: *Bilâd-ı İslâmiyede olan arazi mukteza-i şerîfe üzere üç kısımdır. Bir kısmı arz-ı öşriyyedir ki hîn-i fetihde ehl-i islâma temlik olunmuştur. Sahih mülklerdir. Sair malları gibi nice dillerlese tasarruf ederler. Ehl-i islâm üzerine ibtidaen haraç vaz'ı nâ-meşru olmağın öşür vaz' olunmuştur. Ekerler, biçerler, hasıl olan gallenin öşründen gayri asla bir habbe alınmaz. Anı dahi kendiler fukara ve mesâkine virürler. Sîpahdan ve gayrîdan asla bir ferde helâl değildir. Arz-ı Hicaz ve arz-ı Basra böyledir.*"

⁶⁰ Bu defterleri kadı yerine naibin imzalaması yasaktı. Mutlaka kadı'nın imzalaması gerekiyordu.

⁶¹ 2 nolu AŞS, vs. 671 ve 224 nolu AŞS, vs. 265; Barkan, 894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları, Belgeler Dergisi, c.I, s. 2: Anhegger-İnalçık, Kanunname-i Sultanî, s. 78.

⁶² BA, 4 nolu MD, h. 1765.

⁶³ Örnek için bk. BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 2, 78, 193; BA, KPT, Projega Vilayetin Cizye Tahrir df. 3803, s. 14; BA, KPT, Baş Muhasebe Kalemine Bağlı Hemşin Kazasının Reaya ve Müslümanlarının Tahrir-i cedit df. 1673, s. 1.

⁶⁴ "...Yanaki veled-i Pavlo, Dükkân 1, kazgan 1. Orta boylu, açık kaşlı, elâ gözlü, kara sakallı..." BA, KPT, İstanbul'daki Sultan Ahmet Camiinin ve ... df. 3308, s. 1, 2, 4, 8, 16, 20.

⁶⁵ Cizye kâğıtları hakkında daha önce bilgi verilmişti. Ayrıca bk. BA, KPT, Âmillere Verilen Cizye Kâğıtlarının Ecnas df. 3530, s.1 e Df. 3533, s. 3, 182.

2 — *Arazi-i haraciyye*. Gayr-i müslimlere ait olan haraç toprakları. Bu çeşit toprakların açıklaması kanunnamede şöyle yapılmaktadır: “*Bir kısmı dahi arz-ı haraciyyedir ki hîn-i fetihde keferenin ellerinde mukarrer kılınub, kendülere temlik olunub, üzerlerine hasullarından öşür yahud sümün yahud subu’ yahud südüs nıfsa değin, arzın tahammülüne göre harac-ı mukaseme vaz’ olunub, yılda bir miktar akçe dahi harac-ı muvazzaf vaz’ olunmuştur. Bu kısım dahi sahiplerinin mülk-i sahihleridir. Bey’e ve şiraya ve sair enva-ı tasarrufata kadirlerdir. İştira idenler dahi veçh-i mezbur üzere ekerler, biçerler, harac-ı mukasemesin ve harac-ı muvazzafın virürler. Ehl-i islâm iştira itseleler dahi kefereden alınagelen haraçları sâkit olmaz. Bi-kusur eda iderler. Eğerci ehl-i islâma ibtidaen haraç vaz’ olunmak meşru degüldür amma bekaen almak meşrudur. Mutassarıf olanlar eğer ehl-i zimmeldir, eğer ehl-i islâmdır mademki ellerinde olan yerleri ziraat ve hırsat idüb ta’til eylemeyeler, asla dahl ve taarruz olunmaz. Nice dilerler ise tasarruf iderler. Fevt oldukda sair emvâl ve emlâkleri gibi vereselerine intikal eder. Sevad-ı Irak arazisi böyledir. Kütüb-i şer’iyyede mestur ve meşhur olan arazi bu iki kısımdır”.*

3 — *Arazi-i memleket veya arz-ı mîrî*. Mülkiyeti Devlete ait olan topraklardır. Bu çeşit toprakların açıklaması ise kanunnamede şöyle yapılmaktadır: “*Bir kısım dahi vardır ki ne öşriyyedir, ne veçh-i mezbur üzerine haraciyyedir. Ana arz-ı memleket derler. Aslı haraciyyedir. Lâkin sahiplerine temlik olunduğu takdirdе fevt olup, verese-i kesîre mâ-beynlerinde taksim olunub, her birine bir cüz’i kıt’a degüb, her birinin hissesine göre haraçları tevzi’ ve tayin olunmakta kemâl-i su’ubet ve işkâl olup, belki adeten muhal olmağın rakabe-i arazi beytü’l-mal-i Müslimîn için alıkonulub, reyaya ariyet tarikiyle virilüb zıraat ve hırsat idüb ve bağ ve bağçe ve bostan idüb, hasıl olandan harac-ı mukasemesin ve harac-ı muvazzafın virmek emr olunmuştur. Sevat-ı Irak’ın arazisi bazı eimme-i din mezheplerinde bu kabildendir”.*

Yukarıdaki sınıflandırma Ebu’s-su’ud Efendinin “Üsküp ve Selânik Tahrir Defteri’nin başına yazdığı açıklamaya göredir. 1574 tarihlerine doğru Rum vilayetini tahrir eden Tırabzon sancakbeyi Ömer Bey, Sivas Mufassalının başına yazdığı önsözde Ebu’s-su’ud Efendinin bu üç sınıf toprak kaydını aynen aktarmış fakat kendisi de dördüncü bir çeşit toprak eklemiştir ki bu da “öşr-i mâlikâne” topraklarıdır⁶⁶.

Osmanlı İmparatorluğunda zamanla toprak sistemi gelişerek aşağıdaki şekli almıştır.

1 — *Arazi-i mevkufe*. Vakıf arazidir. Bu topraklar da *Evkaf-ı sahiha* ve *Evkaf-ı gayr-ı sahiha* diye iki kısma ayrılırdı.

⁶⁶ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 298-300.

2 — *Arazi-i mevat*. Boş arazi. Kimsenin tasarrufunda olmayan ve kimseye terk ve tahsis edilmeyen, köy ve kasaba sınırlarının dışında bulunan taşlık, kıraç yerlerdi.

3 — *Arazi-i metruke*. Halkın toplu olarak yararlanması için terkedilmiş topraklardır. Herkese açık yol, namazgâh, meydan, pazar ve panayır yerleri ile bir veya bir kaç köy, kasaba ve şehir halkına tahsis edilen mera, kışlak ve baltalıklar bu kısım topraklardandı.

4 — *Arazi-i miriyye*. Buna *Arz-ı memleket* veya *Arazi-i havzda* denirdi. Mülkiyeti Devlete ait olup kira veya icare yoluyla yine halka verilen topraklardı⁶⁷.

5 — *Mülk arazi*. Toprağın hem tasarrufu, hem de mülkiyeti şahıslara ait olan topraklardır. Mülk toprak da kendi arasında beş kısma ayrılırdı.

A — Eskidenberi köy ve kabasa içinde ve çevresinde bulunan mülk topraklar.

B — Arazi-i miriyyeden ayrılıp mülk olarak verilen topraklar.

C — Arazi-i mevatdan ayrılıp mülk olarak verilen topraklar⁶⁸.

D — *Arazi-i öşriyye*. Müslümanların mülkiyetinde olan topraklar. Bu da kendi arasında üç kısma ayrılırdı. Birincisi bir yerin fethinden önce isteyerek Müslüman olanların ellerinde bırakılan topraklar. İkincisi fetih sırasında, fethedenlere verilen topraklar. Üçüncüsü ise fetih sırasında, fethedenlerden başka Müslüman kimselere mülk olarak verilen topraklar⁶⁹.

E — *Arazi-i haraciyye*. Gayr-i müslimlerin mülkiyetinde olan topraklar⁷⁰. Arazi-i haraciyye de iki kısma ayrılırdı.

⁶⁷ Buraya kadar sayılan toprak çeşitleri konuyla doğrudan doğruya ilgili olmadığı için fazla bilgi verilmedi. Geniş bilgi için bk. Ali Himmet Berki, Vakıflar, s. 15-20, 131 (Bundan sonra Berki, Vakıflar): M. Sertoğlu, Osmanlı İmparatorluğu Devrinde toprak Dirlıklarının Çeşitli Şekilleri, VI. TTK Zabıtları, s. 281-293; Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü Halkevleri Dergisi, c. XI, s. 51-63, 233-240, 339-346; S. Ateş, Toprak ve İslâm, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XVII, s. 201-237.

⁶⁸ Bazan bu kısım mülk arazi içinde sayılmamış ve mülk arazi dört kısım olarak kabul edilmiştir. Esasen arazi-i mevat, bir bakıma arazi-i miriyye demek olduğundan, bu iki kısım toprağı birlikte mütalâa etmek de bir bakıma doğrudur. Berki, Vakıflar, s. 13-15; Ansay, İslâm Hukuku, s. 103.

⁶⁹ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 298.

⁷⁰ Barkan, Kanunnameler, c.I, s. 298, 352, 254. Arazi-i haraciyyenin kökeni ve Osmanlı İmparatorluğundaki durumu hakkında geniş bilgi için bk. Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü Halkevleri Dergisi, c.XI, s. 235-240, 339-346.

a — Bir ülke zorla veya barış yoluyla fethedildikten sonra, Müslüman olmayan yerli halkın mülk olarak elinde bırakılan topraklar.

b — Bir ülke fethedildikten sonra kaçan halkın yerine başka yerden Gayrimüslim getirilip iskân edilmesi ve onlara mülk olarak verilen topraklar.

Bu iki grup haraç topraklar arasına sokulabilecek bir de *arazi-i ukriyye* denilen toprak çeşidi vardır. Bu topraklar önceleri haraç toprakları iken, zamanla sahiplerinin çoğu varis bırakmadan öldüklerinden hazineye geçmiş ve pek azı sahiplerinin elinde kalmıştır. Fakat bunlar da sonraları devlet tarafından zaptolunup arazisinin yirmide veya yirmi beşde biri sahibinin elinde bırakılan hisseye *arazi-i ukriyye* denmiştir⁷¹.

Osmanlı İmparatorluğunda, mirî topraklar en çok Anadolu ve Rumeli'de bulunuyordu. Hatta Mora yarımadası bile mirî toprak haline getirilmişti⁷². Müslüman olmayanlar içinde mirî toprak tasarruf edenler de çok olmuştur⁷³. Bu topraklar Fıkhın miras hükümlerine tabi değildi. Ancak bazı derecelerdeki yakınlarla geçebilirdi. Tasarruf hakkı bir başkasına satılamazdı. Ancak gönül rızasıyla devredilebilirdi. Bu noktayı aydınlatan bir kayıt 1716 tarihli "Kanunname-i Vilayet-i Mora"da vardır. Kanunnamedeki kayıt açıklama yapmaya gerek bırakmayacak kadar açık yazılmıştır. Buna göre, Rumeli ve Mora'daki mirî topraklarda oturan Zimmîler, "...müddet-i nâ-ma'lum icar tarikiyle mutasarrıf olub, zıraat ve hırasat ve bağ ve bağçe ve bostan gars edüb vesair vücuh-i istiğlal ile istiğlal edüb, öşür adına harac-ı mukasemesin ve çift akçesi adına harac-ı muvazzafın verüb, mademki muattal etmeyüb hukukun eda ederler, kimesne dahl ve taarruz eylemeyüb, fevt olunca nice dilerse tasarruf ederler. Fevt olduktan sonra oğulları kendülerinin makamlarına kaim olub tafsil-i mezbur üzere tasarruf ederler. Oğulları kalmayıp kızları ve kız kardaşları kalsa il verdüğü tapu ile anlara verilüb, kızı ve kız karındaşı yoğise harıçten tamire kadir kimesnelere ücret-i muaccele ile tapuya verilüb, onları dahi tafsil-i sabık üzere tasarruf ederler. Şöyleki mezburların tasarrufunda olan yerlerin üç sene tatil eyleye, elinden alınub âhere tapuya verülür. Bunların hiç birisi vücuh-i merkumeye muhalif tasarrufa kadir değildir. Bey' ve şıra ve hibeleri ve sair vücuh ile temlik ve temellükleri ve vakıf etmeleri cemian merfudur. Amma bir kimesne tasarruf etdüğü yerlerinden feragat etmek murad edüb sipahi marifetiyle bir kimesne-

⁷¹ Berki, Vakıflar, s. 15.

⁷² "Bu vilayet-i bereket şiar Rumeli misillü arz-ı mirîdir ki...", Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 326; Ansay, İslâm Hukuku, s. 103.

⁷³ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 299, 300 ve Türkiyede Toprak Meselesinin Tarihi Esasları, Ülkü, c. XI, s. 55, 56.

den hakk-ı karar için bir miktar akçe alub feragat etdikde, sipahi ol kimesneye tapuya verse muteberdir. Halâ Rumeli'nde cari olan kaide budur".

Bu duruma göre Gayrimüslimler, Müslümanlardan farklı olmayarak arazi-i miriyye ve arazi-i metrukede toprak tasarruf edebiliyorlar ve mülk arazide ise yine Müslümanlar gibi toprak sahibi olabiliyorlardı.

Burada sözünü ettiğimiz haraç, şüphesiz baş haracı (cizye) değil, toprak haracıdır⁷⁴. Haraç, toprağın mülkiyetinden dolayı sahiplerinden mak-tu olarak alınan para veya hasılatından alınan hissedir. Müslümanlardan alınan öşür ve resm-i dönüm (veya çift akçesi) vergisinin karşılığıdır⁷⁵.

İki türlü haraç vardır. Birincisi *Harac-ı muvazzafa*, ikincisi ise *Harac-ı mukaseme*'dir⁷⁶. Harac-ı muvazzafa ki buna *Harac-ı mukataa* da denir, Müslümanların çift akçesi yerine alınır. Hesabı toprağın genişliğine göre dönüm, cerip veya başka bir yüzey ölçüsü birimi üzerinden hesap edilir⁷⁷. Miktarı genellikle on *dirhem-i şer'i* karşılığı olan 100 akçedir. Şüphesiz bu miktar yere ve zamana göre değişebilir⁷⁸. Bu vergi belirli bir vergidir. Yani vergi vermekle yükümlü Zimmî toprağını yılda birkaç defa ekse de, hiç ekmese de aynı vergiyi verir. Ayrıca toprak Zimmînin mülkü olduğu zaman toprağını hiç ekmese bile elinden alınmaz.

Harac-ı mukaseme, Müslümanların ödediği öşür karşılığı olarak mahsulden alınan hissedir. Zimmî toprağını yılda iki kere ekerse harac-ı mukaseme de iki kere alınır. Toprak ekilmediği zaman vergi de alınmaz. Mukaseme, "bölüşmek, paylaşmak" demektir. Mahsulden alınan bu pay onda birden, ikide bire kadar değişir. Fakat hiç bir zaman yarıyı geçmez. Toprağın verim gücüne göre miktarı azaltılıp çoğaltılabilir⁷⁹.

Öşür ve resm-i dönümün karşılığı olan *harac-ı muvazzafa ve mukaseme* İmparatorluğun bir çok bölgelerinde Müslüman ve Zimmîden eşit miktar-

⁷⁴ Cizye ile haraç arasında şu önemli fark vardır. Cizye ödeyen Zimmî Müslüman olduğu zaman bu vergiden kurtulduğu halde, haraç ödeyen Zimmî Müslüman olsa da haraç vermekte devam eder. Hatta bir Müslüman bir Zimmîden toprağını satın alsa, Müslüman da Zimmînin ödediği haracı ödemeye devam eder. Ancak bu durumlar dışında Müslüman-dan haraç alınmaz. Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 339.

⁷⁵ Berki, Vakıflar, s. 15.

⁷⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 296, 298-300, 326, 353.

⁷⁷ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 326, 336, 351.

⁷⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 336.

⁷⁹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 333, 339, 351.

da alınmıştır⁸⁰. Ege adaları ve Rumeli dışında bulunan Osmanlı Avrupasındaki toprakların bir kısmının *mülkiyet üzere arazi-i haraciyye* olduğu düşünülürse, özellikle Zimmilerin kalabalık olduğu bölgelerdeki vergi eşitliği açıkça görülür. Arazi kanunnamelerinin pek çoğunda haraç konusu üzerinde özellikle durulmuş, meşruluk, miktar ve çeşitler tayin ve tesbit edilmiştir⁸¹.

Haracın toplanması işlemi cizyeden farklı değildir. Daha önce de belirtildiği gibi zaten genellikle cizye deyimi yerine haraç deyimi kullanılmış ve *harac-ı ru'us*, *harac-ı arazi* diye birbirinden ayırılmıştır.

Cizye, haraç ve bağlantıları dışında, Müslüman olmayan halk Müslümanlarla aynı vergileri öderlerdi⁸². Bu vergiler içinde Zimmiler yönünden en önemlisi ispençe idi. İспенçe, Müslüman olmayan halktan baş vergisi mi yoksa toprak vergisi olarak mı alınmıştır? Önce şurasını belirtmek gerekir ki ispençe aslında şer'i bir vergi değildir. Fakat aşağıda açıklanacağı üzere sonradan şer'ileştirilmeye çalışılmıştır. Buna rağmen XVII. yy.a ait bir kanun dergisinde "...ru'us-ı kefereye emr-i şerif ile ispençe vaz' olunmuştur..." ve yine aynı kanunun başka bir yerinde "...Zimmiden alınan baş resmine ispençe derler..." şeklindeki kayıtlar dikkat çekicidir⁸³. Nitekim 16 ve 90 nolu dipnotlarda görüleceği üzere Macaristan'daki cizye ve ispençe birbirine büyük benzerlik göstermektedir.

Prof. Halil İnalçık'a göre⁸⁴ ispençenin kökeni Osmanlılardan önce Sırbistan'da yılda bir hyperper⁸⁵ olarak ödenen bir vergiye dayanmaktadır. Nitekim XIV.yy.da bir hyperper yaklaşık olarak yirmi beş akçe değerindedir ki ispençe genellikle yirmi beş akçe olarak toplanmıştır. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğunda ispençe daha çok Balkanlardaki sınır bölgelerinde vaz' edilmiş, genellikle Macaristan'da olmakla birlikte, özellikle Uyvar, Hatvan, Kopan, Şamanturna, Lipova, Çanad ve Göle'de uygulanmıştır⁸⁶. Anadolu ve Rumeli'de bunun yerine "Çift resmi" alınmış-

⁸⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 145, 181.

⁸¹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 150, 158., 165, 169, 170, 172, 189, 192, 239, 328, 334-338, 343-346, 352.

⁸² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 57.

⁸³ İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü, Beleten, c.XXIII, s. 602, 603.

⁸⁴ İnalçık, Osmanlı Hukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XIII, s. 120.

⁸⁵ Bizans altın parası.

⁸⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 313, 316, 319, 320, 322; İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü, Beleten, c. XXIII, s. 605. İспенçe vergisi için Prof. H. İnalçık'ın bu makalesinde geniş bilgi vardır.

tır⁸⁷. Daha sonra doğu Anadolu ve Kafkasya'da ispençe terimi ve vergisi yerleşmiştir.

XVIII.yy.da örfî bir baş vergisi olan ispençenin bid'at olduğu ileri sürüldü ve kaldırılması yoluna gidildi. Ancak bu kez Osmanlı hukukçuları, ispençeyi çift resmine kıyasla şer'ileştirdiler. Mesela, XVIII.yy.a ait kayıt bu bakımdan çok ilginçtir, "...*Harac-ı muvazzafa Türkîde çift hakkı ve boyunduruk hakkı derler, kâfir dilince ispençe derler...*"⁸⁸.

İспенçe miktarı genellikle yirmi beş akçe olmuş ve şahıs başına ödenmiştir⁸⁹. Fakat XVI.yy.da Macaristan'da "Resm-i kapu" adı ile ve iki taksitte olmak üzere elli akçe veya bunun karşılığı olan penez alınmıştır. Birinci taksit "Kasım" ayında, ikincisi ise "Hızırilyas gününde" toplanmıştır. İспенçe Macaristan dışında diğer bölgelerde genellikle "Mart" ayında ve bir defada toplanmıştır⁹⁰.

Pek az olmakla birlikte ispençe miktarının değiştiği de olmuştur. Mesela, Ankara'daki Hıristiyan Çingenelerin ispençeleri yirmi altı akçe olarak alınmış⁹¹ ve Taşözi adasının ispençesi 100 akçeden kırk akçeye indirilmiştir⁹².

Çoğu zaman ispençe herkesten eşit olarak toplanmasına rağmen XVIII.yy. başlarında Mora'da Hıristiyanlardan yirmi beş, Yahudilerden ise 125 akçe olarak alınmıştır⁹³. Ayrıca İmroz adasında 1519 yılında *Alâ ve mutavssitü'l-hal*'den yirmi beş, *Edna*'dan ise on akçe ispençe toplanmıştır⁹⁴. 26 Temmuz 1599 tarihli bir sicil kaydına göre de⁹⁵ Ankara'da evli Yahudilerden otuz iki, bekârlardan on altı akçe olarak alınmıştır.

Derbentçiler diğer vergilerden olduğu gibi ispençeden de ya bağışlanmışlar veya daha düşük vergi ödemişlerdir. 1525 tarihli "Sofya Kanunu"

⁸⁷ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 148, 152, 170. Anadolu'da toplanan bu *Resm-i çift*lerin miktarı değişik olmuştur. Mesela, Diyarbakır'a bağlı *ترجيل* nahiyesinde üç şahruki (on sekiz akçe), Erganiye bağlı *حوصارتن وچونکش* nahiyelerinde sekiz tenge (on altı akçe) ve Siverek livasında bir eşrefi (kırk akçe) idi.

⁸⁸ İnalçık, Raiyyet Rûsumu, Belleten, c. XXIII, s. 603, 604.

⁸⁹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 65, 132, 158, 165, 175, 189, 193, 197, 240, 271, 288, 289, 295, 341, 393, 394.

⁹⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 170, 269, 281.

⁹¹ 6 nolu AŞS, vs. 1387.

⁹² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 345.

⁹³ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 327.

⁹⁴ Barkan, Kanunnameler, c. I, s.238.

⁹⁵ 6 nolu AŞS, vs. 591.

ve 1613 tarihli “Ohri Kanunu”na göre, derbentçiler on akçe, 1569 tarihli “Silistre Kanunu”na göre, on iki akçe ispençe ödemişlerdir. 1704 tarihli “Hanya Kanunu”nda ise ispençe tamamen kaldırılmıştır⁹⁶.

Kanunnamelerde Rodos, İstanköy, Silistre ve Tırhala’daki ispençe toplanmasında ilginç bir uygulama vardır. Buralarda ispençe toplandıktan sonra her evli hane birer tavuk ve boğaça⁹⁷ verirlermiş. 1650 tarihli kanunname ile Rodos ve İstanköy’den bu uygulama kaldırılmıştır⁹⁸.

Zimmîlerin ödedikleri belli başlı diğer vergiler şunlardır: *Resm-i bive*, dul Gayrimüslim kadınlardan alınır. Genellikle altı akçedir⁹⁹. *Resm-i gerdek*, *Resm-i arus* veya *Arusiye*, evlenme vergisi olup bazan alâ, evsat ve edna sınıflarına ayrılmış, bazan kız ve dul diye ayrılmış, bazan da herkesten eşit olarak alınmıştır. Mesela 1650 tarihli kanunnameye göre, Rodos ve İstanköy’de evlenme vergisi eşit olarak alınmıştır¹⁰⁰. Genellikle Zimmîler, Müslümanların ödediği evlenme vergisinin yarısını ödemişlerdir¹⁰¹. Yalnız 1716 tarihli Mora Kanunnamesine göre, Zimmîler, Müslümanlardan daha fazla evlenme vergisi ödemek durumunda bulunmuşlardır¹⁰².

Müslim ve Gayrimüslim halkın birlikte ve eşit olarak ödedikleri vergiler de vardı. Bu vergilerin belli başlıları şunlardır: *Resm-i asiyab*, değirmen vergisi. *Velaviçe*, kebe dolapları. *Samakov*¹⁰³. Nal ve mih *vigne*’lerinden alınan vergiler¹⁰⁴. *Resm-i kovan*, *öşr-i küvvere*, *resm-i asel* yani bal vergisi¹⁰⁵. *Resm-i ganem* veya *adet-i ağnam*, *resm-i mevaşi*, *resm-i hanazır*, *resm-i ağıl* ve *resm-i bellut*, hayvan vergisi adı altında toplayabileceğimiz, koyun, domuz, inek, ahır vs. vergileri¹⁰⁶. *Resm-i kanare*, hayvan kesme vergisi¹⁰⁷. *Resm-i*

⁹⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 253, 280, 294, 354.

⁹⁷ Boğaça, sırp hırvatça “Ekmek” demektir.

⁹⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 275, 290, 340.

⁹⁹ 1519 tarihli İmroz Kanunnamesinde *resm-i bive* için “...ve cezire-i mezburda olan biveler on sekizer akçe haraç diyü ve altışar akçe ispenç diyü yılda yigirmi dörder akçe virürler” kaydı vardır. Burada *resm-i bive* dul Gayrimüslim kadınların ödediği ispençe vergisi gibi görünmektedir. Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 240, 280.

¹⁰⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 339.

¹⁰¹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 153, 168, 240, 309, 314, 321, 324, 393, 400.

¹⁰² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 329.

¹⁰³ Demir dövme mahsus su ile çalışan örs ve çekikç.

¹⁰⁴ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 253, 302, 305, 309, 314.

¹⁰⁵ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 153, 168, 193, 269, 276, 284, 289, 301, 305, 308, 313, 316, 322, 339, 341, 393.

¹⁰⁶ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 153, 168, 237, 270, 285, 295, 301, 310, 313, 323, 328, 393.

¹⁰⁷ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 301, 395.

mahi, balık vergisi¹⁰⁸. *Resm-i harir*, ipek vergisi¹⁰⁹. *Resm-i obruçına* veya *espi-ne*, *çenber hakkı* da denir, bir çeşit şarap satış vergisidir¹¹⁰. *Resm-i sergi*, pazar vergisi¹¹¹. *Resm-i ırgadiye*¹¹² gibi vergilerdir.

Bunların dışında Müslüman olmayan halkın ödediği bir *sefer harcı* vardır. Bu vergi de resm-i filori gibi Macar kıralları zamanından kalmış yerel bir vergidir. Padişahın seferleri sırasında ev başına elli akçe toplanmıştır¹¹³.

Zimmiler için çok özel bir durum da, Kudüs Livası Kanunnamesinde kayıtlıdır. Bu kayda göre, Kudüs'ü ziyarete gelen yabancılar (*Efrenç*) girişte yedişer sikke filori, Kamame kapısında, *resm-i kale* diye elli akçe ve çıkışta tekrar Kamame kapısında kırk beş akçe (*resm-i âher*) vergi alınır. Anadolu'dan ve doğudan (şarktan gelenden) gelenlerden üçer Kayıtbay altunu ve ellişer akçe resm-i kale ve kırk beşer akçe diğer vergiler (resm-i âher) alınır. Halep ve Şam'dan gelenlerden iki Kayıtbay altunu, elli akçe resm-i kale, kırk beş akçe resm-i âher, Mısır'dan gelenlerden bir Kayıtbay altunu, elli akçe resm-i kale ve kırk beş akçe resm-i âher, Salt, 'İclün, Gazze ve Remle'den gelenlerden yalnız yirmibeş akçe, Kudüs ve Halilü'r-rahman çevresinden gelenlerden yalnız dört akçe, Hıristiyan bayramları için gelen Zimmilerden üç yerde (Giriş, resm-i kale, resm-âher) birer akçe, Şam'dan gelen *Firenk* tüccarlarından ikibuçuk altun ve elli akçe resm-i kale, kırk beş akçe resm-i âher, her hafta ziyarete gelen *Firenk* taifesinden bir akçe vergi alınır. Bu vergiler, yalnız Gürcistan ve Habeşistan'dan gelen Gayrimüslimlerden alınmazdı¹¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman olmayan halk yönetim bakımından yarı yarıya, dinsel bakımdan ise hemen hemen tamamen bağımsız idiler. Şimdiye kadar anlatılanlardan, Müslüman olmayan halkın ekonomik bir özerkliğe de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sanat ve ticaretin, hiç bir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın, büyük bir çoğunlukla Gayrimüslimler elinde olması, bu ekonomik özerkliğin ilk basamağını oluşturmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi askerî ve idarî işlerle Müslüman-

¹⁰⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 236, 302.

¹⁰⁹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 329.

¹¹⁰ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 284.

¹¹¹ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 301.

¹¹² Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 168, 172.

¹¹³ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 304, 306.

¹¹⁴ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 219.

Türk halkın ilgilenmesi, Gayrimüslimler için böyle bir imkânın ortaya çıkmasının en önemli sebebidir.

Müslüman olmayan halkın ekonomik özerkliğini yaratan ikinci ve en önemli etken, Zimmînin maktu'a bağlanmasıdır. Devlet, vergi toplamadaki güçlükler ve yolsuzluklar nedeniyle böyle bir çözüm yoluna başvurmuş ve yıllık belli bir vergi alarak, Zimmî toplum içinde bu verginin şahıslardan nasıl toplanacağına karışmamıştır. Yani vergi toplama işinde Müslüman olmayan halka bağımsızlık tanımıştır. Maktu vergi, İmparatorluğun ilk devirlerinde yoktu. Devlet kurumlarının bozulmasına paralel olarak bu sistem de yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Zaten yukarıda da söylenildiği gibi devlet, vergi toplama işindeki yolsuzluk ve zorlukların önüne geçmek için bir önlem olmak üzere bu sistemi getirmiştir.

Haraç, cizye, ispençe ve buna bağlı olan vergiler dışında, Müslüman olmayan halka ait bir takım vergiler hahamhane ve patrikhaneler tarafından toplanıyordu. Belgelerde bu vergilerin *mal-ı maktu*, *mîr-i maktu*, *mîr-i rûsum*, *ayazma*, *panayır*, *tasaddukat* ve *nüzurat akçeleri* olduğu kaydedilmiş olup, bunların "...*Senevî üzerlerine edâsı lâzım gelen...*" vergiler olduğu da belirtilmiştir. Bu vergiler, Müslüman olmayan halktan, patrik, metropolit, piskopos veya hahambaşının vekili veya tayin ettikleri adamları tarafından toplanıyor ve Devlet buna hiç bir şekilde karışmıyordu. Aksine vergi toplamaya memur olanların görevlerini rahatça yapabilmeleri için fermanlarla onlara bir çok hak ve ayrıcalıklar tanıyordu. Mesela, Müslüman kıyafetinde gezmek, silâh taşımak, ata binmek gibi haklar tanıdığı gibi, atları ulağa aldırılmıyor, geçtikleri yerlerde, ticaret eşyaları yoksa gümrük ve bacdan bağışlanıyor ve bir yerde kaldıkları zaman da yave haracı ödemiyorlardı. Bütün bu ayrıcalıklar patrik veya hamambaşı vekilinin vergi toplama işini kolaylaştırmak için veriliyordu. Ayrıca fermanlarda hiç bir kimsenin, hiç bir şekilde bunlara karışmamaları da belirtiliyordu¹¹⁵. Ermeni ve Süryanî patrikhanelerinde bu görevi yapan din adamına "Marhasa", Marunilerde ise "Mukaddemîn" diye özel bir ad verilmişti.

Patrikhanenin topladığı bu vergilerden başka, seyrek de olsa cizye¹¹⁶, ispençe¹¹⁷, haraç ve buna bağlı vergilerin de Maktu'a bağlandığı olmuş-

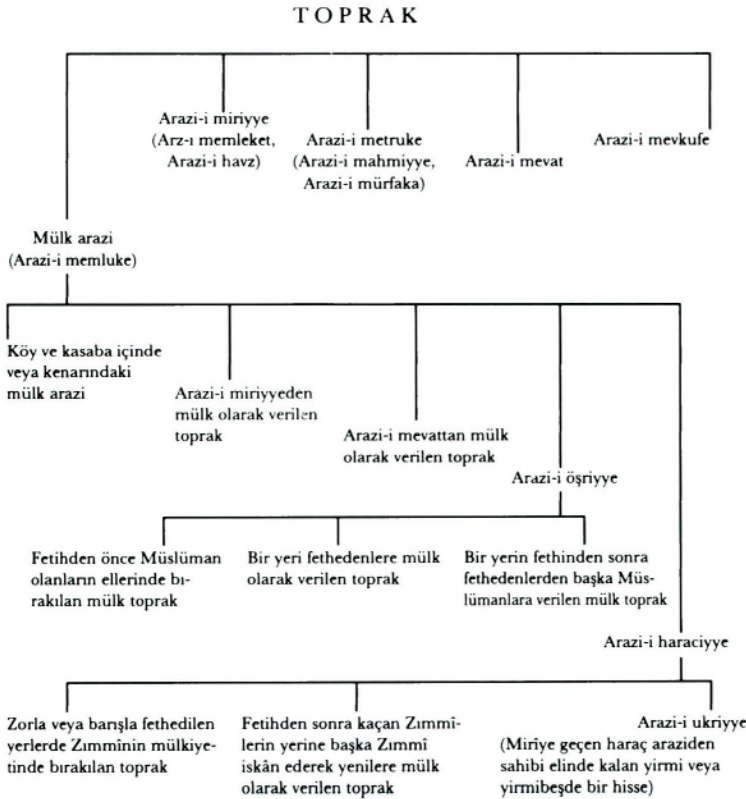
¹¹⁵ BA, Gayrimüslim df. 1, Şurut-ı Mîlel-i Muhtelifelife df., s. 67, 68, 69 ve df. 3, Rumların Berat df., s. (Defter içinde numarasız bir parça kâğıt) ve df. 10, s. 1, 2; BA, KPT, Piskopos Mukataası 2540, s. 51: 22 nolu KŞS, s. 12.

¹¹⁶ BA, KPT, Ahkâm Tezkere Kayıtları df. 3508, s. 77.

¹¹⁷ İnalçık, Raiyyet Rûsumu, Belleten, c. XXIII, s. 605.

tur¹¹⁸. Bu Maktu'a bağlama işi XV. ve XVI.yy.da yapılmış olup, oldukça eski dönemlere aittir.

Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman olmayan halkın yönetsel, dinsel ve ekonomik özerkliğe sahip olması, onların uzun Türk yönetimi sırasında dil, kültür ve milliyetlerini yitirmeden yaşamalarına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda İmparatorluk içinde bir birliğe ve kaynaşmaya engel olmuş ve çöküntü döneminde Gayrimüslimlerin bağımsızlıklarını ilân ederek birer birer İmparatorluktan ayrılmalarının temelini oluşturmuştur.

¹¹⁸ Barkan, Kanunnameler, c. I, s. 150, 151.

MİMARBAŞI SEDEFKÂR MEHMET AĞA DÖNEMİ EDİRNE YAPILARI VE DEFTERDAR EKMEKÇİOĞLU AHMET PAŞA*

Yrd.Doç.Dr. AYŞE GÜLÇİN KÜÇÜKKAYA

GİRİŞ

Bu çalışmada 1603-1622 tarihleri arasında Hassa Baş Mimarı olarak görev yapan Sedefkâr Mehmet Ağa'nın Edirne'de yaptığı eserler ile bu eserler arasında önemli bir yer tutan Defterdar Ekmekçioğlu Ahmet Paşa'nın yaptırdığı yapılar mimari form ve işçiliklerinde görülen devrîsel yenilemeleri ele alınarak irdelenmektedir.

Amaç, tarihi gerçeklere tanıklık etmiş bu mimari yapıtları inceleyerek değişen ve gelişen Edirne'de eski eserlere verilmesi gereken önemi vurgulamak, mevcutları ileride karşılaşılabileceği zararlardan korumaktır. Edirne içinde bulunduğumuz son otuz yıl içinde hızlı bir gelişim çizgisi izlemiş bu arada eski yollar yeni yollarla ikinci hatta üçüncü plana itilmiş, tarihi doku esas hüviyetini kaybederek belgesel niteliğini koruyamaz hale gelmiştir.

Edirne'nin Mehmet Ağa'nın mimarbaşı olduğu dönemini irdelemekle bir dönemin mimari yaklaşımını araştırmış, tanıtmış olacağız. Bu ve benzer araştırmaların geliştirilmesi ve bunlardan restorasyonlar, imar planları hazırlamada, bölge için koruma kararları alma aşamasında faydalanılması, merkezi bir bilgi birikiminin sistemli olarak istifadeye sunulması, yani bilgisayarlardan faydalanılmasını gerektirecektir. Umudumuz ilerleyen teknolojinin koruma alanında da kullanılması ve araştırmaların uygulamada, restorasyonlarda istifadeye sunulmasıdır.

SEDEFKÂR MEHMET AĞA'NIN YAŞAMI VE RİSALE-İ MİMARİYYE

Risale-i Mimariyye

Mehmet Ağa'nın gerçek adının ne olduğu, nerede, nasıl doğduğu, hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ayrıntılı bilgi veren güvenilir ve

* "Mimarbaşı Sedefkâr Mehmet Ağa'nın Yaşamı ve Türk Osmanlı Mimarisine Katkısı", Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon Bölümü (Basılmamış Doktora Tezi bir bölümü), Şubat, 1987.

günümüze ulaşabilmiş tek eski kaynak: Mehmet Ağa'nın senelerce yanında yaşamış dostlarından Cafer Efendi'nin Mehmet Ağa'yı tanıtmak amacıyla yazdığı, müzik, mimarlık, geometri bilgilerini içeren devrinin kaynak kitabı (ansiklopedisi) niteliğinde bir kitap olan Risale-i Mimariyye'dir¹. Eser, Mimar Sinan için yazılmış kitap olan Tesküretü'l-Bünyan'dan sonra gelen bu soydan ikinci değerli kitaptır². Eserde, Mehmet Ağa'nın yaptığı işlerden bahsederken, konulara derinlemesine inilmiş, döküman çalışması yapılmış olması³, Cafer Efendi'nin araştırmacı bir kişiliği olduğunu, fakat konulara Mehmet Ağa kadar yakın olmadığını ortaya koymaktadır. 17. yy. başında yaşamış bir sanat tarihçisi olarak tanıtılabileceğimiz Cafer Efendi'nin yazdığı bu kitap, devrin sanatsal faaliyetlerini aktarması bakımından önemlidir.

Bu çalışma içinde Orhan Şaik Gökyay'ın Türkçeleştirdiği Risale-i Mimariyye'nin verdiği bilgiler birinci derecede kaynak olarak değerlendirilip, diğer yazarların çevirilerine fazlaca itibar edilmemiş⁴, Risale-i Mimariyye'den alınan bilgiler yerinde yapılan çalışmalar diğer bilgi ve bulgularla değerlendirilerek konulara açıklık getirilmiştir.

Kısa Yaşam Öyküsü

"Mehmet Ağa, Kanuni Sultan Süleyman'ın son zamanlarında 970H. (1562-1563) yılında Rumeli'den İstanbul'a gelmiş beş yıl ulûfesiz durmuştur"⁵ diyerek başlayan, Risale-i Mimariyye'de verilen bilgiler arasında Mehmet Ağa'nın asıl adı ve doğduğu yer ile ilgili bilgilere rastlanmadığı gibi, yabancı kaynaklar da dahil olmak üzere diğer bütün kaynaklarda Cafer Efendi'nin yazdığı bilgiler tekrar edilmiş, fazlaca araştırma yapmaya da gerek görülmemiştir. Goodwin, "Mehmet Ağa 1540 yıllarında Avru-

¹ Risale "Bir konuda yazılmış olan kitap" demektir (M.N.Özen, *Osmanlıca Türkçe Sözlük*, s.662).

² O.Ş.Gökyay, "Risale-i Mimariyye ve Mimar Mehmet Ağa-Eserleri", *İ.H.Uzunçarşılı'ya Armağan Kitabı*, s.113.

³ Ölçü birimlerinden bahsederken eski ve yeni uygulamaları ayrıntularıyla anlatmış, Kâbe onarımını anlatırken o güne kadar Kâbe'nin uğradığı bütün değişiklikleri yorum yaparak sıralamıştır (Öz, "Kâbe'nin Tamirleri", s.130.).

⁴ O.Ş.Gökyay, *a.g.e.*, s.113.

C.E.Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s.768.

T.Öz, "Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariyye", *Arkitekt*, 1943, s.179, 1944, s.13.

K.Altan, "Mimar Mehmet", s.223.

N.Emre, "Ahmet Refik'in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında", s.13.

⁵ Cafer Efendi, *Risale-i Mimariyye*, s.122 (O.Ş.Gökyay çevirisi).

pa'da dünyaya geldi"⁶ derken, Mayer, "1540 yıllarında Rumeli'de dünyaya geldi" deyip (?) işareti koymuştur⁷. Esasen tek ipucu veren kaynak Evliya Çelebi Seyahatnamesidir. Seyahatnamede Mehmet Ağa'dan şöyle bahsedilmektedir⁸.

"Bu şehr (İlbasan) içre kırk adet çeşme-i âb-ı hayat vardır. Cümle çeşmesarların kemerleri kâşii çinidir. Tahrir olunan tarih budur.

Cami-i Han Ahmet âli-mesrebe bennâ-yi pâk
 Hazret-i mimarbaşı ol derûnu tâbnâk
 Ruh-ı pâk-i Hazret-i Sultân-ı Kevneyn için ol
 Eyleyüp bu çeşme-i pâki bina ol havfnâk.
 Deh düşüp târihini didi Huşû-i hatır
 Geldi aşkına Muhammet Mustafa'nın mâ-i pâk"⁹.

Buna göre Mehmet Ağa İlbasan'da kırk adet çeşme yapmıştır. Bugün İlbasan'da Mehmet Ağa'nın yaptığı bir cami, hamam ve iki çeşme vardır¹⁰. Bütün bilgiler değerlendirildiğinde İlbasan'a gösterdiği öneme göre; Mehmet Ağa'nın Arnavutluk İlbasan'da dünyaya gelmiş olması muhtemeldir ve o zamanlar devşirilen her hristiyan çocuğuna bir müslüman ismi verildiği için ona da "Mehmet" adı verilmiş olmalıdır. Risale'de babasının adının Abdülmuin olduğu yazılıdır¹¹. Bundan ailesinin de müslümanlığı kabul ettiği ve müslüman ismi olduğu anlaşılır. Kumbaracılar "Türk Mimarları" adlı makalesinde, "Kalkandelenli" idi, diyorsa da kaynağını göstermemektedir¹².

Risale-i Mimariyye'nin verdiği bilgilere dayanılarak Mehmet Ağa'nın hayatı şöylece özetlenebilir:

970H.(1562/1563) yılında Rumeli'den devşirme olarak getirilen Mehmet Ağa, beş yıl kadar ulufesiz durmuştur.

⁶ G.Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, s.342.

⁷ L.A.Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, s.91.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.13, s.17.

⁹ Bu ilbasan kenti içinde kırk adet suyu çok güzel çeşme vardır. Bütün çeşmelerin kemerleri çini ile bezenmiştir. Yazıtı şöyledir: "Sultanahmet Camisinin iyi huylu yapıcısı, ruhu aydınlık saygıdeğer baş mimar bu çeşmeyi yaptı. Tanrının aciz kulu Huşû tarih düşürdü. Su, Muhammed Mustafa'nın aşkına geldi".

¹⁰ E.H.Ayverdi, *Avrupada Osmanlı Eserleri*, C.IV, s.398.

¹¹ Cafer Efendi, *a.g.e.*, s.120.

¹² İ.Kumbaracılar, "Türk Mimarları", s.60.

(1567/1568) Sultan Süleyman Türbesinde bir yıl ulûfeli bahçe bekçiliği yapmış,

(1568/1569) Has bahçeye girmiş ve izlediği bir müzik çalışmasına kapılarak müziğe heves etmiş ve bir yıla yakın müzik dersi almıştır. Daha sonra gördüğü bir rüya üzerine musikiden vazgeçmiştir.

977H. (1569/1570) Sedefkârlar kârhanesinde dinlendiği bir hendese dersinden sonra mimarlık ve sedefkârlık sanatına heves etmiş, Sedefkârlar halifesi Üstad Mehmet tarafından yetenekleri sınanmış, başarılı görülerek Mimarlık ve Sedefkârlık eğitimi başlamıştır. 977H.(1569/1570)-997H.(1588/1589) yılları arasında Üstad Mehmet, Mimar Sinan ve birçok devrin büyük mimarının yanında 20 yıla yakın bir süre talebelik ve yardımcılık yapmış, mimarlık sanatını en iyi şekilde öğrenmiştir. Mimar Sinan, Mehmet Ağa ile yakından ilgilidir. Yaptıklarını beğenir ve onu III. Murat'a bir rahle işlemeye teşvik eder.

998H.(1589/1590) yılında Mehmet Ağa geometrik sedefkâri şekillerle güzel bir rahle işleyerek III. Murat'a hediye eder ve padişah tarafından o zamanlar sedefkârlar halifesi olan Mehmet Ağa, sarayın kapıcıbaşılığı ile taltif edilir¹³.

(1589/1590)-(1591/1592) yılları arasında Mehmet Ağa iki yıl kadar kule sofiliği yapmış, bu sırada Şehlâ Mahmut'u Mısır Beylerbeyi Üveys Paşa'ya teslim etmek gayesiyle Arabistan'ı gezmiştir¹⁴. İstanbul'a döndüğünde padişah tarafından Rumeli tefişine memur edilmiş, İstanbul'dan Selânik'e kadar kıyıları takip ederek yol üzerindeki bütün kasabaları kaleleri araştırıp, Malta, Arnavutluk vilayetlerini İspanya'ya kadar gezmiş oradan bütün sınır boylarını Erdel, Eflak, Boğdan ve Leh vilâyetlerine gidip onların durumlarını da görüp Silistre ve Niğbolu'yu da dolaşıp sağ koldan doğru İstanbul'a gelmiş ve durumları Padişaha şifahen nakletmiştir¹⁵.

1000H.(1591/1592) yıllarında III. Murat'a altın işlemeli kemandan hediye ederek muhızrbaşılığa terfi etmiş ve dört kadıya muhızrbaşı olmuştur¹⁶.

¹³ Cafer Efendi, *a.g.e.*, s.135; C.E.Arseven, *a.g.e.*, s.768.

¹⁴ *Aynı eser*, s.138.

¹⁵ Cafer Efendi, *a.g.e.*, s.138.

¹⁶ *Aynı eser*, s.139.

(1591/1592)-(1596/1597) yılları arasında Suyolu Nazırı oluncaya kadar önce: altı ay kadar Diyarbakır Beylerbeyi'ne vekâlet etmiş, sonra İstanbul'a dönerek Hüsrev Paşa'nın Kapı Kethüdası olmuştur. Bir ara Şam Beylerbeyi olan Hüsrev Paşa'nın yerine vekalet etmiş daha sonra Havran Nahiyesine Nahiyeye Hakimi olmuştur. Bu sırada Hüsrev Paşa ile, Kâbe yollarını asi araplardan temizlemek için savaşlar yapmış, Hüsrev Paşa'nın çekilmesiyle Mehmet Ağa tek başına savaşı kazanmıştır. Fakat Hüsrev Paşa ile araları açılarak istemeyerek de olsa İstanbul'a geri dönmüştür¹⁷.

1006H.(1597/1598)-1015H.(1606) Mahmiyye-i Konstantiniyye'de (İstanbul'da) 8 yıl Su Nazırlığı yapmıştır¹⁸.

1015H.(11 Ekim 1606) da Mimarbaşı olmuştur.

1032H.(1622) tarihinde ölene kadar Mimarbaşılık görevini sürdürmüştür¹⁹.

Risale-i Mimariyye deki bilgiler ve Mehmet Ağanın yaptığı, İstanbul'daki Sultan Ahmet Camii ve Külliyesi, Vefa'daki Ekmekçiöğlu Ahmet Paşa Külliyesi ve Vezneciler'deki Kuyucu Murat Paşa Külliyesi gibi belli başlı eserlerinde yaptığımız incelemeler ve Edirne'de (ilerki kısımlarda inceleyeceğiz) yaptığı eserlerin genel değerlendirmesine göre Sedefkâr Mehmet Ağa Musiki ile ilgilenen kadar ince ruhlu bir şahsiyettir. Mimarlık öğrenimi sırasında sedefkârlıkta kazandığı becerilerini çeşitli uygulamalarla pekiştirmiş eğitimi süresince kazandığı becerilerini ince yapı uygulamaları ile mimarlık sanatında da sergilemiştir.

EDİRNE YAPILARI VE DEFTERDAR EKMEKÇİOĞLU AHMET PAŞA

Edirne'nin Mehmet Ağa'nın Mimarbaşı olduğu dönemiyle (1606-1622) ilgilendiğimiz bu çalışmada başta Abdurrahman Hıbrî Efendi'nin 1637 yıllarında hazırladığı eseri "Enüsül-Müsâmirin" olmak üzere çeşitli kaynaklara başvurulmuştur²⁰.

¹⁷ Cafer Efendi, *a.g.e.*, s.142.

¹⁸ Aynı yer.

¹⁹ Mimar Kasım Ağa Mimarbaşı olmuştur (M.Süreyya, Sicil-i Osman, IV, s.49). O dönemde Mimarbaşılık görevi ölene kadar devam ediyordu.

²⁰ Abdurrahman Hıbrî, *Enüsül Müsâmirin*

Ahmet Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*

Örfî Çelebi, *Edirne Tarihi* (Yazma), Ekrem Hakkı Koleksiyonu.

Abdurrahman Hibrî Efendi 1606-1676 yılları arasında yaşamış Edirne'li bir müderristir. Eseri kendinden sonraki bütün Edirne tarihçilerine kaynak olmuştur²¹.

Bu çalışmada faydalanılan ikinci önemli kaynak ise Evliya Çelebi Seyahatnamesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci başkenti Edirne, Trakya'nın batısında Tunca ve Meriç akarsularının çevrelediği alan içinde gelişmiş, çevresini güzel mesire yerleri, bağlar, bahçeler kuşatan tarihi ve mimari değeri büyük önemli şehirlerimizdendir.

Murat Hüdavendigâr 1362'de Edirne'yi Bizanslılardan aldığında şehirde mimariye ait hiçbir medeniyet kalıntısı yoktur. 1365'te başkent oluşuyla önem kazanır ve imar faaliyetlerine başlanır²².

Kanuni devri kentin en çok gelişme gösterdiği dönemlerden biri olur. Avrupa seferlerinin önemli bir kısmının programı Edirne'de hazırlanır. Kanuni hemen hemen bütün kışlarını Edirne'de geçirir ve kentin etrafındaki kışlık av sahası bu sırada oluşur²³.

1589'da başlayan Avusturya savaşları sırasında kıtlık yüzünden bir süre sıkıntı çekilirse de I.Ahmet'in tahta çıkışıyla şehir tekrar önem kazanmaya başlar²⁴.

I.Ahmet ilk defa 1605 yılında Edirne'ye gelmiş, beş gün kalmış ve Anadolu'daki Celali ayaklanmaları yüzünden fazla kalamadan İstanbul'a dönmüştür²⁵. 1612'de ikinci defa İstanbul Davutpaşa Köşkünden uğurlanan padişah, Selimiye'de bir namaz kıldıktan sonra Edirne Sarayı'na bir mescit yaptırılmasını istemiştir. Edirne'de kaldığı müddetçe başlıca meşkalesini av teşkil etmiş, kışı Edirne'de geçirdikten sonra 15 Nisan 1613'de İs-

Dr.Rıfat Osman, *Edirne Rehnuması*, 1830; *Edirne Sarayları* (yazma)

Evliya Çelebi, *Seyahatname*.

Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*.

Turhan Dağlıoğlu, "Edirne Mezarları".

²¹ T.Gökbilgin, "Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler", s.79.

²² O.N.Peremeci, *Edirne Tarihi*, s.11; Altan, "Edirne'de Türk Mimari Eserleri", s.307; *Edirne İl Yıllığı*, 1973, s.9.

²³ O.N.Peremeci, *Edirne Tarihi*, s. 11.

²⁴ O.N.Peremeci, *a.g.e.*, s.19.

²⁵ R.E.Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.I, s.280.

tanbul'a geri dönmüştür²⁶. Yine aynı sene içinde ani bir kararla üçüncü defa Edirne'ye gelmiş, o kışı da Edirne'de geçirdikten sonra 1614'te İstanbul'a geri dönmüştür²⁷. Son gidişi sırasında İstanbul'dan hünkâr filikalardan biri sandal sefalari için, kızaklarla Tunca'ya indirilmiş²⁸, ayrıca Sultan Ahmet zamanında ellibinden fazla dişbudak, meşe, ihlamur fidanı getirilmiş ve Tavuk Ormanı mevkii değerli ağaçlarla donatılmıştır²⁹.

Sedefkâr Mehmet Ağa'nın Mimarbaşı olduğu dönemde (1606-1622) Sultan I. Ahmet'in Edirne'ye sık gelişinden dolayı birçok imar çalışması yapılmıştır. Çoğu kaynaklarla tesbit edilen yapılar şunlardır:

Edirne Sarayına: 1611'de Yeni Saray ile Mamak Sarayı arasına bir kasır³⁰, Mumcular Dairesi yakınlarına Alay Köşkü, Sırk Meydanı ve bir Namazgâh³¹, Gülhane Çayırlığına nazır, Sultanahmet dairesine yakın Aynalı Köşk³², II. Beyazıt Camii doğusuna Mehterhane-i Amire³³, Alay Köşkü yakınlarına büyük bir çeşme ve bir mescid³⁴ ve ayrıca Ekmekçiöğlü Kethüdası Kızıbaş Hasan Ağa, Zindan Yakınlarına bir han yaptırmış³⁵ ve de ayrıca Beylerbeyi Hamamı ile Çuhacılar Hamamı onarılarak kullanılmışlardır³⁶. Bazı kaynaklarda Balkapanı ve Yemişkapanı Hanları da I.Ahmet dönemi eseri olarak açıklanmaktadır³⁷ (Foto 1).

Günümüze gelebilen devrinin ve Mehmet Ağa'nın en önemli eserleri ise Edirneli Defterdar Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa'nın yaptırdığı Sultan I.Ahmet'e hediye ettiği Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Kervansarayı (Ayşekadın Kervansarayı), Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Köprüsü (Tunca Köprüsü-Eski Köprü), Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Hanı ve Sebilidir (Havlucular Hanı).

²⁶ R.E.Koçu, *a.g.e.*, s.281.

²⁷ R.E.Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.I, s.280.

²⁸ *Aynı Eser*, Aynı yer.

²⁹ O.G.Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*, s.12.

³⁰ R.Osman, *Edirne Sarayı*, s.83.

³¹ P.L.İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi", s.31.

³² R.Osman, *a.g.e.*, s.86.

³³ *Aynı eser*, s.108.

³⁴ R.Osman, *a.g.e.*, s.86.

³⁵ Abdurrahman Hibrî, "Enisü'l Müsamirin", s.147. (çev.S.İlgürel)

³⁶ O.N.Peremeci, *a.g.e.*, s.96.

³⁷ O.N.Peremeci, *a.g.e.*, s.19.

Abdurrahman Hibrî Efendi "III. Murat zamanında yapılmıştır" demektedir T.Gökbilgin, "Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler", s.101.

Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa

Sultan I. Ahmet dönemi imar faaliyetleri incelendiğinde Defterdar Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa'nın bu dönemin anıtsal mimarisine büyük katkısı olduğu görülür.

Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Kanuni devrinde okuyup yetişmiş, III. Murat, III. Mehmet, I. Ahmet döneminde yaşamış, 1595 yılında Başdefterdar olmuş, birçok cenazelerde bulunmuş, sayılı maliyecilerdendir³⁸.

Defterdar Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Sadrazam İbrahim Paşa'nın güvenini kazanmışsa da, 1606 yılında Sadrazam olan Kuyucu Murat Paşa ile geçinememiş, aralarındaki düşmanlık gün geçtikçe şiddetlenmiştir³⁹. Hatta Sadrazam Ekmekçiöğlü'nun idam fermanını padişah Sultan Ahmet'ten almış, ölümden son dakikada kurtulmuştur. Bu arada Edirne'de gizlenmiş, Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Kervansarayı ve Köprüsünü yaptırmış, padişaha hediye ederek affını sağlayabilmiştir. Bundan sonra Nasuh Paşanın sadareti sırasında, sadrazamın kendisini rakip görmesi yüzünden Başdefterdarlıktan azledilmiş; önce Karaman Valiliğine sonra Halep'e gönderilmiştir. Fakat Sadrazam Öküz Ahmet Paşa, 1615 yılında Doğu seferine çıkarken Sadaret Kaymakamı Gürcü Mehmet Paşa'nın beceriksizliğini görerek onu görevinden almış, yerine Halep'ten Ahmet Paşa'yı getirtmiştir⁴⁰. Daha sonraki yıllarda paşa bir ara sadrazamlık görevinin kendisine verileceğini ummuş, arzusu olmayınca da üzüntüsünden ölmüştür(1618)⁴¹.

Edirne'li Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa'nın en önemli Vakıf eserleri Edirne'dedir. Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Kervansarayı, Köprüsü, Hanı ve Sebili bunlardan başlıcalarıdır. Ayrıca Beylerbeyi Hamamını onartmış ve kullanıma açtırmıştır⁴².

İstanbul'da Şehzadebaşında Külliye halinde Medrese, Türbe, Sebil yaptırmış, Eyüp Camiine Hünkâr Mahfilî⁴³, Koca Mustafa Paşa Camii'ne bir kapı ve mahfil ilave ettirmiştir⁴⁴. Ereğli'de tamamlanmamış bir hanı vardır⁴⁵.

³⁸ R.E.Koçu, *a.g.e.*, s.403.

³⁹ *Naima Tarihi*, C.I, s.220 (Z.Danışman Çev.).

⁴⁰ R.E.Koçu, *aynı yer*.

⁴¹ *Naima Tarihi*, aynı yer.

⁴² O.N.Peremeci, *a.g.e.*, s.96.

⁴³ Ayvansaray, *Vefayat*, s.18.

⁴⁴ *Meydan Larousse*, C.I, s.179.

⁴⁵ E.Yücel, "Ekmekçizade Ahmet Paşa Medresesi", s.132.

EKMEKÇİOĞLU AHMET PAŞA KERVANSARAYI (Ayşekadın Kervansarayı)

Avrupa'ya yapılan seferlerin rağbette olduğu 16. yy. sonlarında Avrupa yolu üzerinde birçok han ve kervansaray yaptırılmıştır. Bu bölümde Türk Osmanlı han ve kervansaray yapılarının özelliklerini kısaca belirterek Ekmekçiöğlu Ahmet Paşa Kervansarayı ve hanı üzerinde yoğunlaşacak ve Sedefkâr Mehmet Ağa'nın Türk han ve kervansaray mimarisine katkısını irdelemeye çalışacağız.

Tüccarları, hacıları, iş için seyahat edenleri, şehirde ve seyahat yolları üzerinde hayvanlarıyla ve eşyalarıyla birlikte barındıran ve onlara yatacak emin bir yer ve yiyecek temin eden binalara, Kervansaray, Mihmansaray veya Han ismi verilirdi⁴⁶.

Risale-i Mimariyye'de han ve kervansarayın tanımı için⁴⁷:

“Han, arâbîdir, Farisî olan hane'den tarib olmuştur. Farisîde ve Türkiye'de yine han derler. Ribat arâbidir. Farisî'de kervansaray, Türkiye'de avam galat edip kervansaray derler. Misafirler için bina handır” denmektedir.

Arapça RBT kökünden gelen⁴⁸ ribat: Askeri, ticari yollar üzerindeki kervanları himaye ve dahili asayişini temin için kullanılan kale tarzındaki menzil binaları için kullanılan bir kelime olup⁴⁹, Osmanlı öncesi Türklerin çok uyguladıkları bir yapı tipidir. Kervansaray yapılarına prototip teşkil etmişlerdir.

Bütün bu tariflere ve açıklamalara göre; Han kelimesi Kervansaraylar içinde kullanılan bir kelime olmasına rağmen, fonksiyon ve amaçlar bakımından ayrı yapılardır. Şöyle ki; Kervansaraylar genellikle şehirler arasında kale gibi sağlam yapılar olarak inşa edilir ve yolcular para ödemediği gibi bünyelerinde bulunan çarşı, hamam, ahır, aşhane gibi kısımlardan istifade edilebilirdi. Şehir hanları ise, yardımcı binaları olmayan, kontrüksiyon yönünden belirgin bir sağlamlık göstermeyen ve özellikle ticari amaçlarla yapılan yapılarıdır⁵⁰.

⁴⁶ F.Akocan, “Türk Han ve Kervansarayları”, s.133.

⁴⁷ O.Ş.Gökyay, “Risale-i Mimariyye ve Mimar Mehmet Ağa”, s.175.

⁴⁸ Köprülü, “Ribat”, s.268.

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ T.Gören, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları*, s.1.

16. yy. sonunda Avusturya savaşları Rumeli sefer yollarına ilgiyi artırmış ve İstanbul, Edirne, Sofya, Belgrat yolları üzerinde Sadrazam Koca Sinan Paşa, Damat İbrahim Paşa, Vezir-i Azam Siyavuş Paşa, Defterdar Ekmekçioğlu Ahmet Paşa tarafından önemli kervansaraylar yaptırılmıştır.

Türk han ve kervansarayları başlıca üç grupta incelenebilir⁵¹:

Birinci grup han ve kervansaraylar, umumiyetle kare veya dikdörtgen şeklindeki tek bir yapıdan ibarettirler. Bu mekanda hayvanlarla insanlar bir arada yatmaktadırlar. Yüklerini hanın ortasındaki ortak mekana indirme imkanı bulan yolcular kendilerine zeminden yüksekte bir seki üzerinde, ocak başında yatacak yer bulurlar. Hayvanlarını yine kendilerine yakın bir yere bağlarlardı. Edirne Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Kervansarayaına prototip teşkil eden bu grup hanlara örnek olarak Büyükçekmece Kervansarayı ve Gebze Çoban Mustafa Paşa Kervansarayı gösterilebilir⁵².

İkinci grup Türk Hanları: Birinci gruptaki hanların tekamül etmiş örnekleridir. Bu grupta yolcuların konakladığı kapalı mekanın önünde üç tarafı revaklar ve yapılarla çevrili bir avlu, avlunun ortasında bir çeşme ve mescit bulunur. (Harmanlı Siyavuş Paşa Külliyesi Kervansarayı (1590)⁵³ gibi).

Edirne Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Kervansarayı'da (1609) bu grupta gösterilebilir.

Üçüncü grup hanlar: İkinci grupta incelenen hanların en gelişmiş örnekleri olup iki katlıdır. Üst kat tamamıyla ikamete ayrılmıştır. Edirne Rüstempaşa Kervansarayı, Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Hanı (Havlucular Hanı) bu grubun örnekleridir.

Kaynaklara göre: Sultan Birinci Ahmet döneminde Edirne'de 18 yerde büyük handan başka 28 yerde misafir incek kervansaray vardır⁵⁴. Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Kervansarayı, Hanı ve Ekmekçioğlu Kethüdası, Kızılbaş Hasan Ağa'nın Zindan yakınlarında yaptırdığı 1611'de inşa ettirdiği bugün mevcut olmayan han⁵⁵ o dönemde yapılmış olanlardır.

⁵¹ F.Akcozan, *a.g.e.*, s.134.

⁵² E.Yücel, "Büyükçekmece'deki Türk Eserleri", s.99.

⁵³ O.Keskinoğlu, "Bulgaristandaki Türk Vakıfları", s.87.

⁵⁴ S.Selen, "Yazma Cihannümaya Göre Edirne Şehri", s.308.

⁵⁵ Abdurrahman Hıbrî, "Enisü'l-Müsamirin", s.147 (Çev.İlgürel).

R.M.Meriç, "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında", s.453.

Edirne Belediyesi, 114 Pafta, 542 Ada, 5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27 nolu parsellere kayıtlı Ekmekçi oğlu Ahmet Paşa Kervansarayı, Eski İstanbul Caddesi ile Uzun Kaldırım Caddesi arasındadır. 1609 (1018H.) tarihinde, Ekmekçizade Ahmet Paşa tarafından, Sultan I. Ahmet'e hediye olarak, Sedefkâr Mehmet Ağa ile Edirne'li Mimar Hacı Şaban Ağa'ya yaptırılmış, iki şadırvanı ve tabhanesi bulunan çifte handır⁵⁶ (Bkz. Vaziyet Planı, Plan Rölövesi, Şekil 2,3,4; Foto 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18). Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde yapıyı şöyle anlatmaktadır⁵⁷:

“Büyük Hayırat. Bu Sultan Ahmet zamanında küçük bir han imiş. Sonra Ekmekçizade Ahmet Paşa temelinden yıkıp büyük bir han yaptırmıştı ki Edirne şehrinde ve İstanbul'da misli yoktur. İlla Tatar Pazarcığı Kasabasındaki makbul İbrahim Paşa Hanı olsa. Bu Eşe Kadın Hanı tam ikiyüz ocak olup avlusunun bir tarafında da içli dışlı harem odaları var. Ahırını bin tane at alır. Dört tarafı sofalı olup, dış avlusu dahi bin kadar deve ve at alır. Kale gibi handır. Cadde üzerinde kuzeye bakan demir kapısı üzerinde yazılı tarihi şudur:

Temaşa eyleyip didi itmamına tarih
Yapıldı Han-ı Sultan Ahmet oldu bibedel abad,

Sene 1018

Tamamlandıktan sonra Sultan Ahmet Hana
hediye edilmiş kurşunlu handır”

demektedir.

Yapıya Eski İstanbul Caddesi üzerindeki giriş mekanından girilir (Foto 4, 8). mekanın 2 yanında yüksek sekiler vardır. Bugün yok olan giriş kapıları eskiden belli bir saatten sonra kapatılır⁵⁸, sabah da herkesin eşya kontrolü yapılmadan açılmazdı. Şair Kesbi'ye ait olan, yapının Sultan Ah-

⁵⁶ Gökbilgin “Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler”, s.103.

Abdurrahman Hibri, *a.g.y.*

H.S.Selen, “Yazma Cihannümaya Göre Edirne Şehri”, s.308.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.3-4, s.1037, (Çeviren Zillioğlu). Meriç, “Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserler Hakkında”, s.453.

Korkut, *Yeşil Yurt Edirne*, s.9.

⁵⁷ Evliya Çelebi, *a.g.y.*

⁵⁸ C.E.Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, s.474.

met'e hediye edildiğini açıklayan, kitabe, kapının üzerindedir ve şöyledir⁵⁹:

Feridün menzilet şems ü felek kudret-i melek haslet
 Ki yani hazreti han Ahmed ol şah-ı kerem mutad
 Süvar olup saadet rahşine seyr ü şikâr için
 Rikâbına düşün pûyende saydükken nice sayyâd
 O zill-ullah Edirne taht-gâhine salup saye
 Hümayun bahtı ile halkı şehri eyledi dil-şâd
 Olup mail o şehri dil-küşâya şah-ı dâna-dil
 Murad idindi bir han-ı cedidi eyliye icad
 Yapulsun deyu ferman idecek ol hanı âli-şân
 Veziran içre defterdârı oldu emrine münkad
 Bina kıldı o dem bir han-ı dil-keşab-ı kevser-veş
 Anın tarhında makdûrini sarfetti nice üstad
 Olup rahat-resânı reh-revân ol hanı âli-şân
 Mekin olan safalar kesbedip gamdan ola âzâd
 Metanette bu resme olmadı mihmân-seray elhâk
 Rub'at âlemi bennâ-yı kudret ideli bünyâd
 Temaşa eyleyüp Kesbi dedi itmamına tarih
 Yapıldı han-ı sultan Ahmed oldu bibedel âbâd.

Giriş mekanı üç tarafı revaklı bir avluya açılır. Bugün revaklar yok olmuş, sadece tonozların izleri kalmıştır (Bkz. Foto No.10). Avlunun sağında bulunan yapı kalıntılarının tabhane veya imarete ait olduğu kaynaklarda belirtilmiştir (Bkz. Foto No.8,9,10).

İrrasyonel forma sahip bu avlunun Uzun Kaldırım Caddesi ve Eski İstanbul Caddesine bakan cepheleri dışa açık dükkanlarla çevrelidir (Foto 5,6,13,14). Bugün sayıları 18 olan bu dükkanlar birbirlerinden gerek ölçü gerekse plan şeması olarak farklıdır ve Uzun Kaldırım Caddesi üzerinde kapalı han kısmının dış yüzünden 1,5 m. kadar içeride birleşirler (Bkz. Plan Rölövesi Şekil 4).

Girişe göre tam karşıda, bugün çatısı yok olmuş, Evliya Çelebi'nin "Görçenlik, Güvercinlik" diye bahsettiği yarı açık mekana geçilir (Foto 3,7,8; Şekil 4,5). Üç büyük sivri kemerle girişi düzenlenmiş olan güvercinliğin iki yanındaki kapılardan kapalı han kısımlarına girilir. Ayrıca kemerli girişin tam karşısında da bir kapı vardır. Bugün nereye açıldığı belli olma-

⁵⁹ O.Onur, *Edirne Kitabeleri*, s.221.

yan bu kapının tuvaletlere açılan kapı olması ihtimali kuvvetlidir (Foto 16; Şekil 6). (Bkz. Harmanlı Kervansarayı plan restitüsyonu ve Ekmekçiöglü Ahmet Paşa Kervansarayı restitüsyonu).

Kayıtlarda "Kurşun Örtülü" diye belirtilen kapalı han kısımları en son 1950 yıllarında olmak üzere çeşitli onarımlar görmüşse de, orijinal görünüşünü tamamen kaybetmemişler⁶⁰. Bugün kiremit çatılı olarak tesbit edilen bu kapalı han kısımları birbirinin simetriği olup kendi içlerinde de yine simetrik düzenlemişlerdir (Şekil 4,5,6; Foto 1,7,8,9,10,5). İçeride girişin karşısına gelen ortadaki sütun dizisi han mekanını iki simetrik parçaya ayırır. Duvarlarda 0.80 m yüksekliğindeki seki üzerinde eşit aralıklı ocak modülleri insanların yatacak yerlerini belirler (Foto 17,18). Hayvanlar döşeme hizasında, sekiden daha alçak seviyede üç sıra halinde uzanan yemliklere bağlanırlar.

Yapının bütünü ele alındığında, kervansarayın muntazam bir mimariye sahip kapalı han kısmı ile irrasyonel forma sahip açık avlu etrafındaki dükkân ve yapı kalıntılarından oluşan iki kısımdan meydana geldiği görülür. Dükkânlarda hiçbir geometrik düzen yoktur. Giriş mekanı bile kapalı han kısımlarıyla muntazam bir bağlantı içinde değildir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi de dahil olmak üzere hiçbir kaynakta dükkânlardan bahsedilmez. Üstelik bu kervansaray gelir getirmek amacıyla yapılmamıştır. Yaptığımız araştırmaya göre Sultan Ahmet Vakfiesinde⁶¹ belirtilen "Ekmekçiöglü Ahmet Paşa Hanı etrafında 30 dükkân" ibaresi Selimiye yakınlarındaki Ekmekçiöglü Ahmet Paşa Hanı (Havlucular Hanı) na aittir. Bütün bu bilgiler dükkânların muhdes birer ilave olduklarını göstermektedir.

Benzer yapı analizi için yapılan çalışmalar sırasında tesbit edilen Gudenus'un hazırladığı Bulgaristan Harmanlı'da, III. Murat'ın veziri Siyavuş Paşa için 1590 tarihinde yaptırdığı cami, kervansaray (Şekil 8,9,10), köprü; hamamdan müteşekkil külliyenin (Şekil 11) kervansaraya ait restitüsyonlar ile Teply'nin hazırladığı "bir Türk kervansarayı" minyatürü (Şekil 7) konuya açıklık getirmektedir.

⁶⁰ Hasta yatağında ziyaret ettiğimiz 96 yaşındaki müteahhit Ali Osman Soygel, 1950 onarım çalışması için "zelzeleden yıkılan sağ yan cephe soldakine bakılarak ve kendi taşları kullanılarak yeniden tarafımdan yapıldı" demekte ve görçenliğin daha önce yıkıldığını söylemektedir.

⁶¹ "Arşivdeki Orijinal Vakfiyeler", *Vakıflar Bülteni*, s.99.

Gudenus restitüsyonlarında (Şekil 8,9,10,11,12) Harmanlı Kervansarayının ortasında bir tek şadırvanı vardır. Ve güvercinlik Evliya Çelebi'nin tabiri ile göğe baş uzatmıştır⁶².

Teply'nin minyatüründe (Şekil 7) ise avludaki iki şadırvan kaynaklarda belirtilen Ekmekçioğlu Kervansarayı'na benzemektedir. Yalnız bu minyatürde güvercinliğin girişinde Harmanlı'da olduğu gibi iki giriş kemeri çizilmiştir.

Avlu ise her iki kaynakta da muntazam forma sahiptir.

Teply'nin minyatürünün Ekmekçioğlu Kervansaraya ait olabileceği ve Gudenus'un restitüsyon çizimlerinin Ekmekçioğlu Kervansaraya çok benzediği düşünülerek yukarıda açıkladığımız yapı yanında yaptığımız incelemelerden şu sonuca varılabilir (Şekil 12).

Ekmekçioğluahmetpaşa Kervansarayı: Revaklı iki şadırvanı olan muntazam forma sahip avlu ve güvercinlikten girişi olan iki kapalı han kısmından meydana gelmiştir. Avlunun sağında Evliya Çelebi'nin bahsettiği yerinde kalıntılarını görebildiğimiz imaret yapıları vardır. Görçenlik ise kademeli üçgen alınlıklara oturan konik bir külaha sahiptir. Bugünkü güvercinlik kasnağı 15.30 m kotundaki yan üçgen alınlıklı çatıların alt seviyelerinde kalmaktadır (13.35 m kotu) (Bkz. Kesit Rölövesi). Bu da bu bölgenin orijinaline uygun olmayan yanlış bir müdahale ile bozulduğunu kanıtlar.

Bütün bu bilgi ve bulgulara göre; 1590 tarihli Harmanlı Kervansarayı Ekmekçioğlu Kervansarayından önce yapılmıştır. İkinci grup hanların az gelişmiş bir örneği olarak kabul edilebilir. Ekmekçioğluahmetpaşa Kervansarayı ise çok gelişmiş bir kervansaray örneği olmamakla beraber, ekonomik sıkıntılarının olduğu Sultan I. Ahmet döneminde kapalı han kısımları esas olan, imareti olan küçük bir külliye görünüşündedir.

Orijinal birçok elemanın kaybetmiş, birçok değişiklikler geçirmiş olmasına rağmen Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Kervansarayı bugünkü haliyle abidevi kesme taş işçiliğinin nadide örneklerinden biridir. Yapının orijinal kalabilmiş sol yan cephesi (Bkz. sol yan cephe rölövesi) (Foto 1,2), güvercinlik mekanı giriş kemerleri (üç adet) (Foto 3) ve güvercinlik üst örtüsünün geçiş öğeleri olan sivri kemerli trompları (Foto 15) ve kemerlerin orijinal mukarnasları bugüne gelebilmiş yapı öğeleri olup genelde yapı bütündeki süsleme unsurlarına gösterilen önemi yansıtmaktadırlar.

⁶² O.Keskinöglü, "Bulgaristan'daki Türk Vakıfları", s.87.

Sol yan cephedeki ajurlu kesme taş pencere süslemeleri (Foto 1,2) alçı dışlık pencerelerin taş ile geliştirilmiş tezyinat örnekleri olup bu yapıda adeta Sedefkâr Mehmet Ağanın Sedefkârlıkta kullandığı geometrik motiflerin cephe ölçeğinde pencereler uyarlaması yapılmak istenmiştir. Bu süslemeler Sinan'ın Şehzadebaşı ve Selimiye Camilerinde ve hatta klasik dönemde birçok yapıda kullanılmıştır. Fakat bu yapıdaki kadar hiçbir kervansaray yapısında başarılı uygulanmamıştır. Bu dışlık pencereler Mehmet Ağa'nın sanatındaki inceliği, Sedefkârlıktaki pratiğini dış cepheye uyarlama kabiliyetini yansıtan günümüze gelebilmiş süsleme elemanlarıdır. Sultanahmet Camii külliyesi ile aynı dönemlerde inşaatı devam eden bu kervansarayda Mehmet Ağa yan cephelerdeki monotonluğu bozmayı pencere süslemelerinde çeşitlilik yaparak sağlamaya çalışmış ve mimarlık sanatına ölümsüz bir eser bırakmıştır.

Ekmekçioğlu Kervansarayı Mehmet Ağa'nın Sultanahmet Külliyesinden sonra gelen en önemli eseridir.

EKMEKÇİOĞLU AHMET PAŞA HANI (Havlucular Hanı) ve SEBİLİ

Edirne Belediyesi 23 nolu paftada kayıtlı 625 nolu adanın tamamını işgal eden Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Hanı, Ekmekçioğlu Ahmet Paşa tarafından 17.yy. başlarında, eskiden Yediyol Ağzı denilen, bugünkü Kıyık Caddesi üzerinde bir mevkiye, iki katlı olarak inşa edilmiştir⁶³ (Şekil 20,21,22,23). Sultanahmet döneminde yapıldığında çevresinde bugün kalıntıları kalmış Balkapanı, Yemiş Kapanı gibi bir takım hanlar vardır⁶⁴ (Foto 19; Şekil 14,15).

Yapı, çevresindeki birkaç tarihi hanla birlikte (Balkapanı Yemişkapanı) 1752 yılında meydana gelen büyük zelzelede yıkılmış, daha sonraki dönemlerde yanlış restorasyon politikasıyla kurtarılamayarak bugüne gelememiştir. Şu an üst katın varlığı ancak kaynaklara dayanılarak söylenebilmektedir. Günden güne bozulan, orijinal hüviyetini tamamiyle kaybeden yapı günümüze gelene kadar çeşitli adlar almıştır: Bir ara solaklar oturduğu için "Solaklar Hanı" denmiş, sonra astarcıların yeri olup "Astarcılar

⁶³ Ö.N.Peremeci, *Edirne Tarihi*, s.92.

A.Hıbrî, "Enüsü'l-Müsamin", s.147. (Çev.İlgürel).

S.Selen, "Yazma Cihannümaya Göre Edirne Şehri", s.308.

R.M.Meriç, "Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri", s.453.

⁶⁴ Ö.N.Peremeci, *a.g.e.*, s.19.

Hanı” adını almıştır. En son havlu dokuyanların çok olduğu bir dönemde de “Havlucular Hanı” adıyla günümüze gelmiştir⁶⁵.

I. Sultan Ahmet Vakıf defterinde⁶⁶ “Edirne’de Ahmet Paşa hanı etrafında 30 dükkan ve bodrum” ibaresi hanın dükkan sayısının 30 adet olduğuna işaret etmekte ise de bugün ayakta olan tonozlu orijinal dükkan modülü sayısı ancak 12 tanedir.Eski Kıyık Caddesi üzerinde 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11 nolu (bkz. plan, Şekil 14) dükkanlar uğradıkları birçok müdahaleden sonra ancak tonoz örgüleriyle karakterlerini anlatabilmektedirler. Duvarlar boya ve fayans kaplamalarla kapatılmış, yalnız giriş kapısı ve sebil üzerinde taş örgü bir miktar görülebilir olmuştur (Bkz. Ön Cephe Rölövesi Şekil 15).

Geçirdiği değişikliklere rağmen Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Hanı Sultanahtmet Vakfiesinde belirtildiği için Mehmet Ağa’nın atfedilebilecek yapılardan biridir. Üçüncü grup hanlara dahil edebileceğimiz yapının bugünkü durumu ne yazıkki han mimarisine katkısını irdelemek için yetersizdir.

Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Hanı’nın Eski Kıyık Caddesi üzerindeki Mezitbey Hamamına karşı köşebaşında yer alan sebili orijinal kalmış en önemli bölümüdür. Sebil 2 kattan oluşmaktadır (Şekil 14,15,16,17; Foto 20,22,23). Mezitbey hamamına karşı olan giriş holüne açılan pencere, bu giriş holünün hanın üst katlarıyla bağlantılı olabileceğini düşündürmektedir (bkz. Sebil Plan Rölövesi).

Kesme taş üzerinde itinalı cephe süslemelerini barındıran cepheleri hanın bütünündeki orijinal süsleme öğelerinin de değerini gösteren tek numunedir.

Hanın iki katlı olduğunu ve üst katında bir kahve olduğunu söyleyen kitabesi şöyledir⁶⁷.

BÜYÜK KİTABE

Mah-i burc-i şeref ayn-ı saadet
Semiyyi şems defterdar-ı ekber
Cenâb-ı hazret-i Ahmed efendi
Verip bu menziler hûrşid-veş fer
Behist-asâ yapıp bir Kahvehane
Nazirin görmedi dünyada gözler...

⁶⁵ Aynı eser, s.92.

⁶⁶ *Vakıflar Bülteni*, “Arşivdeki Orijinal Vesikalar”, s.99.

⁶⁷ O.Onur, a.g.e., s.21.

EKMEKÇIOĞLU AHMET PAŞA KÖPRÜSÜ (Tunca Köprüsü Eski Köprü) (Bkz. Şekil 2,3,18 Foto 24,25,26)

Bulgaristan'ın Rila dağından çıkan Meriç nehri, yine Bulgaristan topraklarından gelen Tunca ile Edirne'nin batısında şehre yakın bir yerde birleşirler⁶⁸. Eski adı Bülbül Adası Mevkii⁶⁹ olan bu birleşme yerinde Edirne Karaağaç istikametinde ardarda iki köprü vardır. Bunlardan birincisi Ekmekçioğlu Ahmet Paşânın yaptırdığı Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Köprüsü, diğeri 1842'de Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılan⁷⁰ Meriç Köprüsüdür. Tunca üzerinde olduğu için "Tunca Köprüsü" olarak da anılan Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Köprüsü esasen Sultan Ahmet'in çok sık kullandığı ahşap bir köprünün (Bkz.Şekil 1) yerine yapıldığı için (Cisri-Cedid, Yeni Köprü) olarak tanınırken Meriç Köprüsü yapıldıktan sonra (Eski Köprü) olarak bilinir olmuştur⁷¹.

Kitabesine göre 1608 yılında inşaatına başlanan köprü 1615 yılında tamamlanmıştır⁷². Mimarının Mehmet Ağa olduğu birçok kaynakta belirtilmiş de Edirne'li Hacı Şaban Beyinde yardımları olduğu söylenir⁷³.

Evliya Çelebi köprü için "Tunca üzerinde gayet saltanatlı bir köprüdür, Timurtaş kasabasına oradan gidilir" demektedir⁷⁴.

Kesme taştan on gözlü yedi ayaklı olarak yapılan köprü, 1947 yılında⁷⁵ bir sel baskını sırasında Bulgaristan istikametinden gelen buzulların etkisiyle tahribe uğramış, iki göz kemeri ve bir ayak yıkılmıştır. Bugün betonarme bir döşeme ile açıklık geçilmektedir (Bkz. Foto 25; Şekil 18).

Zarif sivri kemerleri, muntazam kesme taş çokgen ayakları ve nadide tarih köşküyle Osmanlı köprü mimarisine olduğu kadar Avrupa köprü

⁶⁸ F.Turangil, *Edirne Merkez Kazası Monografyası*, s.10.

S.Selen, "Yazma Cihannumaya Göre Edirne Şehri", s. 308.

⁶⁹ E.H.Ayverdi, *Türk Sanatı Tarihi*, C.II, s.529.

⁷⁰ O.Onur, *Edirne Kitabeleri*, s.155.

⁷¹ S.Ünver, "Edirne'de Eski Köprü", s.71.

⁷² Abdurrahman Hıbrî, "*Enisü'l-Müsaminin*" (S.İlgürel Çevirisi), s.149.

O.Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, s.123.

C.Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, s.170.

⁷³ O.Aslanapa, *aynı yer*; C.Çulpan, *aynı yer*.

⁷⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.3-4, s.1040 (Çev. Zillioğlu).

⁷⁵ S.Ünver, *a.g.y.*, s.73; A.Korkut, *Yakın Yurt Serhat Şehri Edirne*,s.12; E.H.Ayverdi, *aynı yer*.

mimarisine de öncülük eden Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Köprüsü Mehmet Ağa'nın itina gösterdiği ve günümüze kalabilmiş sayılı eserlerinden biridir.

Köprünün kitabesi ve tarih köşkü bütünündeki düzenleme içinde önem verilen bir noktadır. Tarih köşkü arka cephesi, köprü bütünündeki yan cephe düzenlemesi içinde iki yanında ikişer hafifletme kemeri olan ayaklarla bütünleştirilmiş, diğer ayaklarda benzer hafifletme kemeri kullanılmamıştır. Aynı şekilde kitabe köşkü kemerlerle uyum sağlamak amacıyla sade tutulmuş, süsleme ögesi olarak köşelerde küçük sütünceler düşünülmüştür (Bkz. Cephe Rölövesi). Kitabe Köşkünün bugün kapatılmış olan orta kemeri, bu cephede hareketlilik sağlamaktadır. Buna mukabil yola bakan, suyun akışına karşı olan cephesinde yükseltilen kitabe köşkü girişi, kitabenin her yönden rahat okunmasını temin etmek gayesini gerçekleştirmektedir (Foto 26). Tarih kitabesi şöyledir⁷⁶:

Ekmekçi zade Ahmet paşay-ı kâm-kâri
Hayratını görenler itmez mi hayrile yâd
Bu devlet içre defterdar oldu on sekiz yıl
Ba haşmet-i vezaret ba devlet-i hüdadâd
Doldurdu Tunca nehrin bi şüphe sim-ü-zerle
Bu cisri bi âdilî illâh etti bünyâd
Maksudu bir duadır ancak gelip geçenden
Lâyık budur ki sen de ruhunu idesin şâd
Kâmi dedi esası müstahkemine tarih
Zibende rah-ı gülşen bu cisri Ahmed âbâd
Kadbüniye fi seneti: 1016-1608

Açıklaması⁷⁷:

Murat veren Ekmekçioğlu Ahmet Paşa'nın bu hayatını görenler onu hayırla anmazlar mı? Onsekiz yıl bu devlete defterdarlık etmiş olan Ahmet Paşa tanrı vergisi yüceliği ve haşmeti vezareti ile Tunca nehrini altın ve gümüşle doldurdu ve bu eşi olmayan köprüyü Allahın inayeti ile yaptı. Bütün isteği gelip geçenden sadece bir duadır. Layığı budur ki sen de onun ruhunu şâd edesin. Kâmi bu sağlam yapının esasına bir tarih düşürdü. "Bu güller arasında ne güzel yoldur"⁷⁸.

⁷⁶ O.Onur, *a.g.e.*, s.163.

⁷⁷ İ.İşmen, *İnsanlar ve Köprüler*, s.404.

⁷⁸ C.Çulpan, "Köprülerde Tarih Köşkleri", s.25.

Genelde köprülerin esasını meydana getiren ayaklar, kemerler, düşmelerden başka bazı köprülerde emniyet ve kontrol amaçlı, bazılarında dinlenme amaçlı balkonlar, köşkler, yapılmıştır. Ve hatta bu gelişimin bir ürünü sayılabilecek (köprü üzerinde çarşı) fikrinin örneklerini görmek hiç de zor değildir.

Bizdeki tarih köşkerinin menşei olarak İslam öncesi Türklerin bir yapısı olan ateşgedeler ve sonra da açık türbe mimarisi gösteriliyorsa da⁷⁸ konu köprü mimarisinin gelişimi olarak ele alındığında; köprülerde, eserin sahibini, yaptıranını, yapan mimarı ve hatta kitabeyi yazan şairi belirleyen kitabeler önceleri köprünün ayaklarından birinin üzerine yerleştirilirken (Selçuklu ve Artuklularda) Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu kitabeler için aynı zamanda dinlenme amaçlı köprü balkonları inşa edilmeye başlandı (Babaeski ve Büyükçekmece Köprüleri). Daha sonra bu balkonlar Ekmekçiöğluahmetpaşa Köprüsü gibi üstü örtülü bir köşk hüviyetini alarak gelişimin içinde bir yer aldı.

SONUÇ

Sultan I.Ahmet dönemi Edirne Mimarisini irdelediğimiz bu çalışma ile koruma alanında Edirne'de çok geride olduğunu vurgulamış oluyoruz. Ekmekçiöğlu Kervansarayı çoğu yapı ögesini kaybetmiş, zamanında onarılmadığı için orijinal hüviyetini değiştirmiş, Ekmekçiöğlu Ahmet Paşa Hanı (Havlucular Hanı) ise önce yol açma çalışmaları ile mekanlarının büyük bir kısmını yitirmiş, daha sonra da Vakıf teşkilatının dükkanları satması ile kontrolden çıkmış, şahısların keyfi koruma kararları ile tahrip olmuştur. Köprü ise gün geçtikçe artan araç trafiğine daha ne kadar dayanabilecektir? Bu köprünün Meriç üzerindeki diğer köprü ile birlikte Karaağaç güzergâhının tek köprü olmaktan çıkarılıp sadece yaya trafiğine bırakılması şarttır.

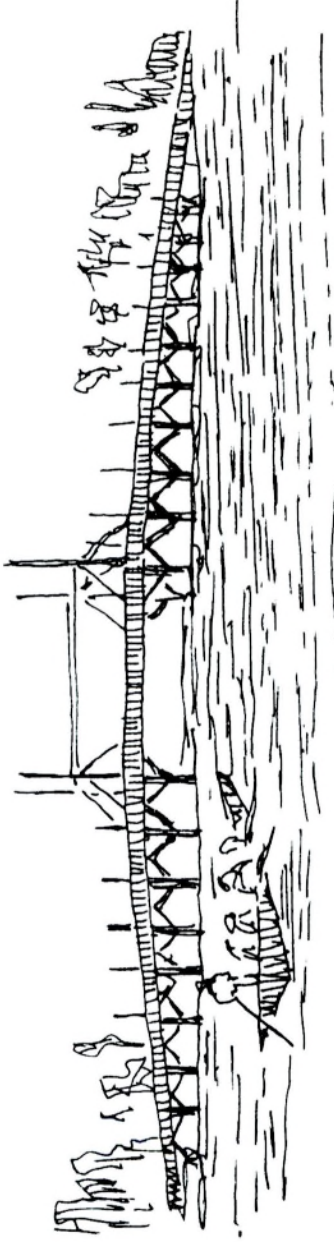
Günümüze gelebilmiş tarihi değerleri korumamız ilerki sağlıklı restorasyonlara en fazla bilgi verecek şekilde intikalini sağlamamız Milli görevimizdir.

BİBLİYOGRAFYA

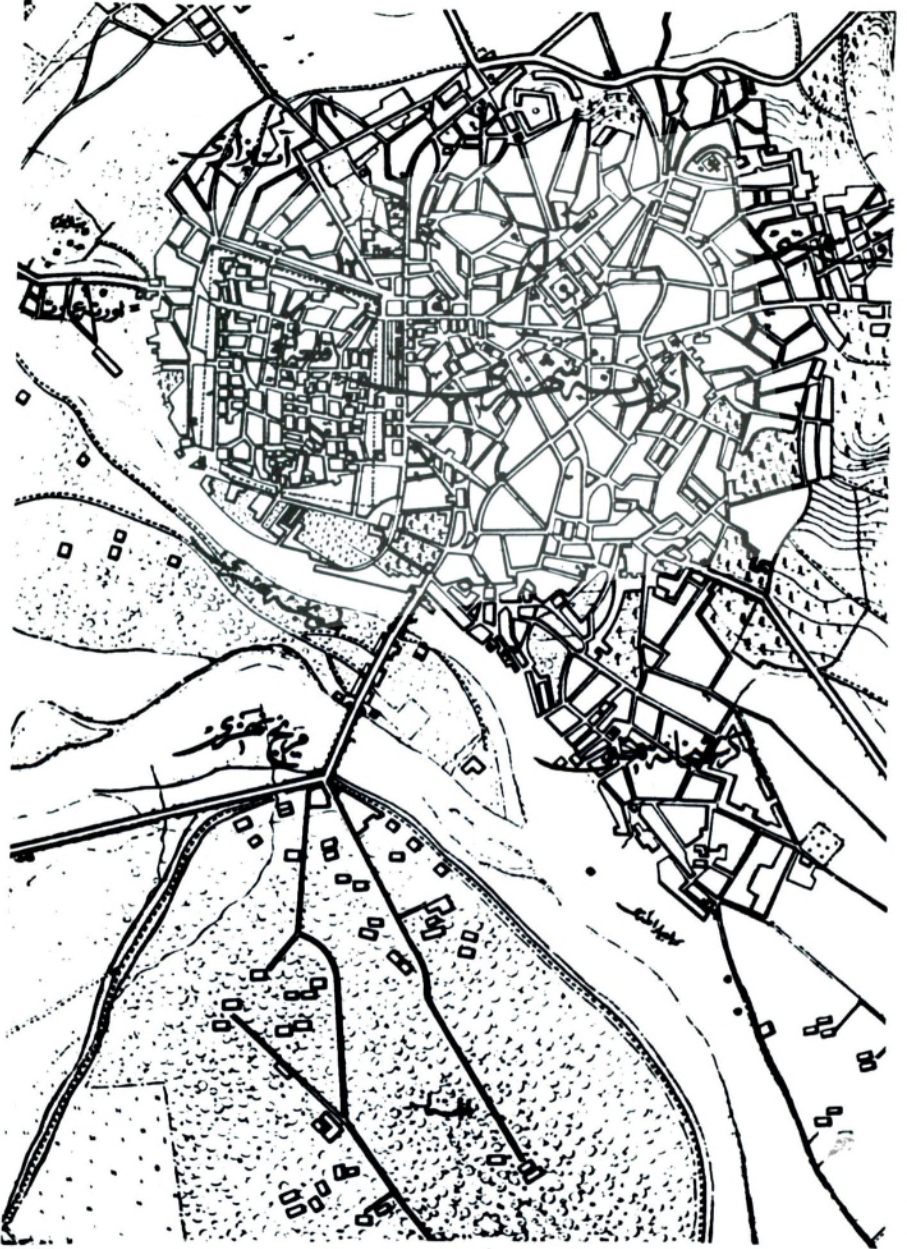
- ABDURRAHMAN HİBRİ, "Enisü'l Müsâmirin", Beyazıt Kütüphanesi El Yazması, 1647 (H,1046), *Güneydoğu Araştırmaları Dergisi*, C.1.2.3, (Çeviren; S.İlgürel)
- AHMET BADI EFENDİ, Riyaz-ı Belde-i Edirne, Beyazıt Kütüphanesi üç cilt yazma eser.
- AKALIN Ş., "Mimar Dalgıç Ahmet Paşa", *Tarih Dergisi*, C.IX, sayı 13, İstanbul, 1958, s.71-80.
- AKOZAN F., "Türk Han ve Kervansarayları", *Türk Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, sayı 1, İstanbul, İ.G.S.A. Yayını, 1963, s.53-167.
- _____ "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, sayı, VIII Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, 1969, s.303-308.
- ALTAN K., "Mimar Mehmet", *Arkitekt*, sayı 7/8, İstanbul, 1937, s.223-226.
- _____ "Edirne de Türk Eserleri", *Arkitekt*, sayı 6, İstanbul, 1936, s.307-308.
- ARSLANAPA O *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul, 1986.
- AYVANSARAYİ H.H., *Vefayat-ı Selâtin ve Mişâhir-i Rical*, (Çev.F.Ç. Derin), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayını, No:2241, 1978.
- AYVERDİ, E.H., *Avrupa'da Osmanlı Mimarı Eserleri (Bulgaristan, Yunanistan, Arnavulluk)*, C.IV, İstanbul, 1982.
- ÇULPAN C., "Köprülerde Tarih Köşkleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1966-1968, s.25.
- _____ *Türk Taş Köprüleri (Orta Çağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*, Ankara, *Türk Tarih Kurumu Yayını*, 1975.
- EMRE N., "Türk Mimarları", *Arkitekt*, 1937, s.11-12.
- _____ "Ahmet Refik'in Türk Mimarları Adlı Eseri Hakkında", *Arkitekt*, 1937, 12-13.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, (Çeviren Z.Danisman), Kitap 1-2, İstanbul, 1969; Kitap 3-11, İstanbul, 1970; Kitap 12-15, 1971.
- _____ *Seyahatname*, (Çev.M.Zillioğlu, C.3.4, İstanbul, (Tarih yok).
- GOODWIN G., *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971.
- GÖKBİLGİN T., "Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler", *Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümüne Armağan Kitap*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1967.

- GÖKYAY O.Ş., "Risale-i Mimariyye ve Mimar Mehmet Ağa-Eserleri", *İs- mail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kuru- mu Basımevi, 1975, s.113-215.
- GÜREŞSEVER G., *Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansarayların Gelişimi*, (Basıl- mamış Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1974.
- İLGÜREL S., "Enisü'l Müsamirin", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 1,2,3, İstanbul, 1974, s.137-151.
- İNCİCİYAN P.L., "Osmanlı Rumelisi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergi- si*, s.2,3, İstanbul, 1974, s.11-18.
- İŞMEN, *İnsanlar ve Köprüler*, İstanbul, İş Bankası Yayını, 1972.
- KESKİNOĞLU O., "Bulgaristan'da Türk Vakıfları ve Ahmet Bali Efendinin Paralar Hakkında Bir Mektubu", *Vakıflar Dergisi* S.IX, Ankara, Va- kıflar Genel Müdürlüğü Yayını, 1971, s.81-95.
- KOÇU R.E., *İstanbul Ansiklopedisi*, C1, 2, İstanbul, 1958.
- KORKUT A., *Edirne İli Yakın Çevre İncelemeleri*, Ankara, 1972,
_____ *Yakın Yurt Serhat Şehri Edirne*, İstanbul, Ülkü Matbaası, 1965.
- KÖPRÜLÜ F. "RİBAT", *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, Ankara, Vakıflar Genel Md. Yayını, 1942, s.267-268.
- KUMBARACILAR İ., "Türk Mimarları", *Arkitekt*, 1937, s.85-86.
- MAYER L. A., *Islamic Architects and Their Works*, Cenevre, 1956.
- MERİÇ R.M., "Edirne'nin Tarihi Mimari Eserleri Hakkında", *Türk Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, C.L, İstanbul, 1963, s.439-536.
- MEYDAN LAROUSSE, *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, İstanbul (Meydan Yayın- evi, 1969).
- NAİMA MUSTAFA EFENDİ, *Naima Tarihi*, (Çev.Zuhuri Danişmen), c.I; İstan- bul, 1967, CII; CIII; CIV; İstanbul 1958, CV; CVI; İstanbul, 1969.
- ONUR O., *Edirne'nin Tarihi Vesikalarından Edirne Kitabeleri*, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1972.
- ÖRFİ ÇELEBİ, *Edirne Tarihi* (yazma), Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonu.
- ÖZ T., "Mimar Mehmed Ağa ve Risale-i Mimariyye" *Arkitekt*, 1943 s.179-279; 1944, s.13-37.
_____ "Kabenin Tamirleri", *Arkitekt*, 1947, s.129-130.
- ÖZDEŞ G., *Edirne*, (İmar planına hazırlık etüdü), İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, 1951.
- PEREMECİ O.N., *Edirne Tarihi*, Edirne, 1948.
- SELEN H., "Yazma Cihannumaya Göre Edirne Şehri", *Edirne'ye Armağan Kitabından Ayrı Basım*, Ankara, 1965.

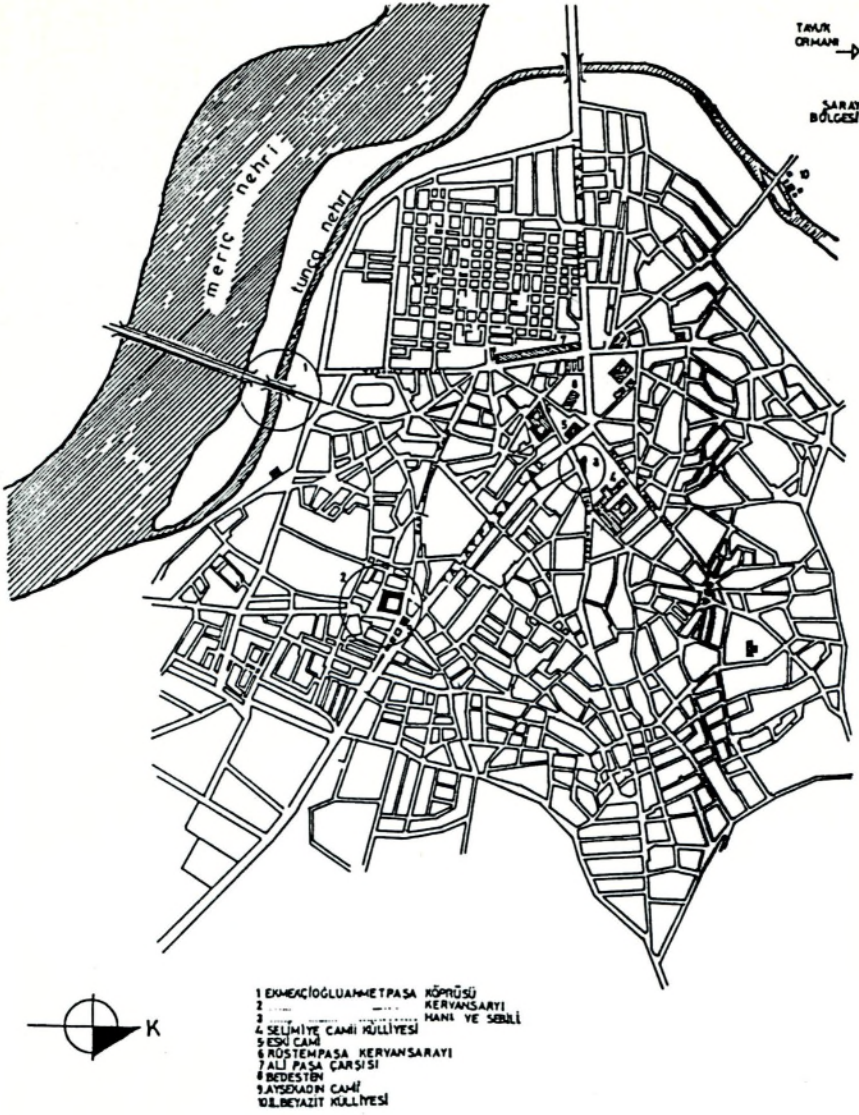
- SÜREYYA M., Sicil-i Osmani, C.I; İstanbul, 1308, C III; 1311, C V (tarihsiz).
- TEPLY, K., *Die Kaiserliche Grofsbotschaft an Sultan Murat IV in Jahre 1628*, Vien, (tarih yok).
- TOSYAVİZE DR.RIFAT OSMAN, *Edirne Sarayı*, Ankara, 1957. "Edirne Köprüleri ve Tarih Köşkleri", *Milli Mecmua*, Sayı 92, 1927, s.14-84.
- _____ *Edirne Rehnuması*, 1830.
- ÜNVER A.S. "Edirne'de Eski Köprü", *Arkitekt*, 1947, s.71-73.
- VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, "Arşivdeki Orijinal Vakfiyeler", *Vakıflar Bülteni*, 1970.
- YÜCEL E., "Büyükçekmece'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, S.IX, Ankara, Vakıflar Genel Md.Yayıncı, 1971, s.95-108.
- _____ *Edirne Yıllığı*, Ankara, 1973.

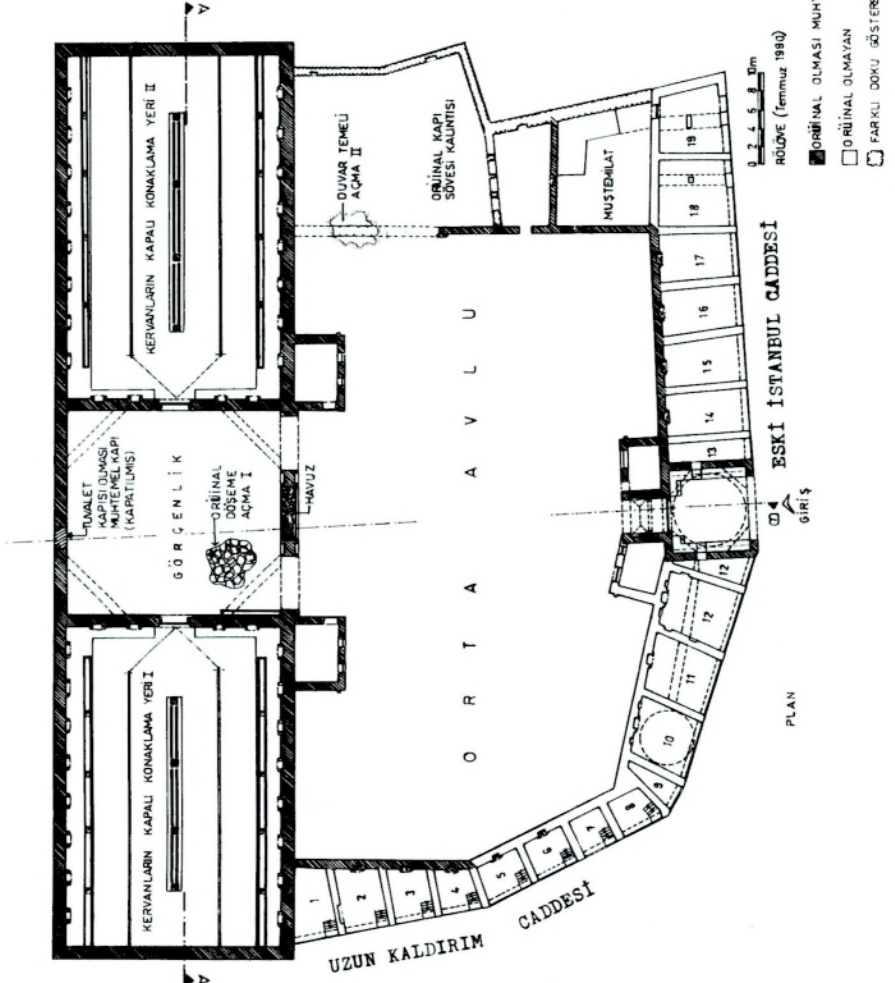
Şekil 1 – Yıkılan bir eski evin tavan kenar süslemelerinden birinde Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Köprüsü, ahşap olan iki hali. Kaynak: S. Ünver.

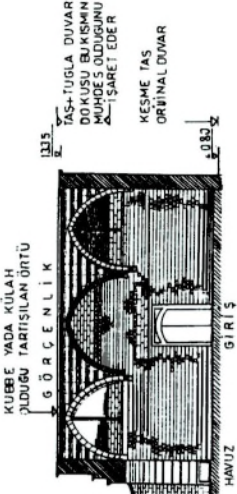
Şekil 2 – Edirne müdafaası için hazırlanmış harita (tarihsiz). Kaynak: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Albüm No: 90425.

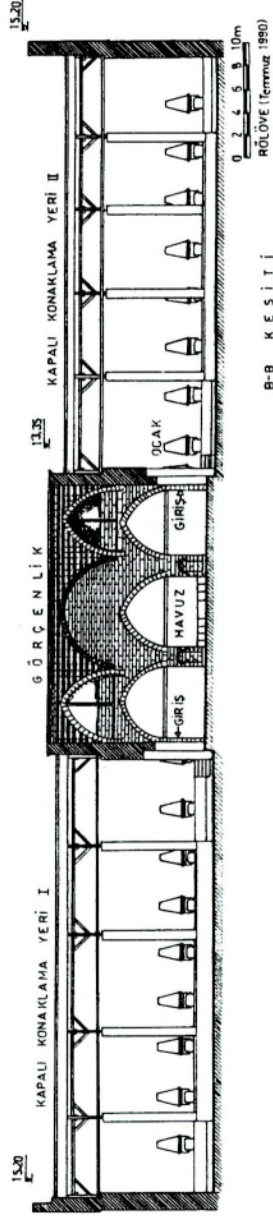
Şekil 3 – Edirne Şehir Planı.

Şekil 4 – Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Kervansarayı Plan Rölövesi.

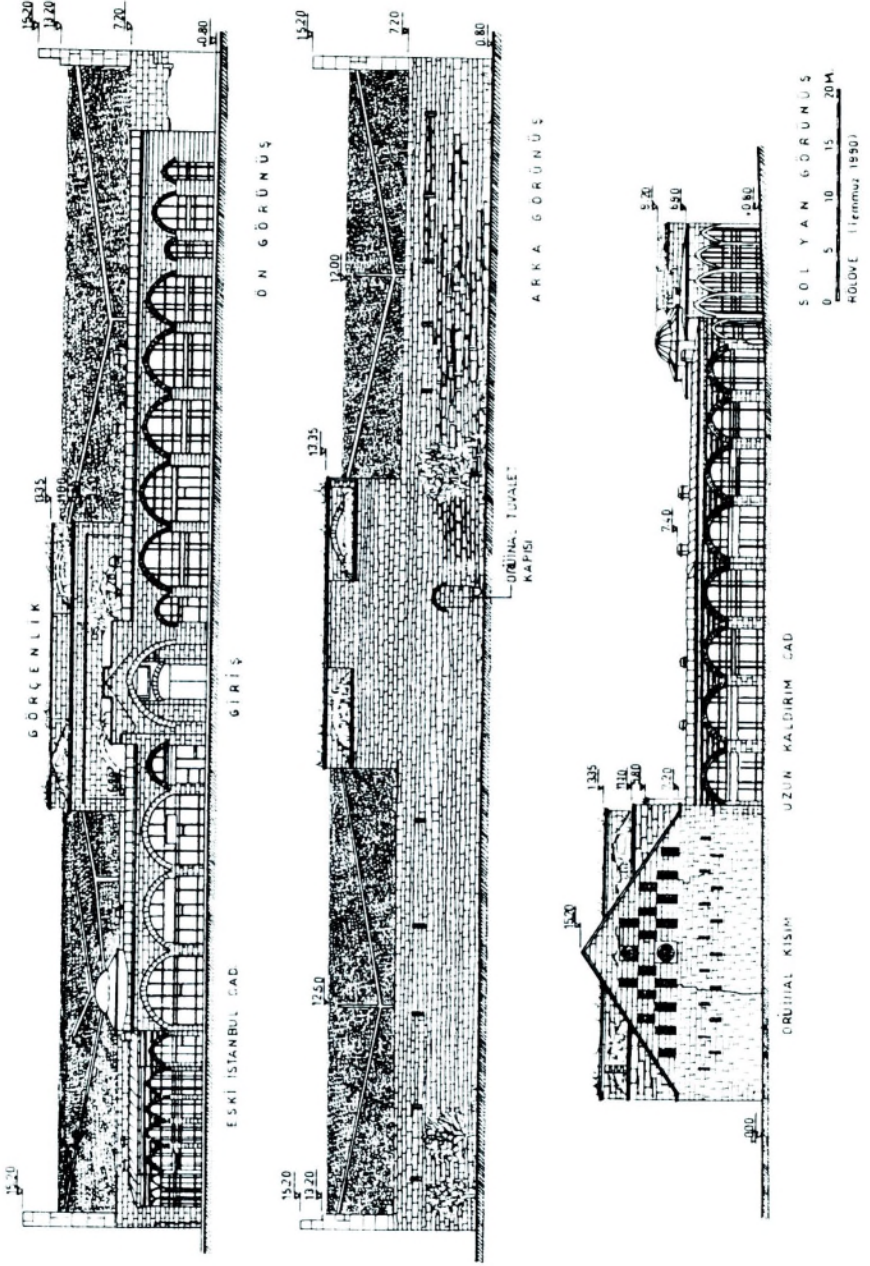
A-A KESİTİ

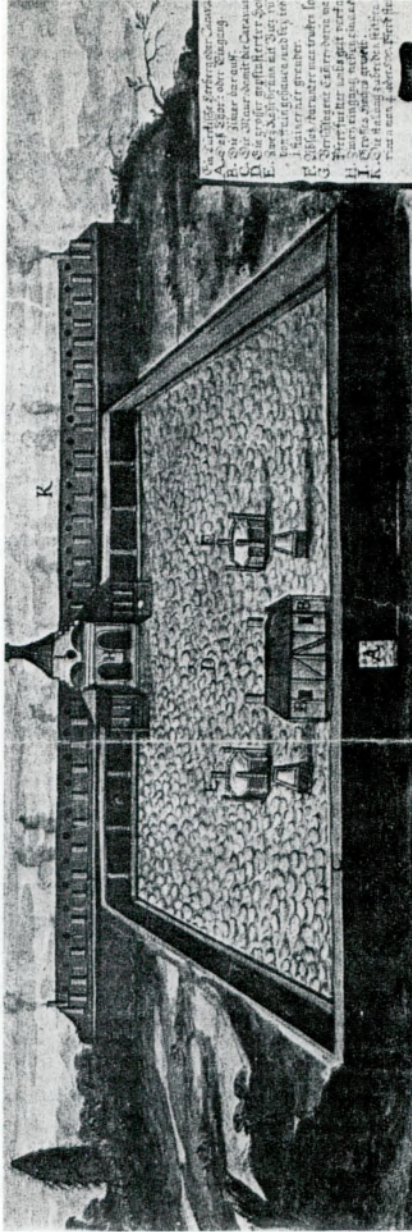
B-B KESİTİ

Şekil 5 — Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Kervansarayı kesitler.

Ayşe Gülçin Küçükaya

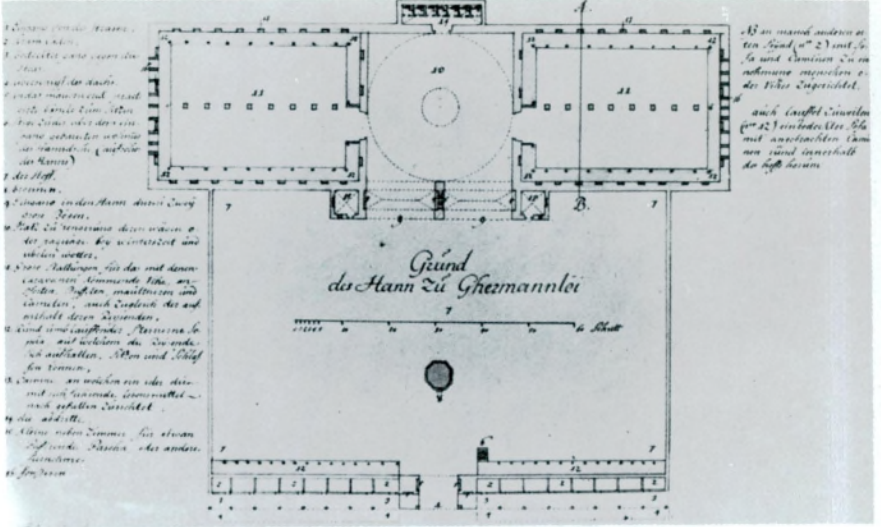

Şekil 6 – Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Kervansarayı görünüşler.

Şekil 7 – Bir Türk Kervansarayı Minyatürü.
Kaynak: Teply, Die Kaiserliche Grofsbetschaftan Sultan Murad IV in Jahre 1628, s. 117.

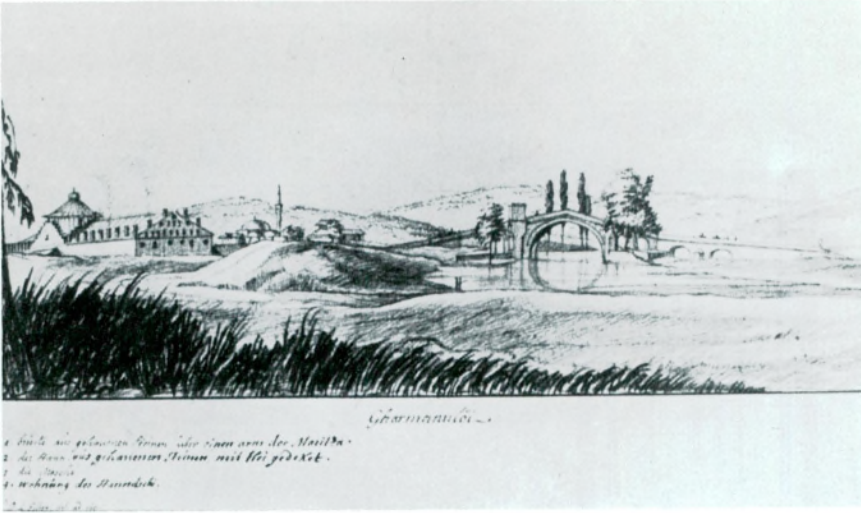
Ayşe Gülçin Küçükaya

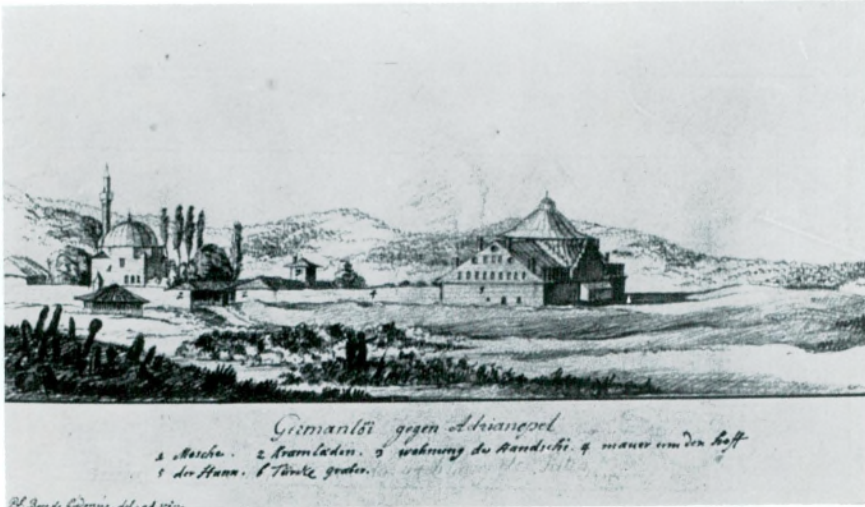
Şekil 8 – Harmanlı Siyavuş Paşa Kervansarayı (Plan şeması Ekmekçiöğlu Kervansarayı ile benzerlik gösteriyor.). Gudenus tarafından hazırlanmıştır.

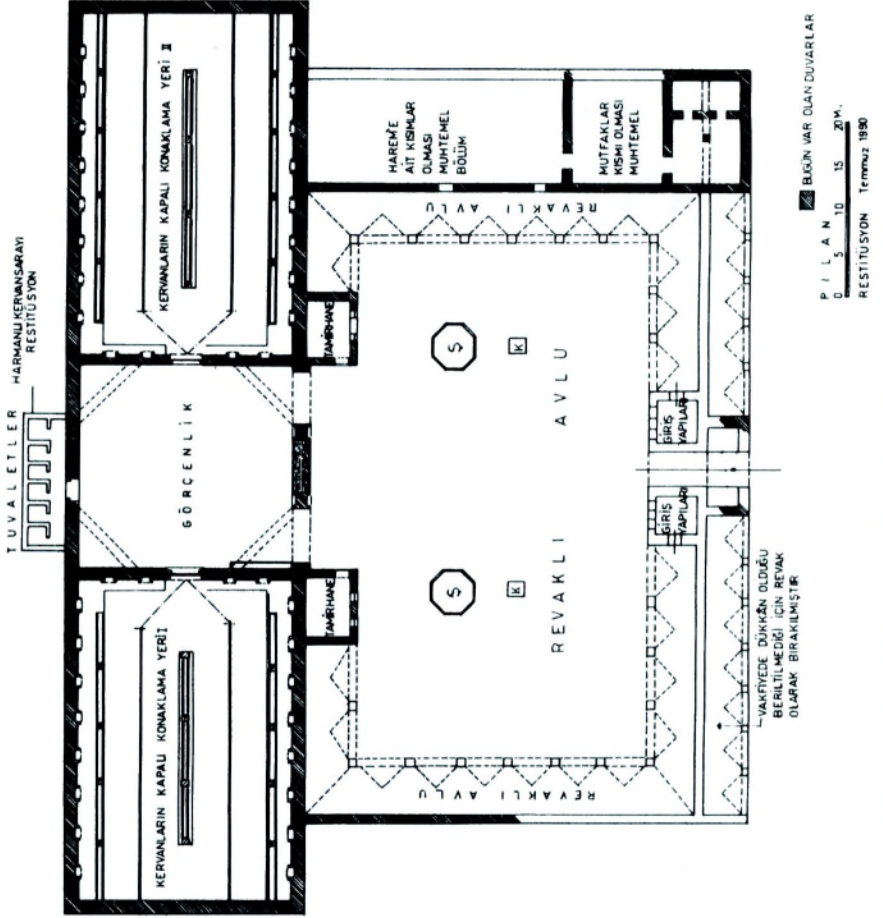
Şekil 9 – Harmanlı Siyavuş Paşa Kervansarayı restitüsyon görünüşü (Gudenus tarafından hazırlanmıştır).

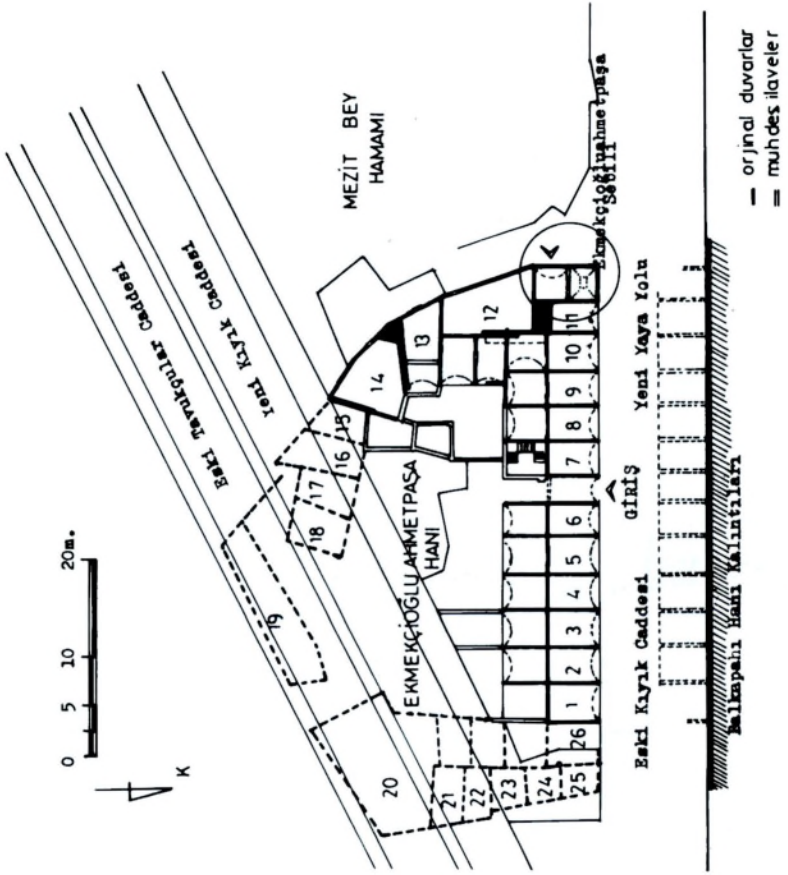
Şekil 10 — Harmanlı Siyavuş Paşa Külliyesi ve Kervansaray restitüsyonu (Gudenus tarafından hazırlanmıştır).

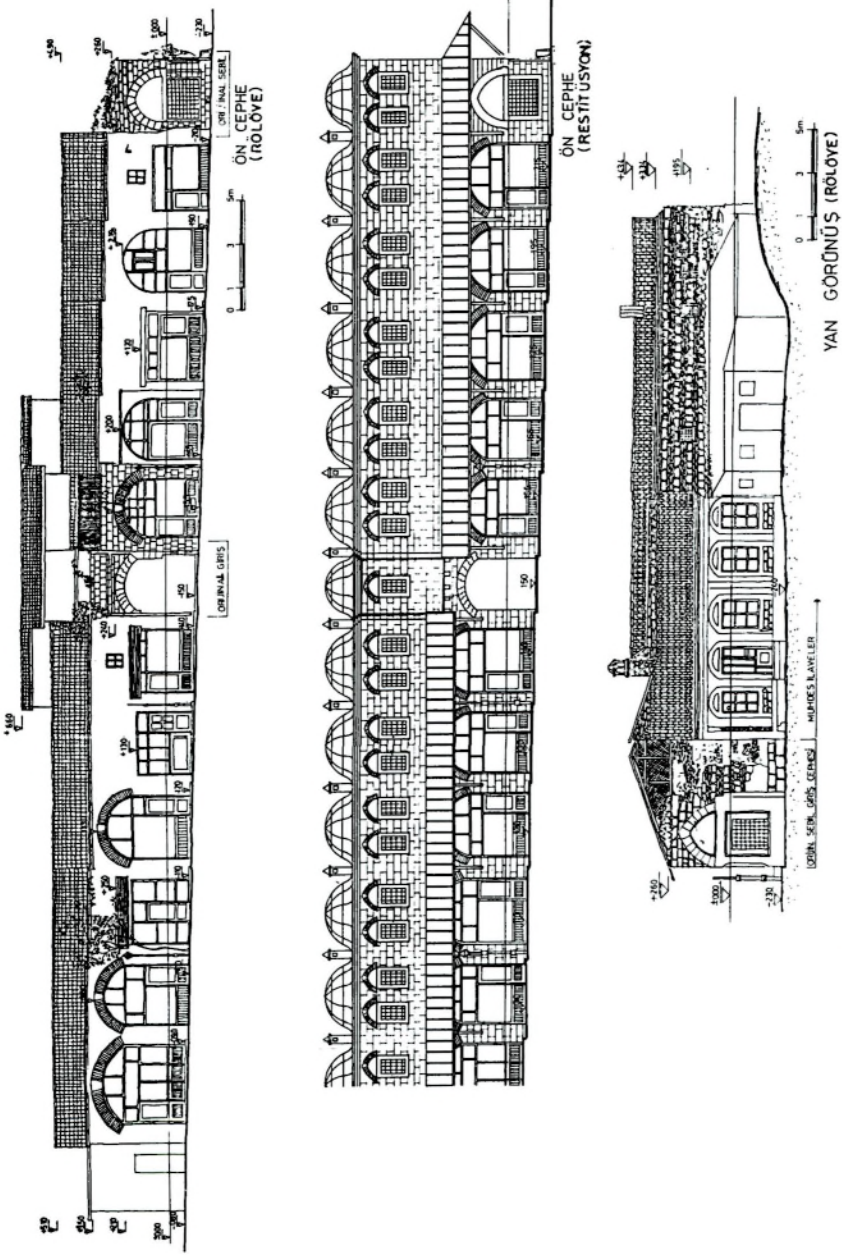
Şekil 11 — Harmanlı Kervansarayı, cephe restitüsyonu (Gudenus tarafından hazırlanmıştır).

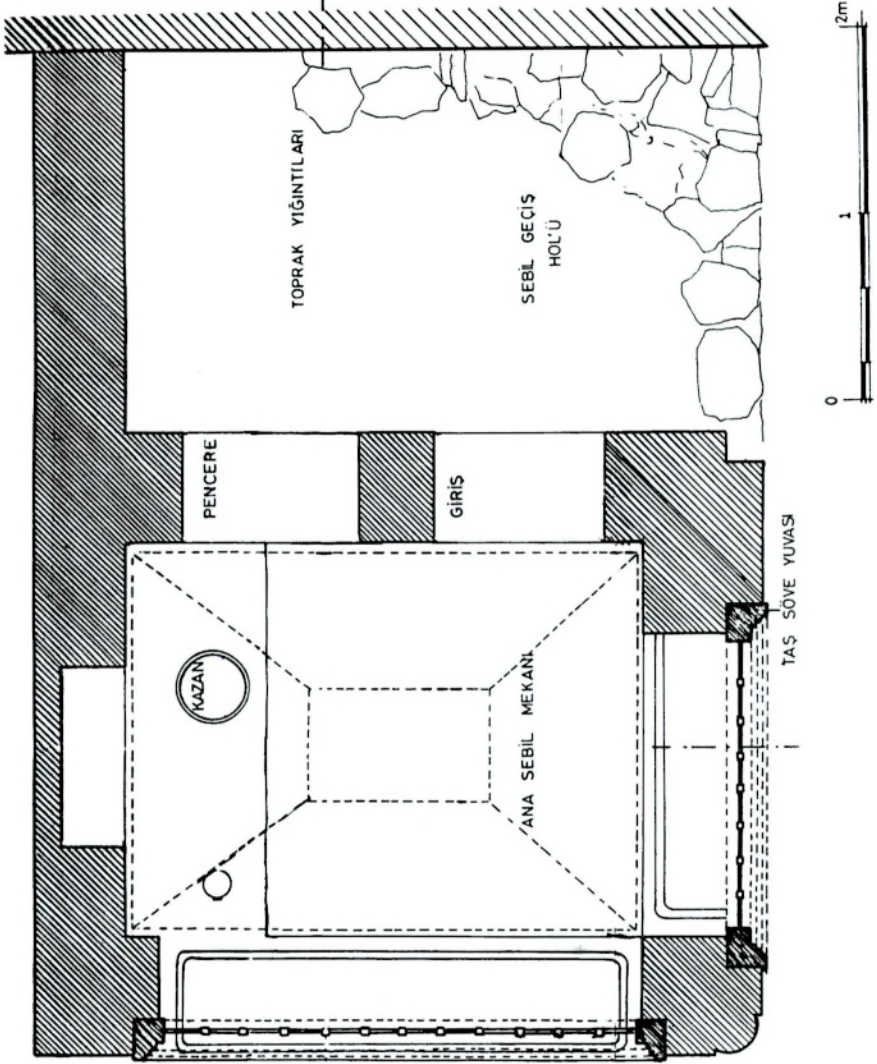
Şekil 12 — Ekmekçiöğlu Ahmet Paşa Kervansarayı. Plan Restitüsyon Projesi.

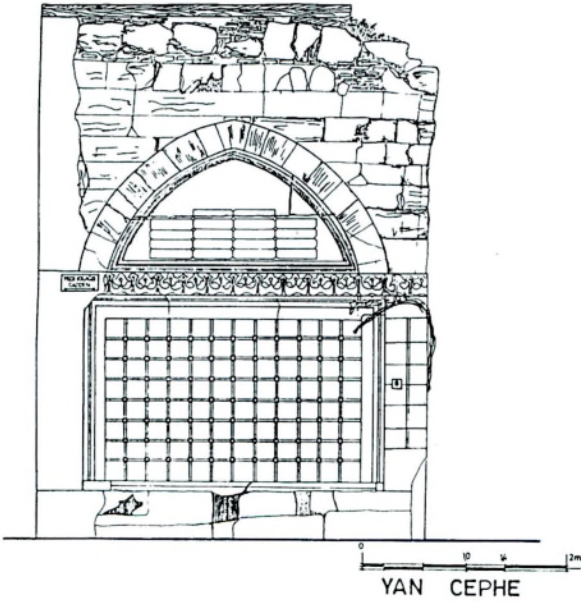
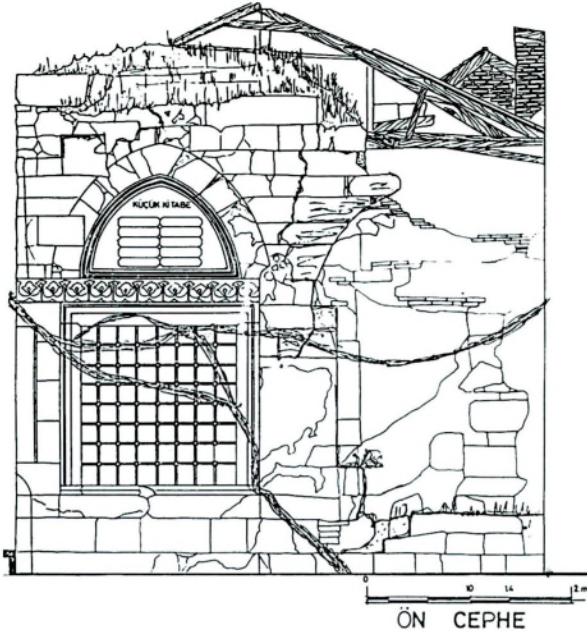
Şekil 14 — Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Hanı (Havlicular Hanı) ve Sebii.
Kaynak: Edirne Tapu Kadastro Müdürlüğü kayıtları.

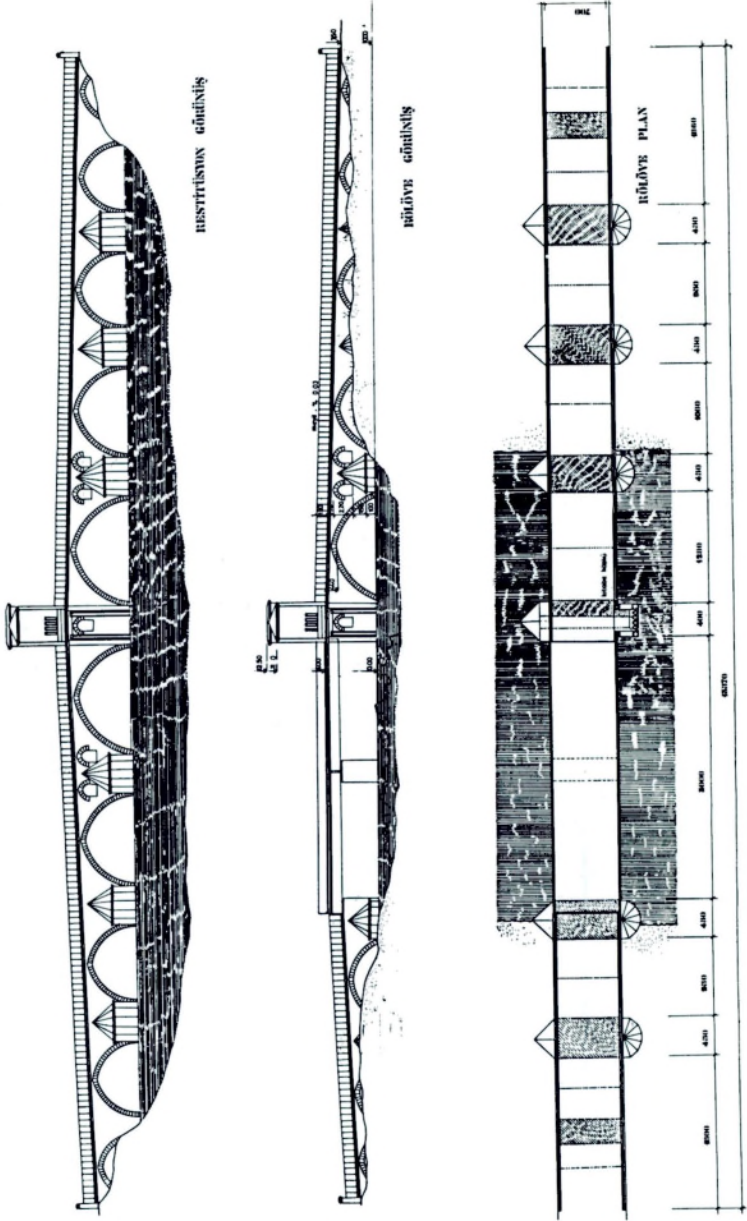
Şekil 15 — Ekmekeçioğlu Ahmet Paşa Hamamı (Havlucular Hamamı) görünüşleri.

Şekil 16 — Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Sebili planı (rölöve, 1987).

Şekil 17 — Ekmekçiöglü Ahmet Paşa Sebili görünüşleri (rölöve 1987).

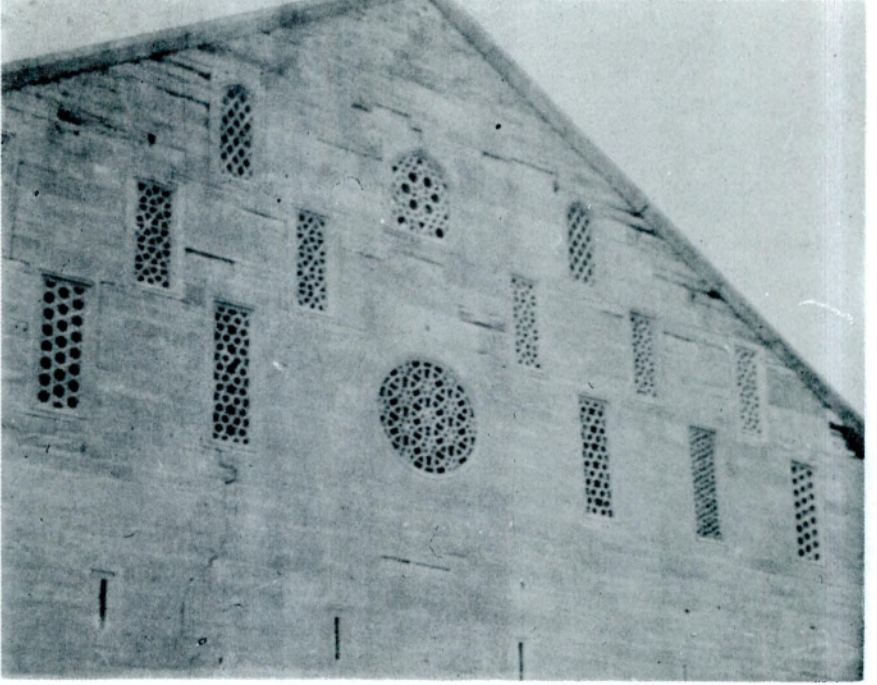

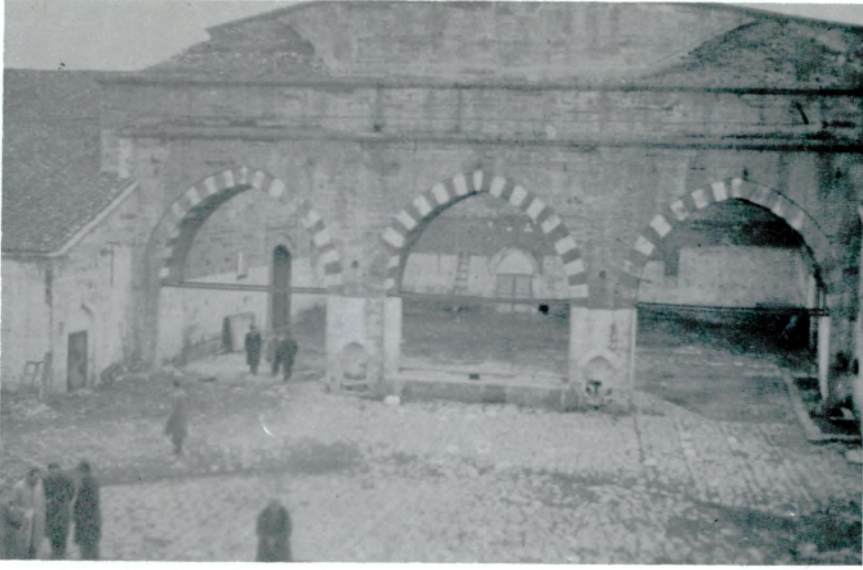
Res. 1 – Sol yan ve arka cepheler (1937).

Kaynak : Sn. Prof. Feridun Akozan fotoğraf arşivi.

Ayşe Gülçin Küçükaya

Res. 2 – Sol yan üçgen alınlıklı cephe (1937). Orijinal ajurlu pencereler ve aralarında tahrip olmuş kaplama taşları.

Res. 3 – Ekmekçiöğlü Kervansarayı (1937). Görçenliğin avlusundan görünüşü. Tuvaletlere açılması ihtimali olan kapı duvarla örülmeden önce.
Kaynak: Sn. Prof. Feridun Akozan fotoğraf arşivi.

Res. 4 – Ekmekçiöğlü Kervansarayı (1937). Giriş mekanının avludan görünüşü, muhdes kubbe yıkılmadan ahşap meşruta kaldırılmadan önceki hali.
Kaynak : Sn. Prof. Feridun Akozan fotoğraf arşivi.

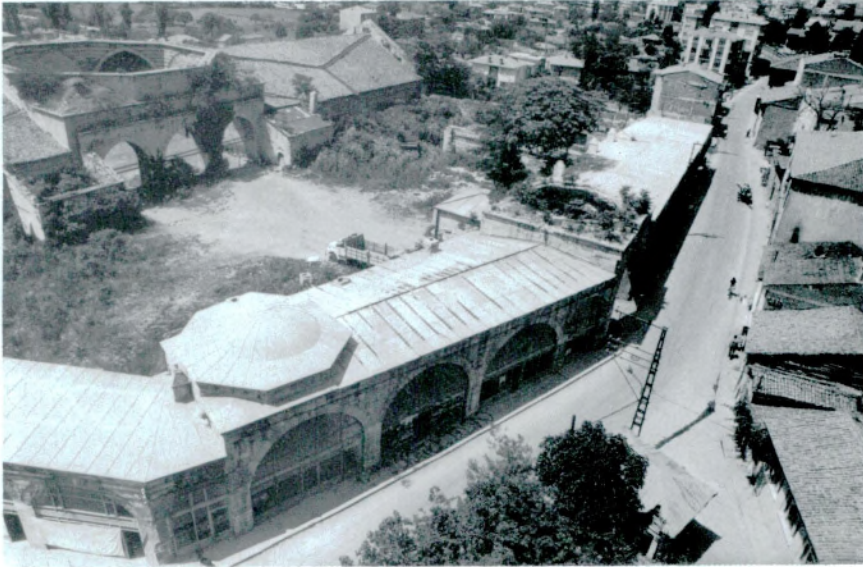
Res. 5 – Uzunkaldırım Caddesi. Dükkanları restorasyon sırasında (1975).
Kaynak : Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü fotoğraf arşivi.

Res. 6 – Eski İstanbul yolu dükkanlarının restorasyonu (1975).
Kaynak : Edirne Vakıflar Bl. Md. fotoğraf arşivi.

Res. 7 – Ayşekadın Camii minaresinden kervansarayın sol yan görünüşü. Avlu temizlenip Edirne PTT'sine kiraya verilmeden önce (1980).

Res. 8 – Ayşekadın Camii minaresinden kervansarayın sağ yan görünüşü. 1975 restorasyonu bitmiş dükkanlar kiraya verilmiş, fakat iç avlu henüz temizlenmemiştir (1980).

Ayşe Gülçin Küçükaya

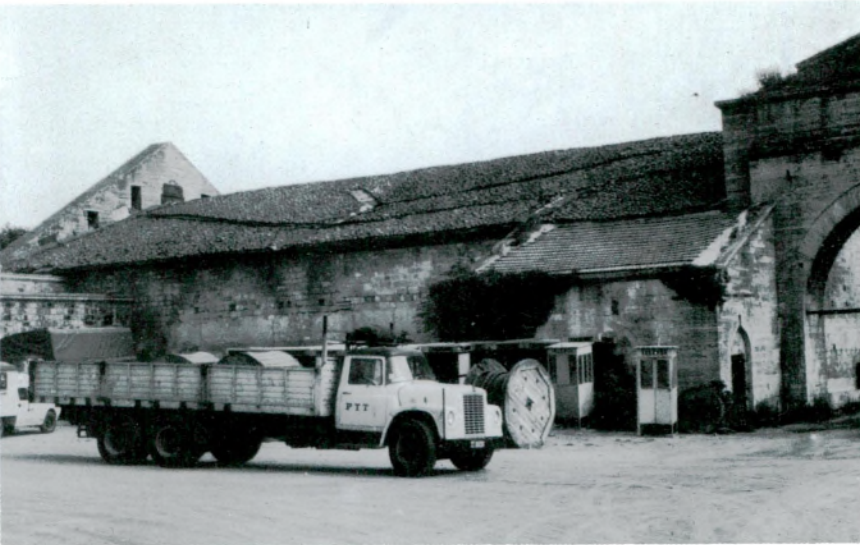
Res. 9 – Sağ yan iç cephedeki kalıntıların Ayşekadın Camii minaresinden görünüşü (1990). Edirne PTT'si burayı garaj olarak kullanmaktadır.

Res. 10 – Avlu içinden sağ yan cephedeki kalıntıların görünüşü (1986).

Res. 11 — Ayşekadın Camii minaresinden sol yan görünüş (1990). Muhdes çatı müteahhit Ali Osman Soygel tarafından 1950 senelerinde bu şekle sokulmuştur. Orijinali daha yüksek ve kurşun kaplamadır. 1950 restorasyonu sırasında üçgen alınlığın üzeri koruyucu şap ile kaplanmıştır.

Res. 12 — Avludan sol yan kapalı han kısmının görünüşü (1990). Orijinal sol yan cephenin iç görünüşü, pencerelerin bir kısmı dışarıda kalmıştır.

Ayşe Gülçin Küçükaya

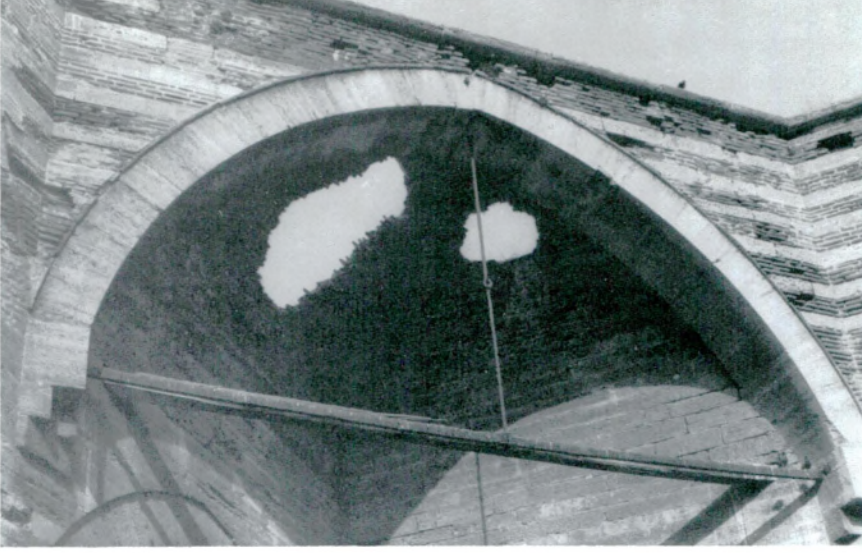
Res. 13 – Ekmekçiöglü Ahmet Paşa Kervansarayı. İstanbul Caddesi 18 no.lu dükkan
1975 restorasyonu sırasında.

Kaynak : Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü Fotoğraf Arşivi.

Res. 14 – Ekmekçiöglü Kervansarayı İstanbul Caddesi 19 no.lu dükkanın 1975 restorasyonu sırasında temizlenmiş hali.

Kaynak : Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü fotoğraf arşivi.

Res. 15 – Detay-Görçenliğin değişik devir ilavelerini gösteren bugün de tahrîb olmuş tramplarından birinin iç görünüşü (1986).

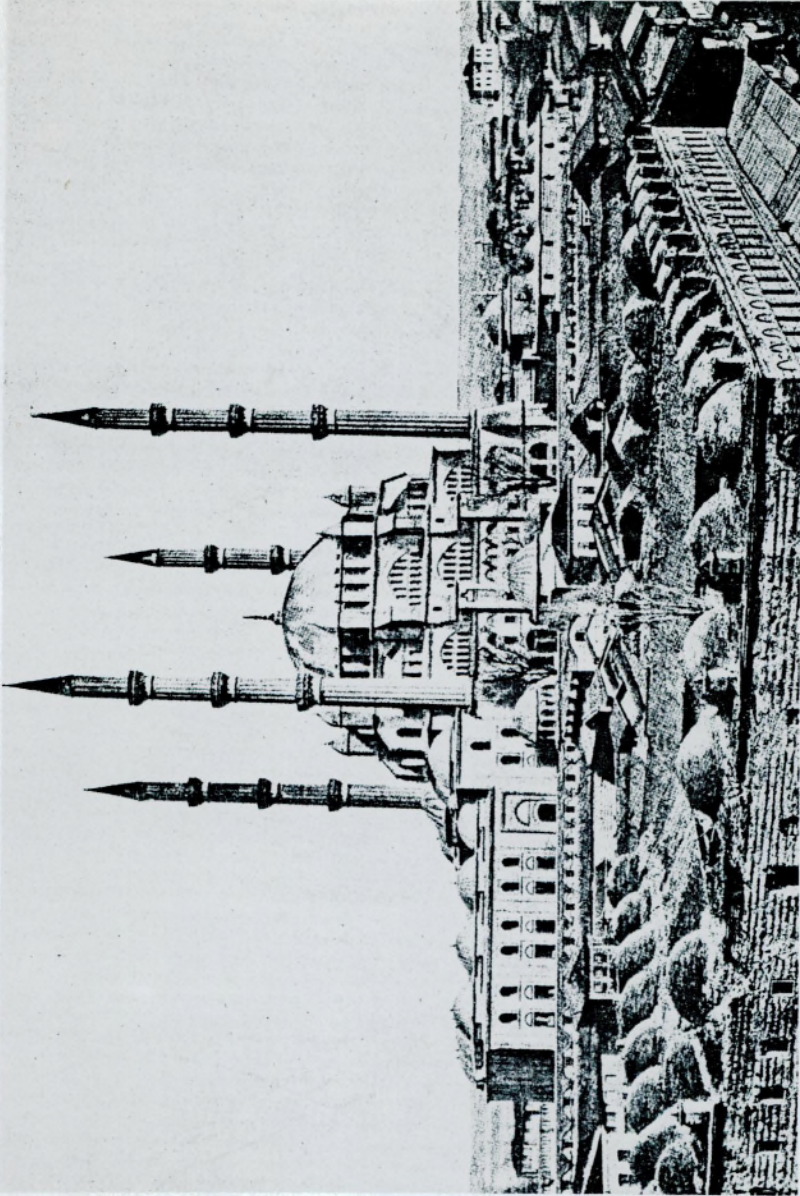
Res. 16 – Arka cephe; Görçenliğin arkaya açılan bugün kapatılmış kapısı (1990). Harmanlı Kervansarayı'nda bu kapı tuvalete açılan kapıdır. Restitüsyon yapılırken bu bilgiden istifade edilmiştir.

Res. 17 – Kapalı han kısmının iç görünüşü ocaklı seki.

Res. 18 – Kapalı han kısmında ocak (bu ocaklar İstanbul, Arasta odalarındaki ocaklara benzemektedir). (Bkz. Ocak rölövesi şekil 16).

Res. 19 — Balkapanı ve Yemişkapanı Hanlarının görünüşü ve Selimiye Camii
Kaynak : *İslam Ansiklopedisi* Cilt 4, s. 113 (1948).

Res. 20 – Eski Kıyık Caddesi, yeni yaya yoluna bakan birçok değişikliğe uğramış dükkanlar ve sebil (1986).

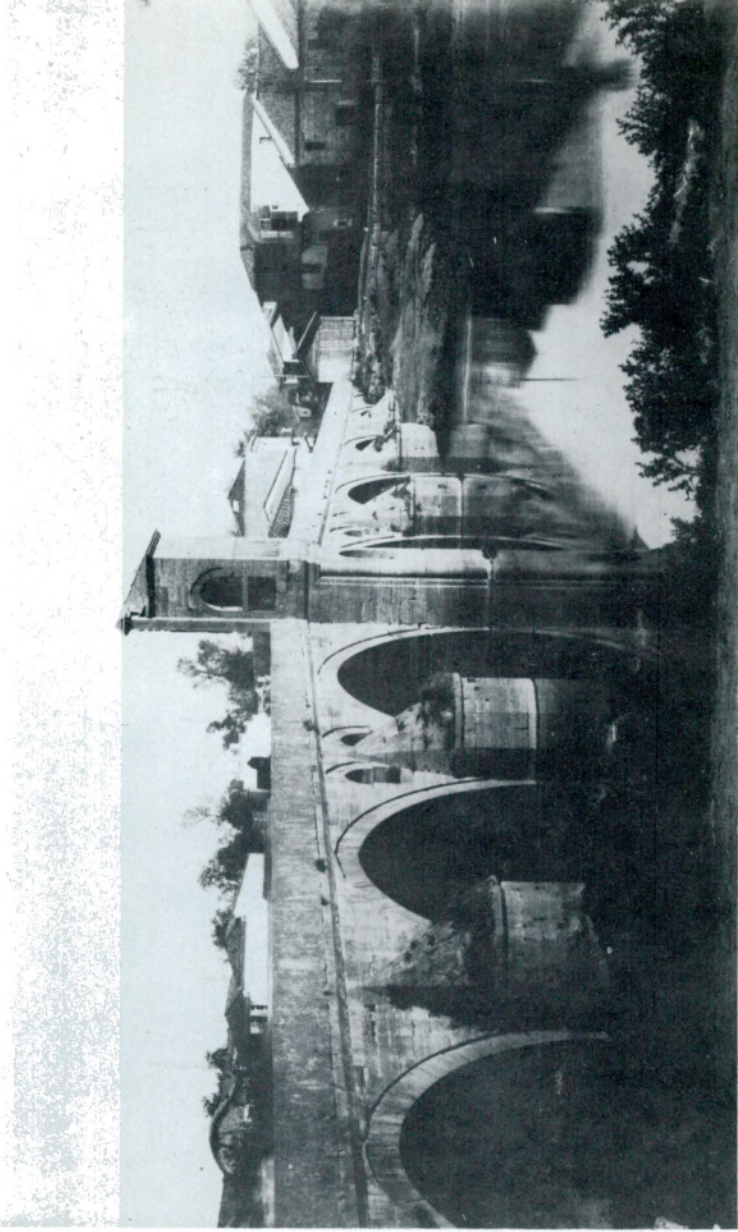
Res. 21 – Ekmekçiöğlü Ahmet Paşa Hanı'nın orijinal girişi ve yanındaki dükkanların görünüşleri (1986).

Res. 22 — Hanın ve sebilin eski görünümleri (1975).
Kaynak : Vakıflar Edirne Bl.Müd. Fotoğraf Arşivi.

Res. 23 — Ekmekçiöglü Ahmet Paşa Sebili'nin görünüşü (1986).

Res. 24 – Ekmekçiözü Ahmet Paşa Köprüsü (Tunca Köprüsü).
Kaynak : O. Aslanapa

Res. 25 — Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Kitabe Köşkü.

Res. 26 — Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Köprüsü Kitabe Köşkü.

THE OTTOMAN ARCHIVES AND THEIR IMPORTANCE FOR HISTORICAL STUDIES: WITH SPECIAL REFERENCE TO ARAB PROVINCES

M. MEHDİ İLHAN

Although the term Ottoman Archives should in fact include any archive that once fell within the boundaries of the Ottoman Empire, it only reminds us of the Başbakanlık (Primeministerial) Archives and that of Topkapı Palace in Istanbul. Furthermore the Ottoman archival material whether found in the National Archive of Cairo or in Ragusa Archive of Yugoslavia¹ are of no lesser importance than those found in Başbakanlık Archive although not as abundant².

The scholars of the Balkan states such as Albania, Bosnia, Bulgaria and Hungary have not only taken interest in the Ottoman archives in their own countries, but also in the Primeministerial Archive of Istanbul, and have studied and published many documents -especially the ones pertaining to their own countries- from these archives. Unfortunately the Turks and the Arabs have only recently started taking interest in these archives and particularly the Arab scholars in this field are very scant³.

¹ For the archives pertaining to Ottoman History that exist in the Balkans and the West see İlber Ortaylı, "Balkanlar ve Batıda Osmanlı Tarihiyle İlgili Arşivler", in *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, Mayıs 1985, İstanbul, pp. 195-199. Here I also would like to point out that Leopold von Ranke -in his work *Ottoman and Spanish Empires in the 16th and 17th centuries*, translated by W. W. Kelly, 1843 (p. 312)- was the first person to draw attention to the importance of European Archives for the study of Ottoman History. See Roderic H. Davison, "Yakın Çağ Osmanlı Tarihinin Kaynağı olarak Avrupa Arşivleri" in *Belleter* XXVIII (1964), p. 322 (translated by Mihin Eren-Osman Ersoy from the original article entitled "European Archives as a Source for Later Ottoman History," in *Report on Current Research on the Middle East*, 1958).

² For a list of archives that exist in Turkey see Neşet Çağatay, "Osmanlı Arşivlerine Dış Dünyadaki İlgisi", *Osmanlı Arşivleri...*, Mayıs 1985, pp. 175-176. Also cf. Stanford J. Shaw, "The Archives of Turkey: An Evaluation", in *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. 69, Wien 1977, pp. 91-98.

³ Cf. Halil İnalçık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi için Önemi (A. Konuşma Metni)", in *Osmanlı Arşivleri...*, Mayıs 1985, p. 35. For a list of scholars who had undertaken studies in the Primeministerial Archive of Istanbul between the years 1921-1960 and also 1990 see *Osmanlı Arşivi Bülteni I*, İstanbul 1990 pp.47-64.

There is no doubt that these archives are not only important for the Muslim countries but also for the world history. The report prepared by Unesco in 1982 makes this point very clear⁴.

My aim in this paper is not to undertake the study of all these Ottoman archives but rather to make an introduction to some of those that exist within the boundaries of Modern Turkey and to create an atmosphere where a glimpse of their importance can be caught. Infact, the Ottoman authorities themselves came to notice the importance of Ottoman archival documents only after they realised the fact that these documents were facing a danger of gradual disappearance⁵. It was then that they took serious steps towards their preservation⁶.

The first serious steps taken towards their preservation was that when the archives kept in the Palace underwent a fire in 1754, they were transferred to a depot near Mehterhane⁷.

Although there are four well known archives in Turkey, there is many archival material scattered in the museums and libraries throughout Turkey⁸. In this article, as I have already pointed out above, I will give

⁴ See H. İnalçık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi için Önemi (B. Dağıtılan ayrıntılı metin)", in *Osmanlı Arşivleri...*, Mayıs 1985, pp. 39-45.

⁵ Abdurrahman Şeref, "Evrakk-ı 'atıka ve vesâik-i tarihiyemiz", in *TOEM I* (April 1326) pp. 9-19 (in Latin script: İsmet Binark, *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, XXIX, 1, pp. 23-38); Stanford J. Shaw, "The Archives of Turkey: an evaluation" in *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. 69, Wien 1977, pp. 91-98.

⁶ For a historical background to the preservation of the Ottoman Archives throughout the history see Atilla Çetin, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", in *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 63-71. For the work done for the preservation of the archives during the Ottoman period see İsmet Binark, "Arşivlerimizin önem ve değeri ve Osmanlı döneminde arşivlerimizin ıslahı ile ilgili olarak yapılmış çalışmalar" in *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 23-28 Eylül 1985, *Tebliğler III, Türk Tarihi* cilt 1, İstanbul 1986, pp. 155-162.

⁷ A military band in the suite of a vizier in the Palace where that band lived. J. Reychman-A. Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman Turkish Diplomats*, translated by Andrew S. Ehrenkreutz, The Hague, Paris 1968, p. 25; Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", in *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, II, 7 (April 1968), p. 44.

⁸ The following can be given as examples: 1015 H. Kânunnâme of the Livâ of Bosna in Millet Library, Ali Emiri section, no. 76 (see art. "Canbazan", in *IA*); 926 H. Vakıf Register of Ayasofya in İnkılap Library, Mehmet Cevdet manuscripts, no. 0.64 (see art. "İstanbul, Türk Devri 1453-1520" in *IA*.); 879 H. Cadastral Survey of the *Sancak* of Gelibolu in Belediye Library, M. Cevdet, no. 0/79 (see art. "Süleyman Paşa (?-1357)", in *IA*). For distinguishing the archival material from the library material see Fazıl Yınal, "Arşiv malı nedir? Kütüphane malı nedir?", in *Belleten X/38* (1964), pp. 303-315.

brief information on the four archives and make references to some archival documents that may serve as examples pointing to the importance of the archives for the historians of Middle East.

The Turkish Government has taken steps towards the improvement of the archives and in May 1985 a symposium was held in Istanbul to discuss the problem and the steps to be taken from various angles. According to the speech delivered by Prof. İhsan Doğramacı, the General Director of the Turkish Universities, at this symposium that students from the Colleges of Letters and Colleges of Divinity will be selected and given a two-years Master's Degree towards training specialists for the archives⁹.

BAŞBAKANLIK (PRIMEMINISTERIAL) ARCHIVE

As soon as Koca Reşit Paşa (1800-1858) was appointed as grandvizier on 7th Şevval 1262 A.H. (28th September 1846 A.D.) he took the steps to bring together all types of documents preserved in the depots of various governmental offices¹⁰. His first initiative step was to invite Fossati, a famous Swiss architect to erect a building for the State archives on the grounds of Prime Ministerial premises. Muhsin Efendi, the Prime Ministerial Courier, was appointed as Minister to supervise over the job of transferring these documents to their new premises and arranging them in order. In this way "The Ministry of State Archives" was established. The Ministry was later changed to "The Directorate of State Archives" and was included among the branch offices of Grand Vizierate¹¹.

The name of "The State Archives" was changed in to "The Archives" with a constitutional decree dated April 1937 and numbered 3154. The title of "The Directorate of State Archives" was changed to "The General Directorate", and two posts of Assistant to the General Directorate were created. One of these assistants was also to act as "the Classification Manager" and the other was also to act as "The Abstract (*Telhis*)¹² Manager"¹³.

⁹ *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, May 1985, İstanbul, p. 15.

¹⁰ See art. "Reşid Paşa" in *IA*.

¹¹ S. Elker, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", in *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, pp. 183-184.

¹² تلخیص : i) A making a summary or abstract ii) A summary, an abstract, a condensed report, drawn up at the Porte.

¹³ S. Elker, *idem* (1952), p. 186.

Two groups of documents, the ancient documents kept at "Mehterhane" and the cadastral registers (*tapu defterleri*) kept somewhere near the Blue Mosque, were moved to the building with the Grand Vizier Reşit Paşa's undertaking. Of these documents 63,312 covering the years from 1730 to 1839 A.D. were classified and catalogued¹⁴. Thus only very few archival documents were available at the disposal of scholars to study and publish them. It appears, however, that only the official state historians (*vakanuvis*t) had made use of these documents. The other Ottoman historians whether Turkish or European did not attempt to make use of these documents. Although this fact may indicate that the archives were not actually open to the non-official historians it may also mean that they themselves did not actually take interest in the documents.

In 1908 the Ottoman Historical Society (*Tārīhi 'Osmān-i Encümeni - TOE*) was founded and a new era began in the field of Ottoman Archives. With the foundation of the Society the first steps were taken towards studying and publishing the archival documents. 'Abdurrahman Şeref, a historian and the first director of the Society, studied the conditions the archives were in as a whole and drew a picture of unrecoverable losses in an article that was published in the society's Periodical (*Tārīh-i 'Osmān-i Encümeni Mecmû'ası - TOEM*)¹⁵. A serious thought was given to the documents and quite a number of them were published in the *TOEM*. A plan was drawn for cataloguing the documents and a systematic study of the documents continued. Imre Krácson was invited from Hungary to do the job. Krácson who is considered to have been the first archivist to do a systematic classification of the Ottoman Archives, however, did not live long and left the job at its initial stage¹⁶. It was only between 1918-1921 that a systematical classification of the archives actually took place and the catalogues were made despite the First World War going on¹⁷. The first classification was done under the auspicious leadership of

¹⁴ Bernard Lewis, "The Ottoman archives: a source for European History", in *Archives* 4 (1960), pp. 226.; J. Reychman and A. Zajaczkowski, *idem* (1968), p. 25.

¹⁵ A. Şeref, *idem TOEM*, pp. 9-19 and 65-69.

¹⁶ B. Lewis, *idem* (1960), p. 228; B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands," in *Journal of Royal Asiatic Society*, October 1950, p. 140. However, L. Fekete claims that Krácson's classification was not methodical, see L. Fekete, "Türk vesikalarının neşri ve bu işin arzettiği meseleler," translated by T. Gökbilgin, *Bellekten* 20, pp. 600-616.

¹⁷ B. Lewis, *idem* (1960), p. 228.

Ali Emiri (1857-1924), and bears his name. 180,316 documents were put in chronological order and were catalogued in Arabic script.

In 1921 Ibn al-Emin Mahmud Kemal (1870-1957) started another massive work. The committee under his leadership classified and catalogued 46,467 documents, covering the period from fifteen to nineteen century A.D., under twenty-three different subjects¹⁸.

In 1929 Panço Dorev was sent from Bulgaria to work on the documents relating to Bulgaria. He studied a mass of documents adding up to seventy volumes that is to say roughly 1300 documents and copied all the parts on the nineteenth and twentieth centuries Ottoman Bulgaria. V. Snow later translated these documents and published them in 1940¹⁹.

After the First World War and the War of Independence the Ottoman Empire came to an end and a new state was founded on its ruins with a new capital. The newly founded state was very busy with applying the new reforms founded by Atatürk. The archives, being so far from Ankara -the new capital of the new state- therefore were neglected and abandoned to their own fate. Meanwhile some sagacious people seized the opportunity and responded to the Bulgarian intrigue under the pretext of buying the documents for their papermill. In 1931 the wagons at Istanbul's Sirkeci Railway Station were loaded with some 30,000 documents and started off heading for Sofia, the capital of Bulgaria. Meanwhile, a historian who is said to have been 'Abdurrahman Şeref came to notice the plot and immediately wired Ankara asking for an immediate stop to the transaction. However, according to the report published by a Turkish daily newspaper "*Son Posta*" on 4 June 1931, Ibrahim B. (Ibrahim Hakki Konyali) discovered the transaction to Bulgaria, and informed Muallim Cevdet who was then able to recover some documents from street kids and had them sent to Ankara for examination together with a report to bring the transaction to a halt. It is unfortunate that they failed in their initiative to stop the transaction before the documents left Sirkeci station in Istanbul, despite all their efforts. It is equally unfortunate that Ibrahim Hakki Bey's offer to buy them for a higher price was turned down. By the time an order was issued for halting the wagons, some of them had already reached Bulgaria. These documents are still

¹⁸ *Ibid* p. 223; Mithat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955, pp. 68ff.

¹⁹ J. Reyman and A. Zajaczkowski, *idem* (1968), p. 26.

kept in the archives of Sofia. This scandal and the loss of some documents, however, awakened the Turkish authorities to the importance of the documents and thus paved the way to paying closer attention to the question of Ottoman Archives²⁰. The problems were analysed and the experts were appointed to begin the work of sorting and cataloguing the documents in the archives in 1932. A committee, that followed Ibn-al-Emin's method, under the leadership of Mu'allim Cevdet (1883-1936) sorted out and catalogued 184,256 documents under sixteen different subject headings after a hard work of five solid years.

Prof. Lajos Fekete²¹ was invited from Budapest in 1937 to work in Başbakanlık Arhiv of Istanbul. Fekete carried out a very hard work in the archives for a period of one year. A new method was developed for sorting and cataloguing documents²². The documents were put under three different groups:

- i) *Divan-ı Humayun* (The Imperial Chancery of State),
- ii) *Bab-ı Asafi* (The Central Office of the Imperial Court),
- iii) *Muhtelif ve Mutenevvi'* (Various other kinds).

An index of place and personal names was decided to be made for these groups of documents. Further the documents of *Hatt-ı Humayun* (Imperial Decrees), *Irade* (Imperial Rescripts) and *Vakıf* were catalogued separately²³.

²⁰ P. Wittek, "Les Archives des Turqui," in *Byzantion*, XIII, Bruxelles 1938, pp. 691-699; (For the Bulgarian incident and how far the archives developed during the Modern Turkish Regime see pp. 693-699); It appear that P. Wittek was an eye witness of the Bulgarian incident, see S.J. Shaw, "The Archives of Turkey: An Evaluation," in *WZKDM* 69, Wien 1977, p. 91; S.J. Shaw, "In Memorium: Professor Paul Wittek, 1894-1978", in *International Journal of Middle East Studies*, 10 (1979), p.139; B. Lewis, *idem* (1960), p. 228. Turgut Işıksal, "Arşivlerimizin durumu ve problemleri", *Türk Kültürü*, vol. X, no.119 (1972), p.1203; Osman Ergin, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kitapları*, İstanbul 1937, pp.38-39; "Son Posta", newspaper, İstanbul 4 June 1931, pp.1 and 6 (see the appendix for the facsimile of "Son Posta". I would like to thank Mustafa Mavideniz, a student of mine, who brought this newspaper to my attention and was kind enough to bring me a copy of it).

²¹ For the biography and bibliography of L. Fekete see G. Bayerle, "Lajos Fekete 1891-1969," in *Archivum Ottomanicum* I, 1969, pp. 303-316.

²² L. Fekete, *Arşiv Meseleleri*, translated from Hungarian by Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1939; L. Fekete, "Über Archivaber und Archiweser in der Turkei", in *Act. Or. Hung.* III (1953), Budapest, pp. 179-206; B. Lewis, "Başvekalet Arşivi", in *EİZ*.

²³ B. Lewis, *idem* (1960), p. 223.

Unfortunately the documents recorded and given numbers in Fekete's Catalogue were scattered among other documents sometime around 1980. Fekete's Catalogue, therefore, no longer has a use. The oldest document recorded in this catalogue is a copy of a *vakfiye* dated 716 A.H. (1219 A.D.). This document is about a piece of land given to Şeyh Sinan and his children by Pir Hasan who was one of the nobles in Karahisar-ı Şarki, a province under Uzun Hasan's rule at the time.

The Principle of Provenance which was put forward by Fekete in 1937 was still in use in the Başbakanlık Archive until 1970s. According to this system the register books (i.e. Cadastral Registers=*Tapu Tahrir Defterleri*) and the documents were separated from each other and were classified chronologically under the names of offices they were issued from. Each of these groups, provinces and the countries the Ottoman Empire ruled or corresponded with were given a code number²⁴.

The Kepeci Catalogue, which is of great importance, was prepared by a committee headed by Kamil Kepeci, an archivist of Başbakanlık Archive. It mostly includes the *defters* (registers) issued by the offices of Treasury²⁵.

It is estimated that in the Başbakanlık Archive there are about one hundred million documents pertaining to more than thirty different countries. About 15 % of these documents have been sorted out and catalogued. The cataloguing is still going on²⁶. The documents catalogued can be classified under four headings in accordance with the state offices and chronology:

- i) The Imperial Chancery of State documents (*Divan-ı Humayun vesikaları*).
- ii) The documents issued from the Central Office of the Imperial Government comprising the office of the Grand Vizier, of the Ministry of

²⁴ For instance the code number for Bulgaria is 04, for Tunis 07, for Syria 12 and for Iraq 13. See L. Fekete, *Arşivin Ön Vazifeleri*, Ankara 1937, pp. 7-11.

²⁵ For other *defters* covered by this catalogue see, M. sertoglu, *Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955, pp. 72ff.

²⁶ For the latest development in the cataloguing and the preservation of the documents in Başbakanlık Archive see Necati Aktaş, "Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin Bugünkü Durumu," in *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 73-84. For a list of catalogues and *defters* open to research see *Osmanlı Arşivi Bülteni I*, İstanbul 1990, pp.65-72.

Foreign Affairs, and of the Council of State etc. (*Bab-ı Asafî or Bab-ı 'Alî vesikaları*)²⁷.

iii) The Ministry of Finance documents (*Bab-ı Defteri vesikaları*).

iv) Various other documents (*Diğer mütenevvi vesikalar*).

The documents that fall under this classification are also sorted out within themselves "evrak" (that is papers, letters, one or two page documents etc.) and "defter" (registers, account-books, note-books etc.). Neither our time nor space would permit us to cite and examine these "evraks" and "defters" of the groups mentioned above. However, I will later, in this paper, make reference to the "Tapu Tahrir" (Cadastral) and *Muhimme defters* which fall under the first group and point out wherever necessary their importance for the study of Arab countries.

The registers kept by the office of "Amedci"²⁸, the "Ahkam" registers and the Church registers (*Kilise Defterleri*) that fall under the first group, the "Buyuruldi" (an order, mandate, decree) registers and the "İrade" (اراده = A written sovereign expression of will, a sovereign command in writing)²⁹ that fall under the second group, the registers of the *sipahis* and the *silahdars* (the regular Ottoman life-guards of the Jannissary period), the *ji-zye* registers (*Cizye Muḥasebesi Kâlemi defterleri*) and various custom-houses' registers that fall under the third group are not only important for the study of Ottoman History, but also for the study of the History of Arab provinces³⁰.

²⁷ On various offices of the Ottoman Empire see H. İnalçık, art. "Reis-ul-Küttab", in *IA*.

²⁸ For this term see the article "Amedci," in *IA*.

²⁹ These *irades* are of two kinds: i) متعلق اولان اراده: A sovereign command appended to a submission made by the minister; a sovereign command taken. ii) بیاض اوزرنده اراده: A sovereign command on white paper, issued *propriu motu*; a sovereign command received, a command *propriu motu*. see J.W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Istanbul 1978.

³⁰ For the classification and offices of the documents in the Başbakanlık Archive see M. Sertoğlu, *Mühteva Bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955; Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, Istanbul 1979; Necati Aktaş - İsmet Binark, *El-Arşiv al-'Osmani: fihris şâmil li-vesâ'ik el-devle el-'Osmâniye el-mahfuza bi-dâr el-vesâ'ik el-îlâbi'a li-ri'âse el-vüzera' bi-İstanbul* (*Ottoman Archives: Başbakanlık Arşivi-Istanbul*), Tercüme: Salih Sadawi Salih; İşraf ve Taḫdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, Amman 1986.

THE ARCHIVES OF TOPKAPI PALACE MUSEUM

The second important archive in Istanbul is that of Topkapı Palace Museum. The Ottoman documents in the Topkapı Palace Museum were preserved very well until the year 1914. However, these documents were later neglected and left to rot in one of the basements of the Place due to the repairing and restoration that took place in the Imperial Court³¹. These Ottoman documents were moved to a corner of the new library of the Palace in 1935 with the endeavour of Halil Ethem Eldem who was General Director of the museums and libraries in Istanbul.

The Archives of Topkapı Palace Museum also benefitted from the experience of Lajos Fekete who was invited to Turkey to carry out cataloguing and classifying work in the Başbakanlık Archive; therefore, ten employees from the Başbakanlık Archive were temporarily appointed to work in the Archives of Topkapı Palace Museum. The same system of cataloguing continued after Lajos Fekete returned to his country³². The subject matter and the dates of documents were worked out and then recorded on cards in alphabetical order. Then each document and its card was given a number. Thus Tahsin Öz following the method developed by Lajos Fekete, started preparing a catalogue of Topkapı Place Musuem Archive for publication. Two volumes of this catalogue were published; the first in 1938 and the second in 1940³³.

This system of cataloguing in Topkapı Palace Musuem Archive did not last long and shortly after the publication of the second volume, it stopped. The arrangement order and the classification of the archive

³¹ For the preservation and cataloguing of the documents in the Topkapı Palace Musuem Archive see Ülkü Altındağ, "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi", in *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 117-120. Ülkü Altındağ since 1967 has been undertaking the continuance of the cataloguing work for the "Ottoman Palace Archive" that stated in 1957. Two fascicules of this cataloguing have already been published: Ismail Hakkı Uzunçarlışı -İbrahim Kemal Baybura- Ülkü Altındağ, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kataloğu, Fermanlar, I* Fasikül, Ankara 1985; *idem, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi kataloğu, Hükümler-Beratlar, II*. Fasikül Ankara 1988.

³² Tahsin Öz, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu*, vol. 1, Istanbul 1938, pp. II-III.

³³ Tahsin Öz, *Kılavuz*, vols. I and II. Tahsin Öz has also published an important catalogue entitled "Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fatihi Sinan Paşa Arşivi," in *Bellelen X* (1946), pp. 171-193. The oldest document recorded in this catalogue is dated 914 A.H. (1508 A.D.). It is on the endowment of a bath in Antioch for Haremeyn-i Şerifeyn. Documents relating to Aleppo (p. 185), Egypt (pp. 187-188), Damascus (pp. 189-190) and Tripoli of Lebanon (p. 190) can also be found in this catalogue.

changed and Tahsin Öz's catalogue lost its importance³⁴. However, with the help of the archivists in Topkapı Palace Musuem Archive it is possible to trace the documents found in this catalogue.

When we skim through Tahsin Öz's catalogue, we can find many documents that relate to the Arab provinces. The dates of such documents vary between 16th and 19th centuries. The correspondances between the Porte and the emirs of some Arab princes are among these documents³⁵.

Iskender Hoci Bey borrowed some 189 documents from Topkapı Palace Musuem Archive and took them to Athens. These documents, however, were bought from his inheritors and returned to the depots of the Archives in 1956³⁶.

The types of documents that are kept in Topkapı Palace Musuem Archive vary greatly. Some of the most important ones are the letters and greetings sent to the sultans by the rulers of various countries such as France, Austria (Nemçe), Venecia, and important personalities and people such as Emir al-Hac and the Muslims of Spain, petitions sent to the Porte by the *sancak-begs* and various officials, reports on the battles and preparations for wars³⁷, also documents such as *hatt-i hümayuns*, *berats*, *hükms*, *temlîknâmes*, intelligence reports etc³⁸. The following lines will not only clarify these points, but will also serve as examples for some others not mentioned above.

We find in the Archives of Topkapı Palace Musuem documents relating to countries on which no outstanding work of Ottoman historiographers exist. Ethiopia (Abysinia) is a good example of such countries; an *arıza* (letter) on its conquest³⁹, a letter addressed to Mehmed IV by its sovereign⁴⁰, a decree bidding İbrahim Paşa to set out immediately as its

³⁴ Semavi Eyice, art. "İstanbul (Tarihi Eserler)," in *IA*.

³⁵ See B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands," in *JRAS*, October 1950, p. 142; Nigar Anafarta, "Topkapı Sarayı Arşiv Dairesi," in *Hayat Tarih Mecmuası*, II, 11 (1965) pp. 60-64; I. H. Uzunçarşılı, "Bibliografya: Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu, 1. Fasikül A-B", in *Bellefen* III/9 (1939).

³⁶ Semavi Eyice, art. "İstanbul (Tarihi Eserler)," in *IA*.

³⁷ See M. M. İlhan "Diyarbakır Fatihî ve Beylerbeyi bıyıklı Mehmed Paşa," in *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır 1981, pp. 144-147 and 150-151.

³⁸ M. T. Gökbilgin, art. "Süleyman I," in *IA*.

³⁹ TSA N.E. 3462, dated XVth century.

⁴⁰ TSA N.E. 11979, dated 1060 A.H. (1650 A.D.).

*beg*⁴¹ and a military map of its land⁴² are the documents worth mentioning and no doubt will shed light on some aspects of the history of that country under the Ottoman rule.

The documents on the social and private lives of the sultans are also abundant in the Archives of Topkapı Palace Museum. An Imperial rescript showing the amount of money spent by Mehmed III on his favourite concubines (*gözdeleri*)⁴³, a four month register of expenses (Şa'ban - Zu'l-ka'da 1010 A.H./January - April 1602 A.D.) kept by Osman Ağa⁴⁴ are quite valuable sources on the social life of Mehmed III and his extravagance. The letters sent to Sultan Süleyman, the Great, by his wife Hürrem Sultan while he was away on his campaigns⁴⁵ are glamorous and contain vary valuable information on his private life apart from indicating the influence of Hürrem Sultan on him.

The foundations laid by various sultans in various cities of the Ottoman Empire have also been recorded and preserved in the Topkapı Palace Museum Archives. The four foundations established in Mekka and Medina by Suleyman, the Great, are good examples of such foundations. For the maintenance of these four foundations and of many others, Süleyman, the Great, laid *vakfs* as *mülks* in various places⁴⁶.

The activities of crown princes can also be followed almost in full through the documents of Topkapı Palace Museum Archives. The decrees regarding the confirmment of the *sancağ* of Amasya and some *hâsses* on the Crown Prince Korkud⁴⁷, and the correspondances in Arabic between Bayezid II and Sultan AL-Guri of Memluks regarding the matter of Korkud's visit to Cairo, which Bayezid mistook it for an escape and a refuge, have

⁴¹ TSA N.E. 5614, dated 1060 A.H. (1650 A.D.).

⁴² TSA N.E. 9415, dated XVIIIth century; See A. Baldacci, art. "Habeş Eyaleti" in *IA*.

⁴³ TSA E. 7045a.

⁴⁴ TSA E. 4771.

⁴⁵ TSA Nos. 5926 (written while on Mohaç campaign in 1526 A.D.); 6036 (written while on İraqeyn campaign in 1535 A.D.); 5038 (written while on Avlonya campaign in 1537 A.D.); 11480 (written while on Iranian campaign in 1548-1549 A.D.); and 5038 (written while spending winter in Aleppo in 1553-1554 A.D.).

⁴⁶ TSA No. 7816; see M. T. Gökbilgin, art. "Hürrem Sultan," in *IA*. For a survey of documents relating to Mecca and Ka'ba in particular in Başbakanlık Archive see N. Göyünç, "Some documents concerning the Ka'ba in the 16th century", *Studies in the History of Arabia*, vol 1, part 2, Riyadh 1979, pp. 177-181.

⁴⁷ TSA e. 9689.

all been preserved in Topkapı Palace Museum Archives⁴⁸ and are valuable sources for shedding light on the reign of Bayezid I and the diplomatic relations between the Ottomans and the Mamluks.

It is clear that the documents in the Topkapı Palace Museum Archive vary considerably in kind and cover almost all the provinces that once fell under the Ottoman rule.

THE "KUYUD-I KADIME" ARCHIVE
IN ANKARA TAPU KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
(THE GENERAL DIRECTORATE OF DEEDS AND CADASTERS)

There are quite a lot of cadastral registers, *ruzmançe*⁴⁹ and *mustahfazat*⁵⁰ *defters* as well as some other documents of the Ottoman period in this archive. These registers and documents were brought from Istanbul and some other cities to Ankara and used as a reference for land disputes whenever the occasion arose. The cadastral registers that cannot be traced in the Başbakanlık Archive of Istanbul may be found in this archive. The scholarly works on the registers and the documents in this archive have remained limited⁵¹ due to the non-availability of photocopying and micro-filming facilities as well as the unpopularity of this archive as opposed to the popularity of Başbakanlık Archive in Istanbul. However, as the tendency towards the publication of the cadastral registers increased, I and a number of scholars such as N. Göyünç, B. Lewis and R. Yınanç started taking interest in this archive⁵².

There is a catalogue in Ottoman script for the archive. However, the information in this catalogue is very limited and does not go beyond mere names of *sancağs* or the *livās* the registers belong to and their types.

⁴⁸ TSA file 6684; E 5464, cf. Feridun Bey, *Münşeat I*, pp. 356ff.; TSA E. 5587, 6577, 7143, 6419, 9690, 4744, 6534, 6315, 7644, 7661; see M. T. Gökbilgin, art. "Korkut," in *IA*.

⁴⁹ روزنامه : a rough day-book of current financial transactions.

⁵⁰ مستحفظات : reserve registers.

⁵¹ B. Lewis, *idem* (1950), p. 145.

⁵² See *infra* pp. 431 and 433-435.

THE ARCHIVES OF
THE GENERAL DIRECTORATE OF ENDOWMENTS
(VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)

The *vakıf* registers and documents that were recorded in various offices throughout the Ottoman Empire were moved to the Ministry of Imperial Endowments (*Evkaf-ı Humayun Nezareti*) after it was founded in 1826. Later these *vakıf* registers and documents as well as the ones recorded by the Ministry were moved from Istanbul to the General Directorate of Endowments shortly it was founded in Ankara in 1936.

The *vakfiyes* stored in this archive cover four periods: The Pre-Ottoman Period (410-699 A.H./1019-1299 A.D.); The Ottoman Period (699-1336 A.H./1299-1920 A.D.); The first years of the Turkish Republic Period (1336-1342 A.H./1920-1926 A.D.); The period of civil law and 1967 Legislation number 903 (1926-1967 A.D.)⁵³.

In the Archives of the General Directorate of Endowments there are more than 2,000 *vakıf* registers, 27,000 *vakfiyes* and about a quarter of a million of other types of documents. These documents are further divided into groups within themselves and most of them are of great importance for the study of Ottoman History, particularly the *vakfiye defterleri* on the *vakıfs* of *Harameyn al-Şerifeyn* namely Mecca and Medina, which are abundant, may bring to light the history of these two holy cities regardless to where the *vakıf* property may be.

The best example for the sub-groups is the 2,335 *vakıf* registers in which the information on the *vakfiyes* and *vakıf* documents are recorded and they are classified in to twenty-three different types.

The most important types are as follows:

i) *Vakfiye Defterleri*: The *Vakfiye Defterleri* in which various *vakfiyes* are recorded.

ii) *Hazine Defterleri*: The Treasury *Defterleri* that were kept before 1300/1882, containing details of the identity of *vakıfs*.

iii) *Esas Defterleri*: The Basic *Defterleri* that were kept after 1300/1882 to record the details on the identity of *vakıfs*.

⁵³ İbrahim Ateş, "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü ve Bugünü," in *2ci Vakıf Haftası*, 3-9 December 1984, Ankara 1985.

iv) *Fihrist Defterleri*: The Index *Defters* that were kept after 1300/1882 to record the appointments and dismissals.

v) *Fermān Tafsilleri Defterleri*: The *Defters* that give details on the Sultan's *fermāns*.

vi) *Ahkām Defterleri*: The *Defters* in which the Sultan's *fermans* and ordinances regarding the *vakıfs* were recorded.

The oldest document which is dated Evasıt-ı Receb 440/24 December 1048 in the Archives of the General Directorate of Endowments is a *vakfiye* of a *zaviye* built by Tugrul Beg, the Selçukid Sultan from 429 to 455 A.H./1037-1063 A.D., in the village of Pulurbahal (Yeğen Paşa) of the *nahiye* of Pasin (the ancient Phasiana) for Seyyid Şerif Halil Divani, a descendant of Imam Muhammed Bakiri, who was one of the notables of Kirman and one of the eminents of Uz Bey⁵⁴.

A systematic and serious work is being carried out in the Archives of General Directorate of Endowments. By October 1984 10,353 documents were transliterated into modern Turkish, 25,013 *vakıf* names with auxiliary information were catalogued in cooperation with forty two cities, a card index of 17,902 *vakfiyes* were made, and 1,139 *defters* were microfilmed. The archivists extend their help to the scholars beside carrying out the tasks cited above⁵⁵.

Many *vakfiyes* of the places that were once under the Ottoman domain but now fall under the provinces of Arab countries or Balkan states can be found in this archive.

TAPU TAHRİR DEFTERS:

Many cadastral surveys were made in the Arab provinces as well as the provinces of modern Turkey during the Ottoman rule, and thousands of letters and decrees were sent to the local rulers and the chiefs of the

⁵⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları, İstanbul 1973, pp. 175-178.

⁵⁵ İbrahim Ateş, "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü ve Bugünü," *2ci Vakıf Haftası*, 3-9 December 1984, Ankara 1985.

tribe of these provinces⁵⁶. These documents are the most important sources for the study of social, economic and demographic history of the Muslim countries⁵⁷. These documents will not only throw light on the history of the Muslim countries during the Ottoman period but also the period prior to the Ottoman rule as well as the socio-economic policy that the Ottomans followed in this part of the world. The registers of the Ottoman cadastral surveys, mostly carried out in the sixteenth century, were to record the names of householders and anything that was a source of revenue. Naturally they are of great importance for the financial and demographic aspects of Ottoman history and therefore need to be studied and published as soon as possible⁵⁸. The first attempt was made by E. Krammer and A. Velics who studied the registers pertaining to Hungary that were found in the European archives⁵⁹. L. Fekete published only few registers pertaining to the Balkans, namely 1550 registers of Hatvan, 1570 registers of Esztergon, and the 16th century registers of Vac⁶⁰. The first attempt in Turkey was made by Halil İnalçık who edited and published the oldest cadastral register pertaining to the provinces of Albania⁶¹. After this, many register were chosen as a source for study towards the degree

⁵⁶ For a brief outline on the importance of the Ottoman Archives for the Arab countries see Mustafa Bilge, "Osmanlı Arşivlerinin Arap Ülkeleri Tarihi Bakımından Önemi," in *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 189-193.

⁵⁷ Prof. Nejat Göyünç has outlined the importance of the documents in the Ottoman Archives very beautifully in his article "Osmanlı Araştırmalarında Arşivlerin Yeri," and has pointed out the eminent scholars who have taken interest in this field. See *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, May 1985, pp. 53-60. For the importance of the archival material for the linguists and philologists also see N. Göyünç, "Türk Kültür Tarihi bakımından arşivlerimizin önemi," in *Bellelen XXXVII* (1973), pp. 307-319.

⁵⁸ Prof. Salih Özbaran has stressed the importance of Ottoman documents by making reference to some of the documents related to the *Beylerbeyliks* of Yemen and Lahsa in his paper entitled "The importance of the Turkish Archives for the History of Arabia in the Sixteenth Century (with particular reference to the Beylerbeyliks of the Yemen and Lahsa)", in *Studies in the History of Arabia*, vol. 1 part 2, Riyadh University Press 1979, pp. 105-112. In this article Özbaran particularly stresses the importance of *mühimme* and *ru'us defters* and points out that in contrast to the *mühimme* registers the *ru'us* registers contain material of an administrative nature and information about appointments, honours, rewards and the like (*ibid* p. 107).

⁵⁹ Antal Velics, *Magyarorszagi torok kinestari defterek* (Turkish Treasury Registers of Hungary), 2 vols. Budapest 1886, 1890.

⁶⁰ L. Fekete, *A Hatvani Szandzsak 1550, Evi Adoosszeirasa*, (Jaszbereny, Jasz Museum, 1967); L. Fekete, *Az Estergomi Szandzsak 1570, Evi Adoosszeirasa* (Budapest, 1943); L.Fekete, *A Torok vac egy XVI. Szazadi Osszeiras Alapjan* (Budapest, 1942).

⁶¹ H. İnalçık, *Hicri 835 tarihli Defter-i Sancak-ı Arnavid*, Ankara 1954.

of Ph.D. and many were published. Although I do not have exact figures, it is my guess that about thirty or more registers have been studied towards Ph.D. degrees or publication and most of them pertain to the provinces of Balkan states. The registers that have been published on the provinces that fall within the boundaries of present day Turkey or Arab countries that is Muslim countries as a whole are only a few. Nejat Göyünç, who did his post-doctorate on the registers pertaining to the sancak of Mardin and published it in 1969⁶², methodologically opened a doorway to a series of studies that were undertaken on the registers pertaining to the Arab lands. M. Adnan Bakhit unlike Göyünç did not only study but also analysed and drew conclusions from the registers pertaining to the province of Damascus and presented to the School of Oriental and African Studies, London, towards his Ph.D. degree in 1972 and had it published in 1982⁶³. Later two students following Göyünç's method worked on the registers pertaining to Iraq; one on the province of Musul was presented to the University of Istanbul in 1975⁶⁴ and the other on the province of Bağdad was presented to the University of Ankara in 1983⁶⁵.

Meanwhile some European and American scholars came to notice the importance of these cadastral registers and approached them from different angles. A joint work done by Amnon Cohen and Bernard Lewis on Palestine brought to light almost every aspect of social and economic situation of the area in the sixteenth century as it was reflected in the registers studied⁶⁶. Hutteroth with Abdulfettah who published their work on Palestine, Transjordan and Southern Syria a year before that of Cohen-Lewis approached the registers from a geographers point of view and produced excellent histo-geographical maps of the provinces in question⁶⁷.

⁶² Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.

⁶³ Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982.

⁶⁴ Nilüfer Abdulhakim, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ph. D. Thesis, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Osmanlı Müesseseleri tarihi Kürsüsü, İstanbul 1974.

⁶⁵ Sadık İbrahim, *XVI. Yüzyılda Bağdad Eyaletinin İdari, Demografik, Kültürel ve Ekonomik durumu*, Ph. D. Thesis, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Anabilim Dalı, Ankara 1983.

⁶⁶ Amnon Cohen and Bernard Lewis, *Population and Revenue in the towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978.

⁶⁷ Wolf-Diether Hutteroth and Abdulfettah Kamal, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen Geographische Arbeiten, Erlangen 1977.

Apart from studying on the 1518 Ottoman cadastral register of Āmid towards Ph.D. in Manchester, I studied and hand copied -while teaching at Ankara University- the cadastral registers pertaining to the *sancaks* of Ruha (Urfa), Trablusşam, Basra and Kerkuk and found that the registers of each sancak needed to be studied from different angle apart from the rich material within these cadastral registers available for the sociologists, economist, archeologist, geographers and demographers let alone the historians. A group of registers belonging to a *sancak*, particularly the first register carried out in the *sancak*, bears the characteristics that are peculiar to that *sancağ* and could not be found in any other. This is due to the legislation laid down by the rulers prior to the Ottoman conquest as well as social and economic conditions of the inhabitants and their customs and religion. For instance in the *ḵānunnāme* for Doğok it is clearly stated that this register (pertaining to the *livā* of Dağok) dates back to the time of Uzun Hasan (Padişāh)⁶⁸ as recorded in the *Kadi's* register and approached by the eminent of the province⁶⁹ as well as an occasional reference within the register is made to the *shari'a* laws of Kara Ulus (The Black Sheep)⁷⁰. Another example is the 1519 *ḵanunnāmes* pertaining to Tripoli make allusions to the *ḵanunnāmes* of Memlukid sultan Kansu al-Guri Ka'it Bay⁷¹. J. H. Kramers has also pointed out that the *iltizam* system of Egypt and the method of collecting taxes which existed during the Memlukid period as founded by Kayıtbay (Kayıtbay *Nizamnamesi*) was expressed in the *Ḵānunnāme-i Mısır* of Sultan Suleyman, the Legislator⁷². Whatever the approach or whoever the appraiser may be, all the contributions in this field no doubt will throw light on the history of Ottoman Empire or rather Islamic World to say it accurately. Once these registers are studied and published, the outlines of the Ottoman rule in the provinces of Muslim countries can be drawn; the population of the settled and unsettled, the

⁶⁸ Ö. L. Barkan's work ("Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar" in *Tarih Vesikaları Dergisi*, No. 2, İstanbul 1941) does not include this *kanunname*.

⁶⁹ Tapu Defteri 111, fol. 1a.

⁷⁰ TD 111, fol. 78b and 81a "be destur-i Kara Ulus," no doubt refers to the Karakoyunlus who held this region in their hands from 813 A.H. (1410 A.D.) to 872 (1467-8) when it passed into the hands of Akkoyunlus.

⁷¹ His full name was Kansuh Al-Malik al-Aşraf Sayf al-Din min Baybardi al-Gevri (1440-1516). See Başbakanlık Arhive, *Tapu Defteri* 68, p. 5. Also cf. B. Lewis, "Studies in Ottoman archives," in *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 16(1954), p. 471 n2.

⁷² See J. H. Kramers, art. "Mısır," in *IA*.

villages and the towns can be worked out; the economic situation and social interaction of ethnic groups as well as the local terms and phrases used by them would be established. The names of householders recorded in these registers which are considered by some to be the least important can be used for compiling the dictionaries of personal names as well as for working out the percentage of ethnic groups⁷³ and the elite class. The names of towns, villages, derelicts and *vakıf* holdings may be used for discovering archeological sites or historical routes⁷⁴.

A full list of tribes whether Arab or Turkish can be drawn up and their activities can be worked out. The names of the householders of every single tribe existing within a province were recorded down in the registers of that province, and in places like Katif, where the authorities could not get hold of the members of the tribes, recorded down the names of the tribes they belonged to and estimated their number⁷⁵. In the *müşellem defter*s, the gypsies were recorded for military purposes⁷⁶.

There are 1072 volumes of cadastral registers in the Başbakanlık Archive. These registers cover most of the Ottoman provinces. Although the list given by B. Lewis of the Cadastral Registers preserved in Başbakanlık Archive pertaining to the Arab provinces is not complete, it gives a pretty

⁷³ See M. M. İlhan, "Some Notes on the Personal and Place Names Used in the *sancak* of Amid during the First Half of the Sixteenth Century", in *Belleten* LIX/209 (1990).

⁷⁴ For the importance of the cadastral registers see L. Fekete, 'Türk Vergi Tahrirleri', translated by S. Karatay, *Belleten* XI (1947), pp. 299-328. There are some documents that give names of *menzils* (resting places on a certain route during a journey) such as Topkapı Palace Museum Archive (TSA) D 6441 gives the *menzils* between Bagdad and Diyarbekr via Musul. These *menzils* are as follows: Ak Şeri'a, Şeyh Cemil, İmam Karşısı, Tercil Boğazi, Aşık ve Maşuk, Tikrit, Kızıl Han, Acı Su, Toprak Kal'a, Karga Çayı, Kayara (?), 'Ali Hammami, Musul, Han İsmail (kurb-i Acı Su), Gök Köprü, Ak Boğa, Cedel Hani (?), Demur Kapu, Çerahi, Arpalu Depesi, Nusaybin, Kara Dere, Rişmili, Şeyh Zoli, Cehud Sekkari, Gök Su, Kara Köprü, Diyarbekr (A facsimile of this document is given at the end).

⁷⁵ BA., TD. 282. I am grateful to Prof Salih Özbaran for sending me this *defter* at my address in King Suad University in 1985, and to Dr. A. Al-Humaidan for pointing out that some of these tribes still exist. In the same *defter*, it is also indicated that the number of the householders for the tribes of Beni Nasır, Ali Muharis, Beni Sa'd, Zeymare and Derdukiyye in the province of Basra have only been recorded down as an estimate due to the fact that they are usufruct of 'Ulayân Oğlu (see infra p. 444) by force (TD. 282, p. 196). Furthermore there are twenty-two other tribes that were recorded down on pp. 206-207 of the same *defter* without any indication of their number of household due to the fact that they were in revolt most probably as followers of 'Ulayân Oğlu.

⁷⁶ See TD. 299 (dated 963 A.H.); M.T. Gökbilgin, art. "Çingeneler", in *IA*.

good idea about their number⁷⁷. Kuyud-i Kadime Archive of Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü in Ankara with regard to cadastral registers is almost as rich as Başbakanlık Archive. The list given below on the registers pertaining to the Arab provinces in Kuyud-i Kadime Archive of Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü might give us an idea about the number of Ottoman cadastral registers that are stored in this archive as a whole. When we compare this list of Ottoman cadastral registers that exist in the Başbakanlık Arhive⁷⁸, we can have a pretty good picture of the rich material available on the social and economic history of the Arab countries.

A HAND LIST OF CADASTRAL REGISTERS PRESERVED IN
KUYUD-I KADIME ARCHIVE OF TAPU KADASTRO UMUM
MÜDÜRLÜĞÜ

Date	Number	Type	Sancak
1005 (1596-1597)	185	Mufassal	'Aclun
...	269	Icmal	'Aclun
...	352	Icmal	'Aclun
985 (1577)	102	Mufassal	Bagdad
...	209	Icmal	Bagdad
...	270	Icmal	Bagdad
1098 (1687)	540	Vakıf	Bagdad
...	582	Vakıf	Bagdad
998 (1590)	94	Mufassal	Basra
...	287	Icmal	Basra
1001 (1592-1593)	189	Mufassal	Cebeliye
1083 (1672)	121	---	Cezair
1080 (1669)	180	---	Cezair
...	351	---	Dakoka
943 (1536-1537)	69	Mufassal & Icmal	Erbil
...	192	Mufassal	Gazze
...	337	Icmal	Gazze
943 (1536-1537)	3	Mufassal	Halep

⁷⁷ B. Lewis, *idem* (1950), pp. 149-154.

⁷⁸ A comparison with Lewis' (see above) and Lowry's ("The Ottoman Liva Kanunnâmes contained in the Defter-i Hakani," in *Osmanlı Araştırmaları II*, Istanbul 1981, pp. 56-74) lists was made before these lists were drawn. The information available compelled me to draw the list for TKUM alphabetically while that of BA chronologically.

Date	Number	Type	Sancak
992 (1584)	36	Mufassal	Halep
...	39	Mufassal	Halep
992 (1584)	556	Vakıf	Halep
...	300	Icmal	Halep
...	344	Icmal	Halep
1005 (1596-1597)	37	Mufassal (Yörükân)	Halep
1003 (1594-1595)	92	Mufassal	Hama
...	273	Icmal	Hama
...	179	Mufassal	Humus
...	286	Icmal	Humus
990 (1582)	59	Mufassal	İskenderiye
...	342	Icmal	İskenderiye
...	285	Icmal	Kerkuk
955 (1548)	111	Mufassal	Kerkuk
970 (1562-1563)	112	Mufassal	Kudus
...	283	Icmal	Kudus
1005 (1596-1597)	178	Mufassal	Kudus
1001 (1592-1593)	181	Mufassal	Laccun
...	301	Mufassal	Ma'arra
...	323	Icmal	Ma'arra
983 (1575)	120	Mufassal	Musul
...	282	Icmal	Musul
1005 (1596-1597)	100	Mufassal	Nablus
...	320	Icmal	Nablus
1005 (1596-1597)	546	Vakıf	Nablus
955 (1548)	72	Mufassal	Safed
...	302	Icmal	Safed
...	312	Icmal	Safed
1005 (1596-1597)	195	Mufassal	Şam
...	99	Mufassal	Şam
...	177	Mufassal	Şam
...	319	Icmal	Şam
1005 (1596-1597)	581	Vakıf	Şam
954 (1547)	203	Mufassal	Trablusşam
954 (1547)	586	Vakıf	Trablusşam
...	306	Icmal	Trablusşam
...	374	Mufassal	Trablusşam

Date	Number	Type	Sancak
980 (1572-1573)	551	Vakıf	Trablusşam
1003 (1594-1595)	84	Mufassal	Trablusşam
1044 (1634-1635)	573	Vakıf	Trablusşam
981 (1573-1574)	193	Mufassal	'Uzeyr
...	280	Icmal	'Uzeyr

A PRELIMINARY LIST OF CADASTRAL REGISTERS IN
BAŞBAKANLIK ARCHIVE

(The *sancaks* with *kanunnâmes* are indicated with an asteric)

Date	Number	Type	Sancak
924 (1518)	64	Mufassal, timar	Sincar
925 (1519)	68	Mufassal, timar, vakıf	Trablusşam* and its nahiyes*
926 (1520)	93	Mufassal, timar, vakıf	Halep and its nahiyes*
931 (1524-1525)	125	Icmal	Halep
932 (1525-1526)	127	Vakıf	Şam
932 (1525-1526)	131	Icmal, timar, vakıf	Gazze
932 (1525-1526)	132	Icmal, timar, vakıf	Safed and its nahiyes
934 (1527-1528)	146	Mufassal	Halep
932-38 (1527-32)	169	Timar	Şam and its nahiyes Beyrut, Sayda, Ba'albek and Havran.
943 (1536-1537)	181	Mufassal, timar, vakıf	Azaz* or Ekrad
945 (1538-1539)	192	Mufassal	Merc-i beni Amir, Nablus, Kakun, 'Aclun, Gur, Şam, Benikinane, Beni'atike, Benicehim.
946 (1539-1540)	195	Mufassal, vakıf	Musul*
950 (1543)	228	Mufassal	'Uzeyir*, Cebel-i Hinzır
951 (1544)	233	Vakıf	Humus, Hama.
940-53 (1533-46)	245	Askeriye	Bagdad
954 (1547)	253	Icmal, timar	Trablusşam

Date	Number	Type	Sancak
955 (1548)	258	Mufassal, timar,	Nablus*
955 (1548)	263	Mufassal, timar, vakıf	Şam*, and fifteen nahiyes*
955 (1548)	265	Mufassal, timar, vakıf	Gazze
955 (1548)	266	...	'Aclun, Akdağ
957 (1550)	271	Icmal, timar	Haleb
958 (1551)	275	Mufassal	Şam
959 (1552)	279	Icmal	Haleb and its nahiyes and tribes
959 (1552)	280	Timar	Haleb and its nahiyes
959 (1552)	281	Mufassal, timar, vakıf	Humus*
959 (1552)	282	Mufassal	Basra*, Katif*, Korna*, Zekiyye*
961 (1554)	289	Mufassal, timar	Kudus, Halilurrahman
963 (1556)	295	Icmal, timar	Nablus, Gazze
963-64 (1556-57)	296	Icmal	Nablus
963 (1556)	300	Mufassal, timar, vakıf	Safed* and its nahiyes
964 (1557)	304	Mufassal, timar, vakıf	Gazze*
965 (1557-1558)	308	Mufassal, timar, vakıf	Musul
965 (1557-1558)	312	Vakıf, emlak	Safed, Nablus, Gazze, Ramle
966 (1558-1559)	313	Ruznamce, timar	Şam, Haleb, Bagdad, Basra, Lahsa
970 (1562-1563)	336	Vakıf, emlak	Hama
970 (1562-1563)	340	Vakıf, emlak	Humus, Hama and their nahiyes
970 (1562-1563)	342	Mufassal, vakıf	Kudus
970 (1562-1563)	344	Mufassal, timar, vakıf	Hama
970 (1562-1563)	346	Timar	Kudus, Halilurrahman and their nahiyes
No date (Suleyman, the Legislator period 1520-1566)	372	Mufassal, timar, vakıf	Trablusşam*

Date	Number	Type	Sancak
Suleyman II	380	Icmal, timar	Trablusşam and its fortresses
No date	383	Vakıf	Şam
Suleyman II	386	Mufassal, vakıf	Nehr-i Şerif* of Bagdad, a list of the vakıfs in the mausoleums of 'Ali and Hüseyin, Hille, Kazimiye, 'Azamiye, 'Abdulkadir Geylani, Selman-ı Farisi
Suleyman II	391	Timar	The nahiyes of Haleb, the Turkish tribes of Haleb and Liva-i Ekrad, the Imperial hasses in Ma'ara, Hama, Seyzer and Humus.
Suleyman II	393	Mufassal, vakıf	Şam
Suleyman II	396	Timar	Ma'arra
Suleyman II	397	Mufassal, timar, vakıf	The nahiyes of Haleb and its Turkomans
Suleyman II	401	Mufassal, timar, vakıf	The nahiyes of Şam and the Turkoman and Arab tribes; Ba'albek, Beyrut, Sidon and their nahiyes
Suleyman II	417	Icmal, timar	Humus
Suleyman II	418	Mufassal, timar, vakıf	Hama, and Turkoman and Beyati tribes
Suleyman II	421	Icmal, timar, vakıf	Trablusşam
Suleyman II	422	Icmal, timar	Haleb and its nahiyes and tribes
Suleyman II	423	Icmal, timar	Şam and its nahiyes and tribes
Suleyman II	427	Mufassal, vakıf	Kudus, Safed
Suleyman II	430	Mufassal, vakıf	Şam, Havran and their nahiyes
Suleyman II	454	Mufassal, timar, vakıf	Haleb* and its nahiyes and Turkoman tribes
Suleyman II	474	Mufassal, timar, vakıf	Şam*, and eighteen nahiyes
977 (1569-1570)	491	Mufassal, timar	Havran, Palmira and Turco- man tribes

Date	Number	Type	Sancak
978 (1570-1571)	493	Mufassal, timar, vakıf	Haleb and Turcoman tribes, twenty two nahiyes*
978 (1570-1571)	502	Mufassal, timar, vakıf	Humus*
978 (1570-1571)	506	Mufassal	Ekrad ('Azaz)
979 (1571-1572)	512	Mufassal, timar	Cebele* and its tribes
979 (1571-1572)	513	Mufassal, timar	Trablusşam*
980 (1572-1573)	519	Vakıf	Hama and environs
980 (1572-1573)	520	Icmal, timar	Hama
980 (1572-1573)	522	Vakıf	Gazze, Kudüs, Safed, Nablus, 'Aclun
980 (1572-1573)	524	Timar	Selmiye and 'Ala nahiyes of Haleb, Ma'ara
981 (1573-1574)	528	Timar	Sincar and its nahiyes
981 (1573-1574)	530	Mufassal	Haleb*, 'Uzeyir*
982 (1574-1575)	534	Icmal, timar	Basra*
Selim II (1566-74)	543	Mufassal, timar	Şam (vol. 2) and its fourteen nahiyes
Selim II	544	Icmal, timar	Haleb and its nahiyes and Turcoman tribes
Selim II	545	Icmal, timar	Haleb, Ma'ara
Selim II	548	Icmal, timar, vakıf	Trablusşam
Selim II	559	Mufassal, timar vakıf	Safed and its nahiyes Tebnin, Beni Beşare, Sukayf, 'Akka, Taberiye, Canin
Selim II	564	Mufassal, timar, vakıf	Haleb and its nahiyes Hama*, Ba'rin, Seyzer
990 (1582)	602	Mufassal, vakıf	Şam, Sayda, Kudus, Halilurrahman, Gazze, Ramle, Safed, Nablus
992 (1584)	610	Mufassal, timar, vakıf	Haleb* and its Turcoman tribes
993 (1585)	617	Timar	'Uzeyir, Derbisak, Bakras, Ar-suz, Balis, Bab
994 (1585)	621	Ruznamçe	Şam and its treasury
994 (1586)	623	Mufassal	Bagdad, Hille

Date	Number	Type	Sancak
1002 (1593-1594)	642	Ruznamçe	Mısır and its treasury
Murad III (1574-95)	656	Mufassal, vakıf	Şam, Safed, Trablus
Murad III	660	Mufassal, vakıf	Musul*, Tikrit
Murad III	667	Icmal, Mufassal	Rakka and its nahiyeh Belih, Kapulubük, Cafer
1005 (1596-1597)	686	Mufassal, vakıf, timar	Safed*
1008 (1599-1600)	690	Adliye	Bagdad, Haleb
1019 (1610-1611)	710	Military (timar holders)	Haleb, Şam
1025 (1616)	726	Muhasebe	Mısır
1027 (1618)	734	Ruznamçe	Mısır Treasury
1035 (1625-1626)	746	Military (timar holders)	Bagdad
1042 (1632-33)	757	Military, Adliye	Cezair
1048 (1638-1639)	767	Ruznamçe	Trablusşam
1051 (1641-1642)	773	Timar	Haleb Turcomans
1065 (1655)	786	Military, timar	Haleb, 'Uzeyir
1082 (1671-1672)	802	Mufassal, vakıf	Medine
1098 (1687)	818	Timar	Musul
1100 (1688-89) and 1106 (1694-95)	831	Has, Mukata'a	Rakka
1103 (1691-1692)	834	Mukata'a	Haleb
1103 (1691-1692)	835	Dahiliye	Rakka Bozulus Turcomans
1110 (1698-1699)	859	Mukata'a	Haremeyn (Mekke & Medine)
1222 (1807)	950	Icmal	Şam, Kudus, Nablus, Gazza, Laccun
1289 (1872)	962	Icmal	Şam (nahiyeh)
1291 (1874)	963	Vakıf	Haleb, 'Uzeyir
1300 (1883)	964	Vakıf	Şam
932 (1525-1526)	969	Mufassal, vakıf	'Uzeyir
No date	970	Mufassal, timar	Aclun* and its nahiyeh
No date	991	Icmal, timar	Rakka, Beni Rabi'a, Sincar
932 (1525-1526)	998	Vakıf	Sincar*, Musul*, Şam, Haleb, Hama, Humus, Trablus
No date	1015	Mufassal, vakıf, timar	Gazze, Ramle, Kudus
No date	1017	Mufassal, vakıf	Trablusşam

Date	Number	Type	Sancak
No date	1022	Mukata'a	Basra
No date	1023	Mufassal	Uzeyir*
No date	1025	Mukata'a timar	Safed
No date	1026	Vakıf	Humus
No date	1028	Vakıf	Bagdad, Hille, Rumahiye, Cevazer, Mendilcin, Kerkuk
No date	1034	Icmal, timar	Şam, Havran, Safed
No date	1038	Mufassal, timar	Safed
No date	1039	Icmal, timar	Safed
No date	1040	Mufassal, timar	Haleb and its Turcoman tribes, and fourteen other nahiyes
No date	1045	Mufassal	Rakka
No date	1049	Mufassal	Bagdad
No date	1052	Mufassal	Hama
No date	1053	Mufassal, timar, vakıf	Telbaşar, Nehr'il-cevaz
No date	1068	Icmal, timar	Hama
Murad III	1073	...	Bagdad, Rumahiye ⁷⁹

These cadastral registers are written in *siyāḳāt*, an undotted Arabic script with many symbols and cyphers. In order to decypher these symbols and cyphers one does not only need to be expert in Ottoman Turkish, but also in Arabic and Persian and even in the local language and terms of the area that one undertakes the study of. This means that the study of the registers lets say pertaining to a province in Syria may require a deep knowledge of Syriac as well as the local traditions of that province beside Ottoman Turkish, Arabic and Persian. This in most cases would prove impossible. Therefore, the problem can only be solved by a comparative work; a cooperation between the specialists of various branches and of countries. Furthermore, a historian studying cadastral surveys need to know the geographic and topographic structure of the areas the registers pertain to ⁸⁰.

⁷⁹ I am grateful to Tahir Aydoğmuş of TKUM for sending the information contained in this list to my address in Riyadh.

⁸⁰ For details on the cadastral registers see art. "Daftar-i Khakani," in *EI2*, and also L. Fekete, "Türk vergi tahrirleri," in *Bellelen* XI (1947), pp. 299-328 (translated from Hungarian by S. Karatay).

MÜHİMME DEFTERS

The *Mühimme defters* which are about 263 volumes arranged in chronological order and mostly have been catalogued cover the years 961 (1554) to 1300 (1883)⁸¹. Of course there are cessations within this period. But on the other hand there are some *defters* which lay on the shelves or in boxes that have not been touched to catalogue. Of these *Muhimme defters* there is one important volume in the Archives of Topkapı Palace Museum. This volume, which covers few years from the year 951 (1544) and is one of the four *Muhimme defters* that were kept during the reign of Süleyman II, the Legislator includes quite a lot of decrees that pertain to the Arab countries⁸².

The study and publication of these unquestionably important archival documents would require a lot of effort and time. The script of these documents does not only vary from document to document or rather from decree to decree, but it has changed from century to century⁸³.

These *Mühimme defters* vary in pages and the number of decrees they include. Among *Mühimme defters* that I have studied, Number 3 is 570 pages comprising 1665 decrees between the years 966-968 A.N. (1558-1561 A.D.) and Number 4 is 210 pages comprising 2220 decrees between 20th Rabi'ul-Evvel 967 (20th December 1559) and 5th Sa'ban 968 (21st April 1561). Sometimes we find a single subject matter to be 80 % in majority in one *defter*. For instance the *Mühimme defters* Numbers 1 and 4 mostly include the decrees issued for granting *timars* and *ze'amets* and appointments to various offices and *sancaks*⁸⁴. The decrees recorded in these *defters* provide us information on the political activities of various personalities⁸⁵, the administrative terms, civil and military offices⁸⁶ and forces as

⁸¹ S. Özbaran, "A Review of Portuguese and Turkish sources for the Ottomans in Arabia and the Indian Ocean in the 16th century," in *Bellesten*, XLIX/193, (1985), p.74.

⁸² U. Heyd, *Ottoman documents on Palestine, 1552-1615; a study of Firman according to the Mühimme Defteri*, Oxford 1960, pp. 3-4; For details on the *Muhimme defters* see G. Elezovic, *Iz Carigradskih Turških Arhiva Mühimme Defteri*, Belgrad 1951; also cf. art. "Mühimme Defteri", in *EI2*.

⁸³ For the publication of the Ottoman documents and the problems faced see Lajos Fekete, "Turk vesikalarının neşri ve bu işin arzettiği meseleler", in *Bellesten* V (1941), pp. 607-616 (translated by Tayyib Gökbilgin. The original article was published in *Korosi Csoma Archivum*, 1939).

⁸⁴ Cf. M. Münir Aktepe, "Mehmed Paşa, Tiryaki (1680-1751)", in *IA*.

⁸⁵ Celal Atasoy, art. "Hasan Paşa, Al-Sayyid (1679-1748)", in *IA*; M. T. Gökbilgin, art. "Köprülüler", in *IA*.

⁸⁶ I.H. Uzunçarşılı, art. "Akıncı", in *IA*; "Levend", in *IA*; "Kuloğlu", in *IA*.

well as their sizes⁸⁷ and mobilisation⁸⁸, social set up and disturbances and the measures taken for the preservation of social order⁸⁹, the distribution of crops, lifestocks and any other provisions required for subsistence as well as rise and fall in their prices⁹⁰; in brief anything that might come into our mind regarding social and economic conditions in a state⁹¹.

There are some decrees in these *defters* that are addressed to the *begs*, *beglerbegs* and *kadıs* throughout the Empire to take measures and precautions against a mischief that might have happened only in one province⁹².

⁸⁷ BA., *Mühimme Defteri* vol. 2, 119, p. 44, dated 24 Ramazan 980 (28 January 1573). This decree gives the numbers of *tüfenkendaz* available in the castles (*kaf'a*) of Anadolu and Rumeli provinces.

⁸⁸ See the appendix, the *mühimme* decrees relating to the revolt in Basra.

⁸⁹ See art. "Çingeneler," in *IA*; art. "İstanbul, 1520'den Cumhuriyete kadar," in *IA*.

⁹⁰ For instance for crops and any other type of food products reserved and sent to İstanbul see *Kānunname-i Sultani*, ed. H. Inalcık and R. Anhegger, Ankara 1956; *Mühimme Defters* nos. 42 and 73; and for the prices of crops and food products see Ö. L. Barkan, "İstanbul İhtisab Kanun-namesi," in *Tarih Vesikaları*, vol. II, 1942; Cf. M. C. Şehabeddin, art. "İstanbul, Türk Devri 1453-1520," in *IA*.

⁹¹ It is not possible to study and analyse every decree in these *Mühimme defters*. However, the summaries of a few here and the transliteration and translation of few others in the appendix might serve the purpose of understanding what has been said and will be said:

a) A decree issued on 11th Şevval 966 (17 July 1559) and sent to the *Beglerbeg* of Diyarbekir bids him to take necessary measures against some of the local *begs* and their men who have joined in committing fouls and also to capture Prince Bayezid (son of Suleyman), (see M.T. Gokbilgin, art. "Süleyman I," in *IA*); (MD vol. 3, no. 22 p. 7).

b) A decree issued on 11th Şevval 966 (17 July 1559) and sent to the *Beg* of Siverek bids him to bring to justice those who kill others claiming that they have had a conversation with their wives or daughters (MD 3, 120, 50).

c) A decree issued on 18th Zi'l-Hicce 972 (16 June 1564) and sent to the *Beglerbeg* of Diyarbekir bids him to send sheep ready for slaughter together with their owners and *defters* to İstanbul because of the shortage of meat in İstanbul (MD 6, 1410, 642).

d) A decree dated 11th Ramazan 973 (1 April 1566) and sent to the *Beglerbeg* of Diyarbekir inform him that the forces, grain, wheat, iron, wire, tin and some other things that were sent to Basra has been brought to the attention of the Porte and bids him that he should do his best to comply with the orders (MD 5, 1371, 503).

e) A decree dated 10th Rabi'ul-Ewel 967 (10 December 1559) and addressed to the *Beglerbeg* of Bagdad and its *defterdar* gives them permission to coin Muhammedi and Lari *akçes* in order to keep in demand the merchandises of tradesmen and safeguard the mint in Bagdad (MD 3, 616, 220).

⁹² Although the example following this statement clarifies this point, the summaries of the *mühimme* decrees given below can also serve as a variety to the point made.

a) A decree dated 7th Muharrem 973 (4 August 1565) and sent to the *Beglerbeg* of Diyarbekir:

For instance a decree addressed to the *Beg* and the *kādīs* of the *livās* of Kayseri Province bids them to take measures against those *subāşıs*, *sipāhis*, *voyvodās*, *nāibs* and eminent persons who seize the daughters of others and wed to whomever they wish, force others to divorce their wives, and violate the rights of others by hiring perjurers. It is also pointed out in this decree that the petitions on any subject matter should not be sent to the Porte without bearing a date. The copies of this decree were sent to the *beglerbegs* of eight provinces (*vilāyets*), two of which fall within the present day Syria and to the *begs* and *kādīs* of the *livās* that fell within their jurisdiction. A close study of this document and the documents similar to this will give us an administrative division within the Empire for a particular period⁹³.

These *Mühimme defters* are also very rich with the decrees pertaining to the Arab countries on every aspect. Sometimes we find a group of decrees giving us information on a series of events that had occurred in an

"It is reported that the Kurds of Sululu tribe of the *sancak* of Kerkil which is near Cezire-i 'Omeriye are killing some of the people of Cezire and robbing some others. (I command) that you prevent this and report the situation after a thorough investigation" (MD 5, 36, 13).

b) A decree dated the beginning of Rabi'ul'l-Evvel 973 (29 September 1565) and sent to the *Beylerbeg* of Aleppo:

"Two men named Uğurlu and Çelebi who are from the *kaza* of Yeniel and are accused of murder have escaped. If these two men come to the province of Aleppo (I command that) you catch them and hand them over to the men of the Beg of Zu'l-kadir". (Copies of this letter have also been sent to the *Beglerbegs* of Diyarbekr and of Rum) (MD 5, 274, 119).

c) A decree dated 3 Rabi'u'l-Evvel 973 (28 September 1565) and sent to the *Beglerbeg* of Diyarbekr and *Kādī* of Amid:

"While Huseyin, the *Beglerbeg* of Van, has sent a letter (and reported) that about one thousand Christians have gathered three days and planned intriguing, whereas the people coming from that part (to the Capital) have claimed the contrary. (Therefore, I command that) you investigate the situation and report to me who is right and who is wrong". (MD 5, 286, 123).

d) A decree dated 18 Cemāziye'l-Ulā 973 (11 December 1565) and sent to the *Beglerbeg* of Diyarbekr and the *Kādī* of Si'ird:

"It is reported that an inhabitant of Si'ird named Hācī İsmā'īl has gathered around him a good deal of scoundrels and started a non-stop sedition and instigation. (I, therefore, command that) you shall catch them and bring them to the court of justice, and imprison them if found guilty and report to me the situation." (MD 5, 629, 246).

⁹³ MD 6, 1165, 536, dated 16 Şevval 972 (17 May 1565); see the appendix; on this matter also cf. U. Heyd, "The *Mühimme defteri* (Register of Decrees): a major source for the study of Ottoman administration," in 24 *Int. Cong. Or.* (1957) pp. 389-391.

area. An example of this type is a series of rebellions of the tribes in the province of Basra and Jezair, the Qurna region where the Euphrates and the Tigris flow together. There are about one hundred decrees pertaining to the series of rebellions that took place in the 1560s. In these documents we can find a pretty good description of the rebellions and the mobilisation of the forces and provisions in the province of Bagdad as well as adjoining provinces towards the suppression of rebels. Prof. Salih Özbaran talks of a collection, called The Coleccao de S. Lourenca, that consists of six volumes containing copies of various letters in the Arquivo Nacional de Torre do Tombo in Portugal. According to Prof. Özbaran there can be found a letter of Ibn 'Ulayyan an Arab chieftain from Jezair, in which he was appealing to the Portuguese at Hormuz for aid against the Ottomans⁹⁴. Although no date is given for this letter, I believe it is closely related to the rebellions I have mentioned above. Abbas Al-Azzawi, quoting *Tuhfetu'l-Kibâr fi Esfâr al-Bihâr*, gives a few pages of information on the rebellions that took place in 1567⁹⁵. There is also a little information on this subject in *Kunhu'l-Ahbâr*⁹⁶. It is clear, therefore, that the information on this subject of rebellions is very little in the works of historiographers and need to be elaborated with the decrees in the *Mühimme defters*(*). Therefore, the decrees in the *Mühimme defters* would be in great demand to clarify the nature of the subject, that is the activities of both the tribes and the Ottoman forces. These series of rebellions in the same region repeated themselves later at the end of the sixteenth century and the beginning of the seventeenth century and the decrees on this series are also abundant in the *Mühimme defters*⁹⁷.

There are quite a number of rebellions that took place in some other provinces in the sixteenth and seventeenth centuries: a tribal rebellion led

⁹⁴ Salih Özbaran, "A Review of Portuguese and Turkish Sources for the Ottomans in Arabia and the Indian Ocean in the 16th Century," in *Belleten*, XLIX, no. 198, (April 1985), p. 71.

⁹⁵ Abbas Al-'Azzawi, *Tarikh al-Iraq beyn al-Ihtilaleyn*, vol. 4, Baghdad 1949, pp. 106-109.

⁹⁶ See 'Ali, *Kunh al-Akhbar*, Üniversite Kütüphanesi Mss., No. T 5959, Istanbul, fol. 433; Cf. M. Tayyib Gökbilgin, art. "Mehmed Paşa, Sokullu," in *IA*.

*. I am hoping to carry out a work based on the *Mühimme* decrees pertaining to the rebellions of 1560s.

⁹⁷ Dr. A. Al-Humaidan of King Saud University included a group of these decrees in his forthcoming book.

by Imam Mutahhar in Yemen in 1560s and carried way into 1570s⁹⁸; a durzi-rebellion of 2000 armed men led by Ma^cn-oğlu and Şihab-oğlu in Syria in 985 (1577)⁹⁹; a tribal rebellion led by Huseyin al-^cAbbas in the province of Aleppo and Damascus in 1695¹⁰⁰. There are about forty decrees on the tribal rebellion of Yemen in the *Muhimme defter* Number 7 alone¹⁰¹, which cover some of the events of the year 976 (1569) plus the fact that there are quite a lot of decrees on this and other revolts scattered in various *Muhimme defters*. In other words these decrees of *Mühimme defters* are quite sufficient in number to serve as a basis for a study that might be undertaken on one or some of these rebellions as well as extracting information on the Ottoman forces in the provinces, the governors and commanders of the time, the provisions and the stocks available in the provinces.

Many examples of this type can be extracted out of the *Muhimme defters* or any other collection of the archives mentioned above¹⁰². The studies that have relied on the use of archives vary considerably in type and size¹⁰³ and the number of scholars relying on the archives increases every day.

I would do injustice to the rich material existing in the archives and to the purpose of this paper if I try to draw a conclusion from what

⁹⁸ See M. T. Gokbilgin, art. "Mehmed Paşa, Sokullu", in *IA*.; J. R. Blackburn also based his doctoral dissertation on 200 *hükms* between the years 961/1554 and 976/1568 to be found in the first seven volumes of *Muhimme Defters*, see J.R. Blackburn, *Turkish-Yemenite Political relation 1538-1568*, Ph. D. thesis submitted to the University of Toronto, Canada 1971; Cf. J. R. Blackburn, "Arabic and Turkish Source Materials for the Early History of Ottoman Yemen, 945/538-976/1568," in *Studies in the History of Arabia*, vol. 1, part 2, pp. 197-210.

⁹⁹ M. T. Gökbişgin, "Hasan Paşa, Sokulluzade," in *IA*.

¹⁰⁰ Cengiz Orhonlu, art. "Mustafa II," in *IA*.

¹⁰¹ Some of the decrees on this revolt can also be found in the *Mühimme Defters* 12, 14, 16, 18, ad 19.

¹⁰² For the variety of the *defters* in Başbakanlık Archive see M.Sertoğlu, *Muhteva Bakımdan Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955; Atilla, Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979; N. Aktaş-I. Binark, *El-Arşiv el-'Osmani...*, Amman 1986.

¹⁰³ The examples of such studies are: C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London 1972; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. by V. L. Menage Oxford 1973; S. Faroqhi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth-Century Anatolia," *IJTS*, vol. 1, No. 1. 1979-80, pp. 19-53; S. Faroqhi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, Trades, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650*, Cambridge 1984.

I have been saying up to now. However, I see no harm in letting the reader whether to agree or not with Saffet Bey, a Turkish naval historian who with the Bahrain campaign in his mind, wrote the following words in 1910: "May Prayers be for the souls of our ancestors who preserved our beautiful old records. If we had been left to depend on our historians and their works we would have been neither to read nor to write anything correctly"¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Saffet, "Bahreyn'de bir Vak'a", in *Tarih-i 'Osmani Encümeni Mecmu'ası*, III, İstanbul 1328/1910, p. 1139; Quated from S. Özbaran, "A Review of Portuguese and Turkish Sources for the Ottomans in Arabia and the Indian Ocean in the 16th Century", in *Bellelen* XLIX/193, Ankara 1985, p. 66.

APPENDIX

MD Vol. V, p. 352, No. 929
20 Receb 973 (10 February 1566)

“(The fair copy) has been written”

“Given to the *çavuşbaşı* on 20 Receb 973 (10 Feb. 1566)”

“Order to the *Beg* of the *sancak* of Ruha:

“Ahmed, the *Emir* of honourable *emirs* (and) the *Beglerleg* of Zu'l-Kadiriids, may his good fortune endure, has sent a letter (reporting that) the Kurds of Kocmanlu and Acurlu tribes, who are about eighty households and abide at a place called Oyum Ağacı near the *sancak* of Simsad, but belong to your *sancak*, are waylaying on the roads (staging holdups) and robbing people day and night. The villagers and travellers are extremely tormented, the *shari'a* law (is violated) and the *sancak-beg* is not obeyed. When you were asked to punish them, you (simply) answered that the tribes in question are of the Imperial domains and (therefore, one) could not dare to punish them without (Imperial) decree.

“Now, (these) scoundrels are wickeds whether they are of Imperial domains or not must be caught and punished. This can only be the remedy of your excuse.

“I have commanded that as soon as you receive this decree the likes of the tribes in question who are intriguing and committing abominable acts must be caught skillfully. Those who demand for justice, once should be consulted and the cases -that have been repeated non-stop for fifteen years(?) - should be solved in the presence of adversaires by way of equal land division. Those scoundrels and wickeds who are causing disunion and duality if they are of *sipahis*, must be sent to (My) presence after the rights of people are settled with them and if they are not, they must be judged locally in accordance with the *shari'a* law...., but those who are always on the righteous path must not be harmed. (However), the scoundrels and wickeds must be caught and be judged according to the *shari'a* law, so that the travellers and villagers could be safe from their evil and wickedness.”

MD Cilt V, s. 352, No. 929

20 Receb 973 (10 Şubat 1566)

“Yazıldı, çavuşbaşına verildi, fi 20 Receb sene 973 (10 Şubat 1566)”

“Ruha sancağı Beyine hüküm ki:

“Zu'l-Şadrlu Beylerbegisi Emirü'l-ümerâu'l-kirâm Ahmed, dâme ikbâlehu, mektub gönderub Simsâd sancağı kurbunda sancağına tabi' Oyum () Ağacı nâm maħalde sâkin olan Ekrad-ı Koçmânlu ve Acırlu nâm cemâ'atler, seksan miqdârı hane olub, leyl u nehâr hırsızlık ve ħarâmîlik idub, yollar kesub, ahâli-i kura ve âyende ve ravende kemâl-ı mertebe rencide olub, sancağı begine ve şer'î şerife ita'atları olmayub. Sana niçun haĸlarından gelmezsin dedikde, 'Cema'at-ı mezbure Havass-ı Hümâyundur, bilâ-emrin haĸlarından gelmege cur'et olunmaz,' deyu cevab verdugin bildirdi.

“Imdi, ehl-i fesâd ve şenâ'at, eger Havass-ı Hümâyundur, eger ġayridur, ele gelub haĸlarından gelinmek lazımdır. Bu cihetle devâ-yı ta'alluldur. 'Buyurdum ki varıncak, zıkr olunan cema'atlerden anın gibi fesâd-ı şenâ'at üzre olanları ħusn-i tedârik ile (ele) getürüb, da'vet-i haĸ idenler ile bir def'a sorulub, fasl olmuş olmayub, on beş yıl merar etmiyan da'vâları ħusamâ müvacehesinde haĸ üzre toprak fasılları ma'rifeti ile görüb, anın gibi fesad u şenâ'at-i fer'le sâni olanların ħuĸuĸ-i nâs alındıktan sonra, sipâhi ise 'arz idub, degil ise şer' ile lazımlı gelani maħallinde icrâ idub.... Amma her bahâne ile kendu ħallerinde olanların mücerred... daĸl etmeyub, anın gibi feşad u şenâ'at üzre olanları ele getürüb şer' ile haklarından gelesin ki, eger ayende ve ravende, eger ahali-yi kura ehl-i fesadın şer'u şururundan emn olalar.”

MD Vol. V, p. 352, No. 930

19 Receb 973 (9 February 1566)

“(The fair copy) has been written”

“Given to the *Şa'im* Murad, the *Kethuda* of Basra on 19 Receb 973 (9 February 1566)

“Order to the *Beg* of Şehrizol:

“Previously my noble decree was sent to you regarding escorting of my *delus* to Basra by Gâzi Hân's jannisaries of Şehrizol. That noble decree of mine is still valid as before.

“I have therefore commanded that as soon as you receive this very decree, do not delay in sending Gâzi Hân’s jannisaries together with their ağas escorted to Basra where they will be put in service as guards.”

MD Cilt V, s. 352, No. 930

19 Receb 973 (9 Şubat 1566)

“Yazıldı, Basra Beylerbegisi kethudası Za[‘]im Murad’a verildi, fi 19 Receb sene 973”

“Şehrizol Beylerbegisine hüküm ki:

“Bundan akdem sana hüküm-i şerifim gönderilub Şehrizol Gâzi Hân yeniçerileri nöbetçi tariķile Basra’ya gönderilen delülerim olmuşdi. Ol emr-i şerifim kemakan muķarrerdir.

“Buyurdum ki vuşul bulduķda te[‘]hir etmeyub Gâzi Hân yeniçerileri ağaları ile nöbetçi tariķi ile Basra’ya gönderesin, varub anda muhafaza hizmetinde olalar.”

MD Vol. p. 352, No. 931

(The date is most probably 19 Receb 973, the same date as that of No. 930)

“(The fair copy) has been written”

“This also (was given to Za[‘]im Murad)”

“Order to *Mir Hüseyin*, the *Beg* of *Beyati*:

“The guarding and defense of Basra is still of (great) importance. I have therefore commanded you to go to Basra with the soldiers in your *sancaķ* and guard it

“I have (also) commanded that you do not delay going to Basra with all the soldiers in your *sancaķ* armed in the best way and taking up the service of guarding in compliance with the order and governing of its *Beglerbeg*”.

MD Cilt V, s. 352, No. 931

(19 Receb 973/9 şubat 1566)

“Yazıldı, bu dahi (Za[‘]im Murad’a verildi)”

“Beyâti Begi Mir Hüseyin’e hüküm ki:

“Haliyen Basra’nın hifz ve harâseti muhimmâtıdır. Sancağının askeri ile varub Basra muhafazasında olman emr idub buyurdum ki,

“Te[‘]hir etmeyub cümle sancağının askeri ile müretteb ve mükemmel daimi yarağıla kalkub Basra’ya varub Beylerbegisi vech ve siyaset gördüğü üzere muhafaza hizmetinde olasın.”

MD Vol. V, p. 353, No. 932

(The date is most probably 19 Receb 973, the same date as that of No. 930)

“(The fair copy) has been written”

“Order to the *Beglerbeg* of Bağdad and the *Ķādı* of Baban:

“The people of Beyâti have sent agents (to my Threshold of Felicity reporting that) *Mir* Hüseyin, the *beg* of their *sancak*, is ignorant of law and (thus) does not collect their tithe, other taxes, and *bennâks* in accordance with the law and *defter*, (but rather) he collects more than due, causing them injustice and oppression. Therefore a sealed copy of the *defter* from My Court has been prepared on this matter and sent forth.

“I have commanded that upon the arrival (of this *defter*), you shall warn the above mentioned *Mir* and make sure that he collects the tithes and taxes from the people of above mentioned *każâ* according to the *defter* sent from My Threshold of Felicity, and that he takes nothing contrary to what is stated in the *defter* or the law. And upto now from whomsoever anything has been taken in contravention of the law and *defter* must be returned after being proven.

“And from now on you shall prevent and repel any injustice and oppression -cotrary to the *shari‘a*, regulations and Imperial *defter*- that might be committed against anyone.”

MD Cilt V, s. 353, No. 932

“Yazıldı”

“Bağdat Beylerbegisine ve Baban Kadısına Hüküm ki:

“Haliya Beyâti halkı adem gönderub sancaqları begi olan Mir Hüseyin kânun ahvalinden haberdâr olmayub, ‘öşürlerin ve sa’ir (levazimlerin), rûsum ve bennâklerin kânun ve defter mucebince almayub, ziyâde alub, zulum ve hayf eder deyu bildirdikleri ecilden, ol bâbda dergâh-ı mu‘allamden mühürlü suret-i defter ihrac olunub gönderilmiştir.

“Buyurdum ki: Vusul buldukda, Mir-i müşârün ileyhiye tenbih ve te’kid eyliyesin ki kıza-i mezbur halkının ‘öşr ve rûsumlerin Südde-i Sa’ade-timden verilen defter mucebince alub, kânun ve deftere muhâlif ziyâde nesnelere almya.

“Şimdiye degin kânun ve deftere muhâlif her kim nesnelere alınmışsa ba‘de’s-subut alivurub min ba‘d hilâf-ı şer‘ ve kânun ve muğâyir-i defter-i Hümayun kimesneye zulm ve hayf etdirmeyub men‘ ve def eyliyesin.”

MD Vol. VI, p. 536, No. 1165

16 Şevâl 972 (17 May 1565)

“(The decree forwarded to) the *livas* of Karaman: Mahmud Çavuş went to Karaman (and) the decrees for the *livâs* of that province were given to him on 20 Şevâl 972 (21 May 1565).”

“(The fair copies) have been written on Wednesday 16 Sevvâl 972 (17 May 1565) (and sent to the) *livâs* of Karaman (from) İstanbul.

“Order to the *Beg* of Kayseri and the *kadıs* of above mentioned *livâ*:

“It has been brought to My Noble attention that (some) of the *subaşıs*, *sipahıs*, *voyvodas*, *nayıbs*, and powerful natives of the province living under your rule have forcibly been marrying the daughters of paupers without the consent of their guardians to whomever they wish, have been forcing the destitutes to divorce their wives in order to marry them to those whom they desire; and some worst ones (of the above mentioned) have chosen themselves a way of living by buying the lawsuits of some and winning their cases with forgery, perjury and forced witnesses. The rights of many people are lost as a result of such men overwhelming and suppressing the paupers and destitutes.

“You should know that the purpose for appointment of a *beg* and a *ḳadi* to a *sancaḳ* is to shove away and repel the atrocities of oppressors over the *re'āyā* (subjects) so that everyone (both *re'aya* and *berāyā*) would live in peace under My Fair Imperial rule. Transgression of noble *shari'a* stems only from your lack of care.

“Hereby I command you, that as soon as you receive My Noble decree, announce and enact it in the cities, towns, bazars and all public places under your jurisdiction and take the following actions:

i) “Prevent *subaşıs*, *sipahis*, *beglerbegis*' and *sancakbegis*' men, government representatives and any one of the natives from marrying someone's daughter (to another) by force or forcing a person to divorce his wife;

ii) “Forbid the vicious people who have no right but interfere with the lawsuit of others;

iii) “Interdict and repel those people who are notorious for their mischiefs and molestations, and who buy the lawsuits of others coming up with forgery, perjury and forced witnesses;

iv) “Arrest the oppressors who do not adhere to the warnings and interdictions, and record down whatever is proved to be in their possessions. Then imprison of these who are *sipahis* and send Me their names and records, and of these who are not *sipahis* send them together with the copies of their records to My Threshold of Felicity fettered and guarded.

“But take heed from aiming at any one with no faults and do not interfere or suppress those who have no faults or accused of faults without any bases. (Also) do take heed from oppressing and wrongdoing anyone contrary to the Noble *Shari'a* and Imperial Order.

“Enter this Imperial Decree of Mine in the treasured Register of the courts under your governorship and act according to its Imperial contents, guarding yourself from allowing any act permissible contrary to it.

“(All) these matters will later be followed up secretly and if tyrannical oppressors found oppressing and wronging, in the above-recited manner, within the government of any one of you, your excuse will never be accepted; you will not only be dismissed from your office but will (also) be punished severley. Therefore, be heedful.

“When you send a petition regarding a judicial case or conferment of a *dirlık* and promotion within your government, write the date at the end

of the petition. From now on never sent to My Imperial Threshold of Felicity any petition without date. Know well that it will not be acceptable.

“Inform Me that you have received this Imperial Decree of mine and act accordingly.”

“(The fair copies) have been written to the *Beglerbeg* of Karaman and the *kadus* of Konya *sancağ*. However, in the copy sent to the *Beglerbeg*, the part following ‘Your excuse will not be acceptable...’ has been omitted.”

The copies of the above decree were written and sent to the *begs* and *kadus* of the *sancağs* listed below on 20 Seval 972 (21 May 1565):

The Province of Karaman (5 *sancağs*): İçil (Sinan)*, Nigde (Muhammed), Kırşehir (Muzaffer), Aksaray (Yusuf), Akşehir (Musa).

The Province of Damascus (10 *sancağs*): Damascus (=Şam-Mustafa), Tripoli (Murad), Safed (Muhammed), Kudus (İlyas), Aclun (Muhammed), Gazza (Suleyman), Nablus (Suleyman), Lacun (Kemal) Kerek-Sevbek (Hasan), Homs (Keyvan).

The Province of Aleppo (12 *sancağs*): Aleppo (Sinan Paşa), Hama (Mahmud), Birecik (Ahmed), Ekrad (Canpolad), Maarra (İsmail), Adana (Piri Paşa), Uzeyr, Balis (Lutuf), Suhne-i Vatiyye, Cebele (Habib), Selmiye (Ali), Tarsus (Muhammed).

The Province of Zu'l-Kadir (4 *sancağs*): Maraş (Ahmed Paşa, the *Beglerbeg* of Zu'l-Kadirli), Ayıntab (İbrahim), Sis (Mahmud), Malatya (Semender).

The Province of Rum (7 *sancağs*): Sivas (Hasan Paşa, the *Beglerbeg* of Rum), Amasya (Veli), Bozok (Memiş), Çorum (Muhammed), Arabgir (Melek Ahmed), Divriği (Kasım), Canik (Mahmud),

The Province of Diyar-ı Bekr (12 *sancağs*): Amid, Ruha, Ergani, Deyru-Rehbe, Siverek, Nusabyin, Cezire, Habur, Sincar, Rakka, Atak, Çapakcur.

The Province of Ard-ı Rum (18 *sancağs*): Ard-ı Rum, Trabzon, Pasin, Hınıs, Ardanuc, Batum, Nısf-ı Savsar, Karahisar-ı Şarki, Ardahan, Ispir, Küçük Ardahan, Malazgird, Kığı, Tortum, Mamervan, Tekman, Çemisgezdek, Uli.

The Province of Anatoli (16 *sancağs*): Kütahya, Aydın, Teke İli, Manisa, Karasi, Biga, Hamid İli, Kara Hisar-ı Sahib, Kengiri, Boli, Kastamonu, Hudavendigar, Alaiye, Koca İli, Sultan Öni, Siğle.

* The names in parantheses are those of the *begs* of the *sancağs*.

MD Cilt VI, s. 536, No. 1165

16 Şevval 972 (17 Mayıs 1565)

“Mine’l-asitane-i(?) Konstantiniyye fi 16 Şevval el-Mükürrem sene 972. El-viye-i Karaman:

“Vilâyet-i Karaman’a Mahmud Çavuş gitti, mezbure hükümler mezbura verildi, fi 20 Şevval sene 972”.

“Yazıldı”

“Kayseri Begine ve livâ-i mezbur kadılarına hüküm ki:

“Haliya Sudde-i Sa’adetimden şöyle istima^c olundu ki taht-ı hükümetinde subaşından ve sipahiden ve voyvodalardan ve nâyiblerden ve ahali-i vilâyetden kudretli olan kimesneler fuqarânın kızların velileri rızası olmadın cebr ile istedikleri kimesnelere nikâh etdirub, ve ‘avretlerin boşadub, muradları olduğuna tezvîc etdirub, ve ba’zı eşirra bâzı kimesnelerin da’vasın satın alub, yanlarıncı bir nice zor şahidleri olub, tezvîr ve telbis etmeğe nasb-ı nefis idub, anunla ma’îşet idinub, fuqarâyâ mustevli olmağ-ı lahin-i müstehakına vasil olmayub, bu tarikle nice kimesnelerin hakkı zayı^c olurmuş.

“İmdi bir vilâyete sancak begi ve kadı nasb olunmaktan murad züلمانın zulmi re’aya üzerinden mündefi’ olub, eyyâm-ı ‘adâlet-i Hümayunumda re’aya ve berâyâ âsude-i hâl olmaktadır. Şer’i şerife muhâlif olmak terk-i ‘adem-i ihtimamınızdandır.

“Buyurdum ki hükm-i şerifim varıcak, taht-ı hükümetizde olan bilâd ve kasabatda ve bazarlarda bi’l-cümle mecma^c-i nâs olan mahâllerde nidâ-u tenbih ve yasağ etdirub, subaşından ve sipahiden ve beglerbegi ve sancakbegi ademlerinden ve nâyiblerinden ve ahali-i vilâyetden bir ferdi velilerinin rızası olmadın kimesnenin kızı tezvîcine, ve menkuhesi tefrikine karışdırmayub; ve da’vada medhali olmiyan eşerr eli dahî kimesnenin da’vâsına karışdırmayub, anun gibi şirret ve şaka ile meşhur olub, il da’vasın satın alub tezvîr ve telbis ve yalan şahadet idenleri geregi gibi men^c ve def^c idub, ba’de³t-tenbih men^cle memnu^c olmiyan zalimleri ele getürüb, üzerlerine sabit olan mevadi sicillat idub, sipahi olanı habs idub, ismi ve resmi ile ‘arz idub, sipahi olmiyanları muqayyed ve mahbus suret-i sicilleri ile ‘Atebe-i ‘Ulyame gönderesin.

“Amma bu-bahane olanlara, bi-günah olanlara celb ve ahz-ı maslahatı için dahl ve ta’addi olunmaktan ve hilâf-ı vaki^c kimesnenin ahvâli ‘arz olunmaktan hâzer idub, şer’i şerife ve emr-i münife muğayir kimesneye

zulm ve hayf olmakdan sakınub, ve bu emr-i Hümayununın suretin taht-ı hükümetinde olan mahkemelerde sicil-i mahfuza kayd etdirub, dayıma mazmun-i Humâyuni ile amel idub, hilafına cevaz gösterilmekten sakınasın.

“Bu hususlar sonra hafiyeten yoklanub görilub her kankınızın taht-ı hükümetinde zulamâ tayifesinin vech-i meşruh zulm ve ta’addileri ola asla ‘özüünüz maqbul olmayub, mansabanız alınmağla konulmayub, eşedd ‘azab ile siyaset olunursız. Ana göre muqayyed olasız.

“Ve taht-ı hükümetinizden bir kazıyye veya dirlik ve tarakki-yi vichat için ‘arz göndermeli olduğunuzdan ‘arzların aherinde tarihi yazub min ba’d ‘Atebe-i ‘Ulyame tarihsuz ‘arz göndermiyesiz ki maqbulum değildir. Bilmiş olasız. Ve bu Hüküm-i Hümayunım varub vasıl olduğuni yazub bilirdesiz, şöyle bilasız.”

“Yazıldı: Bir sureti Karaman Beglerbegisine ve Konya sancağı kadılarına. Amma Beglerbegilige yazılan hükümde ‘Özrun maqbul olmaz’ deyu yazılan mahalden aşağı olan tenbihat yazılmamışdır.”

Yazıldı: Bir sureti İçil Begi Sinan Bege ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Nigde Begi Muhammed Bege ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Kırşehir Begi Muzaffer Bege ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Aksaray Begi Yusuf Bege ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Akşehir Begi Musa Bege ve kadılarına.

Elviye-i Şam — Şam sancakları hükümleri daği Mahmud Çavuş’a verildi fi 20 Şevval sene 972.

Yazıldı: Bir sureti Şam Beglerbegisi Mustafa Paşa’ya ve Şam-ı Şerif kadısına.

Yazıldı: Bir sureti Trablus Begi Murad Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Safed Begi Muhammed Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Kudus Begi İlyas Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti ‘Aclun Begi Muhammed Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Gazza Begi Suleyman Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Nablus Begi Suleyman Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Lacun Begi Kemal Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Kerek-Sevbeğ Begi Hasan Beg’e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Humus Begi Keyvan Beg’e ve kadılarına.

Elviye-i Haleb — Haleb hükümleri dahi mezkura verildi, fi 20 Şevval sene 972.

Yazıldı: Bir sureti Haleb Beglerbegisi Sinan Paşa'ya ve Haleb Kadısına.

Yazıldı: Bir sureti Hama Begi Mahmud Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Birecik Begi Ahmed Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Ekrad Begi Canpolad Beg'e.

Yazıldı: Bir sureti Ma'arra Begi İsmâ'il Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Adana Begi Piri Paşa'ya ve kadılarına. Küffar begilere yazıldığı gibi yazılmıştır.

Yazıldı: Bir sureti 'Uzery Begine ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Balis Begi Lutfi Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Suhne-i Vatiyye Begine ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Cebele Begi Habib Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Selmiye Begi 'Ali Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Tarsus Begi Muhammed Beg'e ve kadılarına.

Elviye-i Zu'l-Kadir — Ahmed Çavuş'a verildi.

Yazıldı: Bir sureti Zu'l-Kadırlu Begerbegisi Ahmed Paşa'ya ve Maraş sancağı kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti 'Ayıntab Begi İbrahim Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Sis Begi Mahmud Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Malatya Begi Semender Beg'e ve kadılarına.

Elviye-i Rum — Ahmed Çavuş'a verildi.

Yazıldı: Bir sureti Rum Beglerbegisi Hasan Paşa'ya ve Sivas sancağı kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Amasya sancağı Begi Veli Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Bozok Begi Memiş Beg'e ve livâ-i mezbur kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Çorum sancağı Begi Muhammed Beg'e ve livâ-i mezbur kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti 'Arabgir Begi Melek Ahmed Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Divriği Begi Kasım Beg'e ve kadılarına.

Yazıldı: Bir sureti Canik Begi Mahmud Beg'e ve kadılarına.

Elviye-i Diyar-ı Bekr — Gedik Ahmed Çavuş'a verildi fi 3 Zi'l-Ka'de sene 972:

Yazıldı: Bir sureti Diyâr-ı Bekr Beglerbegisine ve Amid Kadısına.

Yazıldı: Bir sureti Ruha Begine ve kadılarına.

- Yazıldı: Bir sureti Ergani Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Deyru-Rehbe Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Siverek Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Nusaybin Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Cezire Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Habur Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Sincar Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Rakka Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Atak Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Çapakçur Begine ve kadılarına.

Elbiye-i Ard-ı Rum:

- Yazıldı: Bir sureti Ard-ı Rum Beglerbegisine ve kadısına.
 Yazıldı: Bir sureti Trabzon Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Pasin Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Hınıs Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Erdunç Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Batum Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Nısf-ı Savşar Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Karahisar-ı Şarki Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Ardahan Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti İspir Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Küçük Ardahan Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Malazgird Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Kığı Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Tortun Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Mamervan Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Tekman Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Çemişgezek Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Uli Begine ve kadılarına.

Elbiye-i Anatoli — Anatoli begleri hükümleri de Sinan Çavuş'a verildi, fi selh Şevval 972:

- Yazıldı: Bir sureti Anatoli Beglerbegisine ve Kütahya Sancağı kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Aydın Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Teke İli Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Manisa Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Karasi Begine ve kadılarına.

- Yazıldı: Bir sureti Biga Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Hamid İli Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Kara Hisar-ı Sahib sancağı Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Kengiri Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Boli Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Kastamoni Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Hudavendigar Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Alaiye Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Koca İli Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Sultan Öni Begine ve kadılarına.
 Yazıldı: Bir sureti Siğle Begine ve kadılarına.

MD Vol. V, p. 537, No. 1474

May be dated 972 (1565)

“Order to the *Beglerbeg* of Diyâr-ı Bekr and the *Qadı* of Amid:

“The Toldi tribe of Hasankeyf has submitted a petition to My Threshold of Felicity (reporting that) formerly they (lit. these) were *hasses* of Akkoyunlus, but later they were confiscated first by Melik Halil*, the ruler of Hısn-ı Keyf, and then by Bahae'd-din Beg despite having no right to do so. (Bahae'd-din Beg) during the spring and fall seasons collected from them two hundred and three hundred horses. He also made use of their *cerâyim* (penalty taxes), food, horses, mules, *akçes*, water-mills, and took their wives and daughters (against their will). He (at the same time) killed three begs of tribes. His oppression and enmity contrary to the *sharıf* and law had no limits.

“This petition, which brought to open oppression and complaints, is copied from its original and sent to you, so that you would investigate. (Now) I command you that without delay and tardiness and without disturbing and pressing the *re'aya* (subjects) you, in person, must go to the region (place) indicated and bring the aforementioned person himself to

* This person is most probably Melik Halil Eyyubi, who was the ruler of Sifird and Hısn-ı Keyfa. He was not only loyal to Şah İsmâ'il, but was also married his sister. Despite this fact, however, Şah İsmâ'il, who was only interested in carrying out his mission for the call to Shi'ism, put Hısn-ı Keyfa under siege for five years and had him cunningly arrested and put into prison. Later, after the battle of Chaldıran, Melik Halil somehow managed to escape and joined the Ottomans (See, N. Göyünç, “Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu”, in *Atatürk konferansları* V, 1971-1972, Ankara 1975, p. 63).

your presence. You must join those who have sent the petition, on lawful basis and make enquiries (asking them questions). After examining the petition and its contents carefully, you must investigate and make thorough enquiries on every aspect (*maddeyi*) of it in accordance with the *shari'a* law. In other words, you are to find out whether these were the tribes of the aforementioned since the old days or they were formerly the *hasses* of Akkoyunlus and then of Melik Halil and after him of Süleyman *Beg*, and after the latter, the aforementioned took them as his *hass* (*tasarruf etmek*) without any right. If it is lawfully proved that their *akçes*, water-mills, horses, mules, and food are taken by oppression and transgression and that their wives and daughters are taken against their will and contrary to the *shari'a*, and their men are killed (without any cause) and that they are inflicted with oppression and transgression, then (it is your duty to take steps and) deal with them in the following manner: Be a fair judge and return the right of the *re'aya*, regardless of whether it was confiscated by the aforementioned person himself or by his men. Then register in a *defter* whatever is proved against this person and his men and whatever is returned to the *re'aya*. Seal the *defter* and sign it, and (then) send it to My Threshold of Felicity. You are to be absolutely straight and impartial in your investigation; neither side with and protect (anyone) nor have bad intentions and injustice (towards anyone). You are also to investigate and find out from the reliable persons of the region, and about who had formerly been undertaking the use of (*tasarruf etmek*) (Melik) Halil's property and how they did come about to possess it, and what are the reasons that later it fell into hands of Suleyman and that it is now in the hands of aforementioned, and inform us of all these in writing.

“Beware that if you delay in punishing these and do not involve yourself personally (in this matter) and as a result one of these people (who complained) receive any harm with an excuse saying that they had informed contrary or simply complained, they will be in dread of us.”

MD Cilt V, s. 537, No. 1474.

Tahrir yılı: 972 (1565)

“Yazıldı”

“Bu hükm-i şerif verilmezden(?) varakın öte yüzünde olan kaydı bu hükmündür. Vufk-i hassında(?) amel oluna”.

“Diyâr-ı Bekr Beylerbegisine ve Amid Kadısı'na hüküm ki:

“Hısn-ı Keyf tevabi'inden Toldi 'aşireti dergâh-ı mu'allama arz-ı hal sunub, bunlar kadimi Akkoyunlu hasları olub, sonradan Hısn-ı Keyf hâkimi Melik Halil zapt idub, sonradan Bahae'd-din Bey fuzuli bunları zapt idub, baharda ve güz faslında ikiyüz ve üçyüz atlu ile cerâyim ve yemeklerin ve at ve katırların ve akçe ve asiyaabların ve 'avretlerin ve kızların tasarruf idub, üç 'aşiret ağaların katl idub, hilâf-ı şer' ve kânun itdugi zulm ve ta'addinin nihayeti yokdur deyu izhar-ı zulm ve şekva etdükleri ecilden, sunulan arz-ı halın şüreti 'ayni ile aslından ihrac olunub, hak üzere teftiş olunmak içur, size irsal olundi.

“Buyurdum ki: Varıcak asla te'hir ve tera'hi etmeyub, re'âyayı ta'ciz ve tadayyuk etmeyub, bi'z-zat kalkub yeri mebayin olan mahalle varub muma ileyhi bi'zz'ât getürdüb, bunlar ile ma'halli şer'de beraber idub, gönderenlerden sorub, rık'aya nazâr idub, tahrir olunan mevâdi ma'lum idinub, dahi müvacesinde lev kâne vechile her maddeyi yerlu yerinde dikkat ve itmam üzere şeri'atla teftiş ve tefehhus kılub, göresin. Fi'l-vaki' bunlar müşârun ileyhin kadimi 'aşiretlerimidir, yo'hsa kadimi bunlar Akkoyunlu hâslarından olub, sonra Melik Halil, andan sonra Süleyman Bey'e, andan sonra muma ileyhe fuzulimi tasarruf etmişlerdir, nicedur? Arz etdikleri üzere ol vechile zulmen ve cebren akçe ve asiyaabların ve at ve katırların makta-i(?)..... ve yemeklerin alub, 'avretlerin ve kızların hilâf-ı şer' tasarruf idub, ve ademlerin katl idub, zulum ve ta'addi etdükleri bi-hasbi'ş-şer' sabit ve zahir olursa şer' ile subut ve zuhur bulan huku'k, eger müşârun ileyh üzerindedir ve eger ademleri üzerinde her geçen (?) bi-kusur hükm idub, ashibine(?) alivirdükden sonra müşârun ileyhir: ve ademlerinin üzerine asıl maddeler sabit olub, ve ne mikdar kimesneye hakkı alivirüldükde mufaşşal defter idub, mühürleyub ve imzalayub, ketm etmeyub, südde-i sa'adetime gönderesin. Amma hin-ı teftişde tamam hak üzere olub, tarafeynden birisine meyl ve mahayadan ve niyyet ve ta'addide hazer idub, ve bi'l-cümle bunları kadimden mülk-i Halil'i kimler tasarruf edegelmişlerdir, ve mülk-i Halil ne vech ile bunlara mutaşarruf olmuşdur, andan sonra Süleyman ve haliyen müşârun ileyhinin sebeb-i tasarrufları nedir, mufassal ve meşruh ol diyarın ehl-i vukuf ve mü'temed-i 'aliyelerinden tamam tefehhus ve ma'lum idinub, dahi vuku'i üzere yazub bildiresin.

“Bunların ahvalları görülmekde ihmal olunub, 'avk oluna, veyâhud bi'zzat varmıyasın, veyâhud hilâf-ı vaki'-i kadıyye 'arz olunub, veyâhud şih-

kayet etdinuz deyu bunlardan birine zarar erişse sonra bizden yilinur, ana göre muğayyed olasin.”

MD Vol. V, p. 578, No. 1269

13 Zi'l-ka'dre 972 (12 June 1565)

“(The fair copy has been written) from the capital Istanbul on 13 Zi'l-ka'de 972 (12 June 1565)”

“Given to the aforementioned *Çavuş* on the same day.”

“Order to the *Beglerbeg* of Bağdad:

“You have sent a letter (and reported) that the mischievous Arabs who have besieged Basra have joined forces with the Europeans and started intriguing. (You have also reported) that the soldiers of Victorious Bağdad are already helping Basra, (and therefore) it is not possible for you to send further help from Bağdad.

“This case has also been reported to me by the *Beglerbeg* of Basra. Therefore, I have ordered the *Beglerbegs* of Diyarbekr and Şehrizol to send five *sancağ begs* of Şehrizol and six *sancağ begs* of Diyarbekr together with their soldiers to help (Basra). (Meanwhile) My noble army, which was ordered to set out, is about to arrive. A noble decree of mine has been sent to the *Beglerbeg* of Şehrizol that he with all my noble soldiers (stationed) in his *beglerbeglik* together with my servants, the *sancağ begs* of Diyarbekr, who were (also) ordered to help, to set out for Basra and assist its *beglerbeg*. Sultan Huseyin, the ruler of 'Imadiye, may his greatness prolong, is appointed to guard Şehrizol, but the rest that is the head of volunteers of Diyarbekr and whole regiment together with ten *sancağ begs* and their soldiers and tribes must set out for Bağdad where the *Beglerbeg* of Diyarbekr -in guard- will also receive my noble decree, which will be brought to him by 'Ali, one of my *çavuşes*, may God exalt him.

“In this decree I have ordered him that as soon as the *sancakbegs* appointed from Diyarbekr for the assistance of Basra arrive at Bağdad, they should be put under the command of the *Beglerbeg* of Şehrizol (and sent to the assistance of Basra). After the enemy is defeated, he is to detain the *begs* and volunteer groups, appointed as guards in the region, in case the trouble is stirred in Basra region again. And if the *beglerbeg* in question requests help other than the Imperial soldiers (already) sent, you should

keep your ecstasy and courage and send my *begs* and jannissaries (*kuls*) sent (there) for guarding. You should not also be void of publicising the news that you are standing by to take care of the region and ready to help at any time.”

MD Cilt V, s. 578, No. 1269

13 Zi'l-ka'de 972 (12 Haziran 1565)

“Mine'l-Âsitâne-i Konstantiniyye fi 13 Zi'l-ka'de sene 972.”

“Mezkur çavuşa verildi fi't-tarihi'l-mezbur.”

“Yazıldı”

“Bagdad Beglerbegisi'ne hüküm ki:

“Haliya dergâh-ı mu'allama mektup gönderub Basra'yı muhasara eden A'rab-ı bed-fi'al Frenk ile ittifak idub, fesada mubaşeret ettiklerin ve vilâyet-i Bağdad-ı Zafer-abadın ekser 'askeri Basra'dan mu'avenet üzere olma ile Bağdad'dan mu'avenete bir daği asker göndermege çare kalmadugi i'lam eylemişsin.

“Eyle olsa husus-i mezburi bundan akdem Basra Beglerbegisi 'arz eyledikde, Şehrizol'dan beş nefer ve Diyarbekr'den altı nefer sancağbegi kullarım 'umumen sancağları 'askreleri ile mu'avenete göndermek için Diyarbekr ve Şehrizol beglerbegilerine ahkâm-ı şerifem irsâl olunmuşdur. Emr olunan 'asker-i hümâyunum varub erişmek üzere olmağın, haliyâ mumâ ileyh Şehrizol Beglerbegisini 'umumen beglerbegiliğine mutâ'allik olan 'askeri hümâyunumla Diyarbekr'den mu'avenet emr olunan sancağbegleri kullarıyla Basra beglerbegisine ber-vech-i isti'mal mu'avenete erişmek için kenduye hük-m-i hümâyunum gönderilub, Şehrizol muhâfazasına 'Imâdiye hâkimi Sultan Hüseyin, dâmet ma'alihi ta'yin olunub, andan gayrısı Diyarbekr gönüllüler ağası 'umumen bölügile ve on nefer sancağbegi kullarım sancağları 'askerleri ve 'aşiretleri ile Bağdad'a varub Basra'ya müstevli olan A'rabi-i mağhur bertaraf olunmaya. Lâkin muhâfaza hizmetinde olmağı için Diyarbekr Beglerbegisine daği emr-i hümâyunum irsal olunmuşdur.

“Buyurdum ki: Hük-m-i şerifim ile Dergâh-ı Mu'allam çavuşlarından 'Ali, zide qadrehu, varıcak Diyarbekr'den Basra'ya mu'avenete ta'yin olunan sancağ begleri Bağdad'a varmışlar ise, te'hir etmeyub Şehrizol Begler-

begisi ile irsâl eyleyub, anlardan gayri yanına muhafazaya ta'ÿin olunan begler kullarımla gönüllü ta'ifesi ol canibde olan düşmen ahvâli bertaraf olunca muhafazadan alıkoyub, daima Basra canibine hazır ve nazır olub, anun gibi müşarün ileyhe Basra Beglerbegisi irsâl olunan asker-i hümayunumdan gayri mu'avenet taleb iderse vecd ve metânet gördüğün üzere muhafazaya gönderilan beglerden ve kullarımdan irsal idub, ol canibe mu'ÿin ve zahir olmakdan ve vakıf ve muttali' olduğun ahbarı î'lam etmekden hali olmayasın."

BIBLIOGRAPHY

- NİLÜFER ABDULHAKİM, *XVI. yüzyılda Musul Eyaleti*, Ph.D. thesis, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Osmanlı Müesseseleri Tarihi Kürsüsü, 1974.
- ABDURRAHMAN ŞEREF, "Evrak-ı 'atika ve vesâik-i tarihiyemiz", *TOEM* I (April 1326), pp. 9-19, (in Latin letters: İsmet Binark, in *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, XXIX, 1, pp. 23-38).
- ABDURRAHMAN ŞEREF, "Berlin Hazine-i Evrakında vesâik-i kadime-i 'Osmaniye", *TOEM*, 44. cüz (1333), pp. 65-92.
- NECATİ AKTAŞ-İSMET BİNARK, *El-Arşiv el-'Osmani: Fihris şâmil li-vesâ'ik el-devle el-'Osmaniye el-mahfuze bi-dar el-vesa'ik el-tâbi'a li-riâse el-vüzerâ' bi-Istanbul (Ottoman Archives: Başbakanlık Arşivi-Istanbul)*, Tercüme: Salih Sadawi Salih, Amman 1986. (As far as I know, Turkish version was not published)
- NECATİ AKTAŞ, "Başbakanlık Osmanlı arşivlerinin bugünkü durumu", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, İstanbul, pp. 73-84.
- MEHMET ALDAN, "Türkiye arşiv sorunu", *Amme İdaresi Dergisi*, IX/3 (September 1976), pp. 35-65.
- NECİP ALPAN, "Türk arşiv kaynakları ve Balkan milletleri", *Önasya* V, 46 (Haziran 1969).
- ÜLKÜ ALTINDAĞ, "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, İstanbul, pp. 117-120.
- NİGAR ANAFARTA, "Topkapı Sarayı Arşiv Dairesi", *Hayat Tarih Mecmuası* II, 11 (1965), pp. 60-64.
- İBRAHİM ATEŞ, "Vakıf Belgeler Arşivi'nin Dünü ve Bugünü", *2 nci Vakıf Haftası*, (3-9 December 1984), Ankara 1985.
- GABRIEL BAER, "Fellah and townsman in Ottoman Egypt", *Asian and African Studies*, VIII, 3 (1972), pp. 221-265.
- MUHAMMAD ADNAN BAKHIT, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982.
- ÖMER LUTFİ BARKAN, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, I and II, İstanbul 1941-42, pp. 91-106, 184-197.
- Ö. L. BARKAN, "Daftar-i Khakani", *EI2*.

- "Başbakanlık Arşivi", *Hayat Tarih Mecmuası*, I, 5 (1965), pp. 70-75.
- "Başbakanlık Arşivi 'Tarihi belgeler' serisi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 43 (1971), pp. 54-55.
- G. BAYERLE, "Lajos Fekete 1891-1969", *Chronica in Archivum Ottomanicum*, I (1969), pp. 303-316.
- G. BAYERLE, "Toward a classification of Ottoman Tapu registers", *Acta Or.*, 32 (1970), pp. 15-19.
- CAVİT BAYSUN, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- ALİ HİMMET BERKİ, "Eski vesikalar, ilam hüccetler, ferman, beratlar ve kayd-ı Hakani", *Adalet Dergisi*, LIII, 5-6 (1962), pp. 439-458.
- N. H. BIEGMAN, "Some peculiarities of firmans issued by the Ottoman treasury in the sixteenth century", *Archivum Ottomanicum*, I (1969), pp. 9-13.
- MUSTAFA BİLGE, "Türk tarihi çalışmalarında arşivlerimizin önemi", *Diyanet Dergisi*, XV, 3 (1976), pp. 174-177.
- MUSTAFA BİLGE, "Türk tarihi çalışmalarında arşivlerimizin yeri", *Millî Kültür*, I, 12 (February 1977), pp. 34-35.
- MUSTAFA BİLGE, "The Ottoman Archives as a source for the Economic History of the Muslim Countries", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, IV, 1 (July 1979), pp. 101-112.
- MUSTAFA BİLGE, "Osmanlı arşivlerinin Arap ülkeleri tarihi bakımından önemi", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, İstanbul, pp. 189-193.
- İSMET BİNARK, "Arşiv hakkında ön bilgiler, ülkemizde arşiv çalışmaları, arşiv meselelerimiz ve çözüm teklifleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXVII, 2, (1978), pp. 69-87.
- İSMET BİNARK, 'Arşivlerimizin değeri ve son vakanuvis Abdurrahman Şeref Bey'in "Evrak-ı 'Atika ve vesaik-i tarihiyemiz" adlı yazısı', *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIX, 1 (1980), pp. 23-38.
- İSMET BİNARK, *Arşiv ve arşivcilik biliyografyası*, Ankara 1979.
- İSMET BİNARK, "Bizde devlet arşivi konusu: Kısa tarihçesi ve günümüzdeki gelişmeleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXX, 2 (1981), pp. 57-66.
- İSMET BİNARK, "Arşivlerimizin önem ve değeri ve Osmanlı döneminde arşivlerimizin ıslahı ile ilgili olarak yapılmış çalışmalar", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 23-28 Eylül 1985, *Tebliğler II*, *Türk Tarihi*, cilt 1, İstanbul 1986, pp. 155-162.
- J. R. BLACKBURN, *Turkish and Yemenite Political Relations for 1538-1568*, Ph.D. thesis, University of Toronto, Canada 1971.

- J. R. BLACKBURN, "Arabic and Turkish Source Materials for the Early History of Ottoman Yemen 945/1538-976/1568", *Studies in the History of Arabia*, vol. 1, part 2, Riyadh 1979, pp. 197-210.
- AMMON COHEN and BERNARD LEWIS, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton 1978.
- NEŞET ÇAĞATAY, "Osmanlı Arşivlerine Dış Dünyadaki ilgi", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 173-180.
- ATILLA ÇETİN, *Arşiv Belgelerinin Restorasyonu*, Ankara 1977.
- ATILLA ÇETİN, "Başbakanlık Arşivi'nde uygulanan tasnif sistemi ve kullanılan kotlar", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXI (1977/1978), pp. 235-268.
- ATILLA ÇETİN, "Arşiv terimleri ve deyimleri", *Vakıflar Dergisi*, XII (1978), pp. 351-384.
- ATILLA ÇETİN, *Başbakanlık Arşiv Kılavuzu*, İstanbul 1979.
- ATILLA ÇETİN, "Yıldız Arşivi'ne dair", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII (1979), pp. 563-586.
- ATILLA ÇETİN, "Başbakanlık Arşivi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, I, 4 (1980), pp. 68-69.
- ATILLA ÇETİN, "Osmanlı Devlet Arşivi'nin kuruluşu ve tasnif çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 21 (Aralık 1982), pp. 96-126.
- ATILLA ÇETİN, "Türkiye'de arşiv meseleleri, bunların çözüm yolları ve bazı teklifler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, I/6 (Haziran 1980), pp. 189-206.
- ATILLA ÇETİN, "Les Archives de la Presidence du Conseil (Başbakanlık Arşivi) a Istanbul", *Etudes Medievales et Patrimoine Turc*, I, Paris 1983, Editions du CNRS, pp. 27-54.
- ATILLA ÇETİN, "Les Archives de Turquie, Apercu historique et perspectives", *Travaux et Turqui*, Leuven 1984, pp. 161-178.
- ATILLA ÇETİN, "Osmanlı arşivciliğine toplu bir bakış", *Türk Kütüphanecileri Derneği Bülteni*, XXXIII, 2 (1984), pp. 53-65.
- ATILLA ÇETİN, *II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Bilgiler*, İstanbul 1985.
- ATILLA ÇETİN, "Osmanlı Arşivlerinin Tarihçesi", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, İstanbul.
- RODERIC H. DAVISON, "Yakın Çağ Osmanlı Tarihinin kaynağı olarak Avrupa arşivleri", *Belleten* XXIII (1965). pp. 311-326 (trs. Mihin Eren-Osman Ersoy from "European Archives as a Source for Later Ottoman History", *Report on Current Research on the Middle East*, 1958.).

- PAUL DUMONT, "Les Archives Ottomanes des Turquie", *Actes de Colloque Internationale du CNRS*, (Paris, 9-11 Avril 1976).
- NİHAL HÜSEYİN ELBİ, "The archives of Turkey, 150.000 documents", *Historical Review*, XI (1952), pp. 23-24.
- EL: *The Encyclopaedia of Islam*, New edition, Leiden-London.
- SALAHADDİN ELKER, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1952, pp. 182-189.
- MUZAFFER ERDOĞAN, "Osmanlı Mimari Tarihinin arşiv kaynakları", *Tarih Dergisi*, III (1953).
- OSMAN ERGİN, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kitapları*, İstanbul 1937.
- EŞREF EŞREFOĞLU, "Bab-ı Ali Evrak odası, Sadaret evrakı ve provenance sisteminin uygulanması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* VII/VIII (1976/1977), pp. 225-232.
- EŞREF EŞREFOĞLU, "Mümtaze kalemi ve Bulgaristan belgeleri", *I.U. Edebiyat Fakültesi Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 6-7 (1978), pp. 189-203.
- LAJOS FEKETE, *Arşivin Ön Vazifeleri*, Ankara 1937.
- LAJOS FEKETE, *Arşiv Meseleleri*, trs. from Hungarian by Tayyib Gökbilgin, İstanbul 1939.
- LAJOS FEKETE, "Türk Vesikalarının neşri ve bu işin arzettiği meseleler", trs. by Tayyib Gökbilgin, *Bellekten* V, 20 (1941), pp. 607-616 (The original article was published in *Korosi Csoma Archivum*, 1939).
- LAJOS FEKETE, "Türk Vergi Tahrirleri", *Bellekten*, XI (1947), pp. 299-328.
- LAJOS FEKETE, "Über Archivalien und Archivwesen in der Turkei", *Act. Or. Hung.*, 3 (1953), pp. 179-206.
- MEHMET GENÇ, "Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi" *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 155-162.
- ELEZOVIC GLISA, *Iz carigradskih turskih archiva muhimme defteri: Les archives turques de Constantinople muhimme defteri. Zbornik za istonjakuistoriskui knjizevby grahtu: Recueil de materiaux d'histoire de litterature orientale*, Beograd 1951.
- TAYYİB GÖKBİLGİN, "Macar Devlet Arşivi ve Tarihçesi", *Bellekten*, III/11-12 51939), pp. 447-457.
- NEJAT GÖYÜNÇ, "Türk Kültür Tarihi bakımından arşivlerimizin önemi", *Bellekten*, XXXVII (1973), pp. 307-319.
- NEJAT GÖYÜNÇ, "XV. yüzyılda Ru'us ve önemi", *I.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XVII, 22 (1967), pp. 17-34.
- NEJAT GÖYÜNÇ, "Arşiv belgeleri ve söz derlenmesi", *I. Milli Kültür Şurası, Bildiriler*, Ankara 1984.

- NEJAT GÖYÜNÇ, "Some Documents Concerning the Ka'ba in the 16th Century", *Studies in the History of Arabia*, vol. 1, part 2, Riyadh 1979, pp.177-181.
- NEJAT GÖYÜNÇ, "Osmanlı Araştırmalarında Arşivlerin Yeri", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 53-60.
- M. MEHDİ İLHAN, "The Katif district (liva) during the first few years of Ottoman rule: a study of the 1551 Ottoman cadastral survey", *Belle-ten*, LI, 200 (August 1987), Ankara 1987, pp. 781-800.
- M. MEHDİ İLHAN, "The process of Otoman cadastral surveys during the seond half of the sixteenth century: a study based on the documents from muhimme defters", *Anuarul Institutului de Istorie si Archeologie "A. D. Xenopol"*, XXIV/1, Iași 1987, pp. 17-25.
- HALİL İNALCIK, "15. asır Türkiye İktisadi ve içtimai tarihi kaynakları", *I. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1953-1954), pp. 61-67.
- HALİL İNALCIK, "XV. asır Osmanlı maliyesine dair kaynaklar", *Tarih Vesikaları Y. S. 1* (1955), pp. 128-134.
- HALİL İNALCIK, "İslam arazi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devrindeki şekillerle mukayesesi", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I (1959), pp. 29-46 (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü yayınları No. 1).
- HALİL İNALCIK, "Osmanlı arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi için önemi", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, İstanbul, pp.31-45.
- IA: *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1940-1986.
- TURGUT IŞIKSAL, "Arşivlerimizin durumu ve problemleri", *Türk Kültürü*, IX/119 (September 1972), pp. 1196-1207.
- MUSA KAZIM, "Vesaik-i tarihiyemiz", *Tarih-i 'Osmani Encümeni Mecmuası*, I, 2 (1329), pp. 65-69 (yeni yazısı: İsmet Binark, *Türk Kütüphanecileri Derneği Bulteni*, XXIX, 4 (1980), pp. 254-259).
- İBRAHİM HAKKI KONYALI (I. Atis), "Türk Hazine-i Evrakı", *Tarih Hazinesi*, 4 (1951), pp. 175-178.
- İBRAHİM HAKKI KONYALI (I. Atis), "Türk Arşivi", *Tarih Hazinesi*, 5 (1951), pp. 234-238.
- FUAD KÖPRÜLÜ, "Vakıf müessesesinin hukuki mahiyeti ve tarihi tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, Ankara 1942.
- E. KRAMMER-A. VELİCS, *Magyararszagi torok kintari defterek 1540-1639*, Budapest 1886-1890, I-II.
- SEDAT KUMBARACILAR, "Defter-i Hakani", *Hayat Tarih Mecmuası*, VII, 78 (1971), pp. 35-40.

- CHANTAL LEMERCIER-QUELQUEJAY "Les bibliothèques et les archives de Turquie", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, V, 1 (1964), pp. 105-140.
- BERNARD LEWIS, "Daftar", *The Encyclopaedia of Islam*, New edition.
- BERNARD LEWIS, "The Ottoman archives as a source for the history of the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1951), pp. 139-155.
- BERNARD LEWIS, *Notes and documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire*, Jerusalem 1952.
- BERNARD LEWIS, "Studies in Ottoman archives", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 16 (1954), pp. 469-501.
- BERNARD LEWIS, "Başvekalet Arşivi", *The Encyclopaedia of Islam*, New edition.
- BERNARD LEWIS, "The Ottoman archives: a source for European history", *Archives*, 4 (1960), pp. 226-230.
- BERNARD LEWIS, "Nezareth in the sixteenth century according to the Ottoman Tapu registers", *Arabic and Islamic Studies in Honour of H.A. R. Gibb*, ed. George Makdisi, Leiden 1965, pp. 416-425.
- BERNARD LEWIS, "Jaffa in the sixteenth century, according to the Ottoman Tapu registers", *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1968, pp. 435-446.
- HEATH W. LOWRY, "The Ottoman Liva Kanunnames contained in the Defter-i Hakani", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, pp. 56-74.
- ROBERT MANTRAN et JEAN SAUVAGET, *Reglements fiscaux ottomans, Les provinces syriennes*, Beyrouth 1951.
- MD: *Mühimme Defterleri*.
- CENGİZ ORHONLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974.
- Osmanlı Arşivi Bülteni I*, İstanbul 1990.
- Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, May 1985, İstanbul.
- TAHSİN ÖZ, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu*, vol. I 1938, vol. II 1940, İstanbul.
- TAHSİN ÖZ, "Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi", *Bellelen*, X (1946), pp. 171-193.
- TAHSİN ÖZ, "Yıldız Maruzat Dairesi Arşivi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 1940), (1952), pp. 451-463.
- SALİH ÖZBARAN, *Al-Atrāk al-'Osmaniyyun va'l-Burtukaliyyun fi'l-Halici'l-'Arabî 1535-1581* (Trs. by 'Abdu'l-Cebbār Naci, English title: *The Ottoman Turks and the Portuguese in the Arab Gulf 1534-1581*), Basra 1979.
- SALİH ÖZBARAN, "The importance of the Turkish archives for the History of Arabia in the sixteenth century (with particular reference to the

- Beylerbeylik of Yemen and Lahsa)", *Studies in the History of Arabia*, vol. 1, part 2, Riyadh 1979, pp. 105-112.
- SALİH ÖZBARAN, "A note on the Ottoman administration in Arabia in the sixteenth century", *International Journal of Turkish Studies*, vol. 3, no. 1, Wisconsin 1984-85, pp. 93-99.
- SALİH ÖZBARAN, "A review of Portuguese and Turkish Sources for the Ottomans in Arabia and the Indian Ocean in the 16th century", *Belle-ten*, XLIX/193 (April 1985), Ankara 1985, pp. 65-78.
- ANDRE RAYMOND, "Le grands waqfs et l'organisation de l'espace urbain a Alep et au Caire a l'epoque ottomane (XVIe-XVIIe siecles)", *Bulletin D'Etudes Orientales*, Tome XXXI, Anne'e 1979, Damas 1980 (Institut Francais Des Damas).
- JAN REYCHMAN, "Diplomatic in the Ottoman Empire", *The Encyclopaedia of Islam*, II (1962).
- JAN REYCHMAN-ANAIASZA ZAJACZKOWSKI, *Handbook of Ottoman Turkish Diplomats*, translated by Andrew S. Ehrenkrentz, The Hague-Paris 1968.
- HAZIM SABANOVIC, "Dubrovnik Devlet Arşivinde ki Türk vesikalari", trs, by İsmail Eren, *Belle-ten*, XXX/119 (1966), pp. 391-437.
- İBRAHİM SADIK, *XVI. yüzyılda Bağdad Eyaletinin idari, demografik, kültürel ve ekonomik durumu*, Ph.D. thesis, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Anabilim Dalı, Ankara 1983.
- HALİL SAHİLLİOĞLU, "Al-Taksimât al-Idariyya fi'l-'Irak fi'l-'ahdi'l-'Osmâni (Administrative Division of Iraq During the Ottoman Period)", in *Studies on Turkish-Arab Relations Annual 1986*, İstanbul.
- HELMUTH SCHEEL, "Eski vesaik ilmi", *II. Türk Tarih Kongresi* (İstanbul, 20-25 Eylül 1937), (1943), pp. 665-673.
- HELMUTH SCHEEL, "Türk tarihinin tetkiki bakımından Türkçe vesikaların ehemmiyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1 (1940-1942), pp. 48-55.
- MİDHAT SERTOĞLU, *Muhteva bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955.
- MİDHAT SERTOĞLU "Arşiv, İstanbul'da bulunan Evrak Hazinesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, II, 1958, pp. 1064-1066.
- MİDHAT SERTOĞLU, "Diplomatique" bilgisi bakımından Başvekalet Arşivi', *V. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 1956), (1960), pp. 355-364.
- MİDHAT SERTOĞLU, "Osmanlı arşivlerinin dünü, bugünü ve yarını", *Osmanlı Arşivleri...*, May 1985, pp. 47-52.
- STANFORD J. SHAW, "Ottoman archival materials for the nineteenth and early twentieth centuries: the archives of İstanbul", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1955), pp. 94-114.

- STANFORD J. SHAW, "Archival sources for Ottoman history: the archives of Turkey", *Journal of the American Oriental Society*, 80 (1960), pp. 1-12.
- STANFORD J. SHAW, *The Financial and administrative organisation and development of Ottoman Egypt, 1517-1789*, Princeton, N. J. 1962.
- STANFORD, J. SHAW, "Turkish Source materials for Egyptian History", *Political and Social Change in Modern Egypt*, ed. P. M. Holt, Oxford University Press, London and New York 1968.
- STANFORD J. SHAW, "The Yıldız Place archives of Abdulhamit II", *Archivum Ottomanicum*, 3 (1971), pp. 211-237.
- STANFORD J. SHAW, "The Archives of Turkey: an evaluation", *Wiener zeitschrift für die kunde des Morgenlandes*, Bd. 69, Wien 1977, pp. 91-98.
- FARUK SÜMER, "XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk aşiretlerine umumi bir bakış", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11, 1-4 (1949-1950), pp. 509-523.
- TD: Tapu Tahrir Defterleri.*
- TEVFİK TEMELKURAN, "Divan-ı Hümayun Huhimme Kalemi", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6 (1975), pp. 168-176.
- CEVDET TURKAY, "Osmanlı Devlet teşkilatında arşivler", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, vols. 7-8, No. 45 (June 1971), pp. 20-23, and No. (July 1971), pp. 14-19.
- CEVDET TÜRKAY, "Osmanlı arşiv belgelerinin özellikleri", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, XII, 72 (1973), pp. 41-42.
- İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, "Yeni Türk tarihinde vesikacılık", *Bellekten*, II, 7-8 (1938), pp. 367-373.
- İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, "Tarihte vesikacılığın ehemmiyetine dair küçük bir misal", *Bellekten*, II, 7-8 (1938), pp. 373-378.
- İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, "Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyurullara dair", *Bellekten*, V, 17-18 (1941), pp. 101-157.
- İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI - I. K. BAYBURA - ÜLKÜ ALTINDAĞ, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kataloğu*, Ankara, Fasikül I 1985, Fasikül II 1988.
- PAUL WITTEK, "Les Archives de Turquie", *Byzantion*, Tome XIII (1938), Bruxelles 1939, pp. 691-699.
- FAZIL YINAL, "Arşiv malı nedir? Kütüphane malı nedir?", *Bellekten*, X (1946) pp. 303-315.
- AMANIASZ ZAJACKOWSKI-JAN REYCHMAN, "A bibliography of Ottoman archive studie..." *Żarys Dyplomatyki Osmansko-Tureckiej*, Warsaw 1955.

ما رسوسه
 رو تا بنی کلمه حکم که فوالقصد و کولکلسی لصر اول اولوا لک لکم لغد و ام ایفالم کمون کندر دور و عصل کمانق
 قونج نی غلمانه اویویم ایفالی تا مخلص ساکن لنعقده که کله قونجی مود و اولو باع و عاصرسک ه مقدر رر مانی
 لولوبن لیلیغ یان فرمونویق و اولصلیه ایدوب و اولکلسون لمانه و قول و اونجه و دروستی کی لرتنه زنج اولو
 سکا مانیه و نرغ برمنه لطله یاز ل اونیغیر سکا و مقصدنه خنوس نوکن ل عقیق انون ضرائف یان لوبور بلور ایتقدتوس
 صلکله و اتان او سمار جو جوان و دیوقل کلمه کلسی لسی می اهلر فو و قنقش که خواه یان کونورا که غنور بر الم کلکول
 صلکله ه صلکله ایز سدر و اولعلوان نغله و رور جو ک واری و ده و ک اولناه ی عاصره انری کت فوالقصدت اوزنه
 اولنگله یس سول ران اهل کلسی و سحر و عو عو یی انری ل الم رور و صو در بلر فضل اوستی اولیمه اونه نیر و در ایتناه خالک
 ضضا اوله کلسه کلسی اوزنه بطر ایتاه قاصارن مومنی الم کونور انری کلسی فن کلسی و علی اس اولنگله کت قصه مانی الی لور قونجی
 ساهام و علی انری و کلسی برمنه لغد لغد و کلسی لول لول انری سوه قونجس ایتاه یان کلسی و نالون اول لاسه موی ایز جرس
 فصل کلسی لکلسی و کلسی لورنه اولمان الم کونور کلسی قنقش ه کلسی لک اولغیه و درونیه اکیانه قول لولور قونجی
 کول کونور تا اسی اولکل

بار اول
شهر مذکور ایضا یکسره در یکم که یوننده از قبیل ملک علم شریف کوه تیر بوم شهر مذکور غازی شاه چکری می توئی طریقیه یونیه به کوه مذکور
دولت شریف کما که در مورور مورور و در دول دولت قریح یا قریح ایستاد غازی شاه چکری می توئی طریقیه یونیه به کوه مذکور
و در دیوانه ایضا خزانه قهرمان دولت

Document 2: MD Vol. V, p. 352, No: 930.

بیان یکدیگر است حکم که همیشه بکن حفظ و عمل است می تندرز
لولا که اولاً در مورور مورور و در دول دولت قریح یا قریح ایستاد غازی شاه چکری می توئی طریقیه یونیه به کوه مذکور
و در دیوانه ایضا خزانه قهرمان دولت

Document 3: MD Vol. V, p. 352, No: 931.

فعدله و تقاضای سینه و بایانه فاضله علمیه عالمی بستان خلق لوم کوندر وین بخا فاداکان لوله میر میرینه فائده احوالین
 غیر ولر لولین و غیره لولین و سایر لولین و سایر رسوم وینا کالین فائده و وقت و موخجی لولین بوب رباح لولین علم و فضل لولین
 بلدر و کالین لولین اوله بایانه نوراه معلوم و نه مهر لولین و غیره لولین و غیره لولین کوندر وینا کالین فائده احوالین
 میرینه اوله بایانه نوراه معلوم و نه مهر لولین و غیره لولین و غیره لولین کوندر وینا کالین فائده احوالین
 و در وقت و کالین و غیره لولین و غیره لولین و غیره لولین کوندر وینا کالین فائده احوالین
 لولین و غیره لولین و غیره لولین و غیره لولین کوندر وینا کالین فائده احوالین

Document 4: MD Vol. V, p. 353, No: 932.

مخطوطات
۵۴۶

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

۱۰۲ - ۱۰۱ - ۱۰۰ - ۹۹ - ۹۸ - ۹۷ - ۹۶ - ۹۵ - ۹۴ - ۹۳ - ۹۲ - ۹۱ - ۹۰ - ۸۹ - ۸۸ - ۸۷ - ۸۶ - ۸۵ - ۸۴ - ۸۳ - ۸۲ - ۸۱ - ۸۰ - ۷۹ - ۷۸ - ۷۷ - ۷۶ - ۷۵ - ۷۴ - ۷۳ - ۷۲ - ۷۱ - ۷۰ - ۶۹ - ۶۸ - ۶۷ - ۶۶ - ۶۵ - ۶۴ - ۶۳ - ۶۲ - ۶۱ - ۶۰ - ۵۹ - ۵۸ - ۵۷ - ۵۶ - ۵۵ - ۵۴ - ۵۳ - ۵۲ - ۵۱ - ۵۰ - ۴۹ - ۴۸ - ۴۷ - ۴۶ - ۴۵ - ۴۴ - ۴۳ - ۴۲ - ۴۱ - ۴۰ - ۳۹ - ۳۸ - ۳۷ - ۳۶ - ۳۵ - ۳۴ - ۳۳ - ۳۲ - ۳۱ - ۳۰ - ۲۹ - ۲۸ - ۲۷ - ۲۶ - ۲۵ - ۲۴ - ۲۳ - ۲۲ - ۲۱ - ۲۰ - ۱۹ - ۱۸ - ۱۷ - ۱۶ - ۱۵ - ۱۴ - ۱۳ - ۱۲ - ۱۱ - ۱۰ - ۹ - ۸ - ۷ - ۶ - ۵ - ۴ - ۳ - ۲ - ۱

تجربه بکنه و ولایت زور که این کج که ما به پیش سماق قدح شکر است و اوله که در کوه صاف کوه سوسپه و وسپه و دیو و دیو
و نیاره و دلاله و دلنیده قدر نولو اوله کینه از کوه نزدیک و دیوار و رختان اوله کینه جبر اوله کینه کینه کینه کینه
لته زور و جوتایک و با کج بر لول اوله و خنده نزدیک لیدوب و صحن اشتر لوی ابعی کینه که و خواس صحن اشتر لوی
با کج بر خنده زور کینه
والصحر لیدوب بو طبله کینه کینه که جوتایک اوله کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه
اوزر نه و صحنه لوی لایع در لته و نوح ری و بر لاسو و حال اوله کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه کینه
لهما کینه
نزه و قتیوب و لته زور سوسپه و وسپه و کینه
و دیوار کینه
دی کینه
شمال کینه
موله کینه
خسته و علیا کینه
کینه
صورت کینه
صحنه کینه
و کینه
متعد کینه
تاریک کینه
و لیدوب و لیدوب اوله کینه
کینه
کینه کینه

کینه
کینه کینه

کینه
کینه کینه

کینه
کینه کینه

کینه
کینه
کینه کینه

مجموعه نوین
۵۷

الذی

بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند

الذی

بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند

الذی ذوالقادر

بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند

الذی روح

بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند
بر صبر در کوهستان باد
و تا صیقل بند

مجلس شورای عالی
وزارت عدالت
در تاریخ ۱۳۰۳/۱۰/۱۰
شماره ۱۰۰۰
و در خصوص...

ما را
و با سبب که هر گاه در وقت منتهای علم که منکلف تواند شد نظر به اکثره و درگاه معلوم در عرض حال میفرستد چیزی در این قبیلها که
در این میان و نه منکلف عالی مگر قلمبر ضبط ابرویین حال و نه بهاد و لیس مگر قلمبر بیاری ضبط لیستر بهار و هر کوز تصانیف در این
و بصورت اولیای مریع و یکبار من و از وقت و کوز من و آنچه و همسایه من و خود یاری و منزلت منصرف از بعضی لغات من قلمبردن
معلوم شده و عاقبت اندوخته قلم و مندرک من این بر تدریس و کوز اظهار قلم و منکلف من که در میان اینها در صورتی که در این
از این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
در غیر اینها در این قلمبر من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
رقیب من نظر ابرویین غیر از اینها در این قلمبر من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
و منحصراً قلمبر کوز من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
سعی که در این قضیه من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
و منحنی میایم و یکبار من در این قلمبر من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
و ظاهر اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
در غیر اینها در این قلمبر من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
در غیر اینها در این قلمبر من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
و تقصیده من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
سیاحت و عالیات در این قلمبر من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
از در بارون میدرخش بر این که اصول این کور که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه
موظ اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه من اولیای من که در این اولیای مریع از این قضیه

منزل
منزل
منزل

منزل
خان اسمعیل
کوت کبری
۳
۸

منزل
اق شرعیه
منزل
شیخ عیسی
۴
۴

منزل
اق بوغا
منزل
جدل حانی
۴
۴

منزل
امام سائره قاری
منزل
دبیل بخاری
۴
۴

منزل
دمور قاپو
منزل
جرانی
۴
۴

منزل
عاشق و معشوق
منزل
تذیب
۴
۴

منزل
از نا اور جو بی
منزل
نصیب
۴
۴

منزل
فرنگی خان
منزل
اجی صو
۱۶
۸

منزل
قنق
منزل
قنق
۴
۴

منزل
طیران قلعه
منزل
قارغه چای
۸
۶

منزل
چو روی
منزل
جهود کجاری
۴
۴

منزل
علی حای
منزل
قباره
۴
۴

منزل
قنق کدی
منزل
کو کصیر
۴
۴

منزل
موسل
۴

منزل
دیاری
۳

D. 6441

Okka İle Satılan Kıymetli Evrak Meselesi
Hâdiseyi Meydana Çıkaran "Son Posta," Muharririnin Dilinden Bu Facianın Hikâyesini Dinleyiniz
Kâğıtlar Henüz Burada İken Çevrilmesi İçin Muharririmizin Yaptığı Teşebbüsü Kimse Dinlememiştir

"SON POSTA," nun neçir hayatına atıldığı gündenberi millet ve memleketi yaptıkları kanaat ettiği kimselerden biri de paçavra örtülen vakıfın (29) bin okkahlık tarhi vakıflar meselesini unuttuğunu düşünmek olmuştur. "SON POSTA," bütün memleketi, devleti, milleti, ilim âlemini şiddetle etkileye kadar eden bu acın hatırasını üzerine nasıl parçalamış boy-muştur?

Aşağıdaki satırların anlat-tığımız vak'a, size hem müte-hayyir ve hem de tavevî ede-cektir:

Bir Müşahede

Mayısın on ikinci cümle günü Sultanahmetteki Malye evrak hazinesinin önünde (25-30) kadar araba sıralanmış, kapı-nın önüne büyük bir baskül konmuş, birtakım çemberlenmiş kâğıtlar tartılıyor ve ha-mallarla bu arabalara konulu-yor ve Sirkeli istasyonuna ta-

dar olan yol birçok vesikalar-la dolmuş ve örtülmüştü. Bihakkın Tapu dairetains önün-de bunlar bir yığın teşkil ediyordu.

(Devamı 6 inci sayfamızda)

Muharririnin İbrahim R. -
güyordu. Bu ameliye esnasında bunlardan birçoğunu da sokaklara dökülüp saçıyordu.

Çöplüklerle Bir Kavga
Bu binanın önünden Sultanahmet tramvay mevkiine ka-

Okka İle Satılan Kıymetli Evrak Meselesi

(Her tarafa 1 inci sayfa da)

Bu arada bir suz yitirdik. Bu, Hazine bekçisi Bekir Ağa'nın suz idî. Yolda arabalarla geçen çöplere gıyayın, vazifelerini yapmadıkları söyler, yol üzerindeki kâğıtları atıp atmalarını ibtar ediyordu.

Çöplükler de cevap veriyor, kâğıtların çöplüklerden çıkıp gitmediğini, ağama kadar çöplükler bitiremeyeceklerini anlatıyorlardı.

Nihayet çöplükler bu kâğıtların bir kısmını toplayarak Kamkapı sâhillerine atmak üzere kaldırmaya başladılar.

Muharririmiz Hazinoda

Bu hüküme şahit olan zat "SON POSTA" muharrirlerinden İbrahim Beydir. Yarıdaki kâğıtların muayenesi üzerine vaziyeti ciddiyetini anlayan muharririmiz kâğıtların tartılmasına nezaret eden müfettiş İbrahim Bey'e müvafakat ederek içeri girmek için müsaade istemiş ve müvafakat cevabı almıştır. Şimdi sözü bu muharririmize bırakıyoruz:

— Uzun koridor harman halindeki kâğıtların dala idî. Çemberlenmişler. Arkada yüzlerce torba kâğıt yığılmış. O suretle ki içeri girmek mümkün değildi. Evvelâ Bekir Ağa bu torbaların üzerine çıktı ve elinden tozarak beni yukarı çağırdı. Bu konuda tasarruf edilmiş birçok kıymetli vesikalar, defterler gözle karşıyordum.

Burasını gördükten sonra sıra aşığı kata geldi. Buradan İlalettayın aldığın kâğıtların içinde alın yazıldığı mecmua parçaları Silistre, Varna, Tuna vilâyetlerine ait kalemlerin tasvirine, zanaat, tımar vesikalarının, ulûsname-i Lev, matbah masrafları, vakıflara ait birçok tarihî mülknameler vardı.

(Bunlardan İlalettayın iki tane de "Son Posta" da neşredilmeye.)

Bunlar, değerli kâğıt parçaları değil, on binlerce kuruş ve lira sarf ile yerlerine konmuş mülkname olan vesikalar.

Garip Bir Satış!

Bu satış nasıl yapılmış? Tetkik ettim ve öğrendim ki Maliye Vekâleti (9-10) ay evvel İstanbul'da eski harflerle basılmış, fakat kullanılmamış, kâğıtların saltanat devrinde kâhine bey defterlerine atıldığı görülmüş müsaade görülmüş. Tali derecede iki tapu ve iki hazine memuru bu işle taviz edilmiş. Bunlar her namına

Maliye bakanının da gözetilmez. Bugünkü Müfettiş altınlar edilecek vesika aramaları. Neticende "yok, cevabını vermezler ve satış başlanır.

Tarihî Cevdet B.

Bunun üzerine müdahalelerini tarih ençimesi azından muallim Cevdet Bey'e anlattım. Cevdet Bey hemen faaliyete geçerek sokak çocuklarından (12) kadar vesika topluyabildi. Bunun için de (20) kuruş vermiş. Bu vesikalar Hali Bey tarafından Bağrıkılı Paşaya gösterilmek üzere Ankaraya götürülmüştür.

Bunlardan bazıları şunlardır:

- 1— 1000, 1000, 1101 senelerindeki Viyana seferlerine ait ordunun masraf defterleri.
- 2— İstanbula fetihden önce kumandanlarından Gazi Davut Paşanın imareti ait bir vesika.
- 3— Gazi Mihal evlâdına ait Pilevoda bir köy tapusu.
- 4— Niş kalesinde yerli sâvari ve piyade teşkilâtına ait bir vesika.
- 5— Meşhur şair Şeyh Galib'in evlâdına Üçüncü Sultan Selim tarafından verilmiş bir ferman.

Ayrıca Cevdet B. Bağrıkılı Paşaya gönderdiği raporunda vaziyeti anlattıktan sonra sâhillerine şu cümle ile nihayet vermektedir:

"Beynimizin ilim âleminde hissedilmediği bu vaziyetten kurtarınız."

Cevdet Beyin Sözleri

Cevdet B. bu mesele hakkında diyor ki:

— Bu gibi vesikalar satılınca her medeni memlekette tek bir usul vardır. Bugün tarih, ilmin en mühim bir kısmını teşkil ediyor. Müze, tarih cemiyetleri ençimesi; bapına çağırılır, tetkik yapılır ve bir karar verilir. Bizde böyle yapılmamıştır. Bu emri Maliye Vekâleti Levazım Şubesi vermiştir ve muvafakat oraya aittir. Asurlardanberi saklanan bu vesikaların bugün satılmasına ihtisadı bir zaruret mi idi?

Bu iş, tıvraf taraf tahkik edildiği halde muvafakat ilk defa ortaya atan "SON POSTA"ya bir kimsenin sual sormayı almışa gelmemiştir.

Nihayet bir teaddüf, muharririmiz, Maliye Teftiş Heyeti Reis Adil Bey'e arzlaştırmış ve muharririmiz görüp bildiklerini Adil Bey'e anlattı. Adil B. muharririmizi bu işle alakadardı müfettiş Celâl Said Bey'e ehemmiyetli bir tavsiye ile göndermiştir. Muharririmiz, bu zate dün ve evvelki gün birçok malûmat vermiştir. Tahkikat ehemmiyetle devam etmektedir.

Maarifin Tahkikatı

Bu mesele hakkında Maarif müfettişinin Vekâlete verdiği rapor su neticesi vermiştir: 330 senesinde bitmiş İstanbül hazinesindeki evrakın tasvili için heyetler teşkil edilmiş, maliye evrak hazinesinin tektikine de tarihî Efdâleddin ve Başı Beyler memur edilmişler. Bu heyet, bodrumdaki kâğıtların sandıkları doldurup yukarı kata çıkartmış, ve bir kısmını tasvif etmiştir. Fakat tahkikat kısıldığı için iş yarıda kalmıştır. Şimdi satılan kâğıt-

lar bu tasviften artan ilimimiz suz kâğıtlar mıdır? Anlaşılmak istenilen asıl nokta işte budur. Vaziyeti tenvir edecekler de asıl âliktârlardır ki bu savat davet edilmişlerdir.

Garip Bir Durgunluk

Surasını ehemmiyetle kaydedelim ki, satılan kâğıtlar henüz Sirkeci İstasyonunda iken ve sevkedilmemişlerken muharririmiz, âliktârların ilâk etmiş ve hatta fazla fiat vererek tasvif olduğunu, sevkiyatın durdurulmasını istemiş ve de âliktârlardan istemiş.

DOĞAYA BIRAKILMIŞ BİR AKDENİZ YERLEŞMESİ: KAYA KÖY (LEVİSİ) VE KİLİSELERİ*

FÜGEN İLTER

'Mimarlık' hele 'Kent Olgusu' açısından geleceğin geçmişten öğreneceği çok şey var kuşkusuz. Bu; toplumsalın, çevresel ve estetikselin ya da başka kriterlerin zaman içindeki yerini anlamaya yönelik geri bakışlar olmayacaktır yalnızca. Bu aynı zamanda, evrensel boyutta olduğu gibi, Anadolu'nun tarihsel dokusunu da 'dün' ve 'bugün' bütününde kavrayabilmek, buradan geleceğe uzanmayı sağlayacak çok yönlü yaklaşım ve değerlendirme yöntemine ulaşma gerekliliğinden olacaktır.

Geçmişten geleceğe uzanan çizgide, tarihsel olayların hızı ve sonuçları, toplumların kurdukları, biçimledikleri yine tüm güçleriyle fiziksel, sosyal, ekonomik gelişmelerine eğildikleri pekçok yerleşmeyi insansızlaştırmış, 'ölü kentler' durumuna sokmuştur. Anadolu'nun uygarlık dokusunda da, doğaya bırakılmış yerleşmeler arasında, Akdeniz kıyısında böyle bir yer bulunuyor: Burası Fethiye'deki Kaya Köy'dür.

Zaman zaman Türk-Yunan dostluk Köyü olarak değerlendirileceği basın organlarında gündeme gelen Kaya Köy'ü, 1922 yılında Rumlar bırakıp gitmek durumunda kalmışlardır. O gün bugündür Akdeniz'in bu köyü, bırakılmışlığa, yalnızlığa gömülmüştür.

Kaya Köy, Fethiye-Ölü Deniz arasındadır (Harita). Likya'nın ünlü kenti Telmessos (Telebehi), V.y.y.dan sonra Anastasiopolis¹, daha sonra da Makri/Meğri diye anılır olmuş zaman içinde². IX.y.y.dan başlayarak anılan bu adın, Menteşe Beyliği döneminde de sürdüğünü biliyoruz. Rumca bir sözcük olan Makri adı da, 1934 de, şehit pilot Fethi Beyin anısına yerini Fethiye'ye bırakmış³. Oysa Fethiye deyince hemen akla ge-

* Kaya Köy ve Kiliselerine ilişkin bazı bilgiler, 1989 Nisanında, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde yapılan Araştırma Sonuçları toplantısı'nda -"Araştırma Gezisi Uğrağı bir Akdeniz Yerleşmesi" konulu bildiride dile getirilmiştir.

¹ C. Bayburtluoğlu, Arkeoloji, Ankara 1982, s. 294.

² Bkz. W.M. Ramsay (Çev.M. Pektaş), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, İstanbul, 1961, s. 474 sonrası 'Lycia' Levhası dökümü.

³ M.C. Anday, Anadolu'da ve Sosyalist Ülkelerde, İstanbul, 1977, s. 23.

liveren, binlerce yıl öncesinin o görkemli kaya mezarları⁴ (Res. 1-3) ve bugulu bir mavilikte Akdeniz olsa gerek.

Kaya Köy'e, mezarların arkasından, Fethiye'nin yaslandığı dağların arasındaki vadiden geçilen yolla gidiliyor. Yol, on kilometre kadar sürüyor. Kıvrılarak uzanan yol, önce bir tepeye çıkıyor. Sonra da aşağılara doğru inerek Kaya Köy'e, başka bir deyişle 'Kaya Çukuru'na ulaşıyor. Çukurun çevresi kayalara dayanmış, tırmanmış köylerle sarılmış. Birçok köy var burada: Kınalı, Ebehora, Gökçeburun, Keçililer, Mercimekkaya ve Gavur Köy yani Kaya Köy⁵.

Anday'ın anlatımlarından anlıyoruz ki; "Kaya çukuru çevresinde köyleri toplayan, çukurun havası ve bereketidir. Fethiye sıcaktan yanıp kavrulurken, Kaya serin ve esintili oluyor. Bırakılmadan önce tütün, tahıl, sebzesi, çeşit çeşit meyvesi hele de üzümü ve inciriyle, burada binbir bereket vardı. Türklerle Rumlar dostça, yan yana bu nedenlerle bu çukur etrafındaki yaşamlarında biraradaydılar. Kaya'ya Rumlar 'Levisi' diyorlardı⁶. Türklerle Rumların beraberlikleri 1922 yılına dek sürdü. Değişim, Rumların istemeyerek gitmelerine neden oldu. Sevgiyle gözyaşlarıyla uğurlandılar⁷. Yerlerine Selanikten gelen göçmenler, uyum sağlayamadılar Kaya Köy'le. Uzun kalamadılar, başka yerlere göçtüler. Böylece Kaya Köy yalnız kaldı. Sustu, küstü. İki katlı Rum evleri ak yüzleriyle sessizce Akdeniz'e bakar oldular. Ağaçları meyve vermez oldu. Giderek kurudular. Dumanları tütmedi evlerin. Akşamları, zaman zaman aralarına Türk'lerin de katıldığı toplantılarda incir rakıları, şaraplar içilmez, şen kahaahalar arasında çalınıp-söylenip çoşarak eğlenilmez oldu. Evlerin bazı duvarları çöktü. Avlular evler kapılarını yitirdiler. Çalılar bürüdü her yanı. Herşey sustu. Kaya Köy tüm anılarıyla doğaya bırakıldı."

Anadolu'nun pekçok yöresini gezi notlarında dile getiren gezginlerin bir kısmının "Levisi"ye uğradıklarını öğreniyoruz. Yaşayan "Levisi" yle ilgili izlenimleri bir de gezgin notlarından dinleyelim: 1850 lerin bu Rum yerleşmesini, bakınız Fellows nasıl anlatıyor:.. Bugün iki saat boyunca at

⁴ "Amyntas mezarı" diye bilinen kayaya oyulma, mabed görünümlü mezar I.Ö.IV.y.y. yapısı olarak tarihlenir. (C. Bayburtluoğlu, a.g.y.s.294).

⁵ Kaya Köy'lülerce sıralanan köy adları için ayrıca bkz. M.C. Anday, a.g.y.s. 33.

⁶ M.C.Anday, a.g.y.s. 32-36.

⁷ Aydın'lı Dido Sotiriyu, Benden Selam Söyle Anadolu'ya (Çev. A. Tokatlı) İstanbul, 1986-adlı kitabında, savaşın acılarını, dostlukları, sevgileri, ayrılığın hüznünü hemen tüm gerçekleriyle dile getirir.

üstünde Makri'nin güneyine Rumların Levisi, Türklerin se 'Taşlı' dedikleri köye gittik. Taşlı adı 'Taş Köy' den geliyor. Yolculuğun ilk saatlerinde, Telmessos'un arkasından zikzaklar çizen bir patikayla dağın sarp yamaçlarına doğru çıktık. Sonra aşağıya, verimli ovaya indik. Ovanın sonlara doğru bahçelerle bölündüğü görülüyor. Bahçelerde çitlerle çevrili yaz evleri, gölgelikler var. Levisi kasabası iyi yapılmış 300 ya da 400 eve sahip. Hepsinde de Rumlar oturuyorlar. Yerleşmenin egemen konumu ve birkaç küçük mezar eski küçük bir kentin belki de 'Cissidae'nin yerine kurulmuş olabileceğini düşündürür. Ovadan hangi yöne doğru çıkılırsa, çıplak kayalar üstüne dağınık bir biçimde oturtulmuş barınaklara rastlanıyor. Çoğu Türklerin olan bu evlerin bir grubu ve küçük bir cami, Ağa ve adamlarınca yapılmış. Makri burasının hem limanı hem de posta ve resmi iş bağlantılarını sağlayan yeri. Levisi'nin içinden bir tepeyi aşarak denize doğru geçtik. Yerleşiminin çoğu bir ada üzerinde kısmen de sahil boyunca olan Antik Carmylessus kentinin kalıntılarını incelemek üzere sahile ulaştık. Kızgın güneş altında bir saat yürüdüktan sonra, kıyıda tek botun Kastelorizo için denizde olduğunu öğrenmemiz bizi hayal kırıklığına uğrattı. Engebeli görüntünün görkemli yabanıllığının verdiği haz içinde Levisi'ye geri döndük. İki saat kadar büyük ağaçların gölgesinde oturduk. Çevremizi bolluk içinde oldukları açıkça görünen ve zengin olmanın yollarını çok iyi bildikleri anlaşılan Rumlar sardı. Pekçok sikke satın aldım. Kuşku yok ki bu insanlar, Avrupa'da az bulunur değerinde daha pek çoğuna sahipler. Metal paralar için istenen değer, gümüş paralar için öngörülen ederdeydi. Sanıyorum Lycia'da topladıklarım buraların kaybolmuş tarihini resimleyerek kanıtlamakta yararlı olacaktır⁸.

Telmessos'dan geçen, bu arada Levisi'ye de uğrayan gezginlerden biri de, de Saint-Martin. Makri'yi; limanı, tarihsel kalıntıları, konutları ve halkı ile kısaca tanıtan Saint Martin, 'Levisi'den de şöyle söz ediyor: "...Makri'nin güney-batısında körfeze bakan başka bir Rum yerleşmesi de Levisi'dir. Levisi'nin de bir limanı vardır. Taştan yapılmış 300 ya da 400 kadar evi olan bu köye Türkler 'Taşlı' diyor"⁹. Daha pekçok gezginin yolu Makri'den geçmiş. Ancak bunlar, Levisi'ye uğramamışlar. Telmessos hak-

⁸ C. Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor*, London 1852, s. 394-395.

⁹ M.V. de Saint-Martin, *Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure*, Tome II, Paris 1852, s. 525.

kında bilgi vermekte yetinmişler. G.E. Bean¹⁰, V. Cuinet¹¹, F.R.S. Beaufort¹² bunlardandır.

1850 lerde 300-400 kadar olan Rum evleri giderek çoğalıyor. Tepelere doğru tırmanıyor konutlar. XIX. y.y. sonuna doğru da kiliseler yapıyor yerleşmeye. Zamanında çok bayındır olan köye, yöre halkı bugün "Viran-kent" diyor. Köyün bayındır günlerini bir kez de M.C. Anday'dan dinleyelim; "...Rum köyünde, her biri bol güneş alan 3000 ev vardı. Buna karşılık bu yakada 150 Türk evi bulunuyordu. Türkler "Gâvur köyü" derlerdi oraya. Sulak suyu hiçbir zaman olmadı Kaya'nın, ama kuyu suları boldu. Mendos dağının kar suları iniyordu kuyulara soğuk soğuk. Gavur köyünde iki eczane, iki okul, iki doktor vardı. Rumlar ayakkabıcılık, doğramacılık, marangozluk, kalaycılık, demircilik, manifaturacılık, dokumacılık, bakkallık, terzilik biliyor ve bu işleri yapıyorlardı. Türkler bu zenaatlardan hiçbiri ile uğraşmıyorlardı, çünkü bilmiyorlardı. Rumların topraktaki işleri, bağcılık ve tütüncülüktü. Şarap çıkarıyorlardı.Şu mekruh olan şarabı. Ürettikleri malları Meğri'de, yöredeki kasabalarda sattıkları gibi, Donyücek limanından dışarı da yolluyorlardı. Bu bakımdan zengindiler"¹³.

Oysa bugün köye girişte, yola yakın bahçeler içinde yer alan az sayıda ev var. Köyün altındaki çardaklı kır kahvesi ile yan yana bulunan yıkılmış bir Rum evi de bunlar arasında.(Res.7). Köyün altındaki evlerden sonra gelen kahvenin yanından, yukarıya kiliseye doğru çıkılıyor. Yol iri taşlarla döşenmiş. Yer yer iyice daralıyor. Nerdeyse bir metreye iniyor genişliği. İki yanından, evlerin bahçe duvarlarıyla çevrilmiş. Başka yollar bağlanıyor zaman zaman. Heryer derin bir sessizlik içinde. Sessizliği arada sırada öten böceklerin sesleri bozuyor. Evler, avlular boş. Bazıları yarıya dek yıkılmış. Arada küçük şapeller ilgiyi çekiyor. Canlı görünmüyor. Sanki herşey sihirli değneğin dokunuşunu bekler gibi. Dipsiz bir kuyu gibi derinleşen sessizlikle bütünleşmek ürkütüyor.

Levisi'de evler bahçeler içine yapılmış. Bahçeleri de yolu kapatan, yüksekçe taş duvarlarla çevirmişler. Taş duvarlı evlerin önünde duvarlara

¹⁰ G.E. Bean, Kleinasien, die türkische Südküste von Antalya bis Alanya, Stuttgart, 1870, s. 672.

¹¹ V. Cuinet, La Turquie D'Asie, I, Paris, 1892, s. 872.

¹² F.R.S. Beaufort, Karamania, or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor and the Remains of Antiquity, London, 1817, s. 74-75.

¹³ M.C. Anday, a.g.y.s. 35. Ayrıca Kaya Köy izlenimleri için bkz. C. Başlangıç, Ege'de Sevdanın iki dili-Kalimerhaba-İstanbul, 1987, s. 77-85.

dayanmış fırınlar bulunuyor. Bazılarında, fırınların yanlarında raflar yer alıyor. Yine ön tarafta artık otlarla çalılarla kapanarak örtülmüş olan, yarı yuvarlak avlular var. Özel toplantılar için düşünülmüş olsa gerek bu avlular. Evlerin genelde iki katlı düzenlendiği gözleniyor. Düz damlı evler bunlar. Taş merdivenlerle yukarı katlara çıkılıyor.

Evlerin arasında; biri yukarıda biri de Gemile'ye doğru aşağıda iki kilise var. Tepeye doğru tırmanan dokuda, aralardaki küçük şapeller dışında, evlerden farklı yapıda bazı hacimler de görülüyor. Büyük bir olasılıkla bunlar; kahvehane, meyhane dükkan işlevi gören yapılar.

Kilise I (Yukarı Kilise)

Tepeye tırmanan köy evleri yanlanınca, yıkılan evlerden açılan, küçük meydansı bir alan gelir. (Res. 8). Kilise bu alanın sağ üst tarafında, kuzey-batıdadır. Duvarlarla çevrilmiş bir avluda yer alan yapı, doğaya bırakılmıştır. Köşedeki avlu kapısından girildiğinde, karşıda, yatay bir konumdadır. (Res. 9). Bazı kısımları çökmüş, duvarlar yer yer yıkılmıştır. Kapısı açık durmaktadır.

Avlu kapısından girince, hemen sağda, avlu duvarına sırtını vererek uzanmış bir yapı görülür. Yer yer yıkılmış olup, taş bloklar çevresine dökülmüştür. Avlu tabanı genelde siyah-beyaz çakıl taşlarıyla yapılmış mozayık bir döşemeye (vermiculatum) sahiptir. (Res. 10). Siyah beyaz parçalar arasında, yer yer kırmızıya da yer verilmiştir. Güneyden kuzeye doğru yönelen geniş kuşaklar içinde, dairelerle çevrilmiş girdap ya da çiçeksi motifler işlenmiştir. Bu mozayık bezemede renkler; tabanın beyaz dolgusu üzerine, gerek kuşaklarda gerekse dolgularda, daha çok siyahın kullanımı olarak beliriyor.

Malzemesi tuğla hatıllı, düzeltilmiş moloz taş olan yapının dışı, kalın kırmızı bir sıvayla kaplıdır. İki kat üzerine düzenlenmiş dikkörtgen biçimli pencerelerden alt kattakilerin çevresi beyaz-mermer sövelerle ilgi çekicidir. Beden duvarlarının bitiminde, tonozların sivri kemerli yükselteleri, üst yapıya dalgalı bir görünüş verir. (Res. 11).

Tek sahnalı ve narteksli yapının girişi güney yüzde, batıya kaydırılmış olarak açılmıştır. Kapıya, yarı yuvarlak, birkaç basamaklı bir merdivenle çıkılır. Üst basamağa, yine mozayık tekniğiyle, bir haç motifi işlenmiştir. Portalin, mermer kemeri, söveleri hemen tümüyle dökülmüştür. Özgün niteliklerini yitirmiş portalde, kemerin üstünde-duvarda melege(?) benzer bir kabartma görülür. (Res. 12).

Doğu-Batı doğrultusunda ince-uzun bir dikdörtgen plan veren kilisenin narteksi üç bölümlüdür. (Plan I). Batıya üç kemerle açılan narteksi (Res.13), yanlarda da kemerli-açık bir yapıdadır. Beşik tonozlu hacimde, taban yine siyah-beyaz mozaiklerle bezelidir. Buradan, geniş bir kapı açıklığıyla, içeriye, naosa geçilir.

Naos, yıkılmış, dökülmüş öğeleri yine bakımsız durumuyla, tüm Kaya Köy yapıları gibi, bırakılmışlığı hemen sergiler.

Tek sahinla geniş apside doğru uzanan ana hacim, yüksek tonozları, çok sayıda penceresiyle bol ışıklıdır. Pencere kemerleri içte yuvarlaktır. Duvarlardaki gömme sütunlar, tonozlara omuz veren perkitme kemerleri, sütun başlıkları seviyesinden duvarların yukarılarına doğru yayılan mavi ağırlıklı çiçekli-geometrik bezeme, hareketli, canlı bir ortam yaratmaktadır.(Res.14).

Yapıda örtü haç tonozlarla sağlanmıştır. Ancak, apsis önündeki ilk ünite de değişiklik olur. Haç tonozun yerini beşik tonoz alır.

Boyama motiflerle yapılmış bezemelerin yaygın kullanım alanı içine apsis yanı kubbesi de girer. Burada, maviyle boyanmış bir haç motifi işlenmiştir. Duvarlardaki bezeme desenini ise, alçı üzerine yapılmış örgü-geometrik motifler ve çiçekli düzenlemeler oluşturur. Yine pencere çerçevelerinde de, alçıyla işlenmiş bitkisel kabartmalar görülür. Bunlar, özellikle kemer üstlerinde yoğunlaşarak, yan duvarlardaki işçiliği varsıllaştırırlar. Alt pencerelerin herbirinin üzerinde ise, yuvarlak alçı kartuşlar yer alır.

Taban, siyah-beyaz çakıl taşı mozaik yapısıyla, avlu tabanı yapım tekniğini yineler. Taban deseni, balık sırtı motifli dolgudur. Siyah-beyaz yanı sıra yer yer, avluda olduğu gibi kırmızı da kullanılmıştır.

Kilisenin tarihini veren bir yazıtı yoktur. Ne var ki Aşağı Kiliseyle (Res. 15.) benzer özellikleri, tarihi belli bu kilisenin yapım zamanına yakın bir tarihte yapıldığını düşündürmektedir. Böyle olunca da, Kaya Köy'ün Yukarı Kilisesi, XIX.y.y.ın sonlarında yapılmış olsa gerektir.

Kilise II (Aşağı Kilise)

Kaya'dan Gemile'ye uzanan yolda birkaç yüz metre ötede, yine çardaklı-bahçeli bir kahve ile çevresinde yer alan, yaşayan bir kaç ev çıkar insanın karşısına.

Bahçe duvarlarını, patikalar boyu bırakılmış boş evleri içe doğru geçince, bir düzlüğe ulaşılır. Düzlükle beraber, düzlüğün öte yakasında yer alan kilise de görünür (Res. 16). Bu kilise de duvarlarla çevrili büyük bir avlu içindedir (bkz. yerleşim planı). Avlu kapısı doğudadır. Avluya girince solda, güney-doğu köşede çan kulesi yer alır. Girişin önünde ve kuzey tarafta ise avlu geniş uzantısıyla kiliseyi kuşatır. Avlunun kuzey duvarı önüne, hemen duvar boyunca uzanan, basamak basamak yükselen taş sekiler yapılmıştır. Belli ki tören ya da toplantı günlerinde, belki de büyük ayinlerde içeriye sığamayan halk burada, bu sıralarda oturarak törene katılmaktaydı. Sekiler batı uçta bir sarnıça-kuyuya dayanıyor. Sarnıç derindir, suyu da vardır.

Kiliseye kuzey-batıdan, nartekse yakın bir kapıyla girilir. (bkz. Plan II) (Res. 17). Kapıya da, üç basamaklı, yarı dairesel kuruluşlu bir merdivenle ulaşılır. Kilise tek sahınlı ve narteksli bir plandadır.

İçte ve dışta yapı malzemesinin taş olduğu kilisede, içte taban da siyah-beyaz çakıllardan işlenmiş mozaikle kaplıdır. Kilisenin kuzey yüzünde (giriş-yüzü), pencere ve kapı söveleri beyaz mermerdendir (Res. 18.) Pencerelerin üstündeki sağır nişlerde, yine tonozların sivri kemerli yüzlerinde beyaz malzemenin kullanımı, yapıdaki iki renkliliği yaygınlaştırır. Üst pencerelerde, kemer üstlerinde haç kabartmalar vardır. Güney yüzde, güney batıda yer alan bir merdivenle çatıya çıkıldığı gözlenir. (Res.19.) Önü ve yanları kemerlerle açılmış olan nartekse giriş, hem önden hem de yanlardan olabilmektedir. Batı-kuzey kanadı açıklıksız, sağır yapıdadır. Bu da simetriyi bozar, Nartekste örtü, tüm hacmi kapatan tek bir haç tonozdur.

Kilisenin kuzey-batıdaki kapısından içeri girildiğinde, hemen kapı önünde, tabana işlenmiş bir tarih ilgiyi çeker. "1888" yılını veren bu tarih, kilisenin yapım zamanını duyurmaktadır. Taban döşemesi gibi tarih de mozaikle yazılmıştır.

Naos, batıdan doğuya uzanan ince uzun, tek bir sahın halindedir. Aydınlık haciminde duvarlara gömülmüş sütunlar, perkitme kemerleri, kubbe, mavi ve altın yaldızla boyanmış motifler, hele ikonostasis'in görkemli işçiliği, figürlü kompozisyonlar varsıl bir biçim ve renk cümbüşüyle insanı sarar. Haç tonozlu örtü bema önünde değişmekte, ortası kubbeli, yanları tonozlu bir düzene dönüşmektedir. (Res. 20). Naosta örtüyü, yan duvarlara gömülmüş desteklere dayanarak yükselen perkitme kemerlerinin omuzladığı gözlenir.

Pencereler iki kat üzerine yerleştirilmişlerdir. Duvarlarda, özellikle de pencere üstleri ile tonozlar arası kemer içlerinde, mavi üzerine yapılmış beyaz alçı kabartma desenler görülür. Böylece doğu bölümün yoğun figürlü bezeme programı, doğudan uzaklaştıkça, bu kez bitkisel ve geometrik motiflerle yanlara ve yukarılara doğru yayılmaktadır.

İkonastasis, sütuncelerle kuşatılmış bölmelere ayrılmıştır(Res.21). Ortada basık yuvarlak kemerli, mermer söveli, yanları yine mermerden sütuncelerle çevrilmiş bir kapı yer alır. Kapı alınlığına iki melek figürü işlenmiştir. Kapı üstü; ortası yukarıya ve öne doğru yuvarlaklaşarak taşan, yanlara düzleşerek açılan biçimsel bir çerçeve içinde figürlü, dinsel kompozisyonlarla ilgi çekicidir. Üst sırada oniki dinsel bayramı veren resimlere (Dodekaorton) yer verilirken, ortada İsa yanlarda da oniki havari işlenmiştir. İsa ve Havariler madalyonlar içine alınmıştır.

İkonastasisin hemen tümüyle kapattığı apsis, içten yuvarlak dıştan ise beşgen biçimdedir. Alta, ortada bir penceresi vardır.

Kaya'nın Gemile yolu üzerindeki bu kilisesi, Yukarı kiliseyle benzer özellikler taşımasına karşın, gerek sekilerle çevrili büyük avlusu ve çan kulesiyle, gerekse içteki varsıl figürlü bezemeleriyle, kalabalık toplantıların, önemli törenlerin yapıldığı kilise olma niteliği taşıdığını açıkça göstermektedir. Ayrıca 1888 tarihini veren yazıtla yapım zamanı açıkça bilinmektedir. Yine 1888 tarihi, Yukarı kilisenin yapım zamanına açıklık getirmesi yönünden de önem taşır. Böylece, Kaya Köy'ün dinsel mimarlık kalıtları açısından önemi bir kat daha artmaktadır.

Kaya Köy Kiliseleri, XIX.y.y. da Anadolu'nun toplumsal yapısında etkin bir yeri olan Rumların, çeşitli kent ve kasabalara dağılmış kiliseler zincirindeki¹⁴ yerlerini almakta, böylece de XIX. y.y. Anadolu Mimarlığının bilinmeyenleri biraz daha aydınlanmaktadır.

¹⁴ Kayseri yöresi Rum ve Ermeni Kiliselerinden bazılarını tanıtan çalışmalar olarak bkz. F. İlder, "Kayseri'de XIX. y.y.dan iki Kilise: Darsiyak ve Evkere" Akurgal'a Armağan (Festschrift Akurgal), Anadolu (Anatolia), Cilt XXII, s. 353-370. Ankara, 1989; F. İlder, "XIX. y.y. Osmanlı Dönemi Mimarlığında Kayseri Yöresi Hıristiyan Yapıları: Germir ve Endüllük Kiliseleri", Belleten Sayı 205; Ankara, 1989, s. 1663-1682; F. İlder, Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi mimarlığında XIX.y.y. Ege Bölgesi Kiliseleri: Gökçe Ada (İmroz)-Ayvalık-Selçuk" Şirince Köyü", XI. Türk Tarih Kongresinde verilen Bildiri. 9 Eylül 1990-Ankara (Baskıda).

“Kaya Köy”ün Türk-Yunan Dostluk Köyü olarak değerlendirilmesine ilişkin girişimler:

Konunun bir başka yönü de aradan geçen bunca zamandan sonra, yalnızlığa bırakılmış bu yerin, Kaya Köy’ün, tatil köyü yapılma girişimlerinin başlamış olmasıdır. Ancak Türk Mühendis ve Mimarlar Odaları Birliği konuya ilişkin bazı kaygılar taşımaktadır. Gazetelerde çıkan yazılarda kaygılar yanısıra öneriler de şöyle dile getirilmektedir: “..Kaya Köy Kent- sel sit alanı niteliğindedir. Bu nedenle, Kaya Köyü yaratan kültürel ilişki- lere saygı gösterilerek turizme açılmalıdır”. Konu şu açıklamayla sürmek- tedir:” Kaya, bu tarihsel ve kültürel özü dikkate alınmadan, salt fiziksel yapısı (mevcut taş evleri) ve bölgesel özelliğinin (turizm potansiyeli olan bir yörede bulunması) değerlendirilmesiyle yetinilerek sıradan bir tatil köyü durumuna getirilirse, yasalarımızdaki sit ve koruma anlayışının dışı- na çıkılacağı gibi, bölgenin tarihsel ve kültürel öneminin de giderek unu- tulacağı bir uygulamanın önü açılmış olacaktır.

Bir başka açıdan da, 12.000 yatak kapasiteli turizm yerleşim alanı ya- pılmak üzere kiralama girişiminde bulunulan Kaya Köy’e Fethiye-Dala- man Çevre düzeni Nazım İmar Planına göre; “Mevcut mimari karakteris- tikleri ve çevre peyzajına göre Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Ku- rulu’nun olumlu görüşü alınarak Bayındırlık ve İskan Bakanlığınca onan- madan inşaat yapılamayacağıdır”¹⁵. Bu arada Türk-Yunan Dostluk Derne- ği Başkanı Prof. E. Akurgal’ın Efes Antik Tiyatroda verilen Türk-Yunan Dostluk Konseri nedeniyle yaptığı konuşmada: “Fethiye yakınında 1922 yılında Rumlar tarafından terkedilmiş bir köy var. Adı Kayaköy. Türkiye Mimarlar Odası bizim de katılımıyla burayı 12.000 yataklı bir barış ve dostluk köyü olarak restore edecek. 2 Ekimde Yunanlı Profesörlerin de katılacağı toplantıda bunu proje haline getirip devlete sunacağız” dediğini öğreniyoruz¹⁶.

2 Ekim tarihli toplantı, Mimarlar Odası, Türk-Yunan Dostluk Derne- ği ve Muğla Belediyesinin ortak çabalarıyla Muğla’da yapılmış konu irde- lenerek bazı kararlara varılmıştır. Tüm konuşmacıların birleştikleri nokta şöyle özetlenebilir: Kaya Köy XIX. yüzyılın (sonlarının) taşyapı karakter- leri korunarak kentsel yaşam kültürü bozulmadan yaşayan köy’e dönüştürülmelidir. “Kaya Köy Türk-Yunan Barış ve Dostluk Köyü Ol- sun” konulu Forumda, Köyün Uluslararası bir kültür merkezi olarak da önemli ve etkin bir anlam kazanacağı üzerinde durulmuştur.

¹⁵ Ö. Özgür, “Kayaköy Dostluk Merkezi”, Cumhuriyet Gazetesi, 31 Mayıs 1988, s. 12. ayrıca; B. Arpad, “Kaya Köyü”: ‘Dostluk Köprüsü’, Cumhuriyet, 14 Haziran 1988, s. 2.

¹⁶ H. Şenöken, “Antik Efes’te Barış ve Dostluk Şöleni”, Cumhuriyet, 25 Eylül 1988, s. 12.

Kaya Köy'ün çok büyük bir proje çerçevesinde, uluslararası kamu kuruluşlarının desteği ile gerçekleştirilebileceği düşünülen girişimlerle yapılacak kollektif bir çalışmayla kazanabileceği işlevler üzerine de görüşler dile getirilmiştir. Köye ilişkin olarak irdelenen konulardan bazıları şunlardır: Kaya Köy yeniden yaşama dönebilir mi? Nasıl dönebilir? Amacı ne olmalıdır? Hangi kültür ve sosyo-ekonomik özellikli toplumu barındırmalıdır? Müze haline gelebilir mi? Başta Lykia olmak üzere Anadolu Uygarlıklarının Sergi ve Araştırma merkezi olabilir mi? Sanat Tarihi ve Arkeoloji Sempozyumlarının yapıldığı ve yaşatılacağı bir çalışma merkezi olabilir mi? Bu amaçlı bir Enstitü kurulabilir mi? Turizm amaçlı kullanıma açıldığında, köy neler kaybeder? İlerde olabilecek gelişmeler karşısında imar yasağı konabilecek midir? Bunun gibi daha birçok kriteri içeren irdelemeler sonunda alınan kararlarla toplantı sona ermiştir. Alınan kararların kimileri şöyle sıralanabilir:

- Kaya Köyün sosyal, ekonomik ve kültürel bir bütünde değerlendirilmesi, Türk ve Yunan halklarının barış ve dostluğuna olduğu kadar, dünya uluslarının barışına da bir katkı olacaktır.
- Turizm anlayışında, toplumlar ve kültürler arası ilişki ve etkileşim ana ilke olarak belirlenirken, Kaya Köy'ün Araştırma ve Eğitim merkezleri ile yaşam sürekliliğinin sağlanması öngörülmüştür.
- Finansman sorununu çözmek üzere, yatırımcı şirketlerin, çok ortaklı Turizm Kooperatiflerinin (bu arada Kaya Köylülerinin Kooperatiflerinin) Uluslararası girişimlerin yapılması öneriliyor.
- Tüm bu kararlarda, Türk ve Yunan hükümetlerinin, Forum katılanlarının yazın adamlarının, basın temsilcilerinin çok yönlü destekleri umutla bekleniyor¹⁷.

Basının konuyu canlı tutma girişimleri içinde, Unesco'dan da yardım istendiğini, yine Yunanlı konuklarca Köye ziyaretleri öğreniyoruz¹⁸.

Sonsöz olarak: yukarıda belirtilen kaygı ve önerilere katılırken, tüm tarihsel dokunun ve bu doku içinde özel yerleri olan Kiliselerin, kültürel bütünün özenle korunması eğilimi içindeki yerlerini alacağı inancını taşıdığımızı belirtmek istiyoruz.

¹⁷ 2 Ekim 1988 tarihli Muğla'daki toplantıya ilişkin bilgiler; "Kaya Köyü Yaşatacak Proje Kimin Olacak?", İnşaat Dünyası, Yıl 8, Sayı 74, İstanbul 1989, s. 50-52 den özetlenmiştir.

¹⁸ T. Köse, "Hayalet Köy'ün Yunanlı Konukları", Cumhuriyet, 17 Ağustos, 1990, s. 20.

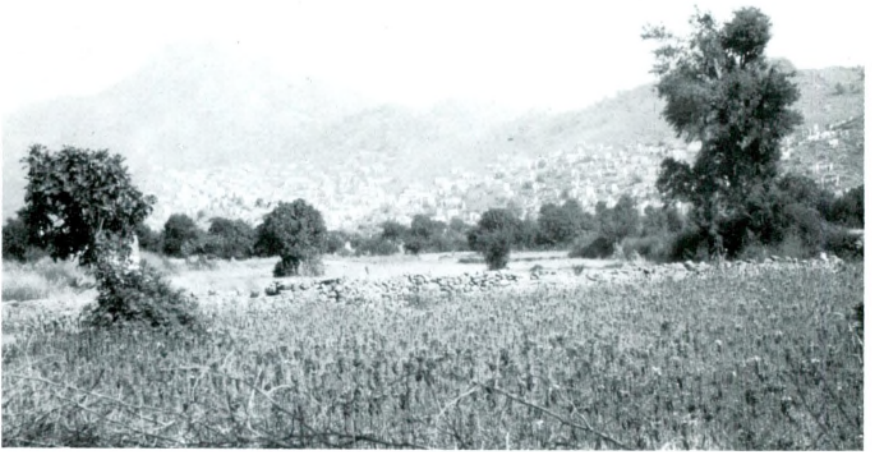
Res. 1 — Fethiye-Kaya Mezarı.

Res. 2 — Fethiye-Kaya Mezarı.

Res. 3 – Fethiye-Kaya Mezarı-ayrıntı.

Res. 4 – Kaya Köy-(Genel görünüşü).

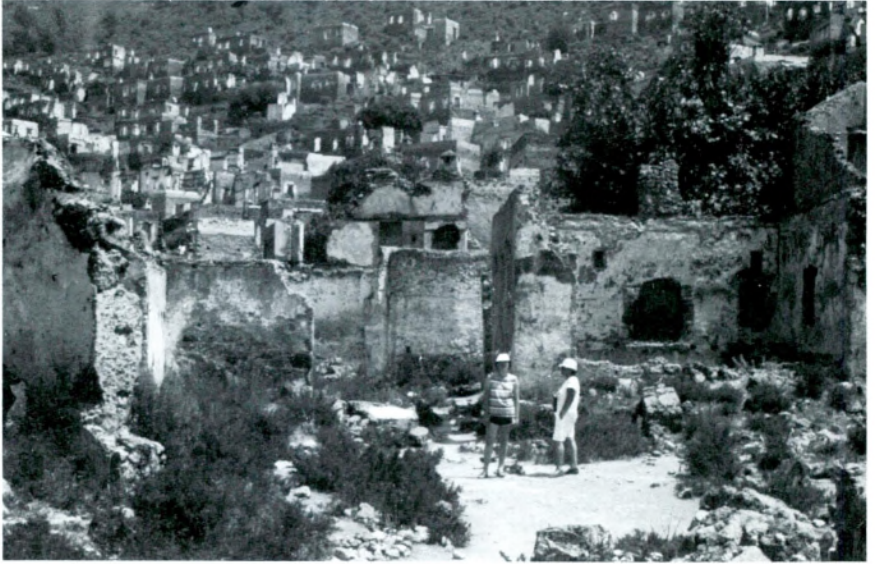
Res. 5 – Kaya Köy-(Genel görünüşü).

Res. 6 – Kaya Köy

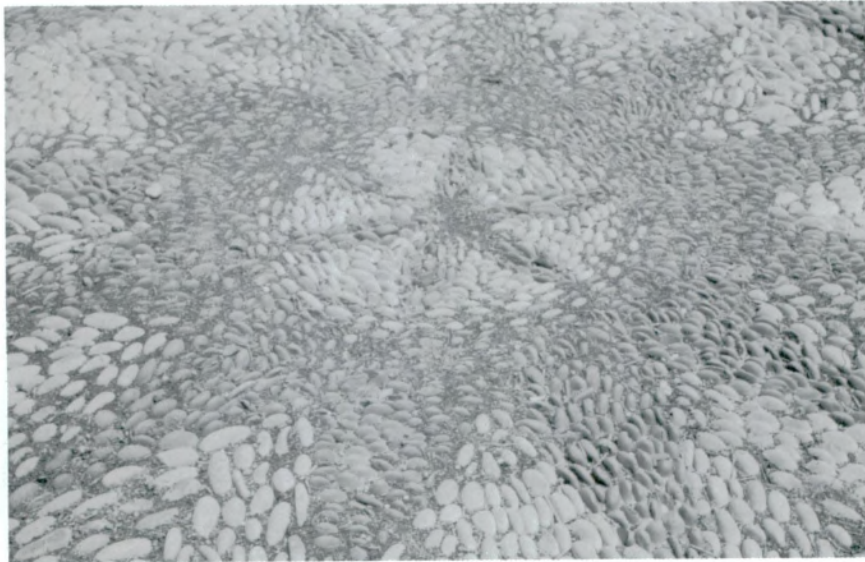
Res. 7 – Kaya Köy-yol kenarında bir Rum konutu.

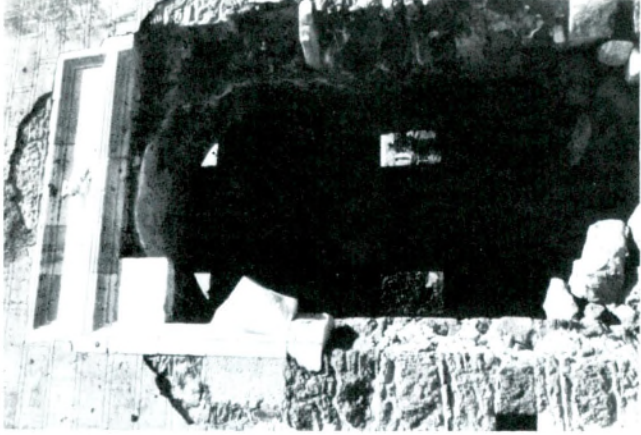
Res. 8 – Kaya Köy-Yukarı Kilise önü.

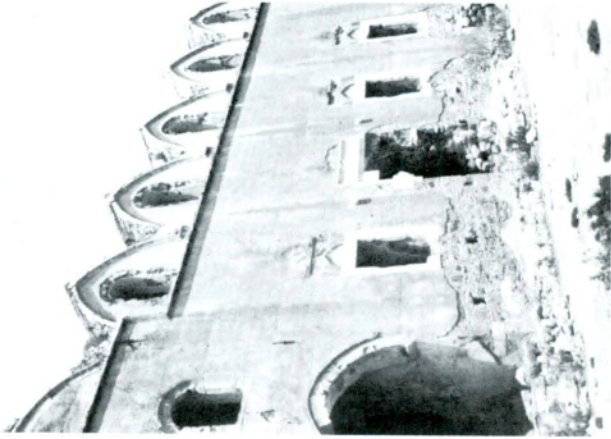
Res. 9 – Kaya Köy-Yukarı Kilise-ön yüz.

Res. 10 – Kaya Köy-Yukarı Kilise-avludan taban mozaïği.

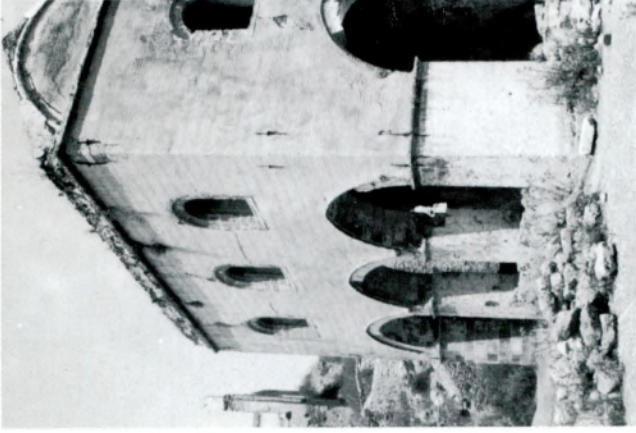
Res. 12 — Yukarı Kilise-Portalden ayrıntı.

Res. 11 — Yukarı Kilise-ön yüzden ayrıntı.

Res. 14 — Yukarı Kilise-Naos' ta doğuya baktış.

Res. 13 — Yukarı Kilise-Nartekse genel baktış.

Fügen İller

Res. 15 – Yukarı Kilise'den Aşağı Kilise'nin görünümü.

Res. 16 – Aşağı Kilise'den genel görünüş.

Res. 17 — Aşağı Kilise-ön yüzden ayrıntı.

Res. 18 — Aşağı Kilise-ön yüzde pencereler.

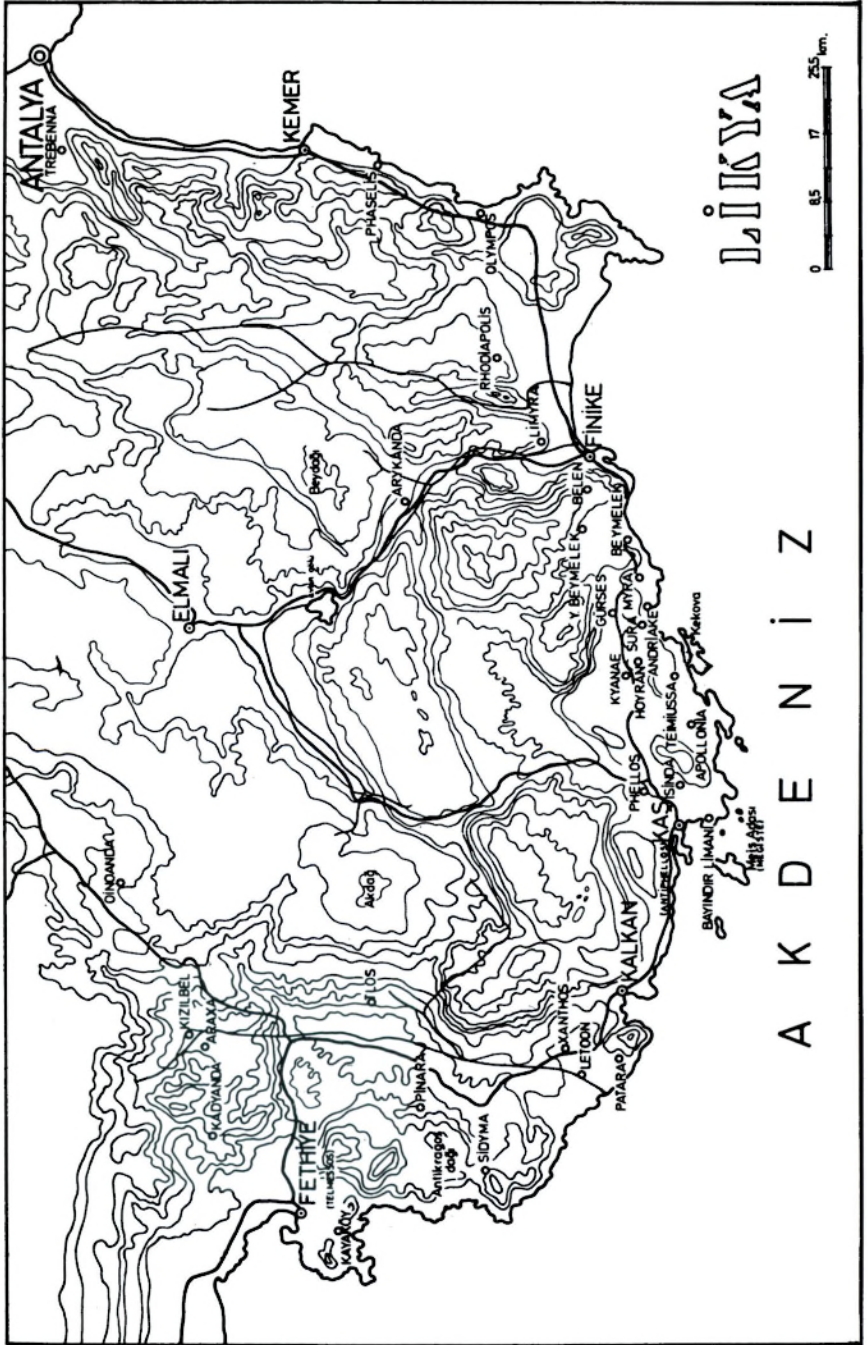
Res. 19 — Aşağı Kilise-güney yüzün genel görünüşü.

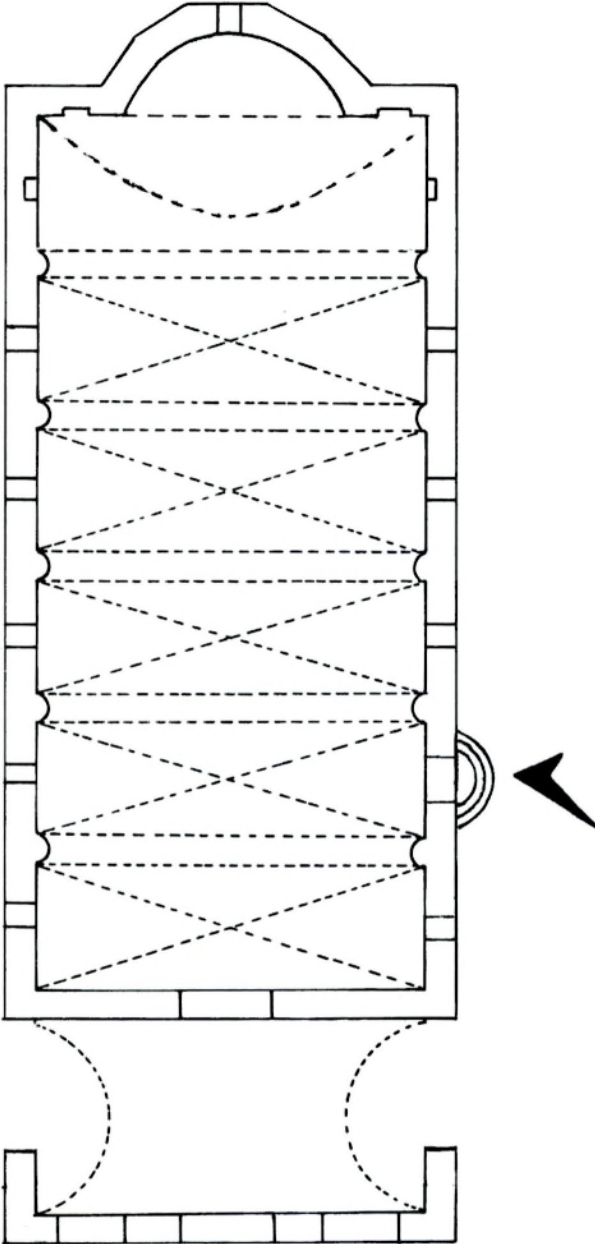
Res. 20 — Aşağı Kilise-tonoz ve kubbe.

Res. 21 — Aşağı Kilise-Ikonastasis.

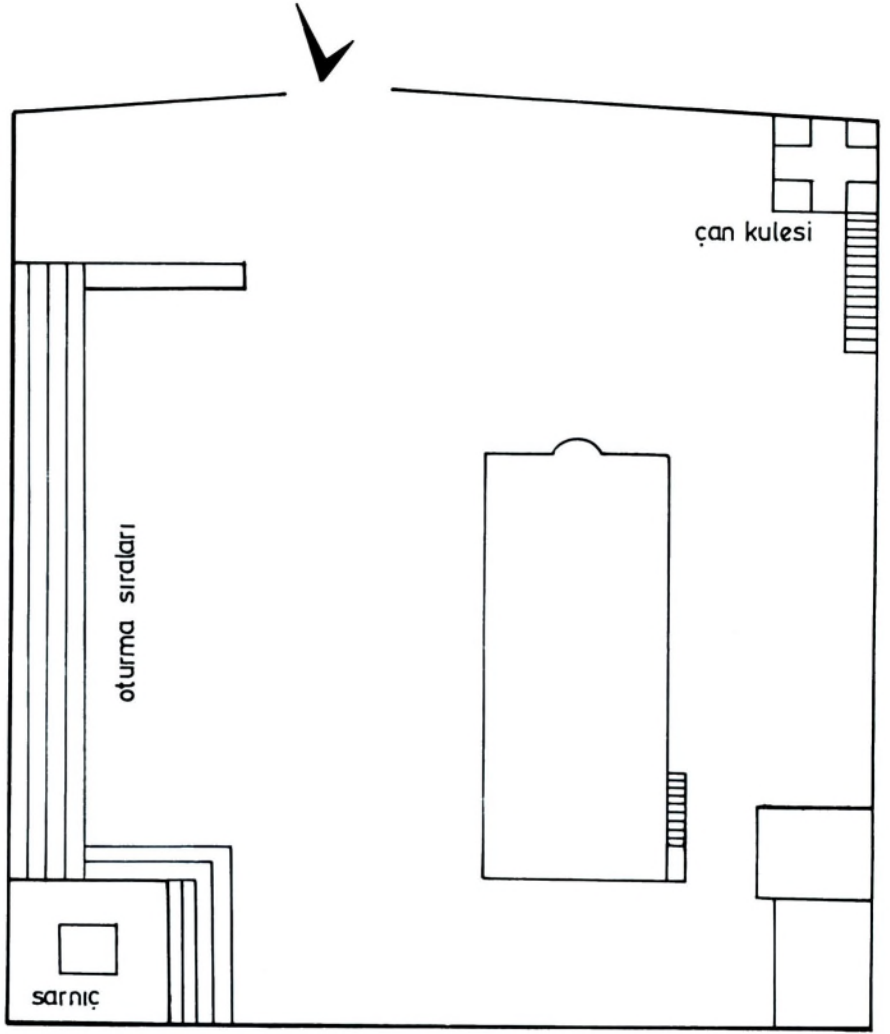

Fügen İtter

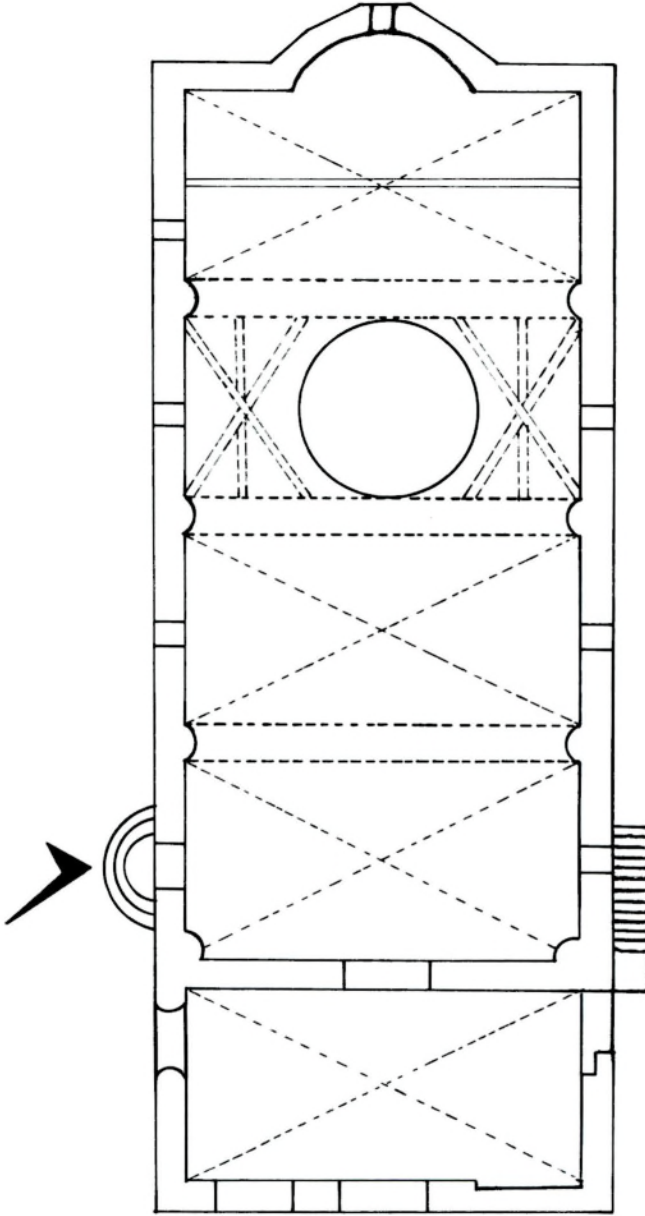

I – Yukarı Kilise

Fügen İller

Aşağı Kilise Yerleşim Planı

II - Aşağı Kilise

AMERİKAN BELGELERİNDE LOZAN KONFERANSI VE AMERİKA

Prof.Dr. FAHİR ARMAOĞLU

Yeni Türkiye'nin milletlerarası hayata katılmasının belgesini teşkil eden Lozan Antlaşması'nın hazırlanmış olduğu Lozan Konferansı, Türk-Amerikan münasebetlerinin de ilginç bir safhasına sahne olmuştur. Konferans'ta, bir çok meselelerin tartışma ve görüşmelerinde Amerika'nın ileri sürdüğü görüşlerin, bugün aynı nitelikteki meselelerde Amerika'nın almakta olduğu tutumlarla benzerliği, dikkat çekici niteliktedir. Bu benzerliği gözönünde tutunca, bugün aynı meselelerde Amerika'nın takip ettiği politikayı anlamak daha kolay olmaktadır.

Belirtilmesi gereken bir diğer nokta da, ne Amerika Osmanlı Devleti'ne ve ne de Osmanlı Devleti Amerika'ya savaş ilân etmediği için ve sadece Osmanlı Devleti Amerika ile diplomatik münasebetlerini kesmekle yetindiğinden¹, Lozan Konferansı'na *gözlemci* olarak katıldığı halde, Konferans görüşmeleri esnasında Amerika'nın, zaman zaman gözlemciliğin çok ötesine giden tutumlar içine girip, "*aktif*" rol oynamasıdır.

Amerika'nın bu niteliği dolayısıyla, başta İngiltere olmak üzere, gerek Müttefikler (İngiltere, Fransa ve İtalya), gerek Türk delegasyonu ve İsmet (İnönü) Paşa, Amerika'nın Konferans'taki ağırlığını kendi taraflarına çekmek için çok çaba harcamışlardır². Bu husus İsmet Paşa'nın Amerikan delegasyonu ile yaptığı temaslarda çok daha belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. İsmet Paşa, Lozan Konferansı'nda "kapitülasyonlar" konusunda tam bir inatla direnme göstermesine rağmen, Amerika'nın kapitülasyonlar üzerindeki hassasiyeti dolayısıyla, bu devleti kendi yanına çekmek için, onunla ayrı bir *Dostluk ve Ticaret Antlaşması* yapmak istemiş ve ilk günden

¹ Osmanlı Devleti'nin Amerika ile diplomatik münasebetlerini kestiğine dair 20 Nisan 1917 tarihli bildirim metni: J.C.Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics - A Documentary Record*, Vol.II: 1914-1945, New Haven and London, Yale University Press, 1979, p.97.

² Bu konuda bak.: Londra Büyükelçisi Harvey'den Dışişleri Bakanlığına 18 Ekim 1922 tarihli ve 470 sayılı telgraf: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923*, Vol.II, Washington D.C., Government Printing Office, 1938, pp.881-883. Bundan sonra bu kaynağı "*Papers, 1923, II*" şeklinde zikredeceğiz.

itibaren de bu konuda her fırsatı kollamaya çalışmıştır. İsmet Paşa'nın, Lozan Konferansı'nda, Avrupa'nın klâsik diplomasine ve özellikle Avrupa emperyalizmine bulaşmamış olan Amerika'nın desteğini aradığı anlaşıl-maktadır. Bu bakımdan da, Amerika'nın zayıf tarafı olan ekonomik imti-yazları ve *Açık Kapı* ilkesini kullanmaya çalışmıştır.

Amerika Lozan Antlaşması'nı imza etmeyeceğinden, bu Antlaşma'da Müttefiklerin elde ettiği her şeyi, Türkiye ile imzalıyacağı *iki*li anlaşmaya geçirmek niyetindeydi. Bu sebeple, Türkiye'nin bu politikasını farketmişinden ve daha ilk günden itibaren Müttefikler'e, Türkiye ile genel barış antlaşması imzalanmadıkça Türkiye ile ayrı bir anlaşma yapmamayı vaad ettiğiinden, *Türk-Amerikan Antlaşması*, ancak Konferans'ın son günlerine doğru gerçekleşme yoluna girmiştir. Bu incelememizin konusu, Amerika'nın Lozan Konferansı'ndaki genel tutumu olduğundan, Türk-Amerikan Antlaşması'nı bu incelemenin çerçevesi içine sokmayıp, bunu başka bir incelemenin konusu yapacağız.

Diğer taraftan, Amerikan delegasyonu Müttefikler'in ve özellikle İngiltere'nin dümen suyuna girmemeye dikkat etmiş ise de, bir çok konularda Konferans'ın havasını takip edebilmek için, Lord Curzon ile devamlı temas halinde olmuştur.

Nihayet son bir nokta olarak şunu belirtelim ki, açıklamalarımız esas itibarile, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923* (Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1938) adlı belgeler kitabının II. Cildinde, Lozan Konferansı ile ilgili olarak yayınlanmış belgelere dayanmakta olup, Lozan Konferansı Tutanakları dahil, diğer bazı kaynaklarla da desteklenmeye çalışılmıştır.

1. Amerikan Politikasının Genel İlkeleri

Amerika'nın, Lozan Konferansı toplanmadan önce, Müttefikler tarafından Konferans'a davet edilmesi üzerine³, Amerika, genel politikasının esaslarını üç belgede toplamıştır. Bunlardan biri, Amerika'nın, İngiltere, Fransa ve İtalya'ya verdiği 30 Ekim 1922 tarihli *muhtıra* (aide-mémoire); ikincisi, Amerika'yı yakından ilgilendiren konulardaki Amerikan hükümeti görüşlerini ayrıntılı bir şekilde belirten ve Londra, Paris ve Roma büyükelçilerine gönderilen, yine 30 Ekim 1922 tarihli *talimat*; ve üçüncüsü de, Amerika'nın son derece ehemmiyet verdiği *Boğazlar Meselesi* hakkında, Ameri-

³ Davet için bak.: *Papers, 1923*, II, pp.889.

kan Bahriye Bakanlığında hazırlanmış olan 10 Kasım 1922 tarihli ve “*Politika Tavsiyeleri*” başlığını taşıyan belgedir. Bu sonuncu belgeyi, Boğazlar Meselesi konusuna girdiğimizde ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Müttefikler’e verilen 30 Ekim 1922 tarihli muhturada⁴, Amerika, Osmanlı Devletile savaş halinde olmadığından ve Lozan Konferansı da, Müttefikler, Türkiye ve Yunanistan arasındaki savaş halini sona erdirmeye amacını güttüğünden, Amerika’nın, “*siyasî ve mülkî düzenlemelerin*” sorumluluğunu üzerine almayı arzu etmediği belirtilmekle beraber, bunun, Amerika’nın kendi çıkarlarını gözardı ettiği anlamına gelebileceği, Amerika’nın Yakın Doğu’da bir çok menfaatlari bulunması hasebile, Konferans’a “*gözlemci*” olarak katılacağı bildirilmekteydi. “Gözlemci” deyimine de bir açıklık veren muhtura, Amerikalı gözlemcilerin görüşmelere katılmakla birlikte gerektiğinde Amerikan çıkarlarını savunmak için söz alacaklarını da belirtiyordu.

Muhtura, Amerika’nın ilgilendiği konuları birer birer saymakla beraber, ilginçtir, en fazla “*ticaret serbestisi*”, yani *Açık Kapı* ilkesi üzerinde duruyor ve bu bakımdan da, Türk topraklarını nüfuz bölgelerine ayıran ve İngiltere, Fransa ve İtalya arasında 24 Nisan 1920 de imzalanmış olan *San Remo* anlaşmasını, *Açık Kapı* ilkesine aykırı bulduğunu bildiriyordu.

Aynı 30 Ekim günü Londra, Paris ve Roma büyükelçiliklerine gönderilen *talimat*’da⁵, Amerika’nın ilgilendiği meseleler ve bu meselelerdeki Amerikan Hükümeti’nin görüşleri açıklanmaktaydı. Bu görüşler şöyle sıralanıyordu:

1) Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti ile savaş halinde olmadığından, Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasını imzalamamakla beraber, Müttefikler’in Türkiye ile görüşmeleri, Amerika’nın da çıkarlarını gözönünde tutmadan yürütmeleri imkânsızdır.

2) Aksi yolun takip edilmesi, Amerika’yı bir *olup-bitti* karşısında bırakmak olacaktır. Bu ise Amerika’yı, Müttefiklerin elde ettiği avantajların gerisinde bırakacaktır.

⁴ Muhtura’nın metni: *aynı kaynak*, pp.884-885; Hurewitz, *adı geçen eser*, Vol.II, pp.313-314.

⁵ *Talimat*’ın metni: *Papers, 1923*, II, pp.886-888; Joseph C.Grew, *Turbulent Era (A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945)*, Vol.I, Boston, Houghton Mifflin Co., 1952, pp.481-485; Hurewitz, *adı geçen eseri* Vol.II, pp.314-316.

3) Bundan dolayı, aşağıdaki hususlara karar verilmiştir:

A) Amerikan çıkarlarının niteliği ve kapsamı konusundaki açıklamaları ihtiva eden bir muhura, esasen İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetlerine sunulacaktır.

B) Çıkarlarımızın korunması için gözlemcilerimiz, gereken her anda müdahalede bulunacaklardır. Keza, kapitülasyonlara saygı, eğitim kurumlarının korunması, v.s. gibi konularda Müttefikler'le ortak çıkarlarımız olursa, gözlemcilerimiz derhal görüşlerini açıklayacaklardır.

C) Amerikan çıkarlarının korunması için Türkiye ile ilk fırsatta bir antlaşma yapacağız. Böyle bir antlaşmanın müzakerelerine başlanmasını mümkün kılacak garantiler Türkiye tarafından verilir verilmez, delegasyona da tam yetki verilecektir.

Talimat'da Amerika'nın çıkarları şu şekilde belirtilmekteydi:

Kapitülasyonlar: Dışişleri Bakanlığı, Türkler'in kapitülasyonların devamına şiddetle muhalefet etmesini anlayışla karşılamakta ve Müttefikler'in de, Amerika için değeri olmayan tâvizler karşılığında bir takasa gideceğini tahmin etmektedir. Bununla beraber, Amerika, Amerikan vatandaşlarının korunması için kapitülasyonların devamında ısrar etmelidir. Eğer Amerikan teşebbüslerinin (enterprises) korunmasında sağlam garantiler elde edilebilirse, vergiler, gümrük resimleri gibi konularda bazı tâvizler verilebilir.

Amerika'ya ait hayır, eğitim ve din kurumlarının korunması: Bâbüâli'nin 1907 de kabul ettiği liste güncel hale getirilmeli ve Türkiye bunları tanıyarak, bu kurumların mülkiyet hakları kabul edilmeli, 1914 de kapatılmış olan kurumların yeniden açılmasına ve yeni okulların faaliyete geçirilmesine, buralarda İngilizce'nin kullanılmasına ve vergilendirme ve gümrük resmi bakımından bunların Osmanlı kurumlarının ayrıcalıklarından yararlanmasına izin verilmelidir.

Amerikan Ticarî menfaatlerinin korunması: Amerika'nın, Ağustos 1920 de Sèvres'de imzalanan Üçlü Anlaşma ile Müttefikler'in nüfuz bölgeleri elde etmelerine karşı olduğu belirtiliyor ve *Açık Kapı* ilkesinin devam ettirilmesi ve vergilendirme bakımından kapitülasyon sistemi terkedilecek olursa, o zaman tatmin edici garantilerin sağlanması isteniyordu.

Zararların tamiri: Burada, 1914 den sonra Türk makamlarının "gayri hukukî" (illegal) hareketlerinden doğan zararların (?) tazmini öngörülmekteydi.

Azınlıkların korunması: *Talimat*'da üzerinde en fazla durulan konulardan biri buydu. 1915 "tehcir" inden sonra Anadolu'da çok az sayıda Hıristiyan kaldığı için, bu geride kalanların korunması hususunda "etkin" bir formül bulmanın zor olacağı söyleniyordu. Anadolu'daki Hıristiyan azınlıklar ile Yunanistan'daki Müslüman azınlıklar için de en iyi formülün bunların mübadelesi olduğu söylenmekle beraber, İstanbul'daki Hıristiyan azınlık meselesinin Amerika için özel bir ilgi konusu olduğu ve bu sebeple de, bunların korunması için gerekli etkinin kullanılacağı belirtiliyordu.

Ermeni meselesinde ise, ermenilere bir "yurt" (homeland) sağlanması meselesinin ortaya atılabileceği; lâkin Rusya'da şartların düzelmesinden sonra, "Rusya Kafkasları"nın, Türkiye'den ayrılan ermeniler için en iyi sığınma yeri olacağı ifade ediliyordu.

Boğazlar Meselesi: Amerika, Boğazlar'ın savaş halindeki statüsü ile ilgili değildir. Ve özellikle, Avrupa'nın büyük devletlerinin veya Türkiye'nin "muharip" oldukları durumlara bulaşmak istememektedir. Fakat Amerika, barış zamanında Boğazlar'ın ticaret ve savaş gemilerine açık olması ve bu gemilerin İstanbul'a ve Karadeniz'e geçmeleri için etkin garantilerin sağlanması ile özellikle ilgili bulunmaktadır. Amerika'ya göre, Karadeniz bir ticaret yolu idi ve sadece Türkiye ve Rusya'nın kontrolü altında olamazdı.

Milletlerarası Malî Kontrol: Bu kısımda, Düyunu Umumiye idaresinden ve bu konudaki milletlerarası Komisyon'dan söz edilerek, Türkiye'nin Amerika'dan borç istemesi halinde, bu borcun Düyunu Umumiye ile konsolide edilerek, Amerika'nın da Düyunu Umumiye Komisyonu'na katılmasının sağlanması istenmekteydi.

Arkeolojik Araştırmalar: Türkiye'de arkeolojik araştırmalar yapmalar için Amerikan kurumlarına izin verilmesi üzerinde ısrarla durulmaktaydı.

Diğer Konular: Amerikan Hükümetinin Türkiye ile tabiiyet ve posta anlaşmaları da yapmak istediği bildirilmekteydi.

Talimat'in sonunda, Boğazların serbestisi ile azınlıkların korunmasına verilen ehemmiyet bir kere daha vurgulandıktan sonra, Türkiye ile ayrı bir antlaşma arzusu da belirtiliyor ve Yakın Doğu'yu bir savaş alanı haline getiren ve diğer devletler arasında mevcut olan rekabetlere bulaşılması özellikle tavsiye ediliyordu.

Amerikan Dışişleri Bakanlığınca gözlemci delegasyona verilen talimatın ana noktaları bunlar olmakla beraber, müzakerelerdeki gelişmeler hakkında Vaşington'a devamlı bilgi verilmesi de istenmekteydi.

2. Konferans'ın Açılması ve Amerika'nın Statüsü

Yukarda da belirttiğimiz gibi, İngiltere ve Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*, daha baştan itibaren Amerika'yı yanlarına çekme çabası içinde olmuşlardır. Nitekim, Amerika'nın Londra Büyükelçisi *Harvey*, 30 Ekim tarihli muhtırayı Lord Curzon'a verdiğinde, Curzon, Amerika'nın Konferans'a katılmasından çok memnun olduğunu söylemiş ve Amerikan gözlemci heyetinin, bütün oturumlara katılmasını, gerektiğinde Amerikan görüşlerini bildirmesini ve keza, Amerika bakımından gerekli bilgileri almasını istemiştir⁶.

Amerikan Hükümeti, 14 Kasım'da, Lozan Konferansında gözlemci heyeti olarak, Roma Büyükelçisi *Richard Washburn Child* ile Bern Orta-Elçisi *Joseph C. Grew*'yu görevlendirmiş ve durumu, yine aynı gün Müttefikler'e, yani İngiltere, Fransa ve İtalya'ya bildirmiştir⁷. Heyete ayrıca yardımcıları ve sekreterleri de verilmiştir.

Gözlemci heyetinin tayin edildiğinin hemen ertesi günü heyete verilen talimatta, 30 Ekim 1922 günlü talimat hatırlatılarak, "*Sadece gözlem yapıp rapor edeceksiniz. Talimat almadan herhangi bir bağlayıcı tutum almayacaksınız*" deniyordu⁸. Dışişleri Bakanı *Hughes*, delegasyona 20 Kasım'da verdiği yeni bir talimatta ise, gözlem heyetine dahil olanların, hiç bir şekilde Konferans'ta Komisyon veya Komite başkanlığı almamalarını tenbih ediyordu⁹.

Amerika'nın bu tutumuna rağmen, Konferans'ın açılış töreninin yapıldığı 20 Kasım günü, törenlerden sonra, İngiliz delegasyonundan *Harold Nicholson*, Amerikan gözlemci heyetinden *Grew*'yu telefonla arıyarak, üç devletin (İngiltere, Fransa ve İtalya) sekreterleri bir toplantı yapacaklarından, Amerika'nın Konferans'taki statüsünün ne olmasını istediklerini *Grew*'ya sormuş ve o da, Amerikan delegasyonu müzakerelere herhangi bir şekilde katılmayacak ve antlaşmayı imza etmeyecek ise de, Konferans'ta tam temsil yetkisine sahip olduklarını, Konferans masasına diğer katılanlarla birlikte tam eşitlik içinde oturmak istediklerini, dolayısıyla kendilerine buna göre yer verilmesi gerektiğini söyleyince, *Nicholson* buna

⁶ *Harvey*'den Vaşington'a 31 Ekim 1922 günlü ve 499 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.890-891.

⁷ Bu notalar için bak.: *aynı kaynak*, pp.897-898.

⁸ Dışişleri Bakanı *Hughes*'dan *Child*'a 15 Kasım 1922 günlü ve 175 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.898-899.

⁹ *Hughes*'dan *Child*'a 20 Kasım 1922 günlü ve 2 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.899.

çok sevinmiş ve “Biz sizin gözlemci olarak Konferans masasından uzakta kalmanızdan korkmuştuk. Şimdi mesele bir hayli kolaylaştı. Yaşasın!” diye bağırmıştır¹⁰.

Amerikan Hükümetinin İngiltereye daha önce yaptığı açıklamalara rağmen, Nicholson’ın Grew’dan hâlâ “statü” meselesini sorması ilginçtir. Nitekim, Lord Curzon 21 Kasım sabahı Amerikan delegasyonunu kabul ettiğinde, iki delegasyon’un her meselede işbirliği yapması gerektiğini söylüyordu¹¹ Curzon bununla da yetinmeyerek, Child’in 23 Kasım günü kendisiyle yaptığı görüşmede, Konferans’ın havası ile, Açık Kapı, Azınlıklar gibi konularda diğer Müttefiklerin düşüncelerini naklettikten sonra, Amerikan delegasyonundan kendisiyle işbirliği yapmasını özellikle istemiştir (urged)¹².

Bununla beraber, Amerikan delegasyonu başkanı Child, 20 Kasım’da Konferans’ın açıldığının hemen ertesi günü, 21 Kasım sabahı yapılan Konferans genel oturumunda söz alarak, şu açıklamayı yapma gereğini duymuştur: “Sayın Başkan... Amerikan heyetinin Konferansca ve Konferans Sekreterliğince de paylaşılmış olduğunu sandığı görüşü şöyledir: Amerika Birleşik Devletleri temsilcileri, genel oturumlarda, Komisyonların ve alt-komisyonların oturumlarında hazır bulunmak ve öteki temsilcilerle aynı eşitlik düzeyinde görüşünü söylemek hakkı olan temsilcilerin durumundadırlar. Amerikan Temsilci Heyeti, ne oy kullanmak hakkı, ne başkanlık, ne de başka bir konuya ilişkin herhangi bir görev yüklenmek, herhangi bir anlaşmaya ya da bir rapora imza koymak istemektedir”¹³.

Bununla beraber, Konferansın kesilmesi ve adli kapitülasyonlar konusunda göreceğimiz gibi, Amerikanın tutumu zaman zaman “gözlemcilik”i çok aşacak ve “aracılık” a kadar varacaktır. Zira, Amerika Lozan Barış Antlaşması’nı imzalıyacak olmamakla beraber, kendisini ilgilendiren konularda, Müttefikler’in elde ettiği avantajları, kendisinin Türkiye ile yapacağı antlaşmaya aynen geçirmek istiyordu. Bu da ister istemez Müttefikler’le bir işbirliğini gerektirmekteydi.

¹⁰ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.490.

¹¹ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.491.

¹² aynı eser, p.496.

¹³ Seha L.Meray (Çeviren), *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1969, s.10 (Bu kaynağı bundan sonra *Lozan Konferansı* şeklinde zikredeceğiz); Child ve Grew’dan Vaşington’a 21 Kasım 1922 telgraf: *Papers*, 1923, II, p.900.

3. İlk Türk-Amerikan Temasları

Lozan Konferansı'nda Türk ve Amerikan heyetleri arasındaki ilk temaslar, Türk delegasyonunun danışmanlarından ve son Osmanlı Meclisi Mebusan' başkanı *Celâleddin Arif Bey* ile olmuştur¹⁴. Celâleddin Arif Bey, Ankara Hükümeti'nin Roma temsilcisi iken, kendi teşebbüsü ile, 15 Kasım'da, Roma'da, Child ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede özellikle kapitülasyonlar üzerinde duran Celâleddin Arif Bey, Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırmaya kesin kararlı olduğunu, lâkin herhangi bir "dost" ülkeye, kapitülasyonlar yerine tatminkâr garantiler verilebileceğini, kapitülasyonlar konusunun Ankara Hükümeti ile Büyük Millet Meclisi için bir haysiyet meselesi teşkil ettiğini, Amerikan misyonları ile din kurumlarının daha önce elde ettikleri garantilerin genişletilebileceğini, keza azınlıklar meselesinin de Türkiye için hassas bir konu olduğunu belirttiğinden sonra, Lozan Konferansı'nda İngiltere Türkiye'ye karşı düşmanca bir tutum alacak olursa, "*Türklerle Slavların bir işbirliğine zorlanabileceğini*" söylemiştir. Celâleddin Arif Bey, Türkiye'nin malî meseleleri dolayısıyla de Birleşik Amerika'nın "*dostane tutumuna*" "*âcîl ihtiyacı*" olduğunu söyleyince Child, barış görüşmelerinin Türkiye ile Amerika arasındaki müstakbel münasebetleri mühim ölçüde etkileyeceğini bildirmiştir¹⁵.

Celâleddin Arif Bey'in Child ile ikinci görüşmesi 22 Kasım'da Lozan'da olmuş ve konu yine kapitülasyonlar üzerinde yoğunlaşmıştır¹⁶. Ayrıca, ermeni meselesi, Musul petroleri, Türkiye'deki Amerikan hayır kurumları, arkeolojik araştırmalar gibi konular da Celâleddin Arif Beyin üzerinde durduğu konular olmuştur. Child'a göre, Türk heyeti, manda sistemi ve nüfuz alanları konusunda Amerika'dan emin olmak istemekteydi.

Celâleddin Arif Bey'in Child ile bu ikinci görüşmesi üzerine Vaşington kendisi hakkında bilgi isteyince, Amerikan delegasyonu Celâleddin Arif Bey hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: Celâleddin Arif Bey Ankara Hükümeti'nin Roma'daki temsilcisidir. Kendisi Cenova Konferan-

¹⁴ Celâleddin Arif Bey hakkında bak.: *Nutuk-Söylev*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989 (3. Baskı), Cilt I, ss.565-570 ve Cilt II, ss.633-641. Ayrıca bak.: Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hâtıratım*, Cilt 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, ss.1133-1134.

¹⁵ Child'dan Vaşington'a 15 Kasım 1922 günlü ve 226 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.1040-1041.

¹⁶ Lozan'daki delegasyon'dan Vaşington'a 22 Kasım 1922 günlü ve 8 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.900-902 ve Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.492-493. Grew, Celâleddin Arif Bey'in ismini "Cemaeddin Arif" Bey diye vermektedir.

sı'na da katılmış ve Rusya konusunda yapılan müzakerelerde çok etkili olmuştur¹⁷. Lozan'da ise, Türk heyetine danışmanlık yapmaktadır. Kolay tâviz vermeyen bir tip olarak bilinmekte ve Ankara'daki Meclis tarafından, İsmet Paşa'nın fazla tâviz vermesini önlemek için gönderilmiş bulunmaktadır¹⁸.

Bu ilk temaslardan sonra, İsmet Paşa'nın, Child ile ilk görüşmesini 27 Kasım günü ve kendisinin müracaatı üzerine yaptığı anlaşılmaktadır¹⁹. Konu esas itibarile kapitülasyonlar olduğu için, bu görüşmeye aşağıda değineceğiz.

4. Kapitülasyonlar ve Amerika

Lozan Konferansı'nda Türk delegasyonunun en çok direndiği konulardan biri kapitülasyonlardı. Ankara'daki millî hükümet, kapitülasyonların kaldırılmasında kesin kararlı idi. Türklerin bu konudaki duyguları o derece kesin idi ki, egemenlik haklarını sınırsız bir şekilde kullanmaya alışmış diğer ülkelerin antlaşmalarla kabul ettiği egemenlik sınırlamalarını bile kabul etmemektedirler²⁰.

Görünen odur ki, Müttefikler de Lozan'a gelirken, kapitülasyonların devam ettirilemeyeceğini onlar da anlamışlardı. Çünkü millî hükümet bu konudaki kararlılığını, bütün Millî Mücadele boyunca her vesilede göstermişti²¹.

Lâkin aynı şeyi Amerika için söylemek mümkün değildi. Amerika Dışişleri Bakanlığının Müttefikler'e verdiği 30 Ekim 1922 tarihli muhtırasında ve yine aynı gün bu ülkelerdeki büyükelçilerine verdiği talimat'da

¹⁷ Celâleddin Arif Bey 1921 yılı sonlarında, Câmi Bey'in yerine Ankara Hükümetinin Roma temsilciğine tayin edilmiş ve 1922 Nisanında Cenova'da toplanan Dünya Ekonomik Konferansında aktif bir rol oynamıştır. Bu konuda bak.: Dr.Salâhi R.Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1986, ss.192-193.

¹⁸ Delegasyondan Vaşington'a 29 Kasım 1922 günlü ve 36 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.909-910.

¹⁹ Amerikan delegasyonundan Vaşington'a 27 Kasım 1922 günlü ve 25 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.906-907; Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.502.

²⁰ Delegasyondan Vaşington'a 17 Aralık 1922 günlü ve 120 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.925-927.

²¹ Atatürk'ün 13 Haziran 1921 günü Ankara'da Franklin Bouillon'a söylediklerinde ve yine 1921 Şubat ve Martunda Bekir Sami Beyin Londra'da imzaladığı anlaşmalara Atatürk'ün tepkisinde görüldüğü gibi.

da görüldüğü üzere, Amerika, kapitülasyonların devam ettirilmesine birinci derecede ehemmiyet vermekteydi. Hem de Müttefikler'in kendisini uyarmalarına rağmen. Lord Curzon 30 Ekim akşamı Amerika Büyükelçisi Harvey'e²² ve Poincaré de Büyükelçi Herrick'e²³, Ankara'nın bu konudaki kararlılığını ve kapitülasyonları devam ettirmenin kolay olmayacağını söylemişlerdir. Ne var ki, Amerikan Hükümeti, "antlaşmaların kutsallığı" ilkesine ve Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşmaların yürürlükte olduğu iddiasına dayanarak, elde ettiği kapitülasyon haklarını sürdürmek istemiştir.

Celâleddin Arif Bey, daha Konferansın ilk gününde, 21 Kasım'da, Amerikan başdelegesi Child ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin, yabancıların ve yabancı malları ile ticaretinin korunması için tatmin edici düzenlemeler yapabileceğini, lâkin "kapitülasyon" adının kesinlikle ortadan kalkması gerektiğini söylemiştir²⁴. Bu konuşma üzerine Vaşington, 27 Kasım'da Child'dan, yabancıların korunması hususunda Türk Hükümeti'nin "kafasındakileri" öğrenmesini istemiştir²⁵. İlginçtir, İsmet Paşa da aynı 27 Kasım günü Child ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede İsmet Paşa, Türkiye'nin kendi işlerini kendisinin yönetmesi prensibi konusunda, hükümetinin talimatının çok sıkı olduğunu bildirerek, Türkiye'de çok canlı bir milliyetçilik duygusunun mevcut olduğunu, Türkiye'deki adli sistem bakımından da, yabancıların güvenlikleri açısından endişe edilecek bir durum olmadığını belirterek, kapitülasyonlarda ısrar edilmesinin, Tü'k-Amerikan görüşmelerini engelleyebileceğini söylemiştir²⁶. İsmet Paşa, Türkiye'nin kanunlarında, yabancıların korunması meselesinde endişe yaratacak hiç bir hususa imkân verilmeyeceğini söyleyince, Amerikalılar kendisine, tatbikatın ve yönetmenin kanunlar kadar mühim olduğunu hatırlatmışlardır²⁷.

Kapitülasyonlar konusu, "Yabancılar Uygulanacak Rejim"i tartışmakla görevli görevli II.Komisyon'un 2 Aralık 1922 günlü oturumunda

²² Harvey'den Vaşington'a 31 Ekim 1922 günlü ve 499 sayılı telgraf: *Papars*, 1923, II, pp.890-891.

²³ Herrick'ten Vaşington'a 2 Kasım 1922 günlü ve 443 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.891-892.

²⁴ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.492-493.

²⁵ Vaşington'dan Lozan'daki delegasyona 27 Kasım 1922 günlü ve 10 sayılı telgraf: *Papars*, 1923, II, pp.907-908.

²⁶ Child-Grew'dan Vaşington'a 27 Kasım 1922 günlü ve 25 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.906-907.

²⁷ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.502.

ele alınmıştır. Müttefik delegeleri, Başkan Marki Garroni (İtalya), Lord Curzon (İngiltere) ve Barrère (Fransa) tarafından, söz birliği etmişçesine hararetli bir şekilde İsmet Paşa ile Müttefikler arasında tam bir söz ve fikir düellosunun başladığı bir sırada Child söz almıştır. Kısa ve yumuşak bir konuşma yapan Child, Amerika'nın, Müttefikler'in görüşüne katılmak zorunda olduğunu söylemekle beraber, konunun her iki tarafın da çıkarına olduğunu, ortak çıkarlar için bir çözüm ne kadar erken bulunursa, Konferans için o kadar iyi olacağını bildirmiştir²⁸.

Kapitülasyonlar tartışmasının ilginç bir safhası da, "Yerleşme Hakkı ve Yargı Rejimi Bakımından Yabancıların Durumu"nu ele alan 1. Alt-Komisyonunda cereyan etmiştir. Komisyonun 7 Aralık 1922 tarihli oturumuna, kapitülasyonlardan yararlandıklarını ileri süren Belçika, Danimarka, İspanya, Norveç, Hollanda ve İsveç temsilcileri de alınmış ve bunlar da görüşlerini açıklamışlardır²⁹. Fakat bu temsilcilerden en hızlısı İspanya temsilcisi *M.de Reynoso* olmuş ve kapitülasyonları savunmak için uzun ve hararetli bir konuşma yapmıştır. Grew, Reynoso için şöyle demektedir: "...Fakat İspanyol temsilcisi *Katolik Majesteleri İspanya Kralı*'nın, kapitülasyonların ilgasına dair hiçbir şey işitmek istemediğini sert bir şekilde söylemiştir"³⁰.

Amerikan delegasyonunun 2 numarası Grew, bunları dinledikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *Herkes kapitülasyonların gitmesi gerektiğini biliyordu. Dolayısıyla, bunların devam ettirilmesinde ısrar etmek yerine, bunların yerini alacak tatminkâr garantilerin elde edilmesine çalışılmalıydı*³¹.

Görülüyordu ki, Amerikan delegasyonu, Türk görüşüne yakın bir hale gelmeye başlamıştı. Nitekim, özellikle adli kapitülasyonlar ve genellikle de kapitülasyonlar konusunda Vaşington'a çekilen bir telgrafta³², kapitülasyonlara sahip bütün ülkelerin Türkiye ile bir uzlaşma aradıkları belirterek, Türklerin isteklerine karşı konulması halinde, *"Ankara Hükümeti'nin antipatisi bize yönelecektir ve Türkiye'de halkın tümü Türk Hükümeti'ni ciddi bir şekilde desteklediğinden, neticede, kapitülasyonlara sahip ülkelerin elde ettikleri ile yetinmek zorunda kalacağız"* deniliyor ve şu teklif ileri sürülüyordu:

²⁸ *Lozan Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Takım I, Cilt 2, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1971, ss.5-6.

²⁹ Bu konuşmalar için bak.: *aynı kaynak*, ss.81-85.

³⁰ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, pp.510-511.

³¹ *aynı kaynak*, p.511.

³² Delegasyon'dan Vaşington'a 17 Aralık 1922 günlü ve 120 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.925-927.

"Buna karşılık, Türk Milletinin durumunun artık eskisi gibi olmadığını kabul ettiğimizi gösterirsek, Türklerin dostluk duygularının Birleşik Devletlere yönelmesini teşvik etmiş olacağız. Bu duygulardan, Türk liderlerinin, Amerikan sermayesinin Türkiye'de geniş yatırımlar yapma arzularından ve bu yatırımlara teşvik vermeye hazır olmalarından yararlanacak olursak, Türklerin isteklerine ısrarlı bir şekilde antiipatik davranmamız ve sonunda yine onların isteklerine kabule mecbur kalmamız halinden, çok daha iyi şartlar elde etme imkânına sahip olacağız... Bu suretle, kendimiz için esaslı yararlar sağlamanın ötesinde, biz inisiyatifi ele alarak Türklerin kayıtsız-şartsız egemenliğini ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabule hazır olduğumuzu açıklayacak olursak, Türkiye'deki yabancıların lehine olarak, yönetici sınıflar üzerindeki nüfuzumuzu da arttırmış olacağız"

İsmet Paşa 21 Aralık 1922 günü Amerikalı gazetecelere yaptığı açıklamada, Ankara'dan aldığı talimata dayanarak, Türkiye'deki bütün Amerikan eğitim ve din kuruluşlarının güvenlik içinde faaliyetlerine başlayabileceğini bildirirken³³, Amerikan Dışişleri Bakanlığının Lozan'dak. delegasyona 22 Aralıkta çektiği telgraf, delegasyon için soğuk bir duş olmuştur. Amerikan Dışişleri Bakanlığına göre³⁴, Türklere, kendi görüşlerine sempati duyulduğunun ve kapitülasyonların kaldırılmasına Amerika'nın hazır olduğunun belirtilmesi, *ihtiyatlı* bir politika değildi. Türkiye, Amerika'nın gücünü biliyordu ve ekonomik kalkınmasında Amerika gibi bir tarafsız ülkenin malî yardımı almak zorundaydı. "Amerika, Amerikan teşebbüslerinin ve Amerikan vatandaşlarının, temel haklarını (?) kullanmasında tatminkâr garantiler elde etmeden, mevcut haklarından vazgeçemezdi"³⁵. Dolayısıyla, delegasyona, Müttefikler'le beraber hareket etme talimatı veriliyor; fakat Müttefikler'in tâviz vermeleri halinde, onları aynen takip etmeyip, tâviz konusunda *ihtiyatlı* hareket etmeleri isteniyordu.

Amerikan Dışişleri Bakanlığının bu sert tutumuna karşılık, İsmet Paşa, kapitülasyonlar konusunda çok daha sert bir tutum almıştır. II. Komisyon'un 28 Aralık 1922 sabahı yaptığı oturumda, özellikle adli kapitülasyonlar söz konusu olurken, İsmet Paşa tâviz vermez bir tutum alarak, Türkiye'deki yabancıların statüsünün, ancak dahilî kanunlar ve yönetim tarafından düzenlenebileceğini bildirmiştir³⁶.

³³ Delegasyon'dan Vaşington'a 21 Aralık günlü ve 141 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.931.

³⁴ Dışişleri Bakanı Hughes'dan delegasyona 22 Aralık 1922 günlü ve 63 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.931-933.

³⁵ *Papers, 1923, II, p.932.*

³⁶ İsmet Paşa'nın 28 Aralık konuşması'nın metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 2, ss.24-28.

İsmet Paşa'nın bu konuşmasından sonra Child da söz istemiş ve yaptığı konuşmada³⁷, "Amerikan delegasyonu şunu görmektedir ki, Türk delegasyonunun anlaşma ile veya teamül ile ortaya çıkmış haklar konusundaki tutumu, Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığının mümkün olan her türlü sınırlamadan kurtulması arzusuna dayanmaktadır. Türk egemenliğinin devamını sempati ile karşılıyoruz" demiştir. Bununla beraber Child, egemenliğin, sadece hakların hassasiyetle korunması görevini yaratmadığını, aynı zamanda, yükümlülüklerin de korunmasını gerektirdiğini söyleyerek, "kapitülasyon" deyimini kullanmadan, Türkiye'nin zamana ve şartlara cevap vermeyen anlaşmalar yerine, hakları ve yükümlülükleri belirleyecek yeni anlaşmalar yapması gerektiğini söylemiştir.

Child'in yaptığı bu konuşma Vaşington tarafından da onaylanmış ve kapitülasyonlar konusunda yeterli garantilerin sağlanması hususunda Amerikan delegasyonunun çaba harcaması istenmiştir³⁸.

Kapitülasyonlar meselesi bu safhada iken, Ocak ayının ortalarından itibaren "adli kapitülasyonlar" tartışması alevleniyor. Child 17 Ocak 1923 günü İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede, adli kapitülasyonlar konusunda önce genel olarak kapitülasyonlar konusuna değinmiş ve kapitülasyonların kaldırılması halinde, bunların yerine behemahal yeni bir düzenlemenin getirilmesi gerektiğini tekrarlamıştır³⁹.

Ocak ayı sonlarında, adli kapitülasyonlar sebeble Konferans'ın kesintiye doğru gitmekte olduğu günlerde, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, delegasyona, kapitülasyon haklarının Türkiye tarafından makül bir şekilde kabulü ve gerekli güvencelerin (safeguards) sağlanması için Müttefikler'le işbirliği yapılmasını bildirmekle beraber, Müttefikler'in elde edecekleri neticenin, Türkiye ile yapılacak ayrı bir anlaşmaya aynen geçirilmesi eğilimini ifade etmekteydi⁴⁰.

Nitekim, Lozan Antlaşması'nın 28 inci maddesi, kapitülasyonların her bakımdan tamamen kaldırılmış olduğunu beyan ederken, âkid taraflardan

³⁷ Child'in konuşması: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 2, ss.29-31. Delegasyondan Vaşington'a 28 Aralık 1922 günlü ve 157 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.936-938.

³⁸ Hughes'dan delegasyona 30 Aralık 1922 günlü ve 70 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.941.

³⁹ Delegasyondan Vaşington'a 18 Ocak 1923 günlü ve 198 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.951-953.

⁴⁰ Hughes'dan delegasyona 23 Ocak 1923 günlü ve 87 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.956-957.

“her biri kendisine taallüku cihetinden kabul ettiklerini beyan ederler” şeklinde bir ifade ile, Amerika’nın bu konuda Türkiye ile ayrıca anlaşması için bir açık kapı bırakmaktaydı.

5. Adli Kapitülasyonlar

Lozan Konferansında Amerika’nın ısrarla üzerinde durduğu konulardan biri de, “adli kapitülasyonlar” olmuştur. Gerek Müttefikler’e, gerek Amerika’ya göre, Türk mahkemeleri, yabancılara kendi kanunlarını tatbik etmede yetersizdi. Bu kazaî yetki meselesi ile adli kapitülasyonların tâdili konusu gayet karmaşık bir mesele haline gelmiştir. Türkiye, her ne kadar savaşa girince, kapitülasyonları tümden ilga etmiş ise de, Amerika ile savaş halinde olmadığından, 1830 ve 1874 anlaşmaları ile diğer anlaşmaların ortadan kalkması söz konusu olamazdı. Kaldı ki, Amerika’nın 1873 ve 1874 de Mısır ile yaptığı anlaşmalara göre, yabancıların şahsî statüleri ile ilgili meseleler Konsoloslukların yetkisine verilmekte, yabancıları ilgilendiren diğer konular Muhtelit Mahkemelerde görülmekte idi. Aynı şey Çin için de söz konusu olduğuna göre, Türkiye buna itiraz etmemeliydi. Neticede, Amerika’ya göre, savaş öncesi anlaşmalarda bazı değişiklikler yapmak mümkün olmakla beraber, Amerika’nın anlaşmalarla elde ettiği haklardan tamamen vazgeçmesi söz konusu olamazdı⁴¹.

Görülüyor ki, yeni Türkiye, Amerika’nın gözünde, sömürgeleşmiş bir Mısır ile sömürgeleşmiş bir Çin’den farklı değildi.

Müttefiklere gelince: Barış Antlaşması tasarısının 26 ncı maddesinde maliye ve adalet yönlerinden ve yabancıların ülkeye girişleri ve oturma şartları bakımından, kapitülasyonların kaldırıldığı kabul edilmekle beraber, özellikle adli kapitülasyonlar bakımından bir “sözleşme” nin yapılacağı belirtilmekteydi⁴².

Sözleşmenin muhtevasına gelince: Müttefikler, istinaf ve Temyiz mahkemeleri ile, İstanbul, İzmir ve Samsun’daki bidayet mahkemelerinde yabancı yargıçların da bulunmasını, çağdaş hukuk ilkelerine göre içtihadın oluşması için, Türk yargıçlarına yardımcı olmalarını istemişlerdir. Yine Müttefikler’e göre bu yabancı yargıçlar, mahkemelerin, cezaevlerinin ve

⁴¹ Dışişleri Bakanı Hughes’dan delegasyona 15 Aralık 1922 günlü ve 48 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.923-924.

⁴² Bu konuda bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, (Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1970), ss.120-121.

kanunların islahı gibi konularda da Türk Hükümetine danışmanlık yapacaklardı.

İsmet Paşa, genel kapitülasyonlar konusunda gösterdiği direnmeden çok daha fazlasını adli kapitülasyonlarda göstermiş, Türkiye'deki yabancıların hukuki statüsünün, Türk kanunları ve Türk hükümeti tarafından düzenlenmesinde ısrar etmiş ve bu da Müttefikler'in protestosuna sebep olmuştur⁴³.

II. Komisyon'un "Yabancılar Rejimi Alt-komisyonu"nda İsmet Paşa'nın 28 Aralık 1922 günü bu şekildeki konuşması üzerine, Child da söz almış ve taahhütlerin kutsallığı ile, başta Amerikan vatandaşları olmak üzere şahsi ve maddi servetlerini Türkiye'ye yatırmış olan yabancıların, Türk hükümetinden bir hakkaniyet beklediğini söylemiştir. Child, Türkiye'nin kafasında bir güvenlik endişesi bulunabileceğini, fakat yabancıların da aynı güvenliğin varolduğunu hissetmelerinin hayati bir zaruret olduğunu belirtmiştir⁴⁴.

Adli kapitülasyonlar meselesi giderek havayı gerginleştirdiğinde, Lord Curzon'un Child'a başvurusu üzerine ve Child'ın *aracılığı* ile, 15 Ocak 1923 günü Curzon ile İsmet Paşa biraraya gelmiştir. İki arasında bütün akşam boyunca yapılan tartışmalar bir neticeye ulaşmamıştır. Curzon'un, Türkiye'de mahkemeler, cezaevleri ve kanunlar bugünkü şekilde kaldığı sürece, hiç bir yabancı'nın Türkiye'de iş yapmayacağını söylemesi üzerine, İsmet Paşa, gayet soğukkanlı bir şekilde, "*Bunlar zamanla düzeldir*" deyince, Curzon son derece sinirlenmiş ve bu durum üzerine de, İsmet Paşa, yine soğukkanlılığını kaybetmeden odadan çıkmıştır⁴⁵.

Bu kerre, Amerikalılar İsmet Paşa ile konuyu ele almak istemişlerdir. 17 Ocak 1923 günü, Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri *Amiral Bristol* ile Child, Grew ve İsmet Paşa biraraya gelerek uzun bir görüşme yapmışlardır. Konuşmayı Amiral Bristol yürütmüş ve şu noktaları belirtmiştir:

1. Gerek yargıçların seçimi, gerek ücretlerinin azlığı dolayısıyla, Türk yargıçlarına güven yoktur. (Yani Türk yargıçları rüşvete göre karar veriyor demek istiyordu.)

⁴³ İsmet Paşa'nın konuşması: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 2, ss.24-28.

⁴⁴ Delegasyondan Vaşington'a 28 Aralık 1922 günlü ve 157 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.936-938 ve *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 2, ss.29-3.

⁴⁵ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.536.

2. Medeni Kanun, Ticaret ve Ceza kanunlarında ve diğer kanunlarda *Şeriat*'in etkilerinin bertaraf edilerek, bunların yeniden kodifiye edilmesi gereklidir.

3. Muhakeme usullerini ve delillerin serdi ile bunların değerlendirilmesini belirten kanunlar Türkiye'de mevcut değildir. (Yani Usul kanunları).

4. Konut dokunulmazlığını sağlayan ve *habeas corpus* usullerini belirten kanunları çıkarmak zaruridir.

5. Yeni cezaevlerine ve çağdaş cezaevi yönetmeliklerine ihtiyaç vardır.

Amiral Bristol, İsmet Paşa'nın hassas tarafına basarak, Türkiye'de oturacak ve iş yapacak yabancılara güven veren bir adli sistemin kurulmasının zaruri olduğunu söylemiştir. İsmet Paşa bunlara itiraz etmemekle beraber, kapitülasyonların yerine, geçici bir rejim veya başka bir rejim tesis edilmese bile, kapitülasyonların ilgası ile elde edilen bağımsızlıktan daha değerli bir yarar olmadığını belirterek, yabancılara, şikâyetlerini abarttıklarını söylemiştir. İsmet Paşa'ya göre, şu anda Türk halkı, kendi içişlerine karışılmasını önleyecek bir bağımsızlıktan başka bir şey arzu etmiyordu⁴⁶.

Yabancılara tatbik edilecek adli rejim konusu, bir alt-komite'de 20 Ocak 1923 günü ele alınmaya başlamıştır⁴⁷. Görüşmeler ilerledikçe, Türkiye'nin bu konuda bir bildiriye bulunması ve bu bildirinin de Barış Antlaşması'nın bir Ek'ini teşkil etmesi söz konusu olmuştur. Müttefiklerin 31 Ocak'da ilk teklif ettikleri bildiri metni⁴⁸, adli kapitülasyonları kaldırıyor görünmekle beraber, *en az beş yıl için*, Türk adaletini yabancı yargıçların kontrolüne sokuyordu. Buna göre, 2 si Türk, 3 ü de, Milletlerarası Adalet Divanı'nın asil ve yedek yargıçları arasından seçilmiş olan 5 kişilik bir Komisyon, İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana mahkemeleri ile, İstinaf Mahkemesi ve Yargıtay'a *yeter sayıda hukuk danışmanı* tayin edecekti. Ayrıca, İstinaf Mahkemesi ile Yargıtay'da görev yapan yabancı hukuk danışmanları ile, Türk'lerden meydana gelen bir komisyon, kanunları, adalet yönetimi-

⁴⁶ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.537-538; Delegasyondan Vaşington'a 18 Ocak 1923 günlü ve 198 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.951-953. Bu telgrafa göre, İsmet Paşa ile görüşmeyi Child yapmıştır. Halbuki Grew, kendisi ile Child'ın görüşmede hazır bulunmakla beraber, bilhassa adli kapitülasyonlar konusundaki konuşmayı Amiral Bristol'ün yaptığı yazmaktadır.

⁴⁷ Delegasyondan Vaşington'a 21 Ocak 1923 tarihli ve 203 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.954.

⁴⁸ Bildiri tasarısının metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.120-121.

ni ve cezaevi şartlarını çağdaş hale getirmek için hukuk reformlarını hazırlayacaktı. Üçüncü olarak, yukarıda sayılan şehirlerdeki mahkemeler, karar verirken ve ilk soruşturmayı yaparken, sözü edilen yabancı hukuk danışmanlarından en az biri bulunacaktı. Dördüncü olarak, yabancıların konutlarının aranmasına dair kararlarda da, en az bir yabancı hukuk danışmanının imzası bulunacaktır. Nihayet bir yabancının tutuklanması halinde, en geç 48 saat içinde, yabancı hukuk danışmanının görev yaptığı en yakın mahkemeye sevkedilecekti. Bu yapılamazsa, tutuklu serbest bırakılacaktı.

Bu tasarinın Türk delegasyonuna resmen sunulduğu 31 Ocak sabah oturumunda uzun bir konuşma yapan Child⁴⁹, Amerika'nın Lozan'daki tutumunun genel ilkelerini bir kere daha tekrar ettikten sonra, esas itibarıyla Müttefikler'in görüşlerini desteklemiş, barış antlaşmasının imzası ile Türkiye'nin pek çok şey kazanacağını belirterek, "*Türkiye, barış yapmak için büyük bir istek göstererek Müttefikler'le tam ve içten bir işbirliğine girişmezse, bütün bunları yitirebilir*"⁵⁰ demiştir.

İsmet Paşa ise, bildiri taslağını tetkik edebilmesi için kendisine 8 günlük bir süre tanınmasını istemiştir. Curzon ise, kendisinin 4 Şubat Pazartesi günü Londra'ya dönmek zorunda olduğunu bildirince, İsmet Paşa da o tarihe kadar cevap vermeye çalışacağını söylemiştir.

Diğer taraftan, İsmet Paşa'nın Child'a başvurması ile, Child, İsmet Paşa ile Curzon arasında 1 Şubat'ta özel bir görüşme yapılmasını sağlamıştır⁵¹. Bu görüşmeden sonra Müttefikler, 3 Şubat sabahı Türk tarafına biraz daha yumuşatılmış bir bildiri tasarısı sunmuşlardır⁵². Bu yeni tasarıda, yabancı hukuk danışmanlarının yetkileri biraz daha kısıyor, tutuklama, yabancıların konutuna girme ve arama gibi hallerde, Türk makamlarının yabancı danışmanlarla "*görüş birliği içinde*" olmaları öngörülüyordu. Tutuklamalarda, salıverme halinde ancak kefaletle salıverme söz konusu olacaktı. Keza hukuk ve ticaret davalarında, hakemlik müessesesinde bazı ufak-tefek değişiklikler yapılmaktaydı.

Türk delegasyonundan, bu tasarıyı 4 Şubat akşamına kadar imza etmesi istenmekteydi. Bu, aslında Curzon'ın bir çeşit ultiyatımı idi.

⁴⁹ Konuşmanın metni: *aynı kaynak*, ss.45-48.

⁵⁰ *aynı kaynak*, s.47.

⁵¹ Delegasyondan Vaşington'a 1 Şubat 1923 günlü ve 231 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.965-966.

⁵² Tasarinın metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, ss.3-4.

Türk delegasyonu, bu tasarıyı imza yerine, 4 Şubat akşamı saat 18.00 de kendi mukabil tasarısını Müttefikler'e verdi⁵³. Türk tasarısında, yabancı hukuk danışmanlarının, Milletlerarası Adalet Divanı'ndan değil, 1914-18 Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin uyrukları olan hukukçulardan seçilmesi öngörülmekteydi. İkinci olarak, bu danışmanların İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana mahkemelerinde görev yapmaları kabul edilmiyor, hukuk reformlarının yapılmasında danışmanlık yapmaları için, bunlar Adalet Bakanlığı emrine veriliyordu.

Türk karşı-tasarısı, Müttefikler'in tasarısının reddi anlamını taşımaktaydı. Bu sebeple Lord Curzon 4 Şubat akşamı Lozan'dan ayrılmıştır.

Bununla beraber, Konferansın kopmasını önlemek için, bir yandan İtalya ve Fransa, öte yandan da Amerikalılar, Türk delegasyonu nezdinde, bir uzlaşma sağlamak için çaba harcamışlardır. Bompard (Fransa) ve Montagna (İtalya) nın müdahalesi ile İsmet Paşa, Milletlerarası Adalet Divanı'ndan da hukuk danışmanı almayı ve yabancıların konutlarına müdahale kararında bu danışmanlardan birinin de imzasının bulunmasını kabul etmiştir. Yine 4 Şubat akşamı Child, Grew ve Amiral Bristol, İsmet Paşa ile bir görüşme yaparak, bir uzlaşma formülü sağlamışlardır. Buna göre de, Müttefikler ekonomik imtiyazlar konusundaki itirazlarını geri alacak olursa, Türkler de, İstanbul, İzmir ile Samsun ve Adana mahkemelerine yabancı hukuk danışmanı tayin edilmesini kabul edeceklerdi. Bu uzlaşma üzerine Amerikan delegasyonu Curzon'ı yakalamak üzere istasyona koşmuşsa da, tren kalkmış bulunuyordu⁵⁴. Ve böylece 4 Şubat akşamı Konferans kopmuş olmaktadır.

Amerikan delegasyonu Konferansın kopma ve kesintiye uğrama sebeplerini şu şekilde özetlemekteydi: "...Konferans'ın başarısızlığının sebebi, Müttefikler arasında oybirliği olmaması, Curzon'ın Türk milliyetçiliğini nazarı itibare almaması ve Türklerin... direnmesidir". Direnme konusunda da, Müttefikler'i haklı gören şu değerlendirme yapıyordu: "Konferansın kesilmesinin sebebi, Türklerin her türlü uzlaşmayı ve bilhassa yabancıların özel yargı hakları ile, bazılarını Amerikan delegasyonunun da ihtiyatsız ve zararlı bulduğu ekonomik imtiyazlara ait hükümlerde, uzlaşmayı reddetmesidir"⁵⁵.

⁵³ Türk teklifinin metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, s.19.

⁵⁴ Bern Orta Elçisi Joseph C.Grew'dan Vaşington'a 8 Şubat 1923 günlü ve 14 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.968-969.

⁵⁵ Delegasyondan Vaşington'a 4 Şubat 1923 günlü ve 236 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.966-967.

Böylece, Yeni Türkiye'nin üzerinde en fazla hassasiyetle durduğu ekonomik ve adli kapitülasyonlar, yani Türk bağımsızlığına getirilmek istenen aşırı sınırlamalar, Konferansın kopmasına sebep oluyordu.

Bununla beraber Türkiye için Konferans'ın kopmasından ziyade, bir "inkıta", bir "kesinti" söz konusuydu. Bu sebeple, Ankara Hükümeti ile Müttefikler arasındaki görüşmeler, bir süre diplomatik yollardan devam etmiştir. Bu çerçevede içinde Türk Hükümeti, Konferans'ın birinci safhasında, üzerinde anlaşma olmamış bütün maddeler ve konular hakkındaki görüşlerini 8 Mart 1923 de Müttefikler'e bildirmiştir⁵⁶. Bu görüşler arasında adli kapitülasyonlar hakkındaki bildiri tasarısı da yer almaktaydı⁵⁷. Bu tasarıda, bundan öncekilere göre bir-iki küçük değişiklik vardı. Meselâ, yabancı hukuk danışmanları, Milletlerarası Adalet Divanı'nın, 1914-18 savaşına katılmamış ülkelerin hukukçuları arasından hazırlıyacağı bir listeden Türk Hükümeti tarafından seçilecekti. İkinci olarak, yabancı hukuk danışmanlarına sadece İstanbul ve İzmir mahkemelerinde görev verilmesi söz konusuydu. Tutuklamalarda kefaletle salıverme zikredildiği halde, yabancılardan konutlarına girme arama konusunda hiç bir şey söylenmiyordu.

Lozan Konferansı'nın ikinci safhası 23 Nisan 1923 te başladı⁵⁸. Dışişleri Bakanı Hughes'un 19 Nisan'da Başdelege Grew'ya verdiği talimatta, eski duruma nazaran bir değişiklik olmamakla beraber, adli kapitülasyonlar bakımından Amerika'nın yeni bir isteği ortaya çıkıyordu. Talimatta şunlar belirtilmekteydi: Türkler mukabil tasarılarında yabancı yargıçların istihdamını reddetmemişlerdir. Dolayısıyla, Bakanlık, Türkiye'de Amerikan yargıçlarının istihdamı kapısının kapatılmaması gerektiği görüşündedir. Bununla beraber, bu yargıçların, münhasıran savaşa bulaşmamış ülkelere seçilmesi söz konusu olursa, tabiatile Amerika için de böyle bir şey söz konusu olmayacaktır⁵⁹.

Adli kapitülasyonların tekrar müzakeresi 27 Nisan 1923 günü öğleden sonra başlamıştır. I. Komisyonun bu oturumunda kapitülasyonların

⁵⁶ Bu teklifler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, ss.20-65.

⁵⁷ Tasarının metni: *aynı kaynak*, s.63-64.

⁵⁸ Konferans'ın ikinci safhasında Amerika'nın başdelegesi *Joseph C. Grew*, İngiltere'nin *Horace Rumbold*, Fransa'nın *General Pellé* ve İtalya'nın da *Montagna*'dır.

⁵⁹ Dışişleri Bakanı Hughes'dan Grew'ya 19 Nisan 1923 günlü ve 28 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.985.

tümden kaldırılmış olması ilkesi Müttefikler'ce de kabul edilmiştir⁶⁰. Adli kapitülasyonlar konusu ise, yine I.Komisyonun 4 Mayıs günlü oturumunda ele alınmış⁶¹ ve İsmet Paşa, 8 Martta sunmuş olduğu tasarı üzerinde ısrar etmiştir. Buna karşılık Müttefikler de yeni bir bildiri tasarısı sunmuşlardır. Bu tasarı bir-iki noktada Türk tasarısından farklı idi.

Adli kapitülasyonlar konusunda değil, fakat kapitülasyonların kaldırılması ilkesinin kabulü üzerine Amerikan Başdelegesi Grew, söz alarak, Osmanlı Devleti'nin 1914 de kapitülasyonları tek taraflı olarak ilgasının Amerika'yı bağlamadığını, çünkü Amerika ile Osmanlı Devleti arasında bir savaş halinin söz konusu olmadığını, dolayısıyla Amerika ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan ve bir takım kapitülasyon haklarını ihtiva eden antlaşmaların yürürlükte olduğunu ileri sürmüştür⁶².

Yabancıların adli statüsü konusunda Türkiye'nin yapacağı bildiri hususunda İsmet Paşa ile Müttefikler arasında Haziran başında bir anlaşma olmuştur. Bunun üzerine Grew, 1 Haziran'da alelacele İsmet Paşa'yı bulup, Türk Hükümeti'nin yapacağı bildiriye şu iki hususun da konulmasını istemiştir. 1) Suçüstü durumları hariç, yabancılara ait bir konuta yapılacak bir müdahalenin (konuta girme, arama, v.s.) behemahal mahkeme kararı ile yapılması; 2) Konsolosların, cezaevinde bulunan vatandaşları ile temasta bulunma hakları. İsmet Paşa bu iki isteğe verdiği cevapta, birinci hususu esasen Türk kanunlarının da öngördüğünü, konsolosların cezaevindeki vatandaşları ile temaslarının tatbikatta zaten mevcut olduğunu söylemiş ve bunları bildiriye sokmayı reddetmiştir. Bu cevap üzerine Grew, Türkiye ile yapılacak antlaşmada bu hususun bir mektupla garanti edilmesini Vaşington'a tavsiye etmiştir⁶³.

Nihayet "Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri Tasarısı", I.Komisyonun 4 Haziran günlü toplantısında kabul edilmiş⁶⁴ ve bu kesinleşen tasarı aynen Lozan Antlaşması'na da geçirilmiştir⁶⁵. Adli kapitülasyonlar konusundaki mücadele de bu şekilde sona ermiş olmaktadır.

⁶⁰ Bu konuda bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 1, ss.27-30.

⁶¹ Bak.: *aynı kaynak*, ss.51-63.

⁶² *aynı kaynak*, s.30; Grew'dan Vaşington'a 27 Nisan 1923 günlü ve 265 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.992.

⁶³ Grew'dan Vaşington'a 1 Haziran 1923 günlü ve 390 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.1013-1014.

⁶⁴ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 1, ss. 170-171.

⁶⁵ Lozan Antlaşması'nda XI sayılı Ek olarak yer alan "İdareî Adliyyeye Dair Beyanname" nin metni: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 2, ss.105-106; *Misak-ı Millî ve Lozan Sulh Muahe-*

4. Açık Kapı İlkesi

Amerika'nın Lozan Konferansı'nda üzerinde ehemmiyetle durduğu konulardan biri de, özellikle Türkiye üzerinde "Açık Kapı" ilkesinin uygulanması idi. Bu konuda Amerika'yı ürküten gelişmelerden biri, *Sèvres Antlaşması'nın* temellerini atmış olan ve Anadolu'yu nüfuz bölgelerine ayıran ve İngiltere, Fransa ve İtalya, yani Lozan Konferansı'nın üç davetçisi arasında 1920 Nisanında *San Remo*'da yapılan *Üçlü Anlaşma* idi. Öyle görünüyor ki, San Remo Anlaşması, Amerika'nın yeni Türkiye ile münasebetlerinde âdeta bir ayak bağı olacaktı. Bu sebepten daha konferansın ilk gününden itibaren Amerika, San Remo Üçlü Anlaşması'nı etkisiz kılacak hükümlerin Lozan Antlaşması'na geçirilmesi için çaba harcamaya kararlı olmuştur.

Lozan Konferansı'nda Amerika'nın Açık Kapı ilkesini gündeme getiren bir diğer konu da, tamamen Lozan Konferansı dışında gelişmiş olan, bir Amerikan şirketi ile Ankara Hükümeti arasındaki, ekonomik imtiyazlara ait *Chester Projesi*'dir. İlginçtir, Amerika, Chester Projesi'nin Konferans'ta tartışmaya yanaşmamış olmakla beraber, Chester teşebbüsünü özellikle Fransızlara karşı korumaya da dikkat etmiştir. *Chester Projesi*, o dönemdeki Türk-Amerikan münasebetlerinin başka bir vechesi olup, doğrudan doğruya Lozan Konferansı'nın dışında olduğu için, bu incelemenin kapsamı içine almıyacağız. Fakat sadece *Açık Kapı* ilkesi açısından değinmekle yetineceğiz.

Ülke ve Askerlik Konularını ele alan I.Komisyonun daha ilk genel oturumlarında, Amerikan Başdelegesi Child, 25 Kasım 1922 günü yaptığı, oldukça uzun bir konuşmada, Amerika'nın nüfuz bölgelerine karşı oluşunu ve *Açık Kapı* ilkesine verdiği ehemmiyeti şu şekilde vurguluyordu:

"...Amerika Birleşik Devletlerinin, gizli anlaşma veya anlaşmalara ilişkin tutumuna dikkatinizi çekmemiz uygun olacaktır. Bu yüzden, örneğin, 1920 yılında yapılmış *Üçlü Anlaşma* gibi, Türk ülkesinde özel ticarî ve ekonomik nüfuz bölgeleri kurulmasına ilişkin, geçmişte yapılmış anlaşmaların herkes için ekonomik fırsat eşitliği sağlanması ilkesi ile bağdaşmadığı görüşündeyiz... Eğer, bütün uluslar için ticaret alanında fırsat eşitliği ilkesi başlangıçta kabul edilecek olursa, Amerika Birleşik Devletleri, öteki devletlerin çıkarlarına aykırı düşecek hiç bir şey istememekte-

denamesi, 24 Temmuz 1923 (Traité de Paix signé à Lausanne, 1 e 24 juillet 1923), Ankara, Dışişleri Bakanlığı yayını, 1966, s.69 (Déclaration sur l'Administration judiciaire, signé 1 e 24 juillet 1923, pp.157-158).

dir. Amerika Birleşik Devletleri, gerek kendisi, gerekse yurttaşları için özel ayrıcalıklar aramak gibi bir amaç gütmemekte, ancak, haklarını korumak ve Açık Kapı ilkesini gerçekleştirmek istemektedir⁶⁶.

Bazı gazeteciler tarafından, "Amerika'nın Avrupa işlerine tekrar dönüşü" şeklinde yorumlanan bu konuşmadan sonra, Curzon da yaptığı açıklamadaki bu konuşmayı ve özellikle de Açık Kapı ilkesini kuvvetle desteklediğini bildirmiştir⁶⁷.

İtalyan Başdelegesi *Marki Garroni* de, 25 Kasım akşamı Child ile yaptığı görüşmede, İtalya'nın Yakın Doğu'daki faaliyetlerinde, Amerika'nın Açık Kapı ilkesini gözönünde tutacağına dair teminat vermiştir⁶⁸. Bununla beraber, Amerika'nın Açık Kapı ilkesi, Anadolu üzerinde emelleri malûm olan İtalya'yı rahatsız etmiş olmalı ki, İtalyan Başdelegesi *Montagna*, 30 Nisan 1923 akşamı *Grew* ile yaptığı görüşmede, İtalya ile Amerika'nın Yakın Doğu'da beraber çalışabileceklerini, bu konuda iki devlet arasında bir anlaşma yapılabileceğini, İtalya'nın Anadolu'ya sızma (infiltrate) arzusunun kimsenin meçhulü olmadığını, Amerika'nın Anadolu'daki *ekonomik ilgisinin*, ilerde ister istemez *politik ilgi*'ye dönüşmesinden kaçınılamayacağını bildirerek, şu uzun tirad'da bulunmuştur: Yeni Türkiye bir mummyya benziyor. Bu mummy mezarında kalmaya devam ederse, normal halini de devam ettirebilir. Lâkin bu mezar açılıp da, mummy dışarının havası ile temas ederse, dağılmaya ve toz olmaya başlar. Türkiye'nin de dış dünya ile teması onun çökmesine ve dağılmasına sebep olacaktır. Çünkü Türkiye, geçiş dönemini Japonya gibi yavaş yavaş yapma yerine, bu geçişi hemen gerçekleştirmek istiyor. Türkiye'nin bağımsızlığa hemen ve tam olarak sahip olmak istemesi, sonunda Türkiye'nin çökmesine müncer olacaktır. Bu çökme meydana geldiğinde, bütün milletler bundan yararlanmak için Türkiye'nin başına üşüşecekler ve tabiatile İtalya da dışarıda kalacaktır⁶⁹.

⁶⁶ *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.94-95; Child-Grew'dan Vaşington'a 25 Kasım 1922 günlü ve 19 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.904-905; *Grew, Turbulent Era*, Vol.I, pp.500-501.

⁶⁷ *Grew, adı geçen eser*, Vol.I, p.501.

⁶⁸ Child-Grew'dan Vaşington'a 26 Kasım 1923 günlü ve 22 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.927-928.

⁶⁹ *Montagna'nın* bu sözleri, Rus Çarı I.Nikola'nın 1853 Ocak ayında, yani Kırım Savaşı'ndan önce, İngiltere Büyükelçisine, "Kollarımız arasında hasta, çok hasta bir adam var. Size açıkça söylemeliyim ki, bu hasta, gereken bütün tedbirleri almadan bir gün ölecek olursa, bu büyük bir felâket olur... Böyle bir olay karşısında, kargaşalık, anarşi ve hatta bir

Bu konuşma esnasında Grew'nun söylediği ise Müttefiklerin, ekonomik imtiyazlar söz konusu olduğu sürece Amerika'nın tam sempatisine sahip olacağını, çünkü Açık Kapı politikasının, kapının herkese eşit şartlarla açılması demek olduğunu, Amerika'nın politik olarak Türkiye ile ilgilenmeyeceğini belirtmekle yetinmek olmuştur⁷⁰.

İsmet Paşa da Child ile 17 Aralık akşamı yaptığı bir görüşmede, Lozan'da Türkiye'ye verilecek siyasî tâvizler karşılığında, Türkiye'nin yabancılara hiç bir ekonomik tâviz vermesinin söz konusu olmadığını söyledikten sonra, buna örnek olarak, Fransızların aylardanberi Mersin liman inşaatını almak için uğraştıklarını, fakat, meselâ Amerikalılar ve İtalyanlar ihaleye katıldıklarında, Türkiye'nin en iyi şartlar teklif eden firmaya bu ihaleyi vereceğini söylemiştir. İsmet Paşa Child'a, Türk Hükümeti'nin *Açık kapı* ilkesini onayladığını bildirmiştir⁷¹.

Ülke ve Askerî Sorunları ele alan I.Komisyon'da *Musul Meselesi* gündeme geldiğinde, *Açık Kapı* ilkesi de söz konusu olmuştur. Bu da şu şekilde ortaya çıkmıştır: 23 Ocak 1923 günü Musul meselesinin "*mülki tartışması*", yani Türkiye'nin sınırları içinde kalıp kalmıyacağı konusu tartışılınca, savaştan önce Osmanlı Devleti'nin *Turkish Petroleum Co.* adlı İngiliz şirketine, Musul petrollerinin imtiyazının verilmiş olmasının, Lord Curzon tarafından uzun bir açıklama ile belirtilmesi üzerine⁷², Child aynı günün öğleden sonraki oturumunda, Amerika adına bir bildiri sunarak⁷³, Musul petrollerinin işletilmesi konusunda *Açık Kapı* ilkesini savunmuştur.

Musul petroleri imtiyazı, her şeyden önce Türkiye-Irak sınırı meselesini, yani Musul'un kimde kalacağı meselesini ilgilendirmekteydi. Bu ise Konferansta, esas itibarile 23 Ocak 1923 günü bütün gün tartışılmış⁷⁴, İsmet Paşa'nın 4 Şubat 1923 günü sunduğu genel tekliflerde, Musul mese-

Avrupa savaşı karşısında kalmaktansa, önceden tedbir almak daha akılcıca hareket olmaz mı?" diyerek Rusya ile İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerinde anlaşmayı teklif etmesine benzemektedir (Bak. Fahir Armaoğlu, *Siyasî Tarih, 1789-1960*, Ankara, Sevinç Matbaası, 1964, s.137).

⁷⁰ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.566-569.

⁷¹ Delegasyondan Vaşington'a 18 Aralık 1922 günlü ve 121 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.927-928.

⁷² Curzon'un konuşması: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.354-364.

⁷³ Bildirinin metni: *aynı kaynak*, pp.376-377; İngilizce metin: *Papers, 1923*, II, pp.957-958.

⁷⁴ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, ss.342-375.

lesinin Konferans programından çıkarılarak Türk-İngiliz müzakerelerine havale etmeyi teklif etmesi⁷⁵ üzerine, bu teklif Müttefikler'ce de kabul edilmiştir.

Buna rağmen, İngiltere'nin, Lozan Antlaşmasına Ek teşkil edecek olan "Osmanlı İmparatorluğu Memalikinginde İta Edilmiş Bazı İmtiyazata Dair Protokol ve Beyanname"nin⁷⁶ müzakeresinde, bu belgenin 2 nci maddesine, Sait Halim Paşa'nın 28 Haziran 1914 günü yazdığı ve Musul petroleri imtiyazının *The Turkish Petroleum Company*'ye verildiğini belirten mektubuna dayanarak, bu şirketin haklarının geçerli olduğunu belirten bir cümleyi sokmak istemesi, Amerika'nın ve aynı zamanda İtalya'nın da itirazı ile karşılaşmıştır. İngiltere'nin bu tutumu üzerine, Dışişleri Bakanı Hughes'un Grew'ya çektiği 10 Temmuz 1923 tarihli telgrafta, konunun uzun uzun tartışması yapılmış ve verilmesi söz konusu olan hakların bu şirket için bir monopol yarattığı, bunun da Amerikan vatandaşlarının kazanılmış haklarının ihlali demek olduğu, bu sebeple Antlaşma'ya böyle bir şeyin konamayacağı ve Amerika'nın buna itiraz ettiği bildirilmekteydi⁷⁷. Neticede 17 Temmuz sabahı yapılan toplantıda, *The Turkish Petroleum Co.* ile ilgili cümle, Protokol'ün 2. madde metninden çıkarılmıştır⁷⁸.

Bununla beraber, Protokol'ün 2. maddesi dolayısıyla, bu kerre de *A.G.Armstrong and Co.Ltd.* ve *Vickers Ltd.* ile *Régie Générale de Chemin de Fer* şirketleri konusu ve bu ikincisi ile ilgili olarak da *Chester Projesi* meselesi ortaya çıkmıştır. *A.G.Armstrong* ile *Vickers* adlı İngiliz şirketleri, 1913 ve 1914 yıllarında, Osmanlı Devletile yapmış olduğu sözleşmelerle, bir takım doklar, tersaneler ve diğer deniz işletmeciliğine dair tesislerin yapımını üzerlerine almışlardı. Savaş dolayısıyla bu sözleşmelerin tamamlanmamış olması ve Ankara Hükümetinin de kapitülasyonlar konusundaki hassasiyeti dolayısıyla, İsmet Paşa bu imtiyazları devam ettirmek niyetinde değildi. Lâkin İngilizler, bir yandan, kısa adı ile *Vickers-Armstrong* diye anılan bu şirket ile, öte yandan da *Turkish Petroleum* şirketinin imtiyazlarını devam et-

⁷⁵ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 4, s.9 ve 21.

⁷⁶ Bu Protokol ve Beyanname'nin metni: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 2, ss.107-111; *Lozan Sulh Muahednamesi*, 24 Temmuz 1923, ss.69-72.

⁷⁷ Hughes'dan Grew'ya 10 Temmuz 1923 günlü ve 232 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.1030-1034.

⁷⁸ Grew'dan Vaşington'a 17 Temmuz 1923 günlü ve 538 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.1036. Tartışmalar için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 2, ss.126-128.

tirmek istemişlerdir. Konunun III. Komisyon'da tartışması sırasında, Grew, Vickers-Armstrong, Turkish Petroleum ve Fransız Régie Générale şirketlerine Türkiye'nin vereceği imtiyazların, "Amerikan vatandaşlarının çıkarlarına halel getirmeyecek biçimde olmasını" isteyince, İsmet Paşa, Osmanlı Devletile İngiltere'yi ilgilendiren bir meseleye bir "üçüncü devlet" in ne hakla karıştığını anlamakta güçlük çektiğini bildirmiştir⁷⁹.

Yukarda belirttiğimiz gibi, Turkish Petroleum Co. konusu protokol-dan çıkarılmış, fakat Vickers-Armstrong konusunda ise, yeni Türkiye'nin bu şirkete yeni bir imtiyaz vermemesi halinde, şirkete tazminat ödemesi ilkesi kabul edilmiştir.

Aynı şekilde, tazminat ödemesi, Samsun-Sivas demiryolunu yapacak olan "Régie Générale de Chemin de Fer" adlı Fransız şirketi için de söz konusu olmaktadır. Ne var ki, "Régie Générale" konusu, Fransa ile Amerika'yı karşı karşıya getirdi.

Samsun-Sivas demiryolunun inşası imtiyazı, 1914 Ekiminde ve Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce, Régie Générale'e verilmiş ise de, savaş dolayısıyla bu demiryolu yapılamamıştı. Lozan Konferansı'nın toplandığı sıralarda, Doğu Anadolu'da Samsun'dan başlayarak bir demiryolu şebekesi kurma hususunda, daha 1908 yılında Colby Chester adında bir Amerikalının harekete geçirdiği ve "Chester Projesi" adını alan bir proje, bir hayli maceradan sonra, 8 ve 9 Nisan 1923 günlerinde T.B.M.M. tarafından onaylandı⁸⁰. Bu onay hadisesi Lozan Konferansı'nın kesinti dönemine rastlamaktaydı.

Bu sebeple, ikinci dönemin başlamasından hemen sonra, Grew'nun İsmet Paşa ile 26 Nisan akşamı yaptığı bir buçuk saatlik görüşmede, konu "Régie Générale" imtiyazı ile çatışır görünen "Chester" imtiyazına gelmiş ve İsmet Paşa, Fransa'nın bu meseleyi Konferans'a getirmeyeceği ümidini izhar ile, eğer getirecek olursa, kendisinin bu meseleyi tartışmayı reddedeceğini, çünkü böyle bir meselenin, Türkiye ile imtiyaz sahiplerini ilgilendiren

⁷⁹ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 1, s.127.

⁸⁰ "Şarki Anadolu Demiryollarının İnşasına Dair Anlaşmalar"ın metne: *Düster*, 3.Ter-tip, Cilt 4, ss. 26-69; İngilizce metin: *Papers*, 1923, II, pp.1220-1240. Chester Projesi için bak.: Yahya Sezai Tezel, "Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist mi idi?: Chester Projesi", SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ DERGİSİ, Cilt XXV, Sayı 4, Aralık 1970, ss.287-318; Selim İkin "1922-1923 Yılları Türkiyesinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi", TÜRKİYE İŞ BAN-KASI ULUSLARARASI ATATÜRK SEMPOZYUMU, 17-22 Mayıs 1981, ss.739-781.

dirdiğini, Fransa'nın Samsun-Sivas demiryolu konusundaki iddialarının ise hiçbir hukukî dayanağı bulunmadığını bildirmiştir. Bundan sonra İsmet Paşa, Amerika'nın kapitülasyonlar konusundaki tutumu devam ettiği takdirde, Ankara'nın Chester imtiyazına iyi gözle bakmayacağını söylemiştir⁸¹.

Grew bu görüşme üzerine Vaşington'a gönderdiği telgrafta, "*Türkler, Chester imtiyazının bir pazarlık konusu yapılamıyacağı hususunda ikna edilmelidir*" derken, İsmet Paşa'nın Chester konusunu yine de bir pazarlık vasıtası haline getireceğine inandığını belirtiyordu⁸².

Nitekim, "Régie Générale" ve "Chester" konuları, İsmet Paşa'nın 5 Haziran 1923 akşamı Grew'ya yaptığı ziyarette tekrar ortaya atılmıştır. İsmet Paşa bu konuşmada, savaştan önce Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu imtiyazların Türkiye tarafından da aynen tanınması hususunda Müttefikler'in Antlaşma'ya bir hüküm koydurmak istediklerini, bunun da özellikle Chester Anlaşması ile ilgili olduğunu söylemiş ve bu konuda Grew'nun düşüncesini sormuştur. Grew da, meşrû hakları ve millî egemenliği konusunda bu kadar direnme gösteren Türk Hükümeti'nin, bu derece mühim bir ilkedен vazgeçmeyeceğine inandığını, Türkiye'nin teslimiyet göstermesi halinde, bunun Amerika'da kötü bir intiba bırakacağını söylemiş ve bu meselenin Amerika ile Müttefikler arasında bir müzakereyi gerektirecek bir husus olmadığını da sözlerine eklemiştir⁸³.

Bununla beraber, İsmet Paşa'nın tahmin ettiği gibi, hem İngilizler *Turkish Petroleum Co.* konusunda ve hem de Fransızlar *Régie Générale* meselesinde ısrar etmeye başlamışlardır. Fransız Başdelegesi General Pellé, savaştan önceki ekonomik imtiyazlarla ilgili olarak hazırlanan 8 maddelik bir protokol tasarisının bir kopyasını da Grew'ya verince kıyamet kopmuştur. Çünkü bu taslağa göre, 29 Ekim 1914 den önce yapılmış olan, fakat formaliteleri tamamlanmamış, başlamamış veya başlamış da yarıda kalmış olan bütün sözleşmeler geçerliliğini muhafaza edecekti. Söz konusu olan sözleşmeler, Musul petroleri ile, Fransızlara ait Samsun-Sivas demiryolu imtiyazı idi⁸⁴. Samsun-Sivas demiryolu projesini Fransızlar, özellikle Chester Projesi'ne karşı çıkarıyorlardı.

⁸¹ Grew'dan Vaşington'a 27 Nisan 1923 günlü ve 263 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.991; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.565.

⁸² *aynı kaynaklar*, p.991 ve p.566.

⁸³ Grew'dan Vaşington'a 6 Haziran 1923 günlü ve 406 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.1016-1017 ve Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.579, 12 no.lu not.

⁸⁴ Grew'dan Vaşington'a 16 Haziran 1923 günlü ve 429 sayılı telgraf: *Papers* 1923, II, pp.1021-1022.

Amerika bu tartışmalarda, meseleyi bir “Chester Projesi” çerçevesinden çıkarıp, İngiliz ve Fransız şirketlerinin elde ettiği eski imtiyazların, *Açık kapı* ilkesine aykırı olması hasebile, “*Amerikan vatandaşlarının haklarını yeterli bir şekilde korunması*” ilkesi içine sokmak istemiştir⁸⁵. Bu sebeple Grew, 26 Nisan akşamı, Pellé, Rumbold, Montagna ve İsmet Paşa ile görüşmüş, lâkin tatmin edici bir netice elde edememiştir. Müttefikler, elde ettikleri imtiyazlardan vazgeçme niyetinde görünmemişlerdir. Hatta İsmet Paşa bile, konuşmasının başında tereddütlü görünmüş, fakat Grew’nun, her şeyin Türkiye’nin direnmesine bağlı olduğunda ısrar etmesi üzerine, Müttefikler’in isteklerine direneceğine söz vermiştir⁸⁶.

Lâkin Müttefikler’in, isteklerinde ısrar etmeleri, İsmet Paşa’yı zor durumda bırakmıştır. Bundan dolayı, Grew, bir yandan İsmet Paşa üzerinde baskıda bulunmak amacı ile kendisile 6, 7 ve 8 Temmuz günlerinde üç defa görüşürken⁸⁷, aynı zamanda da Müttefikler üzerindeki baskılarını da devam ettirmiştir. Bu baskıların neticesi olarak⁸⁸, Türkiye’nin bu şirketlere *tazminat* ödemesi şartile, bunların sözleşmelerinin geçerliliğini öngören madde 10 Temmuz sabahı protokol taslağından çıkarılmıştır⁸⁹. Kabul edilen formüle göre, bu şirketler kendi konularında açılan ihalelere davet edilecekler, ihaleyi alamaz iseler, o zaman tazminat ödenecekti. Grew da, III. Komisyonu’nun 17 Temmuz 1923 günlü oturumunda yaptığı konuşmada, meseleye bir formül bulunmasından duyduğu memnuniyeti belirtmekten geri kalmıyordu⁹⁰. Çünkü Chester Anlaşması’nın önu açılmıştı.

7. Boğazlar Meselesi ve Amerika

Boğazlar Meselesi ve Boğazlar’dan *geçiş serbestisi* konusu, Amerika’nın Lozan Konferansı’na gelirken, çok ehemmiyetli gördüğü konulardan biri idi. Ve Konferans’a gelirken, elinde, Bahriye Bakanlığı’nın Boğazlar konu-

⁸⁵ Grew’dan Vaşington’a 27 Haziran 1923 günlü ve 465 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.1025.

⁸⁶ *aynı telgraf, aynı kaynak*, p.1026.

⁸⁷ Bak.: Grew’dan Vaşington’a 7 Temmuz 1923 günlü ve 510 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.1028 ve 8 Temmuz 1923 günlü ve 513 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.1030.

⁸⁸ Grew’dan Vaşington’a 10 Temmuz 1923 günlü ve 518 sayılı telgraf: *Papers 1923*, II, p.1030.

⁸⁹ Bu konudaki Protokol ve Beyanname’nin Lozan Antlaşması’ndaki metni için 76 no.lu nota bak.

⁹⁰ Konuşma için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 1, Kitap 2, s.127.

sundaki Amerikan görüşlerini belirten 10 Kasım 1922 tarihli raporu bulunmaktaydı⁹¹.

Rapor, Boğazlar statüsünün tarihi gelişimini ele alarak, Türkiye'nin şimdiye kadar Boğazlar'ın "yönetimi" konusunda, tarafsız ve istikrarlı bir tutum gösteremediğini, dış baskılara boyun eğdiğini, bu sebeple de Boğazlar'ın yönetiminin tek bir devlete bırakılmaması gerektiğini vurguladık-tan sonra, Amerika'nın görüşünü şu noktalarda toplamaktaydı⁹².

1. Boğazlar'ın milletlerarası kontrolü için bir komisyon kurulacak olursa, bu Komisyon'da Amerika da diğer devletlerle eşit düzeyde temsil edilmelidir.

2. Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'nı kapsayan Boğazlar, *bütün devletlerin ticaret gemilerinin serbest geçişine açık olmalıdır*.

3. Birleşik Amerika ve vatandaşları da, Boğazlar ve bitişik sularında, diğer devletlerin ve vatandaşlarının sahip olduğu hak ve ayrıcalıklara sahip olmalıdır. Bunlar, Boğazlar'da telsiz istasyonları kurulması ve işletilmesi, akaryakıt depoları ile diğer çeşit depoların kurulması, pilotaj, fener hizmetleri v.s. gibi kamu ticarî kolaylıklarından yararlanma gibi şeylerdir.

4. Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı dahil olmak üzere Boğazlar, *bütün devletlerin savaş gemilerinin serbest geçişine açık olmalıdır*.

5. Boğazlar'da bir savaş hareketi veya herhangi bir şekilde muhase-mat yapılmamalıdır⁹³.

6. Bu sularda bulunan bütün tahkimat yıkılmalı ve yeni tahkimat ya-pılmamalıdır⁹⁴.

Bu görüşlere hâkim olan unsur, o sırada Amerika'nın İngiltere'den sonra dünyanın en büyük deniz gücüne sahip olmasıydı. Bundan dolayıdır ki, Müttefikler 27 Ekim 1922 de Amerikan Dışişleri Bakanlığına verdikleri notada⁹⁵, Amerika'nın Konferans'a *aktif* bir şekilde katılması dileği-

⁹¹ Raporun metni: *Papers, 1923, II, pp.893-897*: Hurewitz, adı geçen eser, Vol.II, pp.316-318.

⁹² *Papers, 1923, II, pp.896-897*.

⁹³ Süveyş Kanalı'na ait 29 Ekim 1888 tarihli İstanbul Anlaşması'nda da aynı hüküm mevcut bulunmaktadır. Amerika'nın, Boğazlar statüsünü Süveyş Kanalı statüsüne benzetmek istediği anlaşılmaktadır.

⁹⁴ Bununla Boğazlar'ın "demilitarize" edilmesi, yani gayri-askerî hale getirilmesi öngörülmekteydi.

⁹⁵ Nota'nın metni: *Papers, 1923, II, p.889*.

ni belirtirken, özellikle *Boğazlar Meselesi*'nin tartışılmasında aktif bir rol oynamasını istemişlerdir.

Amerika'nın 30 Ekim 1922 tarihli muhturasını Büyükelçi Harvey, aynı gün Lord Curzon'a verdiğinde, Curzon, *Amerika'nın büyük bir deniz gücü olması dolayısıyla*, Boğazlar Sözleşmesi'ne tam imzacı olarak katılmasını istemiş ve, Amerika'nın hassas tarafına değinerek, Boğazlar'ın bir "*Açık kapı*" olması sebebiyle, su yolunun "*Açık*" kalmasında, Amerika'nın da sorumluluğu paylaşmasını istemiştir⁹⁶.

Boğazlar Meselesi ilk defa, Lozan Konferansı'nın "Ülke ve Askerlik Sorunları"nı ele alan I.Komisyonu'nun, "Boğazlar Rejimini İnceleme Komisyonunun 4 Aralık 1922 günlü oturumunda görüşülmeye başlanmıştır⁹⁷. Bu görüşmelerden önceki kulis faaliyetlerinde, Boğazlar'da "tarafsız" veya gayri askerî (demilitarize) bölgeler ile,Boğazlar'dan geçişin kontrolü için milletlerarası komisyon fikrinin ortaya atılması ve Amerikan delegasyonunun da bu konuda Vaşington'dan talimat istemesi üzerine⁹⁸, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, daha önceki görüşlerini de katarak, şu görüşleri belirtmiştir⁹⁹:

1. Ticaret gemilerinin barış zamanında ve tarafsız devletler ticaret gemilerinin de *savaş zamanında* Boğazlardan *serbestce geçmesi* şarttır.

2. Savaş gemilerinin *barış zamanında* Boğazlar'dan serbest geçişi sağlanmalıdır. Mamafih bu konuda sayı ve nitelik sınırlaması getirilebilir.

3. Mümkün olursa, *tarafsız devletlerin savaş gemilerinin savaş zamanında* Boğazlar'dan *serbest geçiş* i sağlanmalıdır.

4. Boğazlar'da askerî tahkimat bulunmamalıdır. Bu konuda Panama Kanalı ile benzerlik söz konusu olamaz. (Amerika'nın o sırada Panama Kanalı'nda asker bulundurma ve tahkim etme hakkı mevcuttu. Bu satırların yazıldığı sırada da Panama Kanalı Amerika'nın askerî kontrolü altındadır).

⁹⁶ Hayvey'den Hughes'a 31 Ekim 1922 günlü ve 499 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.890-891.

⁹⁷ Bu görüşmeler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.128-139.

⁹⁸ Delegasyondan Vaşington'a 1 Aralık 1922 günlü ve 47 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.910-911.

⁹⁹ Vaşington'dan delegasyona 3 Aralık 1922 günlü ve 29 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.912-913.

5. Boğazlar'ın kontrolü için kurulacak milletlerarası komisyona Amerika'nın katılmasını öngören bir anlaşmayı Senato onaylamıyacağı için, Amerika böyle bir komisyona katılmaya istekli olmamakla beraber, Boğazlar'ın kontrolünün başka devletler tarafından yapılmasına da itirazı yoktur.

Amerikan delegasyonunun Boğazlar meselesindeki bir endişesi de, Türkiye'nin Sovyet Rusya ile bir işbirliği içine girmesi ve Karadeniz'in kapılığını ve Boğazlar'ın silâhlendirilmesini isteyen Sovyet görüşlerini desteklemesi ihtimaliydi¹⁰⁰. Mamafih bu endişe fazla sürmemiş, Türkler, 11 Aralık günü Child'a, Türkiye ile Sovyetler arasında gittikçe açılan bir mesafenin meydana geldiğini söylemişlerdir¹⁰¹.

Amerika için bir diğer mesele de şuydu: Konferans'ın ilk günlerinde genel eğilim, Boğazlar'la beraber Karadeniz'in de gayrı-askerî hale getirilmesi, yani Karadeniz'deki Rus donanmasının sınırlandırılması idi. Çünkü, Karadeniz'de bir askerî gücün varlığı, Amerika'ya göre, ticaret serbestisini tehdit edebilecek bir durum olurdu. Bu görüş Müttetikler'ce de benimsendiğinden ve Amerika da Boğazlar Sözleşmesi'nin Senato tarafından onaylanmasını kolaylaştırmak amacı ile, Sovyetlerle, Karadeniz'de geniş bir deniz gücü bulundurmama taahhüdünü ihtiva eden *ikili* bir anlaşma fikrini ortaya atmıştır¹⁰². Dışişleri Bakanlığı bu fikre karşı gelmemiş, yalnız bu husustaki görüşmelerin *özel ve gayri resmî* olmasını istediği gibi, böyle bir anlaşmanın "Moskova rejimi"ni *de jure* tanıyıp tanımamak olacağını da sorumuştur¹⁰³. Bunun üzerine Child, Barrère ile Curzon'a bu son noktayı danıştığında, kendisine, böyle bir anlaşmanın, Rusya'nın, *de jure* tanındığı iddiasına dayanak teşkil edebileceği, İngiltere ve Fransa'nın ise Sovyet Rusya'yı tanımayı düşünmediklerini söylemişlerdir¹⁰⁴. Bu durum karşısında Amerikan delegasyonu bu işin peşini bırakmıştır. Zaten üzerinde anlaşma olan ilk konulardan birini teşkil eden Boğazlar Sözleşmesi'nde de,

¹⁰⁰ Delegasyondan Vaşington'a 6 Aralık 1922 günlü ve 67 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, pp.914-915.

¹⁰¹ Delegasyondan Vaşington'a 11 Aralık 1922 günlü ve 84 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.919-920.

¹⁰² Delegasyondan Vaşington'a 9 Aralık 1922 günlü ve 73 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.917-918.

¹⁰³ Hughes'dan delegasyona 9 Aralık 1922 günlü ve 38 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.918.

¹⁰⁴ Delegasyondan Vaşington'a 11 Aralık 1922 günlü ve 84 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, pp.910-920.

Karadeniz'in gayri askerî hale getirilmesi veya Sovyet deniz gücünün sınırlandırılması diye de bir şey söz konusu olmamıştır¹⁰⁵.

Child'ın Konferans'ta, Amerika'nın Boğazlar rejimi hakkındaki görüşlerini belirtmesi, ilk defa, Boğazlar Rejimini İnceleme Komisyonu'nun 6 Aralık 1922 günlü oturumunda olmuştur. Oturum Başkanı Curzon, oturumu açar açmaz uzun bir konuşma yaparak, "Müttefikler adına" Boğazlar'la ilgili tekliflerini açıklamış¹⁰⁶ ve konuşmasında özellikle Sovyet Rusya'nın Karadeniz'deki ağırlık ve üstünlüğüne değinmiştir. Child bunun üzerine söz almış ve yaptığı konuşmada¹⁰⁷, ilginçtir, en fazla Karadeniz'in silâhsızlandırılması üzerinde durmuş ve "Biz o düşüncededeyiz ki, Karadeniz'in serbestliği ancak silâhsızlandırılmasıyla sağlanabilir. Daha da ileri gidiyorum: Boğazları açık tutmaya yönelmiş silâhların bile, gerçekte, Karadeniz'in serbestliğine bir tehlike yarattığını düşünmekteyiz" demiştir. Halbuki, yukarda da belirttiğimiz gibi, Amerikan Bahriye Bakanlığının 10 Kasım 1922 tarihli raporunda, ticaret gemilerinin serbest geçişine ehemmiyetle değinilmekle beraber, Karadeniz'in "gayri askerî" bir hale getirilmesi, Child'ın deyimi ile, "silâhsızlandırılması" söz konusu olmamıştı.

Buna karşılık, Boğazlar meselesinde Müttefikler ile Amerika'yı karşı karşıya getiren bir konu ise, Boğazlar'dan serbest geçişi denetleyecek "Milletlerarası Kontrol Komisyonu" veya "Boğazlar Komisyonu" olmuştur. Bahriye Bakanlığının hazırladığı raporda, Senato'nun böyle bir anlaşmayı onaylamaması ihtimali dolayısıyla, Amerika'nın böyle bir Komisyon'a katılmasına karşı çıkmış, fakat Müttefikler'in yapacağı böyle bir kontrole itiraz edilmemesi tavsiye edilmişti. Lâkin bu Komisyon meselesindeki müzakerelerde, Bahriye Bakanlığının tavsiyesi yerine, Dışişleri Bakanlığının talimatına uyularak, böyle bir komisyonun kurulmasına tümünden karşı çıkıldığı gibi, Dışişleri Bakanlığınca göre, bu Komisyon Boğazlar'dan serbest geçişi garantileyecekti, fakat serbest geçişin ihlâli halinde gayet karmaşık durumlar ortaya çıkacaktı ki, bu durumda Amerika'nın bu komisyona dahil olması sakıncalıydı¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'nin metni: *Lozan Konferansı*, Takım II, Cilt 2, ss.54-64; *Misak-ı Milli ve Lozan Sulh Muahedenamesi*, 24 Temmuz 1923, ss.42-50. *Lozan (1922-1923)*, Anl ara, Dışişleri Bal anlığı, Yayını, 1973, ss. 233-245.

¹⁰⁶ Konuşma ve teklifler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.141-146.

¹⁰⁷ Konuşmanın metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.148-150; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.506-508; Delegasyondan Vaşington'a 6 Aralık 1922 günlü ve 64 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.913-914.

¹⁰⁸ Hughes'dan delegasyona 8 Aralık 1922 günlü ve 34 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.916-917; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.512.

Amerika'nın Boğazlar Komisyonu yerine teklif ettiği alternatif, Child'ın 18 Aralık günü Komisyon müzakereleri başlamadan önce, Komisyon Başkanı Lord Curzon'a sunduğu ve Konferans tutanaklarına geçirilmesi istediği yazılı demecinde belirtilmişti¹⁰⁹. Buna göre, Amerika, bir milletlerarası Boğazlar Komisyonu kurulması yerine, Antlaşma'ya, yani Boğazlar Sözleşmesi'ne gerekli hükümlerin konulmasını teklif ediyor ve bu hükümlerin yeterli olacağını belirtiyordu.

Amerika'nın Boğazlar Komisyonu kurulmasına karşı çıkması dolayısıyla, Barrère Child'a, bu suretle Türklerin durumunu kuvvetlendirmiş olmasından yakınmıştır¹¹⁰. Bunun üzerine Amerikan delegasyonu, Türklerin ve Rusların bu durumu istismar etmeleri endişesile, Amerika'nın bu tutumunun sebeplerini ayrıntıları ile basına açıklamak zorunda kalmıştır¹¹¹.

Grew'ya göre, Amerikan delegasyonunun Milletlerarası Komisyon fikrine itiraz etmesinin sebebi, Child'ın Curzon'a defaatle söylemesine rağmen, Boğazlar Sözleşmesi tasarısına, Amerika'nın bu Sözleşmeyi imzalaması halinde, Boğazlar Komisyonu'na da katılacağı hükmünü koymuş olmasıydı. Ayrıca, İsmet Paşa'nın da, Boğazlar Komisyonu'nun sadece Boğazlardan geçen gemilerin kontrolü gibi sınırlı yetkilerle donatılmış bir Komisyon olmasını kabul edeceğinin anlaşılmış olmasıydı¹¹².

Bu gelişmeler karşısında Amerikan delegasyonu, Boğazlar Komisyonu yerine, Dışişleri Bakanlığına, Boğazlar'ın vesayetinin Türkiye'ye verilmesini (trustee) öngören bir plân teklif etmiştir¹¹³. Bu plâna göre, savaş gemilerinin barış zamanında Boğazlar'dan geçmesi, belirli miktarla sınırlandırılacak, bu sistem çerçevesinde Türkiye, Boğazlar'ın ve karada ve denizde tesbit edilecek tarafsız ve gayri askerî bölgelerin vesayetini bütün dünya adına üzerine alacak. Ve bütün ülkeler, Boğazlar'ın vasisi olarak Türkiye'ye ve Türkiye vasıtasile Boğazlar'dan yararlanan bütün ülkelere, karada ve denizde tesbit edilmiş olan tarafsız bölgelerin bu statüsünün ihlâlinin, sadece Türkiye'ye karşı değil, bütün diğer devletlere karşı da bir savaş hareketi olacağını taahhüt edeceklerdi. Böylece, bu plân ile milletlerarası Boğazlar Komisyonu kaldırılıyordu.

¹⁰⁹ Yazılı demecin metni: Delegasyondan Vaşington'a 18 Aralık 1922 günlü ve 122 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.928; Grew; Vol.I, p.514.

¹¹⁰ Grewi adı geçen eser, Vol.I, p.519.

¹¹¹ aynı kaynak, p.519.

¹¹² aynı kaynak, p.518.

¹¹³ Plânın metni: Delegasyondan Vaşington'a 20 Aralık 1922 günlü ve 134 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.929.

Delegasyonun bu teklifi ve plânı Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edilmedi. Çünkü bu plâna göre, Boğazlar'dan geçiş serbestisi konusunda bir bakıma ve dolaylı olarak Amerika da *garanti* vermiş olacaktı ki, bu da Amerikan Hükümeti'nin işine gelmiyordu. Bu sebeple, Dışişleri Bakanlığı, delegasyonun böyle bir plân ileri sürmesini engelliyerek, geçiş serbestisi garantisinin Türkiye tarafından korunmasına ait hükümlerin Sözleşme'de belirtilmesiyle yetinilmesini istedi¹¹⁴.

Neticede¹¹⁵, Boğazlar Sözleşmesi¹¹⁶, Amerika'nın isteklerine rağmen, ticaret gemilerinin Boğazlar'dan barış ve savaş'ta serbest geçişini kabul etmekle beraber, Karadeniz'in gayri askerî statüsünü kabul etmediği gibi, serbest geçişin kontrolunu sağlamak için de bir milletlerarası komisyon kurulmasını kabul etti.

Amerika Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamakla beraber, Lozan Konferansının sonuna doğru, özellikle Mayıs ayından itibaren, Türk ve Amerikan delegasyonları arasında yapılan müzakereler sonunda, Lozan Barış Antlaşması'nın imzasını müteakip, Amerika ile Türkiye arasında 6 Ağustos 1923 de imzalanan *Genel Antlaşma*'nın X. Maddesi ile Amerika, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni kabul ettiğini bildirmiştir¹¹⁷. Ne var ki, bu antlaşma Amerikan Senatosu tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girememiştir. Bunun üzerine Türkiye ile Amerika arasında, diplomatik münasebetlerin yeniden kurulmasına dair 17 Şubat 1927 de bir *modus vivendi* imzalanmıştır¹¹⁸. Bu *modus vivendi*'de açık olarak Boğazlar Sözleşmesi'ne atıf yok ise de, esas itibarile 6 Ağustos 1923 tarihli Türk-Amerikan Antlaşması'nı gözönünde tutmuştur.

8. Ermeni Meselesi ve Amerika

Ermeni meselesi, Lozan Konferansı'nda Türkiye ile Amerika'yı karşı karşıya getiren meselelerin başında gelmektedir.

30 Ekim 1922 talimatında da görüldüğü gibi, Amerika başlangıçta ermeni meselesinde ümitsiz olup, Rusya'da şartlar düzeldikten sonra, Ana-

¹¹⁴ Hughes'dan delegasyona 21 Aralık 1922 günlü ve 59 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II, pp.929-930*.

¹¹⁵ Boğazlar rejiminin 18, 19 ve 20 Aralık günlerinde yapılan son müzakereleri için bak.: *Lozan Konferansı, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.230-294*.

¹¹⁶ Boğazlar Sözleşmesi'nin metni için 105 no.lu nota bak.

¹¹⁷ 6 Ağustos 1923 tarihli Genel Antlaşma'nın metni: *Papers, 1923, II, pp.1153-1166*.

¹¹⁸ *modus vivendi*'nin metni: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1927, Vol.III, Washington, D.C., U.S.Government Printing Office, 1942, pp.794-797*.

dolu'dan kaçan ermenilerin Kafkas Ermenistanı'na yerleştirilmesini, çare olarak görmekteydi. Nitekim ilk günlerin temasları da, ermeni meselesinin ortaya atılması bakımından, Amerika için ümit verici işaretler göstermiştir.

Child, 21 Kasım günü Celâleddin Arif Bey ile yaptığı görüşmede, Celâleddin Arif Bey ermeni meselesine de değinmiş ve kamu oyu ve Millî Meclis'teki atmosfer dolayısıyla, ermenilere veya herhangi bir azınlığa toprak verilmesinin "imkânsız" olduğunu söylemiştir¹¹⁹. Amerikan delegasyonunun 22 Kasım'da Vaşington'a gönderdiği telgrafta ise, Müttefikler'in, ermeniler için Türkiye'den toprak istemeye istekli olmadıkları, çünkü Ankara'nın bu gibi toprak isteklerine kesinlikle karşı koyduğu bildirilmiştir¹²⁰. Bakanlık, delegasyonun bu konudaki görüşünü paylaşmış ve Bakanlıkta, Osmanlı ermenilerinin Kafkas ermenileri ile birleştirilmesi fikri üzerinde durulduğu, fakat halihazır ekonomik durum sebebiyle, bunun da mümkün görülmediği belirtilmiştir¹²¹.

Fakat ermenilerin boş durmayıp, gerek Amerikan hükümeti, gerek Lozan'daki delegasyon üzerinde baskı faaliyetine geçtikleri gözlenmiştir. Zira, 24 Kasım günü, İsviçre ermenilerinden bir heyet Child'ı ziyaret ederek, delegasyonun ermeni davasını Konferans'ta savunmasını istemiştir. Buna cevaben Child, bu meselenin Milletler Cemiyeti'ni ilgilendirdiğini, dolayısıyla bu meselenin savunmasının da ona ait olduğunu söylemiş ise de, ermeni heyeti isteklerinde ısrarlı olunca, Child da, ermeni davasında sadece Amerika'nın faaliyet göstermesi değil, başkalarının da bu işe yardımcı olması gerektiğini, ve özellikle bu işin propagandasının iyi yapılmasını tavsiye etmiştir¹²².

Bu sebeptendir ki, Child bundan sonra ermeni meselesini de ele almış ve Kasım sonlarından itibaren, Anadolu'da ermenilere bir "yurt" verilmesi hususunda zemin yoklaması yapmaya başlamıştır¹²³. Lâkin Child, sadece zemin yoklamakla kalmamış, ülke ve askerlik meselelerini müzakereden eden I. Komisyon'un 12 Aralık 1922 günlü oturumunda, Müttefik de-

¹¹⁹ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.492.

¹²⁰ *Papers*, 1923, II, p.902.

¹²¹ Hughes'dan delegasyona 24 Kasım 1922 günlü ve 8 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, pp.902-903.

¹²² Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.497.

¹²³ Delegasyondan Vaşington'a 29 Kasım 1922 günlü ve 36 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p. 910.

legeleri ile İsmet Paşa arasında ermenilerin durumunun tartışılması üzerine, söz alarak, uzun bir konuşma ile, ermenilere bir "yurt" verilmesini savunmuştur. Amerika'nın ermeni meselesine duyduğu yakın ilgiyi ayrıntılı bir şekilde anlatan Child, Müttefikler'in, bir *melce* (refuge), sığınacak bir yer sağlama hususunda ermenilere bir çok defa teminat verdiklerini belirterek, bu teminatı şu şekilde sıralamıştır: Sèvres Antlaşması, İngiltere Dışişleri Bakanı'nın 11 Mart 1920 tarihli konuşması, İngiltere Başbakanı'nın Avam Kamarasında 29 Nisan 1920 tarihli konuşması, Fransa Cumhurbaşkanı Poincaré'nin Kilikya Ermeni Başpiskoposuna 16 Şubat 1919 tarihli mektubu, Müttefik Yüksek Konseyi'nin 8 Mart 1921 tarihli kararları, Müttefik Dışişleri Bakanlarının 26 Mart 1922 tarihli kararı, Milletler Cemiyeti'nin 22 Eylül 1922 tarihli kararları. Bundan sonra Child, Müttefikler'den, bu "yurt" meselesine bir çözüm bulmadan Konferans'tan ayrılmalarını istemiştir¹²⁴.

Bu konuşmasından ötürü Child'i hararetle kutlayan Dışişleri Bakanlığı, "*Birleşik Amerika halkı için azınlıklar meselesine gösterecek ilgiden daha fazla ilgi gösterilecek bir mesele yoktur*" diyordu¹²⁵.

Azınlık Alt-Komisyonu'nun 20 Aralık 1922 günlü oturumunda da, ermeni meselesi için tartışmalar olmuştur. Türk delegasyonu'nun 2 numarası, *Dr. Rıza Nur Bey*, bu toplantı hakkında şunları yazmaktadır:

"20 Kânunuevvel içtimarında Amerika delegesi ermeniler için bir ermeni yurdu istedi ve bunun insaniyet namına lâzım olduğunu söyledi... Ben de, mademki Amerikalılar insaniyet için ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir, o halde onlara Amerika'da yer versinler dedim. Niçin, dediler. Çünkü Türkiye'de henüz konfor yoktur. Amerika tamamilen teşkilâtı yapılmış, rahat ve saadeti yerinde zengin bir memleketdir. Ermeniler orada daha çok rahat olurlar, dedim. Hepsi güldüler. Amerika delegesi de güldü. Zabıtnameye bunu koymamışlar. Montanya, yarın yılbaşısıdır, bunu yılbaşı hediyesi olarak ver, dedi. "Bizde yılbaşında hediye vermek âdeti yoktur. Hem bu Hıristiyan yılbaşısıdır. Hem de sizde var, siz verin" dedim. Buna da güldüler. Biz de güldük. Celse de kapandı. Bunu da zabıtnameye koymamışlar"¹²⁶.

¹²⁴ Konuşmanın metni: Delegasyondan Vaşington'a 13 Aralık 1922 günlü ve 96 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II*, pp.920-922; *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.202-204. Ermeni meselesinin tartışılması için bak.: ss.183-201.

¹²⁵ Hughes'dan delegasyona 14 Aralık 1922 günlü ve 46 sayılı telgraf: *Papers, 1923, II*, p.922.

¹²⁶ Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hâtıratım*, Cilt 3, İstanbul, Altındağ Yayınevi, 1968, ss.1058-1059. Gerçekten, Lozan tutanaklarında, ne 20 Aralık gününde ve ne de sonraki günlerde,

Görülüyor ki, ermeni meselesinde Müttefikler'in tutumu, tâbir câizse, şakanın pek ötesine geçmemekteydi. Bundan olsa gerek, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, delegasyondan, "ermenilere korunmuş bir bölge sağlanması" hususunda Müttefikler'in ne gibi istekler ileri sürdüğünü ve ermenilere vatan olabilecek "yurt" (territorial home) konusunda yapılmış spesifik bir teklifin olup olmadığını sormuştur¹²⁷. Bakanlığın bu baskısı üzerinedir ki, I.Komisyonu'nun 15. oturumunda Curzon, Müttefikler adına yaptığı konuşmada, Türkiye'nin ermenilere bir "millî yurt" (a national homeland) vermesini istemiş ise de, bunu genel bir ifade ile söylemiştir¹²⁸. Mamafih, Curzon'ın ermenilere verilmesini istediği yurt için, yani toprak parçası için, "millî" deyimini kullanması şayanı dikkattir. Bir diğer ilginç nokta da, bundan sonra Amerikalıların da "millî yurt" deyimini kullanmalarındır. "Millî" kelimesinin kullanılması, sanki verilecek toprak, daha önce de onların millî toprağı imiş gibi bir çağrışıma sebep olmaktaydı.

Azınlıklar Alt-Komite'si'nin ermenilerle ilgili bir diğer konusu da "Af" konusu idi. Türkiye, Türkiye'de oturan, yani Türkiye'de kalmış olan azınlıkların işledikleri suçlar için af ilân etmeyi kabul etmekle beraber, Türkiye'den ayrılmış olanlar için affa yanaşmıyordu¹²⁹. Bunun manası, Türkiye'den kaçan ermenilerin aftan yararlanamayacakları ve dolayısıyla bir daha Türkiye'ye dönemeyecekleri idi. Bu sebeple, Alt-Komite'nin 29 Aralık toplantısında Amerika temsilcisi *Dwight*, söz alarak ve özellikle ermenileri zikrederek, genel affın, "Türk uyruğı olup da sürgüne gönderilmiş ya da kaçmış ermeniler" için de söz konusu olması gerektiğini ileri sürmüştür¹³⁰.

Ermeni meselesindeki tansiyon 30 Aralık günü birdenbire yükseldi. Çünkü, Azınlıklar Alt-Komisyonu'nda, ermeni meselesi ile hiç ilgisi olmayan, Patrikhane meselesi tartışılırken, oturumun sonunda, Amerikan delegesi *Dwight* söz alarak, "Amerikan dernekleri ve kurumları temsilcileri tarafından ermeniler için bir ulusal yurt olarak teklif edilmiş olan toprak parçasını ve bölgeyi tanımlamalarını, malî desteğinin ülkeler arasında bölüştürülmesi yöntemlerini

ne Amerikan delegesinin ve ne de Dr.Rıza Nur Bey'in konuşmaları yer almamaktadır. Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.175-241.

¹²⁷ Bakanlıktan delegasyona 26 Aralık 1922 günlü ve 65 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.934.

¹²⁸ Delegasyondan Vaşington'a 28 Aralık 1922 günlü ve 159 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.939.

¹²⁹ Bu konuda bak. *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.217-218.

¹³⁰ *aynı kaynak*, s.221; Delegasyondan Vaşington'a 29 Aralık 1922 günlü ve 165 sayılı telgraf: *Papers*, 1923, II, p.940.

açıklayarak belirlemelerini, ne ölçüde bir özel korumanın gerekli olacağını ve bu özerk yeni bölgenin saldırılara ve sızmalara karşı nasıl korunacağını söylemelerini, teklif edilen bölgede ilk göçmenler olarak hemen yerleşmeye hazır ermenilerin sayısını bildirmelerini rica ettik; somut bir programın düzenlenebilmesi için gerekli başka bütün verileri istedik. Temsilci heyetimize verilmiş bilgileri ve belgeleri Alt-Komisyon'un başkanına sunarken..." diyen bir bildiri sundu¹³¹. Basına da bir bildiri ile açıklanan bu konuşmanın ek belgeleri ise, Amerika Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri James L. Barton ile W.W. Peet'in Child'a yazdığı bir mektup ile, George R. Montgomery imzası ile Ermenistan İçin Amerikan Derneği adına sunulmuş olan "Ermeniler İçin Ulusal Yurt Konusunda Memorandum" idi¹³².

Basın açıklamasında, Amerika'nın Lozan Antlaşması'nın imzacılarından olmayacağı, fakat Lord Curzon'ın ve Müttefikler'in, ermenilere bir "ermenî millî yurdu" sağlanması hususundaki ermeni isteklerinin tamamen desteklediği bildirilmekteydi¹³³.

Şunu hemen belirtelim ki, milletlerarası konferanslar tarihinde, Amerika delegesi Dwight'ın yaptığı konuşma kadar komik bir konuşma bulmak zordur. Amerikan delegesinin konuşması, sanki ermenilere Anadolu'da bir yurt verilmiş de, bunun yüzölçümünün ne kadar olacağı, bunun yönetimi, yerleşimi ve malî meseleleri, v.s.nin çözümü kalmış gibi bir ifade taşımaktaydı. Ermenistan İçin Amerikan Derneğini'nin memorandumunu ise, sanki kendilerine Anadolu'da toprak verilmiş de, bunun sınırlarının çizilmesi kendilerinden isteniyormuş gibi, Fırat'ın doğusu ile Sis ve Elbistan arasında 18.000 Km²lik bir topraktan söz etmekteydi.

Konferans'a egemen olan hava ile tamamen ters orantılı olan bu Amerikan tutumunun bir tek sebebi vardı: Amerikan ermenilerine yönelen bir propaganda jesti. Dwight'ın konuşmasının ardından basına yapılan açıklama, bütün bunların tamamen "iç tüketime" yönelik olduğunu göstermekteydi.

Esasında Amerika "ikili" bir oyun içinde görünüyordu. Bir taraftan ermeni asıllı vatandaşlarına "şirin" görünme çabasında iken, kendi içinde de, ermeni meselesinin soğuk gerçekleri ile karşı karşıya kaldığını görmekteydi. Nitekim, Dwight'ın 30 Aralıkta yaptığı konuşmadan iki gün sonra,

¹³¹ Bu bildirin metni: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.242; *Papers, 1923*, II, pp.940-941; Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.524, 44 no.lu not.

¹³² Bu belgeler için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.243-246.

¹³³ *Papers, 1923*, II, p.941; aynı zamanda bak.: Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.524-525.

Amerikan delegasyonundan Vaşington'a çekilen 1 Ocak 1923 günlü telgrafta¹³⁴, ermenilere bir millî yurt verilmesi hususunda azınlıklar alt-komisyonuna gerekli materyeli verirken, Amerikan delegasyonunun bu konuda hiç bir teklifte bulunmadığı, bu hususta Müttefikler tarafından kesin bir program ortaya atılmadıkça, Amerikan delegasyonunun hiç bir teşebbüste bulunmayıp, hiç bir taahhüde girmeyeceğinin açık bir şekilde belirtildiği, bu konuda *samimi bir desteğin söz konusu olamayacağı ve bu durumun da Türkler tarafından anlaşıldığının sanıldığı* bildirilmektedir.

Buna rağmen, Müttefikler'in bu konudaki çabalarının arkasının kesilmediği anlaşılmaktadır. Azınlık Alt-Komisyonu'nun 6 Ocak 1923 günü yaptığı oturumda, azınlıklarla ilgili maddelerin görüşülmesinin bitmesi üzerine, Başkan Montagna ermeni meselesi ile ilgili bir bildiri okuyarak¹³⁵, ve devlet içinde devlet yaratma arzusunda olmadığını da belirterek, Anadolu'da bir ermeni yurdu kurulmasını istedi. Arkasından söz alan İngiliz delegesi Rumbold da Montagna'yı destekleyince, Türk delegesi Dr.Rıza Nur bey de söz istedi¹³⁶. Bundan sonrasını Dr.Rıza Nur Bey'den dinleyelim:

6 Kânunusani 1923 celseleri sonlarında Montanya ermeni yurdu meselesine geçti... Dedim ki: "İtilâf Devletleri ermenileri kendilerine siyasî âlet yapmışlar, ateşe salmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi, onların te'dibi olmuştur. Te'dip ile, sarî hastalık, açlık ve hicret ile kırmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti bize değil, İtilâf devletlerine aittir. Ermenilere mükâfat lâzımsa siz verin! El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istikbal verilmeliymiş! Biz bunlara kaniiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için bir kaç def'adır ve daha dün kan içinde çalkandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas, hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler. Siz bunlara istiklâlleri, yurtlarını verin biz de ermenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız keelemyekündür. Bu şart dahilinde burada duramayız. Celseyi terkediyorum" dedim. Ayaga kalktım... Zabıtnameye sözlerimin bu son kısmını da geçmemişler. Zaten zabıtnameler ile istedikleri gibi oynuyor, tağşiş yapıyorlardı... Montanya pürtelâs, "celseyi terkedemezsin!" diye bar bar bağırmağa başladı. Yırtınıyor... Yürüdük.

¹³⁴ Telgrafın metni: *Papers, 1923, II, pp.941-942*; Ayrıca bak.: Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, p.531.

¹³⁵ Bildirinin metni: *Lozan Konferansı, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, ss.273-276.*

¹³⁶ Bak.: *aynı kaynak*, ss.276-278.

Montanya hâlâ bağırtıyor: "celseyi terkedemezsiniz" diyor, tepiniyor... Biz de çıktık gittik"¹³⁷.

Gerçekten, *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*'de, bu tartışmadan çok daha farklı bir şekilde söz edilerek, Dr.Rıza Nur Bey'in oturumu terkettiği bildirilmekte, fakat yukarıda belirttiği sözlerine hiç bir şekilde yer verilmemiş bulunmaktadır¹³⁸.

Bununla beraber, Amerikalılar şunu açıkça görmüşlerdi ki, Türklerin, Anadolu'da ermenilere bir toprak vermesi artık kesinlikle söz konusu değildir. Bundan dolayı Grew, 6 Ocak günlü hâtrâtında, Amerikalıların bu konudaki ümitsizliğini açıkça belirterek, şunları yazmaktadır:

*"Ermenilere millî bir yurt verme konusunda Müttefik temsilcilerinin özel surette belirttikleri şudur ki, ermenilerin refahı için uygun olacak somut bir plân hazırlanması mümkün değildir. Böyle küçük ayrı parçaların meydana getirilmesine, özerk veya başka şekilde olsun, müsait bakılmamakta ve Curzon, Barrère ve italyan delegeleri mahremane bunu söylemektedirler. Tüm Türk delegasyonunun kanaati ise, Türkiye'de kalan ermeniler buldukları yerlerde yararlı olabilirler ve yabancı entrikaların âleti olmazlarsa, kendilerini güvenlik içinde ve mutlu sayabilirler. Fakat giden ermenileri Küçük Asya'ya (Anadolu) gelmeyi teşvik edecek bir plân ise, toprak veya egemenlik kaybı söz konusu olmasa bile, Türklerin kesinlikle reddedeceklerine inanıyorduk. Türklerin, bundan daha sıkı bir şekilde inat ettikleri başka bir konu yoktur"*¹³⁹.

Türklerin ermeni meselesindeki bu kesin tavrının, Amerikan hükümetini esaslı bir şekilde etkilediği görülmektedir. Başkan *Warren C.Harding* 15 Ocak 1923 günü, yani delegasyonun 7 Ocak günlü telgrafından bir hafta sonra Dışişleri Bakanı Hughes'a yazdığı mektupta¹⁴⁰, Türklerin ermenilere millî yurt verilmesini kabul etmemelerinden duyduğu üzüntüyü belirtmiş, Hristiyan ermenilerin bu duruma düşmelerinin dindar Amerikalılar arasında büyük hayal kırıklığına sebep olacağını, fakat ermeniler lehine yapılabilecek fazla bir şey bulunmadığını, ermenilerin en hararetle destekçileri-

¹³⁷ Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hâtrâtım*, Cilt 3, ss.1062-1064.

¹³⁸ Bak. *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.278.

¹³⁹ Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.531; Delegasyondan Vaşington'a 7 Ocak 1923 günlü ve 184 sayılı telgraf: *Papers, 1923*, II, p.948. Bu telgrafta, "Ermenilerin Küçük Asya'ya dönmele- rini öngören herhangi bir plânı Türkler kesinlikle reddedeceklerdir" deniyordu.

¹⁴⁰ Mektubun metni: *Papers, 1923*, II, p.950.

nin bile ermenilere ayrı bir toprak sağlamak için savaşı göze alamıyacaklarını bildirmiştir.

Görülüyor ki, Türklerin ermeni meselesindeki kararlı tutumları, Amerika'yı tam bir açmaza düşürmüş, Amerikan yöneticilerini tek seçenek olarak Türkiye ile bir savaş karşısında bırakmış ve sade Amerikan hükümeti değil, bu meseleyi hararetle savunanlar bile bir "savaş" sözünü ağızlarına almaya cesaret edememişlerdir. Esasında, Lozan bir "Zafer" sayılırsa, bu zaferin temel unsuru, her meselede gösterilen "kararlılık"tır.

Buna rağmen, Lozan Konferansı'nın son günlerinde dahi, yine her meselenin kıyısından köşesinden yararlanıp ermeni meselesinin ortaya atılmasına çalışılmıştır¹⁴¹.

Ermeni meselesinde son bir noktayı daha belirtelim:

Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, Türkiye ile Amerika arasında, müzakereleri 1923 Mayısında hızlanmış olan *ikili* antlaşma, 6 Ağustos 1923 günü yine Lozan'da imzalanmıştır. Bunu ayrı bir inceleme konusu yapacağımız için, bu antlaşmanın ayrıntılarına girmeyeceğiz. Yalnız şu kadarını belirtelim ki, bu antlaşmanın onaylanması Amerikan Senatosu tarafından 1927 Şubatında reddedilmiştir. Bu antlaşmanın imzası dolayısıyla en fazla eleştirilen, İsmet Paşa ile antlaşmayı imza etmiş olan Joseph C. Grew olmuş ve kendisi, "*Bir sebze çorbasına, milletin doğuştan sahip olduğu hakları satmakla*" itham edilmiştir. Çünkü, Grew'nun, bu antlaşmada olsun bir "*ermeni yurdu*" sağlayamadığı ileri sürülmüştür. Bu sebeple, ermeni asıllı Amerikalılardan bir heyet Vaşington'da kedisini görmeye geldiği zaman, Grew, kendilerine, şunu söylemiştir: "*Beyler, size Ermenistan'da (Doğu Anadolu demek istiyor) bir yurt sağlamaktan, şüphesiz, çok memnun olurum; eğer bir küçük ayrıntıyı gözönüne almazsanız.*" "*Bu ayrıntı nedir?*" diye sorduklarında, Grew, "*Söz konusu toprakları kuvvet zoru ile almak için 300.000 kişilik bir Amerikan ordusu göndermeyi unuttunuz*" demiştir¹⁴².

9. Patrikhane Meselesi

Daha önce de görüldüğü gibi, Amerika'nın Londra, Paris ve Roma büyükelçiliklerine verilen ve sonra da Lozan'daki delegasyona teyid edilen 30 Ekim 1922 tarihli talimatta, Türkiye'deki azınlıkların korunmasına

¹⁴¹ Bak.: *Papers, 1923*, II, pp.1015-1016 ve 1036-1039.

¹⁴² Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, p.677, 18 no.lu not.

büyük ehemmiyet verildiği belirtilmesine rağmen, İstanbul'daki Rum Fenner Patrikliğinden hiç söz edilmiyordu.

Gerçekten, Patrikhane konusu ve bu müessesenin Türkiye dışına çıkarılması, Türk delegasyonunun daha başlangıçtan çok kararlı olduğu konulardan biriydi¹⁴³. Yunanistan ise, Patrikliğın, "Evrensel Patriklik" (Patriarchat Oecuménique) olduğunu ileri sürmekteydi¹⁴⁴. Esasında, Türkiye'nin Patrikliği' Türkiye dışına çıkarmak istemesindeki sebep de buydu. Çünkü Türkiye'de Patrikliğın "evrensel" olmasını gerektirecek bir rum-ortodoks kitlesi yoktu.

Ahali Mübadelesi Alt-Komisyonunda 16 Aralık günü yaptığı konuşmada Amerikan temsilcisi, İstanbul'daki Patrikliğın lâğvedilmesi veya İstanbul'dan çıkarılması teklifinin, Amerikan halkının büyük kısmı tarafından protesto ve tepki ile karşılandığını, bu müessesenin kaldırılmasında ısrar edilmesinin hoş görülemeyecek bir adaletsizlik yaratacağını söylemiştir¹⁴⁵.

Amerikan delegesinin bu konuşması, Amerika Dışışleri Bakanlığınca tasvib edilmiştir. Gerek Patrikhanenin yeri ve gerek bu meselenin azınlıkların korunması çerçevesinde ele alınmasını Bakanlık onaylamamıştır. Bakanlığın bu tutumunda, İstanbul'daki Yüksek Komiser Amiral Bristol'ün yardımcısı *Dolbear* ın Bakanlığa çektiği telgraf mühim rol oynamıştır. *Dolbear* telgrafında, Patrikhane'nin siyasî bir müessese olmaktan ziyade dinî bir müessese olduğunu söylemiş ve bu sebeple de Patrikhane meselesine kayıtsız şartsız destek verilmemesi gerektiği hususunda Bakanlığı uyarmıştır. Bundan dolayı Bakanlık da, delegasyona, Bakanlıktan talimat almadıkça bu meselede konuşmamasını bildirmiştir¹⁴⁶.

Neticede Azınlıklar Alt-Komisyonu'nun 10 Ocak 1923 günlü oturumunda, İsmet Paşa, Patrikhane'nin İstanbul'da kalmasını *şartlara bağlı ola-*

¹⁴³ Patrikhane konusunda yapılan tartışmalar için bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, ss.324-331. Ahali Mübadelesi Alt-Komisyonu'nun 22 Aralık 1922 günlü oturumunda, Türk delegesi Dr.Rıza Nur Bey, Patrikliği, "Devlet içinde Devlet" diye nitelendirmiştir. Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.194.

¹⁴⁴ Bak.: *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.220.

¹⁴⁵ Delegasyondan Vaşington'a 16 Aralık 1922 günlü ve 118 sayılı telgraf *Papers*, 1923, II, p.924.

¹⁴⁶ Dışışleri Bakanı Hughes'dan delegasyona 21 Aralık 1922 günlü ve 60 sayılı telgraf: *aynı kaynak*, p.930.

rak kabul etmiştir. Lozan Konferansı tutanaklarında, İsmet Paşa'nın bu konudaki konuşması şu şekilde verilmektedir:

“Patriklik sorununa gelince: İSMET PAŞA, Patrikliğin siyasal ya da yöneti-me ilişkin işlerle bundan böyle hiç uğraşmayacağı, yalnız salt din alanına giren iş-lerle yetineceği konusunda, Konferans önünde, Müttefik Temsilci heyetlerinin ve yu-nan temsilci heyetinin yapmış oldukları resmî konuşmaları ve verdikleri garantileri senet saymaktadır”¹⁴⁷.

Patriklik konusu İsmet Paşa'nın bu konuşması ile kapanmış ve Lozan Antlaşması'nın azınlıkların korunması ile 37-45 inci maddelerinde, Patrik-liğin varlığına dair hiç bir hüküm yer almamıştır.

Hal böyle olunca, Fener Patriği Demetrius'un Temmuz 1990 da Amerika'ya yaptığı ziyarette, Amerikan hükümetinin kendisine “öküme-nik” yani Ortodoks dünyasının “evrensel” patriği muamelesi yapması, Lo-zan Antlaşması hükümleri ile tam bir çelişki teşkil etmiştir.

10. Türk-Amerikan Antlaşması

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Amerika, Lozan Konferansı'na katıl-makla birlikte, Senato'nun tutumu dolayısıyla bu antlaşmayı imzalayama-yacağını bildiğinden, daha ilk günden itibaren Türkiye ile ayrı bir antlaş-ma imzalamaya kararlı bulunuyordu. 30 Ekim 1922 tarihli talimatın so-nunda bu husus açıkça ifade edilmişti.

Amerika'nın Lozan Antlaşması'nı imzalamaktan kaçınmasına karşılık, Türkiye ile *ikili* bir anlaşma veya antlaşma imzalamak istemesi bir çelişki gibi görünür ise de, gerçekte herhangi bir çelişki mevcut değildir ve hatta Türkiye ile ikili bir anlaşma imzalamasında, dış politikası bakımından, mantıklı bir tutarlık vardır.Çünkü, Konferans'ın 20 Kasım 1922 da *Casino de Montbenon*'da yapılan açılış töreninde yaptığı konuşmada, İsviçre Cum-hurbaşkanı *M.Haab*, konferansın “*Yakın Doğu Anlaşmazlığı*”na son verme amacını taşıdığını belirtirken¹⁴⁸, Konferans'ın 21 Kasım'da yapılan ilk ge-nel oturumunda da Lord Curzon, Lozan Konferansı'nı “*Yakın Doğu İşleri-ne ilişkin Lozan Konferansı*” diye adlandırmıştır¹⁴⁹. Yani, nereden bakılırsa

¹⁴⁷ *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.331. İsmet Paşa'nın, Patrikhanenin İs-tanbul'da kalmasını kabul edişinin hikâyesi için bak.Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, pp.533-534.

¹⁴⁸ Bak. *Lozan Konferansı*, Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.1.

¹⁴⁹ *aynı kaynak*, s.7.

bakılsın, mesele sadece Türkiye ile Müttefikler arasında bir "barış antlaşması" değil, Osmanlı İmparatorluğunun egemen olduğu çok geniş bir bölgenin yeni bir "siyasî düzenlemesi" idi. Amerikan Senatosu 1919 Versay Antlaşması'nı da bu sebepten reddetmişti. Çünkü Versay da, Avrupa'nın yeni bir düzenini meydana getirdiği kadar, Milletler Cemiyeti Paktı'nı da barış antlaşmalarının bir parçası haline getirerek Amerika'yı dünya politikasının içine çekecekti. Bu ise Monroe Doktrini'ne aykırı idi. Aynı şekilde Amerika'nın Lozan Antlaşmasını imza etmesi de, kendisini "Yakın Doğu düzeni"nin bir tarafı, bir garantörü haline getirecekti.

Buna karşılık, Amerika Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye ile *ikili* bir antlaşmanın Senato tarafından onaylanması şansını çok kuvvetli gördüğü anlaşılmaktadır¹⁵⁰. Bu sebepten, Amerika, çıkarlarını karşılayacak hükümleri önce Lozan Antlaşması'na koydurduktan sonra, bu hükümleri Türkiye ile yapılacak ikili antlaşmaya da aynen geçirme taktiğini izlemiştir. Amerikan delegasyonunun, konferans müzakere ve tartışmalarında "gözlemciliğin" çok ötesinde gayet "aktif" olmasının sebebi budur. Keza, konferans müzakereleri sırasında Amerikan delegasyonunun Türk delegasyonuna mütemadiyen "önce Müttefiklerle anlaşın" demesinin sebebi de yine budur. Başka bir deyişle, Amerika Lozan'da Müttefikleri Türkiye'ye karşı kullanmıştır.

Türk delegasyonu ise bunun tamamen zıddı bir politika takip etmiştir. Türkiye Lozan'da, Amerika'yı bir an önce yanına çekerek, Müttefikler karşısındaki pozisyonunu daha ilk günden itibaren kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Nitekim, Grew 14 Ocak 1923 sabahı İsmet Paşa'nın otelinde kendisile yaptığı görüşmede, konu İsmet Paşa tarafından açılınca, bu anlaşmanın müzakerelerinin ne zaman başlamasını istediğini sorduğunda, İsmet Paşa'nın cevabı "Yarın" olmuştur. Grew'nun, bermütad, Türklerle Müttefikler arasında barış yapılmadıkça, Amerika'nın Türkiye ile müzakerelere giremeyeceğini bildirmesi üzerine, İsmet Paşa, diplomatik ve konsüler münasebetlere bir an önce başlanmasının bütün ilgililerin yararına olacağını söylemiştir¹⁵¹.

O kadar ki, 18 Ocak akşamı Türk delegasyonu, Konferans'ta usulden olduğu üzere, 80 kişilik büyük bir yemek vermiştir. Yemekten sonra İsmet

¹⁵⁰ Senato, 1927 Şubatında Türk-Amerikan antlaşmasını reddettiğinde, gerekli üçte iki çoğunluk için ancak 6 oy eksik gelmişti.

¹⁵¹ Grew, *adı geçen eser*, Vol.I, pp.534-535.

Paşa Child ve Grew'yu alıkoyarak, kendileriyle samimi bir sohbette bulunmuş ve sohbetin gelişmesi sırasında da Amerika'yı görmek istediğini söylemiştir. Amerikalıların cevabı ise, İsmet Paşa'yı davet edip Amerika'nın her tarafını gezdirebileceklerini, lâkin her şeyden önce, önce Müttefikler'le ve sonra da Amerika ile antlaşma imzalamak gerektiğini söylemek olmuştur¹⁵².

Türk-Amerikan antlaşmasının müzakereleri ancak Lozan Konferansı'nın sonuna doğru, Mayıs ayında başlamış ve 6 Ağustos 1923 te, yani Lozan Antlaşması'nın imzasından sonra, bir "Genel Antlaşma"nın imzası ile sona ermiştir. Daha önce de belirttiğimiz veçhile, bu antlaşmanın müzakereleri de ayrı bir hikâye olduğundan, bu konuyu başka bir incelememizde ele alacağız.

11. SONUÇ

Amerika'nın Lozan Konferansı'ndaki tutumu, I. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar benimsediği "Monroe Doktrini" veya "Isolation" politikasının, içine düşmüş olduğu sıkıntıları yansıtmaktadır. Çünkü, her şeyi ile görülmüştür ki Amerika, Türkiye gibi, kendisinden binlerce kilometre uzakta bulunan bir ülke ve bölgede bile, kendi açısından son derece ehemmiyetli menfaatlere sahiptir. Ve bu menfaatler, bu ülke ve bölge ile ilgili pek çok mesele ile de yakından bağlantı halindedir. Bu bağlantı dolayısıyledir ki, Lozan'daki Amerikan delegasyonu, ekseriya gözlemcilikten uzaklaşarak, bir "imzacı taraf", bir "âkid taraf" (partie contractante) gibi hareket etmek zorunda kalmıştır. Ne var ki, ne biri, ne de diğeri olamadığından ve menfaatlerinin gerçekleşmesi sıkı bir işbirliği ve dayanışmaya bağlı olduğu halde, bunu da yapamadığından, Lozan Antlaşması'nın Amerika açısından tam manasile tatmin edici olduğu söylenemez. İsteddiği bir çok şeyleri elde etmekten uzak kalmıştır. Başka bir deyişle, Millî Hükümet'in dış politikası, Amerika'nın menfaatlerinin üstüne çıkmıştır.

Amerika'nın Lozan'da bütün çıkarlarını gerçekleştirememiş olmasının bir sebebi de, Osmanlı Devleti ile Yeni Türkiye arasındaki büyük farkı anlayamamış olmasıdır. Yeni Türkiye hakkındaki değerlendirmelerinde ekseriya Müttefikler'in etkisi altında kalmıştır. Yani Amerika, Lozan'da, o derece korktuğu klâsik Avrupa diplomasisinin arkasından gitmekten kurtu-

¹⁵² Grew, *Turbulent Era*, Vol.I, pp.538-539.

lamamıştır. Bu etki sebebiyle de, Türk Milleti'nin, Osmanlı Devleti'nden Yeni Türkiye'ye geçmekle almış olduğu mesafenin büyüklüğünü görememiş ve, zaman zaman Türk milliyetçiliğinden söz etmiş ise de, İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Türk delegasyonuna, hemen daima, Osmanlı Devleti gözlüğüyle bakmıştır.

Bu iki sıkıntı, yani bir yandan Monroe Doktrini'ne dönüşün verdiği sıkıntı, öte yandan da Yeni Türkiye'yi kavrayamamış olmanın doğurduğu sıkıntı, Amerika'yı karmaşık faktörlerin içine itmiş ve Yeni Türkiye ile çok daha iyi münasebetler kurma fırsatını kaçırmıştır. Zira, daima söylediğimiz gibi, Yeni Türkiye, Amerika'nın Lozan Konferansı'na katılmasını âdetta bir kurtarıcı gibi değerlendirmiştir. Ankara'daki Millî Hükümet Amerika'da, samimi olarak bir dayanak aramıştır. Denebilir ki, Yeni Türkiye, daha o zaman dış politikası Batı Avrupa'ya değil, Amerika'ya dayandırmanın çabalarını harcamıştır. Amerika, Müttefikler'in ayak izini takip etmemiş olsaydı, sanırız, Türk-Amerikan münasebetlerinin yeni ve ilginç bir düzeni ortaya çıkabilirdi. Yeni Türkiye, Lozan'dan sonra bile Amerika ile münasebetlerine ayrı bir değer vermiştir. Fakat Amerikan dış politikasının yapısı dolayısıyla, iki tarafın bir noktada buluşması o zaman mümkün olmamıştır.

BULGARCAYA TÜRKÇEDEN VE TÜRKLERDEN GEÇEN SÖZCÜKLER

Bulgaristan'daki 500 yıllık Osmanlı egemenliği ve Türk varlığı, Bulgarcaya Türkçeden ve Türklerden çok sayıda kelimenin geçmesine yol açmış, Bulgar dilini zenginleştirmiştir.

Aradan 113 yıl geçmesine rağmen Türkçeden ve Türklerden geçen sözcüklerin birçoğu Bulgarcada varlıklarını korumuştur.

Bu belirlemeden hareketle bu tür kelimelerin sayısını saptamak amacıyla Bulgar Bilimleri Akademisi'ne bağlı Bulgar Dili Enstitüsü tarafından 1982'de Sofya'da yayınlanan "Bulgar Dilindeki Yabancı Kelimeler Sözlüğü" (Reçnik na Çujdite Dumî v Bilgarskiya Ezik) ve Sofya'da Bilim ve Kültür Yayınlarından "Bularca Sözlük"ün (Bilgarski Tilkoven Reçnik) üçüncü baskısı taranmış, 2557 sözcük saptanmış ve bu derlemede alfabetik olarak yer almıştır.

Bu derlememizdeki kelimelerin çoğunluğunu Türkçe sözcükler teşkil etmektedir. Bunlar arasında bir kısım bugünkü Türkçede kullanılmamaktadır. Diğer yandan derlememizde yer alan başta Arapça ve Farsça olmak üzere diğer yabancı dillerdeki sözcüklerin Türkler aracılığıyla Bulgarcaya intikal ettiği anlaşılmaktadır.

"Bulgarcaya Türkçeden ve Türklerden geçen sözcükler" başlığını taşıyan bu derlememiz, Bulgaristan'daki Türk varlığı üzerinde yapılacak araştırmalarda yararlanılmak üzere hazırlanmıştır.

Prof. Dr. Yaşar Yücel

A

Aaza	: Aza	Aguvam	: 1. Ağa, 2. Ağalık yapmak
Aba	: Aba	Ahçı-Başıya	: Ahçıbaşı
Abacılık	: Abacılık	Ahçıya	: Ahçı
Abacistvo	: Abacılık zanaatı	Ahçıynitsa	: Ahçı (Kadın ahçı)
Abaciya	: Abacı	Ahçıyski	: Ahçılık
Abdal	: Aptal	Ahmak	: Ahmak
Abdest	: Aptes	Ahmaklık	: Ahmaklık
Abonos	: Abanoz	Ahpap(in)	: Ahbap
Abraş	: Abraş; 1. At için; derisinde başka renk olan, 2. İnsan için; derisinde leke olan	Ahtar(in)	: Aktar, Attar, (Bakkal, Demircilik gibi ticaretle uğraşan)
Acaib	: Acaip	Ajder	: Ejder
Acamılık	: Acemilik	Akçe	: Akçe
Acamiya	: Acemi	Akıl	: Akıl
Acamiyski	: Acemi	Akılliya	: Akıllı
Acamiystovo	: Acemi	Akıntiya	: Akıntı
Aceba	: Acaba	Akran	: Akran (Yaşıt)
Acedisvam	: Acımak	Akşam	: Akşam
Acem	: Acem	Aktarma	: Aktarma
Acem-Pilaf	: Acem pilâvı	Aktarmaciya	: Aktarmacı
Acemin	: Acem	Alabaş	: Alabaş
Açıgöz	: Açıkgöz	Alaca	: Alaca
Açık	: Açık	Alacak	: Alacak
Ada	: Ada	Alafranga	: Alafranga
Adamlık	: Adamlık; 1. İnsanlık, 2. Türk evlerinde erkeklere ayrılmış bölüm	Alalem	: Alâlem, Allah allem (Allah bilir)
Adaş	: Adaş	Alaman	: Alamana (Bir balık ağı çeşidi)
Adet	: Adet	Alamana	: Alamana (Palamut ağı)
Aferim	: Aferin	Alaşa	: Alaşa
Afızka	: Hafızka (Bir çeşit erik)	Alaşık-Alaşık	: Alışık
Afion	: Afyon	Alaşısivam-Alaşısivam	: Alışmak
Afionliya	: Afyonlu	Alat	: Alât (Alet)
Afuz Ali	: Hafızali (Bir çeşit üzüm)	Alaturka	: Alaturka
Aga	: Ağa	Alay	: Alay
Agalar	: Ağalar	Alayka	: Halayık
Agalarstvo	: 1. Ağalar, 2. Arkadaşlık, Dostluk	Alen	: Al (Kırmızı)
Ağalık	: Ağalık	Alest	: Al (Kırmızı, at için kullanılır)
Ağaşetin	: Ağa	Alış-Veriş	: Alışveriş
Agda	: Ağda	Alışık	: Alışık
Agıl	: Ağıl	Alışısivam	: Alışmak
Agırlık	: Ağırlık	Ali	: Âli (Yüksek)

Allah-Alah	: Allah	Aşar	: Aşar (Bir çeşit vergi)
Altılık	: Altılık	Aşık	: Aşık; 1. Genellikle koyunların arka bacaklarındaki bir kemik, 2. bu kemikle oynanan oyun
Altın	: Altın	Aşık	: Aşık; 1. Aşk türküleri söyleyen, 2. Sevgili
Ama	: Ama	Aşikere	: Aşikâre (Aşikâr)
Aman	: Aman	Aşkolsun	: Aşkolsun
Amanet	: Emanet	Aşladisvam-Aşladisam	: Aşlamak
Amber	: Amber	Aşlama	: Aşlama
Amerikan	: Amerikan	Aşure	: Aşure
Anadol	: Anadol (Anadolu)	At	: At
Anadolets	: Anadol (Anadolulu)	At-Megdan	: At meydanı
Anadoluluk	: Anadoluluk	At-Pazar	: At pazarı
Anason	: Anason	Atik	: Atik
Ancak	: Ancak	Atlas	: Atlas (Bir çeşit ipekli kumaş)
Angariya	: Angarya	Atliya	: Atlı
Anteriya	: Entari	Atmaca	: Atmaca
Antika	: Antika	Avanta	: Avanta
Apsana	: Hapisane	Avantaciya	: Avantacı
Araba	: Araba	Avcılık	: Avcılık
Arabacılık	: Arabacı (Arabacılık)	Avcıya	: Avcı
Arabacıya	: Arabacı	Aver(in)	: Havari
Arabiya	: Harabî (Dağınık adam)	Ayanin	: Äyan; 1. İleri gelen kişi, 2. Vali yardımcısı
Aralık	: Aralık	Ayar	: Ayar
Arantiya	: Aranti (Tabaklanmış yün)	Aygır	: Aygır
Arapin	: Arap	Aylık	: Aylık (Maaş)
Arbala	: Farbala	Aylıkçıya	: Aylıkçı
Ardıç	: Ardiç	Aylyak	: Aylak
Argavan	: Erguvan	Aynaciya	: Aynacı
Arış	: Arış (Araba çatlağı)	Aynaliya	: Aynalı
Ark	: Ark	Ayol	: Ayol
Arkadaş	: Arkadaş	Ayran-Ayryan	: Ayran
Armagan	: Armağan	Ayvaniya	: Ayvan (Ayva, veya sarı kırmızı renkli bir çeşit kış elması).
Arnaut(in)	: Arnavut	Azdisvam	: Azmak
Arpa	: Arpa	Azgın	: Azgın
Arpacık	: Arpacık soğanı	Azlık	: Ağzlık
Arsız(in)	: Arsız	Azmak	: Azmak
Arslan	: Arslan		
Arşin	: Arşin		
Artık	: Artık		
Artık	: Artık (Arta kalan)		
Arzaval	: Arzuhal		
Asıl	: Asıl		
Asker	: Asker		
Askerlik	: Askerlik		
Aslan	: Aslan		
Aslı	: Aslı		
Asma	: Asma		
Astarcıya	: Astarıcı		
Astragan	: Astragan		

B

Baana : Bağan, (Ölü doğan kuzunun derisi)

- Baba** : Baba
Baba-Hakkı : Baba Hakkı (Başlık parası)
Babacan : Babacan
Babait(in) : Babayığit
Babaitlik : Babayığitlik
Babalık : Babalık
Babanka : Babacan
Babayıstvo - Babayitski : Babayığitlik
Babayka : Baba
Babayko : Baba
Baca : Baca
Bacak : Bacak
Bacanak : Bacanak
Baç : Baç (Bir yerleşim bölgesine getirilen mallardan alınan vergi)
Badana : Badana
Badanosvam : Badana yapmak
Bade : Badi (Ördek yavrusu)
Badem : Badem
Badeva, Badi (H)ava : Badava (Bedava)
Badın, Badım : Badya (Tahta su kabı)
Bağlama : Bağlama
Bahar : Bahar
Bahça : Bahçe
Bahçavan : Bahçivan
Bahçavan(c)lık : Bahçivanlık
Bahçavanciya : Bahçivan
Bahtliya : Bahtli
Bair : Bayır
Bakal(in) : Bakkal
Bakalım : Bakalım
Bakallık : Bakkallık
Bakaliya : Bakkaliye
Bakalnitsa : Bakkal Dükkânı
Bakam : Bakkam 1. Siyah veya kırmızı boya yapımında kullanılan bir ağaç çeşidi, 2. Açık kırmızı renkli boya
Bakatya : Bakmak
Bakır : Bakır
Bakırciya : Bakırcı
Bakırcıystvo : Bakırcılık zanaatı
Bakiya, Bakii : Bakiye
Bakla : Bakla
Baklava : Baklava
Bakraç : Bakraç
Bakşış : Bahşış
Balaban : Balaban, (iri insan veya hayvan)
Balama : Aptal
Baldır : Baldır
Baldıran : Baldıran
Baldıza : Baldız
Balimez : Balimez (Eskiden kullanılan büyük çaplı bir top çeşidi)
Balka : Bal kabağı
Balkan : Balkan; 1. Dağ, 2. Yaşlı dağ, 3. Balkanite olarak kullanıldığında, a) Balkan yarımadası, b) Balkan yarımadasındaki devletler ve uluslar
Balkanciya : Balkancı (Dağda yaşayan kimse)
Balsara : Balsıra (bir çeşit hastalık)
Balsucuk : Balsucuk
Baltaciya : Baltacı
Baltalık : Baltalık
Baltiya : Balta
Bambaşka : Bambaşka
Bamtel : Bamteli (alt dudak altında bırakılan sakal)
Bamya : Bamya
Banker : Banker
Barabar : Beraber
Baraçest : Barak (Kılı)
Barak : Barak (Kıllı) Küçük köpek
Baraştısvam : Barışmak
Barbut : Barbut (Zarla oynanan bir çeşit kumar oyunu)
Bardak : Bardak
Bardakça ve Bardakira : Bardak Eriği
Barem : Bâri (Hiç değilse)
Barhana : Barhâne
Barut : Barut
Barutarnitsa : Barut fabrikası
Barutçıya : Barutçu
Barutnitsa : Barut fıçısı
Bas : Bahs, Bahis
Basamak : Basamak
Basiram se : Bahse tutuşmak
Basma : Basma (Bir çeşit ince pamuklu kumaş)
Basma-tütün : Basma tütün
Basmacıya : Basmacı

- Bastisvam** : Basmak
Baş : Baş
Başıbozuk : başıbozuk
Başi : Başçı
Başka : Başka
Başladisvam : Başlamak
Başlık : Başlık
Başmak : Başmak (Alçak, günlük ka-
 dın ayakkabısı)
Batak : Batak
Batakçılık : Batakçılık
Batakçıya : Batakçı (Borçlarını ödeme-
 yen kimse)
Batakçıystvo : Batakçılık
Bataklık : Bataklık
Batal : Battal, Bâtil
Batlan : Batlan; 1. Pelikan, 2. Ağla-
 yan bebek
Baya : Bayağı (Epey, çok)
Bayat : Bayat
Baygın : Baygın
Baygınlık : Baygınlık
Bayıldisam : Bayılmak
Baykış : Baykuş
Bayrak : Bayrak
Bayraktar : Bayraktar
Bayram : Bayram
Baz-Baya : Basbayağı
Bazikeret : Bazı kere
Bazirgyan(in) : Bazirgan (Bezirgan), Tüccar
Becerdisvam, Becerdisam : Becermek
Beg : Bey
Begendisvam- Begendisam : Begenmek
Beglerbeg : Beylerbeyi
Beglik : Beylik
Beglikçiya : Beylikçi (Koyun vergisi alan
 kişi)
Beglişki : 1. Beye ait olan, 2. Topluma
 ait olan, sahihsiz şey.
Begovitsa : Bey'in karısı
Bekçiya : Bekçi
Bekleme : Bekleme
Bekriya : Bekri
Bekyar(in) : Bekâr
Bekyarlık : Bekârlık
Bekyarski : Bekâra ait
Bekyarstvo : Bekâr hayatı
Bel : Bel; 1. Kazmak, 2. Hayva-
 nın sırtından alınan et
Belaliya : Belâlâ
Beledie : Belediye
Belekçie : Bilek
Belenznitsi : Kelepçe
Belezitsi : Bilezik
Belgiya : Belgi; 1. Duvara boya ile ya-
 pılan işaret, 2. Çizgi
Belki (m) : Belki
Belya ve Bela : Belâ
Bendisman-Bendisam : Beğenmek
Benka : Ben, Benek (Vücuttaki ben)
Bent : Bent; (Suyun yönünü değış-
 tirmek veya suyu kesmek için
 yapılan engel)
Berat : Berat
Berbane : Berbathane; 1. Berbat yer, 2.
 Pislik
Berbat : Berbat
Berber(in) : Berber
Bereket : Bereket
Bereketliya : Bereketli
Besleme : Besleme
Beş : Beş (Genellikle zarla oynan-
 nan bir çeşit oyun)
Beşik : Beşik
Beşlik : Beşlik
Bet : Bet
Beter : Beter
Bey : Bey
Beylerbey : Beylerbeyi
Beylik : Beylik
Beyof : Beye ait olan
Beyski : 1. Beye ait olan, 2. Zenginlik
 içinde geçen tasasız hayat
Beyuvam : 1. Beylik yapmak, 2. Bey gibi
 yaşamak
Bezbeli : Besbelli
Bezir : Bezir
Bezisten : Bezesten
Biça : Biçmek
Biçen : Biçmek (Odunu tahta haline
 getirmek için biçmek)
Biçimsiz : Biçimsiz
Biçkiciynitsa : Biçkıcı (Biçki yapılan yer)
Biçkiya : Biçki; 1. Ağaç ve tahta kes-
 mede kullanılan büyük teste-
 re. 2. Biçkici

- Biçme** : Biçme
Bilbül-Bülbül: Bülbül
Bile ve Bilya : Bile
Bilgiya : Bileği (Bileme aleti)
Bilük-Başıya : Bölük başı
Bilür ve Bülür : Billür
Bilürçe : Billür
Bina : Bina
Binbaşıya : Binbaşı
Binek : Binek
Binek-Taş : Binekaşı
Biniş : Biniş
Binlik : Binlik (3 litreten fazla sıvı alan damacana)
Birlik : Birlik
Bitpazar : Bitpazarı
Bizingliç : Bizlengiç (çocukların kızaklarını durdurdıkları demir çubuk)
Boaz : Boğaz
Bohça : Bohça
Bohçalık : Bohçalık
Bokladisvam veya Bokladisam : Boklamak (Bozmak, işi-karıştırmak)
Boklaktisvam veya Boklatisam : Boklatmak
Bokluça : Bokluk yapmak (Çöp yapmak, çöple kirletmek)
Bokluçav veya Bokluçiv : Pis, pislik yapan kişi.
Bokluk : Bokluk (Çöp)
Boklukçıya : Boklukçu (Çöpçü)
Bokmaca : Boğmaca
Bol : Bol
Boladisvam, Boladisam : Bollanmak
Bolluk : Bolluk
Bombaciya : Bombacı
Bombarda : Bombarda; 1. Eskiden kullanılan ve taş atan bir çeşit top, 2. Bomba atabilecek şekilde donatılmış küçük askeri gemi; 3. Küçük ticaret gemisi
Bompres : Bonpres (Yelkenlinin burundaki direk)
Borazan : Borazan
Borç : Borç
Borçliya : Borçlu
Borsa : Borsa
Borsuk : Porsuk
Bostan : Bostan
Bostancılık : Bostancılık
Bostanciya : Bostancı
Bostanciyski : Bostancıya ait
Boşlaf : Boşlâf
Boy : Boy
Boya : Boya
Boyaciya : Boyacı
Boyaciynitsa : Boyacı (Boya yapılan yer)
Boyadisvam ve Boyadisam : Boyamak
Boyalıya : Boyalı
Boyliya : Boylu
Boza : Boza (Mısır unundan yapılan bir çeşit alkolsüz içki)
Bozacıya : Bozacı (Boza yapan veya satan kişi)
Bozacıynitsa : Bozacı (Boza satılan yer)
Bozacıystvo : Bozacı (Bozacılık mesleği)
Bozalık : Buzağılık; 1. Ekilmiş ot, 2. Otluk haline gelmiş, işlenmemiş tarla veya bahçe, 3. çeşitli ot, ayrık otu
Bozav : Boz (Açık kahverengi)
Bozdisvam veya Bozdisam : Bozmak
Bozdugan : Bozdoğan (Sapı ve ucunda ağır bir demir yuvarlak olan bir çeşit eski savaş silahı)
Bozgun : Bozgun
Bozgunluk : Bozgunluk
Bozruk : Bozruk
Brakma : Bırakma
Brantiya : 1. İşlenmeyip bırakılan tarla veya bağ, 2. Yaşlı kadın veya kız
Brik : Brik (İki tarafındaki direklerde dört yelken olan gemi)
Budala : Budala
Bukai : Bukağı; 1. Atın ayağına takılan demir, 2. Mahkûmların ayağına takılan demir
Bulamaç : Bulamaç; 1. Tatsız yemek, 2. Tatsızlık
Bulgur : Bulgur
Bunak : Bunak
Bunar : Bunar, Pınar

Bunarcıya : Bunarcı (Kuyu açan kişi)
Buraniya : Burani; 1. Kuru fasulye ve lahana ile yapılan bir çeşit yemek, 2. Lahana ve pirinçle pişirilen bir çeşit yemek
Burcuk : Porsuk
Burğiya : Burgu
Buriya : Boru
Burma : Burma (Vida)
Burmaliya : Burma (Vida) izi olan
But : But
Buyukliya : Bıyıklı
Buyur : Buyur
Bürek : Börek

C

Caba : Caba
Cade : Cadde
Cadiya : Cadı
Cam : Cam
Camadan : Camadan (Kolsuz giysi, yelek)
Camal : Camal (Avlu veya ev içinde tuğladan yapıp, üstü çamurla kapatılan soba)
Camal-Camala : Camala (Bir çeşit oyun)
Cambaz(in) : Cambaz; 1. Hayvan ticareti yapan, 2. Akrobat, 3. Yalancı, dolandırıcı
Cambazlık : Cambazlık
Camciya : Camcı
Camiya : Cami
Camkeyat : Camkağıt
Camlık : Camlık
Camliya : Camlı
Campara : Çalpara (Bir çeşit zil)
Candar (in) : Candar (polis)
Canfez-Camfez : Canfes (Bir çeşit ipekli kumaş, tafta)
Cangal : Çangal; 1. Uzun boylu, zayıf kişi, 2. Kötü insan
Cangar : Çingar; 1. Gürültü, 2. Skandal
Cangaza : Çangaza; 1. Pazarlık etmesini seven kişi, 2. kavgacı
Canım : Canım
Cani : Cani

Canka : Can Eriği
Cansız(in) : Cansız
Car : Cihar (Çahar); tavla oyununda dört
Celatin : Cellât
Celep(in) : Celep (Kesimlik hayvan tüccarı)
Celepçiya : Celepçi (Celep ile aynı anlamda)
Cemal : Cernal
Cenabet(in) : Cenabet
Cendem : Cehennem
Cendeme : Cehenneme (Cehenneme kadar...)

Cendemosvam -Cendemosam : Cehenneme göndermek

Cep : Cep
Cep-Harçlık : Cep harçlığı
Cep-Parası : Cep Parası
Cepane : Cephane
Cepçilik : Cepçilik (Hırsızlık)
Cepçiya : Cepçi (Hırsız)
Cereme : Cereme
Cevair : Cevahir (Değerli bir taş)
Cevap-Cuvap : Cevap
Ceza : Ceza
Cezve : Cezve
Cibri : Cibre (sıkılmış üzümden arta kalan ve rakı yapımında kullanılan posa)
Cibrovitsa : Cibro (Cibreden yapılan rakı)
Ciger : Ciğer
Cihad : Cihad
Cin : Cin
Cincifil : Zencefil
Cins : Cins
Ciya (Çiya) : -çi, çi (İsimlerden isim türetmek için eklenen son takı)
Cizie : Cizye (Bir çeşit Osmanlı vergisi)
Cob : Cep
Colan : Colan (Hayvanların ayaklarının alt kısmı)
Cube : Cübbe
Cumba : Cumba
Cumbişliya : Cümbüşlü

Cumbuş-Cumbiş-Cümbüş	: Cümbüş
Cumert	: Cömert
Cumle	: Cümle
Cuncura	: Curcuna
Cungal	: Cungal (Taneleri alınmış mısır koçanı)
Curcuna	: Curcuna
Cuncurii	: Curcuna
Cuzdan	: Cüzdan
Cüce	: Cüce

Ç

Çabucak	: Çabuk
Çadır	: Çadır (Şemsiye, Çadır)
Çadirciya	: Çadirci
Çair	: Çayır
Çak	: Çak (Hatta)
Çakal	: Çakal
Çakıl	: Çakıl
Çakım	: Çakım (Ark)
Çakırest	: Çakır
Çakmak	: Çakmak
Çakmakliya	: Çakmaklı
Çakşiri	: Çakşır (Potur)
Çaktısvam-Çaktısam	: Çakmak
Çal	: Çal (Otlak)
Çaldısvam Se - Çaldısam Se	: Çıldırnak
Çalgacıya	: Çalgıcı
Çalgın	: Çalınmak (Sıcak esen rüzgarın bitkileri kavurması)
Çalgıya	: Çalgı
Çalım	: Çalım
Çalışkan	: Çalışkan
Çalıştısvam-Çalıştısam	: Çalışmak
Çalma	: Çalma (Sarık)
Çaltık	: Çeltik
Çaltıkçıya	: Çeltikçi
Çalvam	: Hızlı vurmak veya akli den- gesini kaybetmek
Çalvam-Çalna	: Çalmak (Vurmak, hızlı çarpmak)
Çam	: Çam
Çamaşır	: Çamaşır
Çampari	: Çalpara (Dansta kullanılan kasnak)
Çamsakız	: Çamsakızı
Çamur	: Çamur

Çan	: Çan
Çanak	: Çanak
Çandiya-Çantiya	: Candı (Tavan, örtü)
Çanta	: Çanta
Çap	: İşaretleme veya ölçmede kullanılan bir alet
Çapa	: Çapa
Çapkın(in)	: Çapkın
Çapkınlık	: Çapkınlık
Çapkınstvo	: Çapkınlık
Çapkınuvam	: Çapkınlık yapmak
Çapraşık-Çapraşık	: Çapraşık
Çapraz	: Çapraz
Çardak	: Çardak
Çarıkçıya	: Çarıkçı
Çark	: Çark
Çarkçıya	: Çarkçı
Çarpiya	: Çarpı (Tebeşir veya boya ile işaretleme)
Çarşaf	: Çarşaf
Çarşafosvam - Çarşafosam	: Çarşaflamak
Çarşıya	: Çarşı
Çat-Pat	: Çat pat
Çatal	: Çatal
Çatkam	: Vurmak
Çatvam	: Anlamak, kavramak
Çauş	: Çavuş üzümü
Çauş(in)	: Çavuş
Çay	: Çay
Çayre	: Çare
Çeiz	: Çeyiz
Çekim	: Çekim (Ark)
Çekiye	: Çakı
Çekiz	: Çekiç
Çekmece	: Çekmece
Çekrik	: Çıkırk
Çelebi(ya)	: Çelebi (Türkler tarafından zengin Bulgarlara verilen bir ünvan)
Çelenka	: Vurmaktan kalan iz
Çelik	: Çelik
Çelik	: Çelik (Bir çocuk oyununda kullanılan kısa sopa)
Çember	: Çember (Demir halka)
Çember	: Çember (Başörtüsü)
Çemodan	: Bavul
Çene	: Çene
Çengel	: Çengel

- Çengene** : Çingene
Çepken : Cepken
Çerçeve : Çerçeve
Çeribaşı(ya) : Çeribaşı
Çerviş : Çerviş (Kemik Yağı)
Çeşiri : Çakşır (Potur, dar köylü pantolonu)
Çeşit : Çeşit
Çeşma : Çeşme
Çeşmeciya : Çeşmeci
Çeta : Çek
Çeverme : Çevirme
Çevre : Çevre (Kenarları oyalı mendil)
Çeyre : Çehre
Çeyrek-Çerek : Çeyrek
Çibuk : Çubuk
Çibukçiya : Çubukçu
Çifçiya : Çiftçi
Çiflik : Çiftlik
Çiflikçiya : Çiftlik sahibi
Çift : Çift
Çifte : Çifte (Av tüfeği)
Çiftosam-Çiftosvam : Çift yapmak (Çift olması için bir araya getirmek)
Çifut(in) : Çift (Ermeni)
Çile : Çile
Çilingir : Çilingir
Çim : Çim
Çimşir : Şimşir (Bir bitki)
Çinar : Çınar
Çineli : Orkestralarda kullanılan büyük zil
Çiniya : Çini
Çirak : Çırak
Çiraklık : Çıraklık
Çirakuvam : Çıraklık yapmak
Çiriş : Çiriş; 1. Ayakkabıcıların kullandığı yapıştırıcı, 2. Pamuklu kumaşları kolalamakta kullanılan bir kola çeşidi
Çirişliya : Çirişli (Kolalı)
Çitak : Çitak (Türk)
Çivgar-Çevgar : Çivgar (Araba çeken veya çift süren öküz veya at çifti)
Çiviya : Çivi
-Çiya : çi, -çi (gramatik ek)
- Çizmi-Çizma** : Çizme
Çoban (in) : Çoban
Çocum : Çocuğum
Çoha : Çuha
Çohadar : Çuhadar (Çarlık hizmetçisi)
Çohaciya : Çuhalı (Çuha imâl eden ve satan)
Çolak : Çolak
Çomak : Çomak
Çop : Çöp
Çop : Çöp çekmek (Kur'a çekmek)
Çorap : Çorap
Çorba : Çorba
Çorbaci : Çorbacı (Geçmişte Türklerin Bulgarlara nazik hitap şekli)
Çorbacılık : Çorbacılık
Çorbaciya : Çorbacı; 1. Türk idaresi sırasında zengin olan Bulgar, 2. Albay'a tekabül eden Yenicheri rütbesi, 3. İşveren, ağa.
Çorbaciystvo : Çorbacılık
Çozov : Çöz (İç yağı)
Çubuk : Çubuk
Çukundur : Çükündür (Kırmızı pancar)
Çukur : Çukur
Çul : Çul
Çuma : Çuma; 1. Öldürücü bir hastalık, 2. Kuş, hayvan ve ağaçlarda olan bir hastalık, 3. Kötü kadın
Çumosvam-Cumasam : Çuha yapmak (Beddua etmek)
Çunki(m) : Çünkü
Çuruk : Çürük
Çurukluk : Çürüklük
Çuval : Çuval
Çuven : Çöven otu
- D**
- Daalii** : Dağlı
Daaliyka : Dağlı (Dağlı tüfeği)
Daaliyski : Dağlıya ait
Dafa : Dafi (Çok konuşan ve sevimli çocuk)

- Dah** : Dağ
Daima : Daima
Dal : Dal
Dalak : Dalak
Dalavera : Dalâvera
Daldarma-Daldırma : Daldırma
Daldırdısvam- Daldırdısam : Daldırmak
Daldısvam - Daldısam : Dalmak
Dalyan : Dalyan; 1. Balık ağı, 2. Deniz kenarını balık tutmak için ağ ile kapatma, 3. Büyük balıkçı gemisi
Dam : Dam (Büyük baş hayvanlar için ahır)
Dama : Dama (Bir çeşit oyun)
Damacana : Damacana
Damar : Damar
Damarliya : Damarlı
Damazlık : Damızlık
Damga : Damga
Damgaliya : Damgalı
Damgosvam- Damgosam : Damgalamak
Damla : Damla (Felç olma)
Damskiya : Damaks (Esirlere takılan boyunluk)
Danak : Dana
Dandana-Dandaniya : Tantana (gürültü)
Dangalak : Dangelak; 1. Aptal, 2. Uzun boylu ve iri insan
Dangul : Dangıl, Dungul; 1. Uzun boylu insan, 2. Aptal, budala
Dara : Dara
Daracan : Darıcan
Darak : Tarak
Darakçıya : Tarakçı (Yünü tarayan kimse)
Darakçıynitsa : Tarakçı (Tarak satılan yer)
Darçin : Tarçın
Darmadan : Darmadağınık
Daul : Davul
Daulciya : Davulcu
Davaciya : Davacı
Daviya : Dava
Davrandısam : Davranmak
Dayak : Dayak
Dayandısvam- Dayandısam : Dayanmak
Dayre : Daire
Degmede : Degmede (Az olasılıkla... "öyle olduğunu kim bilir" olumsuz anlamda kullanılan bir söz)
Deli : Deli
Delibaş(i)ya : Delibaş; 1. Osmanlı İmparatorluğunda bir askeri sınıf, 2. 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarında Bulgar köylerini basan çeteler, 3. Delilerin zarar verme ve yağmalama amacıyla toplanmaları
Delikanliya : Delikanlı
Deliya : Deli
Dembel(in) : Tembel
Dembelak : Tembel
Dembelhane : Tembelhane (Tembellerin toplandığı yer)
Dembellik : Tembellik
Dembeluvam : Tembellik etmek
Demek : Demek
Demir : Demir
Demir-Bozan : Demir bozan (Bir çeşit bitki)
Demirciya : Demirci
Demirka : Demir (Bir çeşit çok sert elma)
Denk : Denk (Balya)
Depozit : Depozito
Dere : Dere
Derebey : Derebey
Derebeystvam : Derebeylik yapmak
Derebeystvo : Derebeylik
Derebeystina : Derebeyliğini ilân etmek
Derece : Derece
Derman : Derman
Dermen : Değirmen
Dermenci- Dermenciya : Değirmenci
Dermenciyski : Değirmenciye ait
Dert : Dert
Dertliya : Dertli
Dervent-Derven : Dervent veya Derbent (Dağ geçidi)
Derventçiya : Derbent (Osmanlı İmparatorluğunda tehlikeli yerlerden vb. geçen askerleri, karvanları ve yolcuları doyurmakla görevli, silâh taşımaya hakkı olan ve bazı vergilerden muaf olan kişi)

- Derviş(in)** : Derviş müzikle eğlence
- Dervişki** : Dervişe ait
- Dev** : Dev
- Deve** : Deve
- Deveciya** : Deveci
- Dibidüs** : Dibi düz
- Dikiş** : Dikiş
- Dilber** : Dilber
- Dilinciya** : Dilenci
- Dimiya** : Dimi (Pamuklu kumaş)
- Dinçlik** : Dinçlik
- Dişgil** : Dişgil (Uzun boylu insan)
- Dip** : Dip
- Dipçik** : Dipçik
- Dipsiz** : Dipsiz
- Direk** : Direk
- Direk** : Direk (Çok iyi, tam yerinde anlamında kullanılır)
- Diş-Parası** : Diş parası
- Divan** : Divan
- Divan** : Divan (Osmanlılarda devlet konseyi)
- Divan** : Divan (Edebiyat terimi)
- Divane** : Divane (Ters, anlayışsız kişi)
- Divit** : Divit (Kuşakta taşınan ve içinde yazı aletleri bulunan metal kutu)
- Diyarbakır** : Diyarbakır; 1. Diyarbakır şehri, 2. çok uzak
- Dizgin** : Dizgin
- Doğan** : Doğan
- Doğancıya** : Doğancı
- Doğrama** : Doğrama
- Doğramaciya** : Doğramacı
- Dohaki** : Hakkından ("Onun hakkından geleceğim" anlamında kullanılır)
- Dolama** : Dolama
- Dolandırıcıya** : Dolandırıcı
- Dolandırsvam** : Dolandırmak
- Dolap** : Dolap
- Dolapçıya** : Dolapçı
- Doliya** : Büyük bardak
- Dolma** : Dolma
- Domat** : Domates
- Domazlık** : Damızlık
- Domuzluk** : Domuzluk
- Donanma** : Donanma; 1. Törensiz ışıklandırma, 2. Gürültülü
- Dondurma** : Dondurma
- Donove** : Don (Külot)
- Doralıya** : Doru (At ile ilgili bir terim)
- Dorest** : Doru (Kestane kırmızısı rengindeki at)
- Dost** : Dost
- Dostluk** : Dostluk
- Dölüm-Dönüm** : Dönüm (919,3 Metrekare)
- Dönme** : Dönme
- Dör(t)car- Dorcar-Dörtcehar** : Dörtçihar (Cehar) (Tavla oyununda bir terim)
- Dras** : İri yarı olan kişi
- Dubara** : Dubara; 1. Tavla oyununda kullanılan bir terim, 2. Dolandırmak, açığoçzlük
- Dud** : Dut
- Duda** : Dut
- Dudak** : Dudak
- Dudakliya** : Dudaklı
- Duduk** : Dödük
- Duman** : Duman
- Dumbaz(in)** : Tumbadız (Kısa boylu ve şişman kişi)
- Dunya** : Dünya
- Dur** : Dur (Durmak fiilinin emir hali)
- Duşman(in)** : Duşman
- Duşmanlık** : Duşmanlık
- Duvar** : Duvar
- Dübeş** : Dübeş (Tavla oyununda bir terim)
- Dükyan** : Dükkân
- Dükycancıya** : Dükkâncı
- Dülger(in)** : Dülger
- Dülgerlik** : Dülgerlik
- Düs** : Düz
- Düse** : Düsse (Tavla oyununda bir terim)
- Düstaban** : Düztaban
- Düşek** : Döşek
- Düşeklik** : Döşeklik
- Düşeme** : Döşeme
- Düşeş** : Düşeş (Tavla oyununda bir terim)
- Dzift** : Zift

E

Ecel	: Ecel
Edek	: Yedek
Edepsiz	: Edepsiz
Edepsiz(in)	: Edepsiz
Edepsizlik	: Edepsizlik
Efendi	: Efendi
Eğlence	: Eğlence
Eğlendisvam Se-Eğlendişa Se	: Eğlenmek
Eğrek	: Eğrek (Koyunlar için yapılan yazlık ağıl)
Ekin	: Ekin
Ekser	: Enser (Çivi)
Eksik	: Eksik
Eksik Olsun	: Eksik olsun
Elbette	: Elbette
Elçiya	: Elçi (Büyükelçi)
Elek	: Yelek
Elken	: Yelken
Elmaz	: Elmas
Elpaze	: Yalpaze
Emanet	: Emânet
Emir	: Emir (Bazı Müslüman ülkelerde devlet başkanına verilen sıfat)
Emiş	: Yemiş
Emişçiya	: Yemişçi
Emlyaçen	: Emlâk'a ait
Emlyak	: Emlâk
Emşeri(ya)	: Hemşehri
Eniçari-Eniçarin	: Yeniçeri
Endeze	: Endâze (ölçü)
Enfie	: Enfiye (Nefesle çekilen bir çeşit toz tütün)
Epek	: Hepyek (Zarla oynanan oyunlarda zarın bir-bir gelmesi)
Erbap	: Erbap
Ergen-Ergenin	: Bekâr
Ergenlik	: Bekârlık
Ergenski	: Bekâra ait
Ergenuvam	: Bekâr gibi yaşamak
Erliya	: Yerli (Yerli kişi)
Ermilik	: Yirmilik (Madeni 20 kuruş)
Eski	: Eski
Eskiciya	: Eskici
Esnaf	: Esnaf; 1. Esnaf, 2. Görgüsüz ve mal düşkünü

Esnafın	: Esnaf
Esnafliya	: Esnaf
Esnafstvo	: Esnaflık
Eş	: Eş
Evela	: Eyvallah
Evet	: Evet
Evetciya	: Evetçi (Her şeye "Evet" diyen kişi)
Evza	: Ecza
Evzaliya	: Eczalı
Ezi	: Yazı (Tura'nın karşılığı; madeni paranın yazılı kısmı)

F

Fabrika	: Fabrika
Faiz	: Faiz
Faizçiya	: Faizci
Fakir	: Fakir
Fakirstvo	: Fakirlik
Falaga	: Falaka
Famason(in)	: Farmason (dinsiz, Allahsız, inançsız)
Faraş	: Faraş
Farfara	: Farfara (Ciddi olmayan kişi, çok konuşan)
Farsi	: Farişi (Taltif edilmiş)
Fayda	: Fayda
Faydaliya	: Faydalı
Fayton	: Fayton
Fekel	: Başörtü
Felenk	: Felek
Fener	: Fener
Fener	: Fener; 1. İstanbul'da bir semt, 2. Fener Rum Patrikhanesi
Fenerciya	: Fenerci
Ferece	: Ferace
Ferman	: Ferman
Fes	: Fes
Fesfese	: Vefese; 1. Korkak, 2. Gevez
Fetva-Fetfa	: Fetva
Fındık	: Fındık
Fıstık	: Fıstık
Fışkiya	: Fışkı (At, eşek pisliği)
Fidan-Fidanka	: Fidan
Fide	: Tel şehriye

Filankişi : Filân kişi	Gaytan : Kaytan (Milli kıyafetlerde kullanılan, yün, ipek veya pamuktan yapılan bir şerit)
Filcan : Fincan	Gaytancıya : Kaytancı (Kaytan yapan kişi)
Fildiş : Fildişi	Gaytanlıya : Kaytanlı
Filiya : Ekmek, pastırma, peynir v.s. dilimi	Gaz : Gaz (Yağı)
Filiz : Filiz	Gazela : Gazel
Fira : Fire	Gazi : Gazi
Fistan : Fistan (Elbise)	Gebre : Gebre (At temizlemede kullanılan keçi derisinden yapılmış kese)
Fistanlık : Fistanlık	Gecelik : Gecelik
Fişek : Fişek	Geç : Geç
Fitul : Fitul	Geçindisvam Se : Geçinmek
Fitilciya : Fitilci	Geçinmek : Geçinmek
Fitka-Fit : Fita (Hindi)	Geçinya Se : Geçinmek
Fitkar : Fitacı (Hindi bakıcısı)	Geçit : Geçit
Fitne : Fitne	Gele : Gele; 1. Tavla oyununda kullanılan bir söz, 2. Başarısızlık
Frenga-Frengiya : Frenk	Gem : Gem
Fudul (in) : Fodul	Gemiciya : Gemici
Fudulluk : Fodulluk (Kibirlik)	Gemiciyski : Gemiciye veya gemiye ait
Fukara : Fukara	Gemiya : Gemi
Fukaralık : Fukaralık	Gerdan : Gerdan
Funda : Funda	Gerdan : Kolye
Funiya : Huni	Geren : Geren; 1. Bazen su baskınına uğrayan dere kenarındaki alçak yer, 2. Köy kenarında hayvan olatmaya mahsus yer
Furda : Hurda (Bir şeyden arta kalan)	Gerest : Gerez (Güzel, yakışıklı gösterişli)
Furma : Hurma	Gergef : Gergef (Nakiş işinde kullanılan daire şeklindeki alet)
Futa : Futa (Kaba kumaştan yapılmış yaygı)	Geriz veya Giriz : Geriz (Pis suların akıtıldığı kanal)

G

Gaazi veya Gazi : Gazi	Geriz veya Giriz : Geriz (Pis suların akıtıldığı kanal)
Gaet : Gayet	Gevendiya : Ahlsız kadın
Gaga : Gaga	Geveze : Geveze
Galatya : Galat; 1. Kirletmek, 2. Kötü Sözler kullanarak konuşmak, 3. Aldatmak, yalan söylemek	Gevezelik : Gevezelik
Galiba : Galiba	Gevezya Se : Gevezelik etmek
Garez : Garez	Gevgir : Kâgir (Kârgir) (Sağlam yapılan taş bina)
Garezliya : Garezli	Gevgir : Kevgir
Garga : Karga	Gevrek : Gevrek
Gavaz(in) : Kavas (Büyükelçilik hizmeti)	Gevrekçiya : Gevrekçi
Gayle : Gaile	
Gayret : Gayret	
Gayretya : Gayret etmek	
Gayretya Se : Gayret etmek	

Gevşek : Gevşek
Gezme : Gezme
Gidi : Gidi (Ey, ah sen! anlamında)
Gidik : Gidek (Zanaat, iş) yapılan iş-
 lerin kaydedildiği envanter.
Gidiya : Gidi (Genç, deli dolu)
Ginger : Ginger (Eşek dikenini adı veri-
 len bir bitki)
Göbek : Göbek
Göl : Göl
Gön : Gön (Ayakkabı kösesi ve
 kayış yapmak için kullanılan
 kalın, işlenmiş deri)
Götüre-Götüritsa : Götürü
Gövde : Gövde
Göz : Göz
Göz : Göz; 1. Dolap gözü, 2.
 Köprü gözü anlamında
Göz Göre : Göz göre göre
Gözbayacıya : Gözbağıcı, Gözboyayıcı
Gözleme : Gözleme
Gözüm : Nane (bitki)
Gurbet : Gurbet
Gurbetçilik : Gurbetçilik
Gurbetçiya : Gurbetçi
Gurbetçiystvo : 1. Gurbetlik, 2. Gurbete
 gitmek
Gurbetuvam : Gurbete gitmek
Gübre : Gübre
Güderiya : Güderi
Gül : Gül
Gül (I)le : Gülle
Gülpana : Gülhane (Gülyağı çıkarılan
 yer)
Gülhane : Gülhane
Güm : Güğüm
Güme : Güme (Avcı Kulübesi)
Gümrük : Gümrük
Gümrükçiya : Gümrükçü
Gümüş : Gümüş
Günduluk : Gündelik
Güniya : Günye (Gönye)
Günlük : Günlük
Gürük : Körük
Gürültacıya : Gürültücü
Gürultiya : Gürültü
Güveç : Güveç
Güvendiya, Givendiya : Güvende (Boşan-
 mış kadın)

Güvercile : Güherçile (Barut yapmaya
 yarayan bir madde)
Güzel : Güzel
Gyaur(in) : Gâvur
Gyaurski : Gâvura ait

H

Haber : Haber
Hacı : Hacı (Hacca gidene hitap
 şekli)
Hacılık : Hacılık
Hacıya : Hacı (Hacca gitmiş olan)
Hacıyski : Hacıya ait
Hafif : Hafif
Hahamin : Haham
Hair : Hayır
Hairliya : Hayırlı
Hairsız(in) : Hayırsız
Hak : Hak
Hal : Hal
Halaç : Hallaç
Halal : Helâl
Halat : Halat
Halif : Halife
Halişte : Halı
Halka : Halka
Halva : Helva
Halvacıya : Helvacı
Hamalie : Hamaliye
Hamalin : Hamal
Hamallık : Hamallık
Hamalluvam : Hamallık yapmak
Hamam : Hamam
Hambar : Hambar, anbar
Hamsiya : Hamsi
Han : Han
Hancar : Hançer
Hancıya : Hancı
Hanıma : Hanım
Hap : Hap
Hapsana : Hapishane
Hapuz-Hapus : Hapis
Haraç-Harac : Haraç
Haramiya : Harami
Haraniya : Büyük su ısıtma kabı
Harba : Harbe (Kısa ve kalın mız-
 rak)

- Harbaliya** : Harbeli (Harbe-mızrak-ile silâhlanmış olan)
- Harbiya** : Harbi
- Harç** : Harç
- Harça** : Harcamak
- Harçlık** : Harçlık
- Hardal** : Hardal
- Hardaliya** : Hardaliye (Şıra)
- Harem** : Harem
- Haremlik** : Haremlik
- Harman** : Harman
- Harmancıya** : Harmancı
- Harzual-Harzuval** : Arzuhal
- Has** : Has (Temiz, gerçek)
- Has** : Has (Sultan ailesi mensuplarına, vezirlere, beylerbeyleri ve sancak beylerine verilen ve yıllık geliri 100.000 Akçenin üzerinde olan toprak)
- Has** : Haz
- Hase** : Hasa (İnce, genellikle pamuktan dokunmuş bir çeşit kumaş)
- Hasır** : Hasır
- Hastar** : Astar
- Hastarlık** : Astarlık
- Haşa** : Haşa (At eyerinin altına konan örtü)
- Haşeva** : Aşevi
- Haşış-Haşış** : Haşhaş
- Hatalık** : Hatalı
- Hatır** : Hatır
- Hatırcıya** : Hatırcı
- Hatışerif** : Hattı şerif
- Hav** : Hav (Dokumanın keten gibi ince olan tarafı)
- Hava** : Hava
- Havan** : Havan
- Havliya** : Havlu
- Havra** : Havra; 1. Sinagog, 2. Düzensiz, karışık muhabbet
- Havruz** : Lazımlık
- Havuz** : Havuz
- Hayat** : Hayat; 1. Hayat, 2. Teras
- Haydamak** : Haydamak, 1. İri ve aptal kişi, dangalak; 2. Serseri, namussuz dolandırıcı.
- Haydukluk-Haydutluk** : Haydutluk
- Haydut(in)-Hayduk** : Haydut
- Haydutuvam** : Haydutluk yapmak (Türklerle karşı mücadele eden haydut çetelerinde yer almak)
- Hayka** : Avcı grubu
- Haykacıya** : Avcı grubuna dahil olan kişi
- Haylaz** : Haylaz
- Haylazin** : Haylaz
- Haylazlık** : Haylazlık
- Haylazuvam** : Haylazlık etmek
- Haymana** : Haymana (İşsiz, güçsüz)
- Haymanuvam** : Haymanalık (İşsiz dolaşmak)
- Hayta** : Hayta (İşsiz, haymana)
- Hayvan(in)** : Hayvan
- Hayver** : Havyar
- Hazır** : Hazır
- Haznatar(in)** : Haznedar
- Hazne** : Hazine
- Hekim(in)** : Hekim
- Helbete** : Elbette
- Hele** : Helâ
- Hem** : Hem
- Hemen** : Hemen
- Hemşeriya** : Hemşeri
- Hendek** : Hendek
- Hepten** : Hepten
- Hergele** : Hergele
- Hesap** : Hesap
- Hesapçıya** : Hesapçı
- Hır-Mır** : Memnuniyetsiz, kavgâ
- Hırsız(in)** : Hırsız
- Hız** : Hız (öfke, sinir)
- Hicra** : Hicret
- Hiç** : Hiç
- Hisar** : Hisar
- Hizmekyar** : Hizmetkâr
- Hizmet** : Hizmet
- Hoca** : Hoca
- Holan** : Oğlan
- Horata** : Konuşma
- Horatya** : Konuşmak
- Horosan** : Horasan (Kireç, kum, su karışımı)
- Hortuvam** : Konuşmak
- Hoşav** : Hoşaf

Huriyet	: Hürriyet
Huriya	: Huri
Hükümet-Hukümet	: Hükümet

İ

İbrik	: İbrik
İbrikçiya	: İbrikçi
İbrişim	: İbrişim
İçkiya	: İçki
İftira	: İftira
İhtibar	: İtibar
İkilik	: İkilik
İkindiya	: İkinci
İkram	: İkrâm
İlik	: İlik
İmam-Bayaldı	: İmam Bayıldı
İmam(in)	: İmam
İmamat	: İmâmet
İmansız	: İmansız
İmaret	: İmâret
İnat	: İnat
İnatçıya	: İnatçı
İnatya Se	: İnat etmek
İndrişe	: İdrîşa (Bir çeşit çiçek)
İnkıyar	: İnkâr
İnkıyarya	: İnkâr etmek
İntifa	: İntifa (Dikkate almak, akıl danışmak)
İntizap	: İntisap
İrade	: İrade
İrmilik	: Yirmilik (20 kurşukluk madeni para)
İslyam	: İslâm
İstif	: İstif
İstifçiya	: İstifçi
İşalla(h)	: İnşallah
İşaret-İşeret	: İşaret
İşleme	: İşleme
İştah	: İştah
İştahliya	: İştahlı
İva	: Yiv (Kumaşın kenarı)
İvitsa	: Yiv; 1. Dar uzun kumaş veya kağıt parçası, 2. Söğüt ağacı
İzafet	: İzafet (Farsça, Arapça, Türkçe ve diğer batı dillerinde iki isim arasında kullanılan gramatik bağ)

İzet	: Eziyet
İzetiya	: İzzetli
İzin	: İzin
İzmet	: Hizmet
İzmikyar(in)	: Hizmetkâr
İzmikyaruvam	: Hizmet etmek

K

Kaabe	: Kâbe (Arapça'dan alınma)
Kaba	: Kaba
Kabahat	: Kabahat
Kabahatliya	: Kabahatlı
Kabakçıya	: Tahsildar
Kabala	: Kabala (Bir günde bitirilmesi öngörülen iş)
Kabaryasvam-Kabaryasam-Kabardisvam	: Kabarmak
Kabır	: Kabara (Ayakkabılarda kullanılan büyük başlı kısa çivi)
Kabırka-Kabırçe	: Kabara (Büyük başlı küçük çivi)
Kabil	: Kabil
Kabul	: Kabûl
Kabulya	: Kabûl etmek
Kabzamanl(in)	: Kabzimal
Kaçak	: Kaçak
Kaçamak	: Kaçamak
Kaçardisvam-Kaçardisam	: Kaçırmaq
Kadaif	: Kadayıf
Kadem	: Kadem (Şanslı başlangıç, başarı, şans)
Kademliya	: Kademli
Kadı	: Kadı
Kadılık	: Kadılık
Kadın-Göbek	: Kadın göbeği
Kadın-Parmak	: Kadın Parmağı (Bir çeşit tatlı beyaz üzüm)
Kadına	: Kadın
Kadır	: Kadir
Kadiren	: Kadir (Becerikli)
Kadife	: Kadife
kafadar	: Kafadar
Kaf-Kibrit	: Kavkibriti (Tahtadan yapılan çöple değil, kağıt çöple yapılan kibrit)
Kafe	: Kahve

- Kafeci** : Kahvehaneci
Kafene : Kahvehane
Kafez : Kafes
Kaftan : Kaftan
Kaftancıya : Kaftancı (Kumaş tüccarı)
Kahır : Kahır
Kahiren : Kahırlı (Kahrı olan)
Kahırlıya : Kahırlı
Kahırya Se : Kahırlanmak
Kaik : Kayık
Kaikçıya : Kayıkçı
Kail : Kail (Razı olan, Mutabık)
Kain : Kayın
Kaiş : Kayış
Kait : Kayıt
Kakavanin : Kakavan (Aptal)
Kalabalık : Kalabalık
Kalafat : Kalafat; 1. Küçük teknelerin deliklerini kapamada kullanılan bir madde, 2. Şiddetli kavga
Kalauz (in) : Kılavuz
Kalay : Kalay
Kalaycıya : Kalaycı
Kalaydisvam- **Kalaydisam** : Kalaylamak
Kaldırım : Kaldırım
Kale : Kale
Kalem : Kalem
Kalevra : Kalavra (Deri ayakkabı)
Kalfa : Kalfa
Kalfuvam : Kalfalık yapmak
Kalıç-Kalıçka : Kılıç
Kalıç Otu : Kılıç otu
Kalif : Kılıf
Kalıp : Kalıp
Kalıpya : Kalıp yapmak
Kaliko(t) : Kalikot (Bir çeşit pamuklu kumaş)
Kalkan : Kalkan; 1. İki parsel arasına yapılan kapısız ve penceresiz duvar, 2. Bir çeşit balık
Kalpak : Kalpak
Kalpakçıya : Kalpakçı
Kalpav : Kalp; 1. İyi olmayan kötü, 2. Suni
Kalpazan(in) : Kalpazan
Kalpazanlık : Kalpazanlık
Kaltaban(in) : Kaltaban; 1. Ağır yük taşı-
Kaltak : Kaltak
Kama : Kama
Kamara : Kamara
Kambur : Kambur
Kamburest : Kambur
Kamış : Kamış
Kamışit : kamış (Kamıştan imâl edilmiş)
Kamışlık : Kamışlık
Kamşık : Kamçı
Kanap : Kınnap (Kalın ip)
Kanara : Kanara (Sivri kaya)
Kanata : Kanat
Kanava : Kanaviçe
Kanca : Kanca
Kandırdısvam -Kandırdısam :Kandırmak
Kandıрма : Kandıрма
Kandısvam-Kandısam : Kanmak
Kangal : Kangal
Kaniya : Kın
Kantar : Kantar
Kantarcıya : Kantarcı
Kantarion : Kantaron (Bir bitki)
Kantarma : Kantarma (Dizginin bir parçası, atın ağızına konan demir parçası)
Kapak : Kapak
Kapakliya : Kapak
Kapama : Kapama
Kapan : Kapan
Kapandura : Küçük tavan penceresi
Kapısızın : Kapısız (Amaçsız, işsiz güçsüz insan)
Kapiya : Kapı
Kapla : Kaplı (Araba çamurluğu)
Kapladişvam-Kapladişam : Kaplamak
Kaplama : Kaplama
Kapukehaya : Kapı Kâhyası
Kara : Kara
Karaağaç-Karagaç : Kara ağaç
Karabaş : Karabaş
Karabina : Karabina; 1. Hafif ve kısa silah, 2. Paraşüt askısı
Karaca : Karaca
Karaceyka : Karaca; 1. Bir çeşit erik, 2. Küçük su değirmeni
Karagöz : Karagöz; 1. Siyah gözlü, 2.

- Bir balık çeşiti, 3. Kukla kahramanı
- Karagözciya** : Karagözcü; 1. Kukla oynatan kişi, 2. Hokkabaz
- Karagözlük** : Karagözlük (Hokkabazlık)
- Karagözperde** (si) : Karagözperdesi; 1. Perde, 2. Maske, 3. Yüzsüzlük, utanmazlık
- Karakaçan(in)** : Kıra kaçan (Kendine özgü şivesi ile konuşan insan -genellikle Yunanlı- ve koyunları otlatmak için dağlardaki otlakları dolaşan kişi)
- Karakaş** : Karakaş
- Karakavak** : Kara kavak
- Karakesat** : Kara kesat (Çok, pek çok, oldukça, epey)
- Karakonco-Karakoncul** : Karakoncolos (Halk öykülerine göre insanların gece korkuttuğuna inanılan vampir)
- Karakul** : Karakul; 1. Derisinden astrağan yapılan koyun, 2. Astrağan
- Karaman** : Karaman
- Karamfil** : Karanfil
- Karamusal** : Kara musalla; 1. Kara taş, 2. Kara taş gibi
- Karandaş** : Kalem
- Karaoğlan** : Karaoğlan (Çingene)
- Karar** : Karar
- Karasakız** : Karasakız (Yer sakızı, zift, asfalt)
- Karaşık** : Karışık
- Karaşmalık** : Karışmalık
- Karaştısvam-Karaştısam** : Karışmak
- Karatavan** : Kara tavan
- Karatoprak** : Kara toprak
- Karaul** : Karavul; 1. Silahlı muhafaza, 2. Bu görevin gereklerini yerine getirme, 3. Bu kişilerin buldukları yer
- Karavana** : Karavana
- Kardan** : Kardeş
- Karez** : Garez
- Karezliya** : Garezli
- Karıntaciya** : Kırıntıcı (Sakatat satan kişi)
- Karintiynitsa** : Kırıntıcı (Sakatatçı dükkânı)
- Karintiya** : Kırıntı (Sakatat)
- Kariola** : Karyola
- Karlık** : Karlık
- Karmakarışık** : Karmakarışık
- Karnabit** : Karnabit (Kırmızı lahana)
- Karpuz** : Karpuz
- Kartal** : Kartal
- Kartop** : Kartop; Kartopu çiçeği
- Kasaba** : Kasaba
- Kasap(in)** : Kasap dükkânı
- Kasatura** : Kasatura
- Kasida** : Kasîde
- Kaskıt** : Kaskı (Odunlaşmış, kaskatı)
- Kaşer** : Kaşar (Peyniri)
- Kaşerciya** : Kaşarcı
- Kaşmer** : Kaşmer (Ar, utanma)
- Kat** : Kat
- Katık** : Katık
- Katır** : Katır
- Katırciya** : Katırcı
- Katırki** : Patlatılmış mısır
- Katil (in)** : Katil
- Katran** : Katran
- Katrançiya** : Katrançı
- Katranik** : Katranik; 1. Yolculuk sırasında arabaya konan katran kutusu, 2. Başkalarının yönlendirilen kişi, 3. Hiçbir işe yaramayan kişi
- Katranosvam - Katranosam** : Katranlamak
- Kaun** : Kavun
- Kauş** : Koğuş
- Kavak** : Kavak
- Kaval** : Kaval
- Kavalciya** : Kavalcı
- Kavaltiya** : Kahvaltı
- Kave** : Kahve
- Kavene** : Kahvehane
- Kavga** : Kavga
- Kavgaciya** : Kavgacı
- Kavgaliya** : Kavgalı
- Kavırdısvam - Kavırdısam** : Kavurmak
- Kavırma** : Kavurma
- Kavuk** : Kavuk
- Kayafet** : Kıyafet
- Kaygana** : Kaygana (Yumurta ile yapılan bir yiyecek)
- Kayisa** : Kayısı
- Kayma** : Kıyma

Kaymak : Kaymak	Kepazelik : Kepazelik
Kaymakam(in) : Kaymakam	Kepazyay : Kepaze
Kaymakliya : Kaymaklı	Kepçe : Kepçe
Kayme : Kaime (Kağıt para)	KepenK : Kepenk
Kaynak : Kaynak	Kerata : Kerata
Kayrak : Kayrak	Keremdciya : Kiremitçi
Kaza-Kaaza : Kaza (İlçe)	Kerep : Su değirmeninini tahtadan yapılma çarkı
Kazan : Kazan	Kereste : Kereste
Kazancıya : Kazancı	Ker(e)viz : Kereviz
Kazancıystvo : Kazancılık (Bu mesleği icra eden)	Kerhana : Kârhane (Genelev)
Kazandıynitsa : Kazancı (Kazan imâl edilen yer)	Kerkenez : Kerkenez (Bir kartal çeşidi)
Kazık : Kazık	Kerperpeden : Kerpeten
Kazırtma : Kızartma	Kervan : Kervan
Kazino : Gazino	Kervan-Saray : Kervansaray
Kazma : Kazma	Kervanbaşı : Kervanbaşı
Kebap : Kebap	Kervancıya : Kervancı
Kebapçe : Kebap	Kesat : Kesat
Kebe : Kebe (Aba)	Kesatlık : Kesatlık
Keçe : Keçe	Keseciya : Keseci
Keder : Keder	Kesim : Kesim
Kef : Keyif	Kesimcii : Kesimci
Kefil : Kefil	Kesiya : Kese
Kefliya : Keyifli	Keskin : Keskin
Kefsiz : Keyifsiz	Kespeti : Kispet
Kehaya : Kâhya	Kesten : Kestane
Kehlibar : Kehribar	Kesterme : Kestirme
Keklik : Keklik	Keşiş(in) : Keşiş
Kel : Kel	Keşki : Keşki (Keşke)
Keleme : Keleme; 1. Verimsiz toprak, 2. İşe yaramaz insan	Ketip-Kyatip : Kâtip
Kelepir : Kelepir	Kezay : Kezzay
Kelepirciya : Kelepirci	Kıç : Kıç (At veya eşeğin arka kısmı)
Keleş : Keleş	Kına : Kına
Keleşlik-Keleşlik : Keleşlik	Kır : Kır
Kelpeden : Kerpeten	Kırcalii : Kırcalı (1792-1808 yıllarında Bulgar topraklarında faaliyet gösteren, Türklerden, Arnavutlardan ve bazen Bulgarlardan oluşan soyguncu çeteler)
Kelyab : Kel	Kırciya : Kırcı
Kemancıya : Kemancı	Kırmız : Kırmız (Organik maddelerden yapılan bir çeşit kırmızı boya)
Kemane : Keman	Kırmızı : Kırmızı
Kemer : Kemer	Kırserdar(in) : Kırserdar
Kenar : Kenar	Kıskandısvam : Kıskanmak
Kenarliya : Kenarlı	
Kene : Kene	
Kenef : Kenef	
Kenefciya : Kenefçi	
Kenevir : Kenevir	
Kepaze : Kepaze	

- Kısmet** : Kısmet
Kısmetliya : Kısmetli
Kışla : Kışla
Kıt : Kıt (az)
Kızım : Kızım
Ki : Ki
Kibar : Kibar
Kibrit : Kibrit
Kibritliya : Çabuk sinirlenen kişi
Kiler-Keler : Kiler
Kilim : Kilim
Kilo : Kile (Tahıl ölçüsü)
Kimen : Öfke, dalgın
Kimi : Bazen anlamında
Kir : Kir
Kiraciya : Kiracı
Kireç : Kireç
Kiriş : Kiriş
Kiriya : Kira
Kirpiç : Kerpiç
Kişmiş : Kişmiş (Bir çeşit çekirdeksiz küçük üzüm)
Koca : Koca (Oldukça büyük)
Kocamiti : Koca (Büyük, iri)
Koç : Koç
Kodoş : Kodoş
Kokarca : Kokarca
Kolagele : Kolaygelsin
Kolan : Kolon
Kolay : Kolay
Kolaylık : Kolaylık
Kolçak : Kolçak
Kolçan : Ok torbası
Koltuk : Koltuk
Komar : Kumar
Komarcılık : Kumarcılık
Komarcıya : Kumarcı
Komarciystvo : Kumarcılık
Komita : Komite (Gizli politik örgüt üyesi, Bulgaristan'ın Osmanlılardan kurtuluşu için mücadele eden kişi)
Komitacılık : Komitecilik
Komitacıya : Komiteci
Komşıya : Komşu
Komşuluk : Komşuluk
Konak : Konak
Kondak : Kundak; 1. Tüfeğin arka-
- sındaki tahta kısmı, dipçik,
 2. Tüfeğin horozu
Kondisvam : Konaklamak
Kontoş : Kontoş (Bir çeşit kısa elbise)
Konuştisvam : Konuşmak
Kopçe : Dügme
Kopie : Kopya
Koptik : Hava ve deniz subaylarının kullandıkları ince ve kısa bıçak
Kopuk : Kopuk (Parasız, fakir)
Koran : Kur'an
Koriya : Koru
Korniz : Korniş
Koruciya : Korucu
Koskoca(miti) : Koskoca
Koşıya : Koşu
Kovanlık : Kovan
Kovlada : iftira etmek
Koyun : Koyun (Koynuna almak)
Koz : Koz
Köçek : Köçek
Kömür-Kömur : Kömür
Kömürciya-Kömurciya : Kömürcü
Kömürciystvo - Kömurciystvo : Kömür-cülük
Köpek : Köpek
Köpoolu : Köpoğlu; 1. Köpekoğlu, 2. Patlıcanla yapılan bir salata
Körav : Kör
Körço : Kör
Körfişek : Kör fişek (Yalan, blöf)
Körsokak : Körsokak (Çıkmaz sokak)
Köse : Köse
Kösem : Kösem (Sürünün önünde giden koç)
Köstek : Köstek
Köşe : Köşe
Köşeliya : Köşeli
Köşk : Köşk
Kötek : Kötek (dayak)
Kube : Kubbe
Kubur : Kubur (Deri silâh kılıfı)
Kula : Kule
Kulandrisvam : Kötek (dayak)
Kulest : Kula (Genellikle at için kullanılır; açık pas renkli)
Kundur(a) : Kundura

Kunduraciya : Kunderacı	Lafuvam : Laflamak
Kunduraciystvo : Kunderacılık	Lagım : Lağım
Kupa : Bardak	Lakırđiya : Lâkırdı
Kurabiya : Kurabiye	Lala : Lala
Kurban : Kurban	Lalacı : Lalacı (Şaklabanlık yapan)
Kurban-Bayram : Kurban bayramı	Lalaciya : Lâlacı (Şakacı)
Kurdisvam-Kurdisam : Kurmak	Laladjiyski : Lalacı (Şaklabanlık yapan)
Kurna : Kurna	Lale : Lâle
Kurnaz : Kurnaz	Langa : Langa (Uzun salatalık)
Kurnazliya : Kurnazlı (Kurnaz)	Lapa : Lâpa
Kurşum : Kurşun	Lauta : Ud (Müzik aleti)
Kurşumliya : Kurşunlu	Lavanda : Lavanta
Kurtulisvam - Kurdulisam : Kurtulmak	Leblebiciya : Leblebici
Kuskus : Kuskus	Leblebiya : Leblebi
Kusur : Kusur	Legen : Leğen
Kusurliya : Kusurlu	Leke : Leke
Kutiya : Kutu	Lenger : Lenger (Gemi çapası)
Kutsuz : Kutsuz (Başarısız, şanssız)	Leş : Leş
Kutsuzin : Kutsuz (Kutsuz insan)	Levrek : Levrek
Kutsuzluk : Kutsuzluk	Lezet : Lezzet
Kuturitsa : Götürü	Lezetliya : Lezzetli
Kuyumciya : Kuyumcu	Lezetsiz : Lezzetsiz
Kuzum : Kuzum	Lıca : İlca (Kaplıca)
Küçek : Köçek	Libade : Libade (Pamuktan örülme kısa üst giysisi)
Küfte : Köfte	Liman : Liman
Kükürt : Kükürt	Limon : Limon
Külçe : Külçe	Limonata : Limonata
Külhane : Külhan	Limontuzu : Limontuzu
Külyaf : Külâh	Lira : Lira; 1. Bazı ülkelerde kullanılan para birimi, 2. Eski Türk parası, altın
Kümbe : Kümbet	Lobut : Lobut (Ceza olarak dayak)
Küme : Küme (Biraraya toplanmak, küme olan)	Lodos : Lodos
Künets : Künk	Lokanta : Lokanta
Küp : Küp	Lokantaciya : Lokantacı
Küpriya : Köprü	Lokma Ruhı : Lokmanrûhu (eter)
Kürek : Kürek	Lokum : Lokum
Kürk : Kürk	Lonca : Lonca
Kürkçiya : Kürkçü	Lök : Lök (Bir çeşit macun, pencere yağlamakta kullanılan bir yağ)
Küskiya : Küskü (Kalın sopa)	Lula : Lüle
Küspe : Küspe	Lülyak : Leylâk
Küstek : Köstek	
Kütüt-Kütük : Kütük	
Kyar : Kâr	
Kyarya-Kyaruvam : Kâr etmek	

L

Laf : Lâf
Laf Muabet : Muhabbet etmek

M

Maane : Mani (Türk halk türküsü)
Maaza : Mağaza

- Macun** : Macun
Macuniram : Macunlamak
Madan : Maden
Magaziya : Mağaza
Magdanoz : Maydanoz
Mahala : Mahalle
Mahana : Bahane
Mahancıya : Bahaneci
Mahmudiye : Mahmudiye (Sultan II. Mahmut adına bastırılan ve 68 kuruş değerindeki altın para)
Mahmurliya : Mahmur
Mahmurluk : Mahmurluk
Mahmuz : Mahmuz
Mahrama : Makrama (Bir çeşit baş örtüsü)
Mahzar : Mahzar (Dilekçe)
Mahzarciya : Mahzarıcı (Dilekçe veren)
Majdrak : Mızrak
Makam : Makam (Müzik deyimi)
Makamliya : Makamlı
Makara : Makara
Makaz : Makas
Makbul : Makbul
Makina : Makine
Maksul : Mahsul
Maksus : Mahsus
Mal : Mal
Malak : Malak
Malciya : Malcı
Malebi : Muhallebi
Malsaybiya : Mal sahibi
Mamul : Mamul (Mısır koçanı)
Manaf(in) : Manav
Manatarka : Mantar
Manca : Manca (Yemek, aş)
Manda : Manda
Mandalo : Manda
Mangafa : Mankafa
Mangal : Mangal
Mangır : Mangır (19. yüzyılda ufak Türk parası)
Marangoz : Marangoz
Maraş : Maraş; 1. İşlenmemiş bağ, 2. Bir çeşit üzüm.
Maraz : Maraz (Hastalık)
Marda : Marda (Kalmış mal)
Margaza : Devamlı tartışan kişi
Marifet : Marifet
Mariz : Mariz
Marizya : Marizlemek
Mariy : Mariya (yaşlı koyun)
Markuç : Markuç (Hortum)
Masal : Masal
Masalciya : Masalcı
Masat : Masat (Bileme aleti)
Maskara : Maskara
Maskaralık : Maskaralık
Maskare : Ayakkabının yuvarlık olan ucu
Maskarya : Maskaralık etmek
Masraf : Masraf
Masraflıya : Masraflı
Mastar : Mastar (Duvarları sıvarken ustaların kullandıkları geniş tahta parçası)
Masur : Masura
Maşa : Maşa
Maşalla : Maşallah
Maşrapa : Maşrapa (Su, şarap vb. içmek için kullanılan metal kap)
Matara-Matera : Matara
Matkap : Matkap
Matradaz(in) : Madrabaz (İkinci elden mal satımıyla meşgul olan)
Matrak : Matrak (Komik)
Mauna : Mavna (Büyük kayık)
Maya : Maya
Mayasıl : Mayasıl (Bir hastalık çeşidi, hemoroid)
Maymuna : Maymun
Maytap : Maytap (Şaka)
Maytapçıya : Maytapçı (Şakacı)
Maytapy Se : Maytap yapmak (Şaka yapmak, birine takılmak, dalga geçmek)
Maza : Mağaza
Mazgal : Mazgal
Mecidiya : Mecidiye (Sultan Abdülmecit adına bastırılan 20 kuruş değerindeki gümüş para)
Meciya : İmece (Orak biçme, tarla işleri, ev yapma vb. olaylarda gönüllü ve ücretsiz ola-

- rak başkalarına yardım etmek üzere bir araya gelme)
- Meclis** : Meclis
Meçet : Mescit
Medrese : Medrese
Megdan : Meydan
Mehana : Meyhane
Mehancıya : Meyhaneci
Mehkeme : Mahkeme
Mehlem : Melhem
Mekere : Mekkâre (Yüklenmiş hayvan)
Mekik : Mekik
Mekitsa : Bir çeşit tatlı
Mekyan : Mekân
Melez : Melez
Meltem : Meltem
Memleket : Memleket
Memur : Memur
Mendizi(n) : Mühendis
Menekşe : Menekşe
Mengene : Mengene
Mengüş : Küpe
Menta : Mantar; 1. Yalan, 2. güvenilmez insan.
Mentarcıya : Mantarcı (Yalancı)
Menteşe : Mentеше
Mera : Mera
Merak : Merak
Merakliya : Meraklı
Mercan : Mercan
Merdiven : Merdiven
Meremet : Meremet (Tamir etme, onarma)
Meretski-Mereşki : Meret
Meretştina : Meret
Merhaba : Merhaba
Mermer : Mermer
Mertek : Mertek (Kiremidin altına döşenen ince tahta)
Mesina : Misina (Oltaya takılan sağlam ip)
Mestvove : Mest
Meşe : Meşe
Meşin : Meşin (Ayakkabı yapımında kullanılan işlenmiş kuzu derisi)
Meşina : Meşin (Meşinden yapılma)
- Mezat** : Mezat
Mezdra : Mezra (Mera)
Meze : Meze
Mezelik : Mezelik
Mezliç : Meclis
Midil : Midilli (Küçük at)
Mihle : Kırmızı domates veya domates püresi
Minare : Minare
Minder : Minder
Minderlik : Minderlik
Mintan : Mintan
Miralay : Miralay
Miraz : Miras
Mirazçıya : Mirasçı
Mirie : Mirî; 1. Devlet veya sultanın varlığı, zenginliği, 2. Vergi, 3. Satın alma
Mirza : Mirza (Bir ünvan)
Misir : Mısır; 1. Mısır bitkisi, 2. Dişi hindi
Misirka : Mısır (Dişi hindi)
Misk : Misk
Misket : Misket; 1. Bir çeşit üzüm, 2. Bu üzümden yapılan şarap
Miskin(in) : Miskin
Miskinlik : Miskinlik
Mohamedanin : Müslüman
Mohamedanstvo : İslâmiyet
Molla-Mola : Molla
Moloz : Moloz
Moruk : Moruk (Yaşlı insan, dede)
Mufta : Müft; 1. Bedâva, 2. Açık gözlülük yaparak elde edilen şey
Muftaciya : Müfteci (Bir şeyi açık gözlülükle veya bedava elde etmek isteyen kişi)
Muhabet : Muhabbet
Muhacir : Muhacir
Muharebe : Muharebe
Muhtar(in) : Muhtar
Mukaet-Mukayat : Mukayyet
Mukava : Mukava
Mumciya : Mumcu
Munaflik : Münafıklık
Munasip : Münasip

Murabe : Muharebe
Murafet : Marifet
Murafetliya : Marifetli
Musafir : Misafir
Musaka : Musakka
Musandra : Musandıra; 1. Duvara yapılan elbise dolabı, 2. Mutfak dolabı.
Muska : Muska
Muskal : Miskal; 1. Birbuçuk dirheme eş ağırlık ölçüsü birimi, 2. Birbuçuk dirhem gül yağı ile doldurulmuş cam yuvarlak
Muşama : Muşamba
Muşmula : Muşmula
Mutaf : Mutaf (Keçi kılından örülme minder)
Mutafçılık : Mutafçılık (Mutafçılık zanaatı)
Mutafçıya : Mutaf (Mutaf yapan kişi)
Mutafçıystvo : Mutafçılık
Mutlak : Mutlaka
Mutvak : Mutfak
Müdür(in) : Müdür
Müezzin : Müezzin
Müftiya : Müftü
Müftiystvo : Müftülük
Mühür : Mühür
Müjde : Müjde
Mülk : Mülk
Müre : Müre (Kuş avında av kulübesinin önüne diğer kuşları çekmek için bırakılan hayvan)

Müslümanın : Müslüman
Müsülmanstvo : Müslümanlık
Müşteriya : Müşteri
Mütesarif-Mutesarif : Mutasarıf (Osmanlı İmparatorluğu döneminde sancağın başında olan kişi)
Müzevir(in) : Müzevir (İhbarcı)
Müzevirciya : Müzevir
Müzevirlik : Müzevirlik

N

Nacak : Nacak; 1. Balta, 2. Çoban sopası

Nafile : Nafile
Nahakere : Boşuna
Nahiya : Nahiyе
Nahut-Nohut : Nohut
Naib : Naip
Nalbant(in) : Nalbant
Nalçe : Nal
Nalet : Nâlet
Nalım : Nalın
Namaz : Namaz
Nane : Nane
Naney-Naneyacı : Nane Yağı
Nar : Nar
Nardek : Nardenk (Karpuz, erik vs. ile yapılan pekmez)
Nargile : Nargile
Nay-Ney : Ney
Nazım : Nazlı
Nazlındısvam Se-Nazlındısam Se : Nazlanmak
Nebet-Şeker : Nebat şekeri
Nebetçiya : Nöbetçi
Neftiya : Neft
Nekez(in) : Nekes (Hasis, cimri)
Neranza-Neranca : Narenciye; 1. Portakal çeşidi, 2. Küçük kavun
Neysel : Neysel
Niet : Niyet
Nikyah : Nikâh
Nişadır : Nişadır (NH₃ CL)
Nişan : Nişan
Nişancıya : Nişancı
Nişeste : Nişasta
Nişter : Neşter
Nizam : Nizam

O

Ocak : Ocak
Oda : Oda (400 kişiden oluşan Yeniçeri, Kırçali vs. grubu)
Odacı : Odacı (Hizmetçi)
Odaya : Oda
Ok : Ok
Oka : Okka
Okepazyavam : Kepaze etmek
Oklagiya : Oklava
Oluk : Oluk
Onbaşıya : Onbaşı

- Opacak** : Yapıncak (Yağmurluk)
Ordiya : Ordu
Orman : Orman
Orman-Kebap : Orman Kebabı
Orman-Papaz : Orman papazı; 1. Bulgaristan'ın kurtuluşu sırasında mücadele eden papaz, 2. Renkli hayatı olan papaz
Orta Budula : Orta budala (Orta güzellik, aşağı-yukarı)
Ortak : Ortak
Ortaklık : Ortaklık
Osmanizm : (Osmanlılık egemenliği altındaki ulusların asimilasyonunu amaçlayan 19. yüzyıl sonlarındaki Türk burjuvazisinin gerici ve şoven doktrini)
Osmanliya : Osmanlı
Oşav-Aşaf : Hoşaf
Ovarda : Hovarda
- P**
- Paça** : Paça (sakatat ile hazırlanan yiyecek)
Paçavra : Paçavra
Paçosvam-Paçosam : Paça yapmak
Padişah : Padişah
Pafta-Pafti : Pafta
Palamud : Palamut (Palamut balığı)
Palamud : Palamut (Güney Trakya'da yetişen bir çeşit meşe)
Palandza-Palantsa : Terazi
Palaska : Palaska
Palavra : Palavra
Paldım : Paldım (At veya eşeklerin kuyruklarının altına bağlanan kayış)
Pamid : 1. Bir çeşit kırmızı üzüm, 2. Bu üzümden yapılan şarap
Pamuçen : Pamuklu
Pamuk : Pamuk
Pamukçiya : Pamukçu
Pamukliya : Pamuklu
Pamukliyka : Pamuklu (Bir çeşit kısa üst giysisi)
Pancar : Pancar
Panti-Panta : 1. Menteşe, 2. Bir kâğıt oyunu
- Papaz** : Papaz
Papuk : Pabuç
Papukçiya : Pabuççu (Ayakkabıcı)
Papukçiystvo : Pabuççuluk (Meslek çeşidi)
Para : Para; 1. Kuruş'un % 40'ına eşit Türk parası, 2. Bozuk para, 3. Yugoslav dinarının 100'de biri, 4. Yarım stotinka, 5. para
Paraliya : Paralı sını, Paralı tepsi (Para biçiminde olan tepsi; Çok alçak daire biçimindeki masa, sofa)
Parçaciya : Parçacı
Parçe : Parça
Parekende-Perakende : Perakende
Parlama : Parlama (Küçük halde, parça halinde olan, numune)
Parmak : Parmak
Parmaklık : Parmaklık
Parsa : Parsa
Pastal : Pastal (Kuru tütün yapraklarıyla hazırlanmış küçük demet)
Pastırma : Pastırma
Paşa : Paşa
Paşalık : Paşalık
Pataklama : Pataklama (Büyük gürültü, kavga)
Paturdiya : Patırtı (Gürültü)
Patlancan : Patlıcan
Patlak : Patlak (Bir çeşit tabanca)
Patlama : Patlama (Tabanca sesi)
Pay : Pay (Üleş)
Payanta : Payanda; (Evin çatısında kullanılan kerestelerden biri)
Payanton : Payanda; 1. Arasına kereste koyulup tuğladan inşa edilen bina, 2. Güçsüz, kötü, zayıf
Paydos : Paydos
Paytak : Paytak; 1. Arka ayakları eğri olan at, 2. Eğri ayaklı insan
Payvant : Payvant (Atları bağlamak için kullanılan ip)
Pazar : Pazar
Pazaren : Pazar (Pazar'a ait)
Pazarişte : Pazar (Pazar yeri)
Pazarlık : Pazarlık
Pazaruvam : Pazara gitmek (Alış-veriş yapmak)

Pazarya : Pazarlık
Pazaryavam Se-Pazarya Se : Pazarlık etmek
Paziya : Bazı
Pazvant(in) : Pazvant (Yerleşim bölgelerinde gece bekçisi)
Pehlivan(in) : Pehlivan
Pehlivanlık : Pehlivanlık
Peksimet : Peksimet
Pelte : Pelte
Pelteça : Pelteklik (Kekemelik)
Peltek : Peltek (Kekeme)
Pemben : Pembe
Pencera : Pencere
Perçem : Perçem (Alna düşen saç)
Perçemliya : Perçemli
Perçimya : Perçinlemek
Perdah : Perdah; 1. Dayak, 2. Duvarın sıvasını mala ile düzeltmek
Perdaşa : Perdah; 1. Birini dövmek, 2. Duvarı perdahlamak
Perde : Perde
Perdeliya : Perdeli
Perdesiz : Perdesiz (Yüzsüz, arsız; ah-laksız)
Pergel : Pergel
Peri : Peri
Peruşan : Perişan
Pervaz : Pervaz
Peş : Peş (Üst giysisinin alt kısmı)
Peşin : Peşin
Peşkir : Peşkir (Havlu)
Peştemal : Peştemal
Petmez : Pekmez
Peverde : Erikten yapılan marmalâd
Pey : Pey (Kâpura)
Peyka : Peyke (Oturmak için hazırlanmış tahta)
Pezevenk : Pezevenk
Pezevenklik : Pezevenklik
Pianko : Piyango
Piç : Piç
Pilaf : Pilâv
Pintiya : Pinti
Pirinç : Pirinç (Bakır ve çinko karışımı olan metal)
Pirjola-Prjola : Pirzola

Piskül : Püskül
Pişkin : Pişkin (Deneyimli)
Pişman : Pişman
Pişmanlık : Pişmanlık
Pişmanya Se : Pişman olmak
Piştov : Piştov (Bir çeşit tabanca)
Polis : Polis (Türk hapishanelerinde işkence odası; hücre)
Pota : Pota (Çömlek, vazo)
Poturi : Potur
Poturnak : Müslümanlığı kabul edip Türkleşen Hıristiyan
Pranga : Pranga
Prangaciya : Pranga mahkûmu
Pul : Pul (Tavlada kullanılan tahta veya plâstikten yapılmış daire şeklindeki oyun aracı)
Pura : Puro
Puriya : Kalın demir boru
Pusat : Silâh
Pusiya : Pusu
Pusula : Pusula
Püşkün : Evin önüne konulan bank

R

Raft : Raf
Rahat : Rahat
Rahat-Lokum : Lokum
Rahaten : Rahat (Rahatı yerinde olan, sakin; ayakkabı elbise için uygun)
Rahatlık : Rahatlık
Rahatliya : Rahat (Rahatı yerinde olan)
Rahatuvam : Rahat yaşamak
Rahatyasvam : Rahatlamak
Rahmet : Rahmet
Rahmetliya : Rahmetli
Rakiciya : Rakıcı; 1. Rakı üreten kişi, 2. Rakı içmeyi çok seven kişi
Rakiciynitsa : Rakıcı (Rakı imâl edilen yer)
Rakiya : Rakı
Ramazan : Ramazan (Oruç ayı)
Ravan : Rahvan (Atın bir yürüyüş şekli)
Raven : Râvent (Bir bitki)

Raya : Reaya (Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşayan gayri-müslim halk)
Razgele : Rastgele
Reçel : Reçel
Redif : Redif (yalnız savaş zamanında toplanan asker)
Rende : Rende
Rendosvam-Rendosam : Rendelemek
Renk : Renk
Resim : Resim (Veraset vergisi)
Revane : Revani
Reze : Reze (Kapıya konan demir kilit)
Rezekliya : Razaki (Bir çeşit üzüm)
Rezil : Rezil
Rezilya : Rezil etmek
Rezilya Se : Rezil olmak
Rubie-Rumiya -Rube : Rubiye (Eski küçük altın)
Rugan : Rugan
Rup : Rub (Kuruş'un çeyreğine eşit para birimi)
Rüşvet : Rüşvet
Rüşvetçiya : Rüşvetçi

S

Sabahle-Sabahlen : Sabahleyin
Sabur : Sabır
Saç : Saç (Metal saç)
Saçak : Saçak
Saçıkabris : Demir sülfat
Saçma : Saçma
Saçmyanka : Saçma (Bir hastalık)
Sade : Sade
Sadrazam-Sadrazamin : Sadrazam
Safi : Saf
Sağlam : Sağlam
Sağmal : Sağmal
Sahan : Sahan (Metal tabak)
Sahat : Saat
Sahtiyân : Sahtiyân (Çanta vs. yapımında kullanılan işlenmiş deri)
Saka : Saka (Su taşıma kabı, fıçı)
Sakaciya : Sakacı (Saka ile su taşıyan kişi)
Sakarest : Sakar (Atın alnındaki beyazlık)

Sakat : Sakat
Sakıldisvam Se-Sakıldisam : Sıkılmak
Sakın : Sakın
Sakız : Sakız
Saksiya : Saksı
Sal : Sal
Sal : Salt
Salaş : Salaş (Tahtadan yapılmış kulübe)
Salaydisvam-Salaydisam : Sallamak (Seyrek dikmek)
Salciya : Salcı
Salep : Sahlep
Salepçiya : Sahlepçi (Sahlep satıcısı)
Salgın : Salgın
Salhana : Salhane (Mezbaha)
Salkım : Salkım (Akasya ağacı)
Salma : Salma (Başiboş gezen, yaramaz)
Salmuvan : Yaramazlık yapmak
Saltamarka : Saltamarka (Kısa üst giysisi)
Saltanat : Saltanat
Saltanatçiya-Saltanatliyski : Saltanatlı
Samanlık : Samanlık
Samsar : Sansar
Samsarin : Simsar
Samun : Somun
Samur : Samur
Sancak : Sancak
Sancak-Bey : Sancak beyi
Sandık : Sandık
Sandirdisvam : Sindirmek
Sankim : Sanki
Sap : Sap
Saplık : Saplık (Ot demeti)
Saraca : Sarıca (Bir hastalık)
Saraç : Saraç
Saraf(in) : Sarraf
Saraflık : Sarraflık
Saray : Saray
Sarayliya : Baklava
Sarhoş(in) : Sarhoş
Sarı Sabur : Sarı Sabır (Bir bitki çeşidi ve bu bitkiden elde edilen ve boyacılıkta kullanılan bir madde)
Sarık : Sırık (İnce, uzun değnek)
Sarma : Sarma (Bir yemek çeşidi)

- Sarpiya** : Sarpın (Zahire anbarı)
Saştisvam-Saştisam : Şaşmak
Satır : Satır
Savak : Savak; 1. Elektrik akımını ölçmeye yarar aygıt, 2. Nehir yatağı
Saya : Saye; 1. Saçak, 2. Koyun ve keçiler için yapılan kışlık ağıl
Saya : Saya (Ayakkabının yumuşak olan üst kısmı)
Sayacıya : Sayacı (Ayakkabıcı)
Saybiya : Sahip
Saydisvam-Saydisam : Saymak (Saygı göstermek)
Saygiya : Saygı
Sayvant : Sayvan (Saçak, yağmur siperi)
Saz : Saz (Bir bitki)
Saz : Saz (Müzik aleti)
Sazdırma : Sızdırma (Etle hazırlanan bir yemek)
Sebab : Sevap
Sebab : Sebep
Sedef : Sedef
Sefer : Sefer
Sefertas : Sefertası
Sefta : Siftah
Seftosvam : Siftah yapmak
Seid : Seyit
Seir : Seyir
Seirciya : Seyirci
Seiz(in) : Seyis
Selemikiya : Zayıflamak için kullanılan bir çeşit bitki yaprağı
Selim : Selim (Kokulu, tatlı büyük yapraklı bir bitki)
Selyam : Selâm
Selyamlık : Selâmlık
Semer : Semer
Semerciya : Semerci
Semsele : Silsile (Soy, kök)
Serasker : Serasker; 1. Savaş Bakanı, 2. Osmanlı İmparatorluğu'nda ordu başkomutanı
Seraskerat : Serasker (Savaş Bakanlığı)
Serbez : Serbaz (Cesur)
Serbezlik : Serbazlık (Cesurluk)
- Serbezliya** : Serbaz
Serdar : Serdar
Sergiya : Sergi
Serkme-Sertme : Sertme (Bir çeşit balıkçı ağı)
Sermiya : Sermaye
Sersem(in) : Sersem
Sersemlik : Sersemlik
Sert : Sert
Sertlik-Sertlik : Sertlik
Setre : Setre (Ceket)
Sevda : Sevda
Seymen(in) : Seğmen
Sıkıldisvam Se-Sıkıldisam Se : Sıkılmak
Sıkıntıya : Sıkıntı
Sıklet : Sıklet (Ağır iş)
Sırça : Sırça
Sırma : Sırma
Sırmaliya : Sırmalı
Sırpiya : 1. Hambar, 2. Depo, kiler
Sırt : Sırt
Sicil : Sicil (Osmanlı İmparatorluğu'nda kadı'nın verdiği mahkeme kararının kaydedildiği günlük defter)
Sicim-Sicimka : Sicim
Siktir : Defol
Silyah : Silâh
Silyahlık : Silâhlık
Simid : Simit
Simidçiya : Simitçi
Sincir : Zincir
Sincirliya : Zincirli
Siniya : Sini (Sofra, tepsi)
Sipai : Sipahi
Skambil : İskambil
Skele : İskele (inşaatta işçilerin kullandıkları tahta ile kurulan yer)
Skelya : İskele (Gemilerin yanaştığı yer)
Skemle : İskemle
Skolufa : Zülûf
Soba : Soba; 1. Yatak odası, 2. Soba
Sofa : Sofa; 1. Büyük kanepeler, 2. Geniş minderler, 3. Oturmak için taştan yapılmış yer

- Sofra** : Sofra
Sofralık : Sofralık (Sofra örtüsü)
Softa : Softa
Sokak : Sokak
Soluk : Soluk (Nefes)
Sopa : Sopa
Sopacıya : Sopacı
Sovat-Suvat : Suvat; 1. Otlak, 2. Otlakta beslenen hayvan
Soy : Soy
Spahilik : Sipahilik
Spahiya : Sipahi
Spatii : Art niyet
Subaşıya : Subaşı
Sucuk : Sucuk
Sukman : Bir çeşit elbise
Sulimen : Çok güçlü bir zehir
Sultan : Sultan
Sultanie : Sultaniye (Çekirdeksiz bir üzüm çeşidi)
Sultanka : Sultanın karısı
Suna : Sun (Kur'an'ın bazı bölümlerinden derlenen kitap; kutsal İslâmi efsane)
Sundurma-Sudurma : Sundurma (Köy evlerinin önüne yapılan açık yer)
Sunet : Sünnet
Sunit : Sünni
Surat : Surat (Yüz)
Suratsız : Suratsız
Surtuk : Sürtük
Susam : Susam
Suvat : Suvat; 1. Kesim için beslenen hayvan, 2. Dağlardaki otlak yerler
Suvatçıya : Suvatçı (Hayvan tüccarı)
Sünger : Sünger
Süriya : Süriya
Sürme : Sürme
Sürmek : Sürgün (İshal)
Sütlyaş : Sütlaş
- Ş**
- Şadran** : Şadırvan
Şafrantiya : Şıfıntı
Şahat(in) : Şahit
- Şahmat** : Şahmat (Satranç)
Şaknat : Budala, itilip kakılan
Şal : Şal
Şalupa : Şalupa (Bir çeşit büyük kalyık)
Şalvari : Şalvar
Şamandura : Şamandıra
Şamar : Şamar
Şamarosvam - Şamarosam : Şamar vurmak
Şamata : Şamata
Şamiya : Şame (İnce kadın başörtüsü)
Şap : Şap
Şapav : Şap hastalığı olan
Şarampol : Şarampol
Şarapaha - Şaraphana : Şaraphane (Üzüm taşımaya mahsus büyük kap)
Şarlan : Şırlağan
Şarlagan : Şırlağan (Bitkisel yağ-Zeytin yağı için kullanılmaz)
Şarlatan(in) : Şarlatan
Şarlataniya- Şarlatansvo : Şarlatanlık
Şarlatanstvuvam : Şarlatanlık yapmak
Şaşardisvam-Şaşardisam : Şaşırarak
Şaşav : Şaşkın
Şaşırma : Şaşırma
Şaşkın(in) : Şaşkın
Şaşkınıya : Şaşkın (Şaşkın insan)
Şayak : Şayak
Şayka : Sarhoş ve katillerden oluşan grup
Şebek : Şebek
Şega : Şaka
Şegaciya : Şakacı
Şeker : Şeker
Şekerciya : Şekerci
Şen : Şen
Şenlik : Şenlik
Şerbet : Şerbet
Şerbetliya : Şerbetli
Şerden : Şirden
Şeremet : Şeremet; 1. Şaka, 2. Aşağılamak, hakaret etmek.
Şeriat : Şeriat
Şerif : Şerif; 1. Müslüman ülkelerde Hz. Peygamberin torunu olarak kabul edilen ve soyu asil olan kişi, 2. Fas Kralının ünvanlarından 'iri

Şeş-Beş	: Şeş-Beş (Tavla oyununda bir deyim, altı-beş)
Şeyh	: Şeyh
Şeyretin	: Şirret
Şeytan	: Şeytan
Şiboy	: Şebboy (Bir çiçek adı)
Şilte	: Şilte (Küçük minder)
Şıra	: Şıra (Üzüm suyu)
Şirit	: Şerit
Şiş	: Şiş
Şişane	: Şişane (Ağır ve kısa bir çeşit tüfek)
Şişe	: Şişe
Şişkav	: Şişman
Şişkebab	: Şiş kebabı
Şkembe	: İşkembe
Şkembeciya	: İşkembeci (İşkembe çorbasını yapan kişi)
Şkembeciynitsa	: İşkembeci (İşkembe çorbası satılan yer)
Şkembeliya-Şkembest	: İşkembeli (Büyük işkembesi olan)
Şorolop	: Şorolop (Başkasının bir şeyini hile ile gaspetmek)
Şoroloçiya	: Şoroloççu (Hile ile gaspetmeden)
Şose	: Şose
Şosiram	: Şose yapmak
Şosirovka	: Şose yapmak (Yolu kum, çakıl ile kaplamak)
Şuker-Şukir	: Şükür
Şupe	: Şüphe
Şupheliya	: Şüpheli
Şurup	: Şurup

T

Tabak	: Tabaka (Büyük kağıt parçası)
Tabak	: Tabakçı (Deriyi tabaklayan)
Tabakhana-Tabahane	: Tabakhane (Derilerin tabaklandığı yer)
Taban	: Taban (Bir çeşit incir)
Taban	: (Taban)
Tabanastar	: Taban astarı
Tabiet-Tabihet-Tabiyat	: Tabiat (Karakter, huy)
Tabietliya - Tabiyatliya	: Tabiatlı

Tabiya	: Tabya
Tabla	: Tabla
Tabla	: Tavla
Tablaciya	: Tavlacı (Tavla oynayan)
Tabor-Tabur	: Tabur
Taferen	: Tafracı
Tafra	: Tafra; 1. Kibirlemek, 2. Süslenmek
Tafraya Se	: Tafralanmak
Tafta	: Tafta
Taften	: Taftadan yapılmış
Tahan	: Tahin
Tahta	: Tahta
Tahtaba- Tahhabita-Tahtabitsa	: Tahta biti
Tain	: Tayın (Askere verilen günlük yiyecek)
Take	: Takke
Takım	: Takım
Takla	: Takla
Taksirat	: Taksirat
Talasım	: Kötü ruh, vampir
Talaş	: Talaş
Talaz	: Talaz(yün)
Talim	: Talim (askeri eğitim)
Talyan-Dalyan	: Dalyan
Tamahkyar	: Tamahkâr
Tamahkyarlık	: Tamahkârlık
Tamam-Taman	: Tamam
Tambura	: Tambura
Tanadisvam-Danadisam	: Tanımak
Tanzimat	: Tanzimat
Tapa	: Tıpa
Tapiya	: Tapu
Taraba	: Taraba (Tahta perde, çit)
Taraf	: Taraf
Tarak	: Tarak
Tarama	: Tarama (Bir çeşit yiyecek)
Tarapana	: Darphane
Tarator	: Tarator
Tarbuka	: Darbuka
Tarçin	: Tarçin
Tarhana- Trahana	: Tarhana
Tarikat	: Tarikat
Tarikatlık	: Tarikatlık
Tarikatski	: Tarikatçı (Tarikata ait)
Tarpan	: Tırpan
Tas	: Tas

- Taskebab** : Tas kebabı
Taslak : Taslak
Tasma : Tasma
Tatliya : Tatlı
Tatul-Tatula : Tatula (Bir bitki)
Tava : Tava
Tavan : Tavan
Tavla : Tavla; 1. Oyun, 2. Atların ahırını
Tay : Tay (At yavrusu)
Tayfa : Tayfa
Taze : Taze
Tebeşir : Tebeşir
Teferiç : Teferrüç (Piknik)
Tefter : Defter
Tegel : Teğel
Tehna-Tehana : Tenha
Tehnalık : Tenhalık
Tek : Tek
Teke : Tekke
Tekme : Tekme
Tekne : Tekne (içinde sönmüş kireç taşınan büyük sandık)
Teknefes : Tek nefes (At için-nefes almayan)
Tel : Tel
Teletin : Telatin
Telkiya- Teltiya-Terkiya : Terki (Atın terini almak için eyerin altına konan kalın dokuma)
Telyak : Tellâk
Telyalin : Tellâl
Temane : Temenni
Temel : Temel
Temelliya : Temelli (Sağlam temeli olan)
Temerrut(in) : Temurut (Sessiz, sakin kişi)
Temesuk- Temesük : Temessük (Belge, po-liçe)
Tencera : Tencere
Teneke : Teneke
Tenekeciya : Tenekeci (Tenekeci zanaatı)
Tenekeciynitsa : Tenekeci (Teneke yapılan yer)
Tenekeciystvo : Tenekecilik
Tenekiya : Teneke
Tepe : Tepe
Tepegöz : Tepegöz (Yüzsüz, utanmaz)
Tepegözlük : Tepegözlük (Açık gözlük, ar-sızlık)
Tepelik : Tepelik (Alına konan gümüş süs)
Tepsiya : Tepsi
Terbeliya : Terbiyeli
Terbie : Terbiye
Tercuman(in) : Tercüman
Terekiya : Tiryaki
Tereşe : Terşih (Bir çeşit bitkisel yağ)
Tereziya : Terazi
Terk : Terk; 1. Örnek, model, 2. Anlaşılması zor kişi
Terlik : Terlik
Tersene : Tersine
Tertip : Tertip (Sıra)
Terziya : Terzi
Teskere : Tezkere (Osmanlı İmparatorluğu sırasında verilen gezi izin belgesi)
Teslim : Teslim
Teslimiya : Teslim etmek
Teste : Deste
Testemel-Testimel : Testimel; Testimal (Bez, örtü)
Testiya : Testi (Su testisi)
Tetra : Tetre (Bir bitki)
Tevekel : Tevekkeli
Tevekeliya : Tevekkeli
Tezgere : Teskere
Tezgyah : Tezgâh
Ticaret : Ticaret
Timar : Tımar
Timarya : Tımar etmek
Tlakana : Samanlık
Toka : Toka
Tokmak : Tokmak
Tomruk : Tomruk
Ton-Tunets : Ton (Ton balığı)
Tonga : Tonga (Tütün yapraklarını kalitesine göre ayırmak)
Top : Top (Silâh olarak kullanılan top)
Top : Top (Kumaş topu)
Top : Oyun topu
Topaç : Topaç
Topal : Topal
Topçiya : Topçu
Tophane : Tophane

Topliyka	: Toplu iğne
Topor	: Topor (Balta)
Toprak	: Toprak
Toptan	: Toptan
Toptancalık	: Toptancılık
Toptancıya	: Toptancı
Topuz	: Topuz
Torlak	: Torlak; 1. Kuzeybatı Bulgaristan'ın dağlık bölgelerinden olan köylü, 2. Aptal, köylü
Trampa	: Değiş-tokuş yapmak
Tsigara	: Sigara
Tsigarlık	: Sigaralık (Ağızlık)
Tuç	: Tuuç
Tuhla	: Tuğla
Tuhlar	: Tuğlacı (Tuğla yapan kişi)
Tuhlarnitsa	: Tuğlacı (Tuğla fabrikası)
Tuhlarstvo	: Tuğlacılık
Tulum	: Tulum
Tulumba	: 1. Tulumba (Su pompası), 2. Tulumba tatlısı
Tulumbacıya	: Tulumbacı (Eskiden itfaiyecisi)
Tumruk	: Tomruk
Tunkun(in)	: Tutkun (Sakin insan)
Tura	: Tuğra
Turfanda	: Turfanda
Turşiya	: Turşu
Turuk-Toruk	: Torik (Bir balık çeşidi)
Tutkal	: Tutkal
Tutmanik	: Tutma (Ekmek mayası)
Tüfek	: Tüfek
Tüfekçiya	: Tüfekçi
Tüflek	: Tüflek (İçi Samanla doldurulmuş döşek)
Tülbent	: Tülbent
Türban	: Türban
Türbe	: Türbe
Türliya	: Türlü
Türlügüveç	: Türlü güveç (Etle veya etsiz değişik sebzelerin karışımı ile hazırlanan bir yemek)
Tütün	: Tütün
Tütünciya	: Tütüncü
Tütüncülük	: Tütüncülük

U

Uçkur	: Uçkur
Uçkurluk	: Uçkurluk
Uçurtma	: Uçurtma
Ulak	: Ulak
Ulama	: Ulama
Ulan	: Ulan; 1. Elinde mızrak tutan atlı, 2. Genç erkek
Ulema	: Ulema
Ursuz(in)	: Uğursuz
Ursuzluk	: Uğursuzluk
Usta	: Usta
Ustabaşıya	: Ustabaşı
Usul	: Usul
Uydisvam-Uydusam-Uydişa	: Uymak
Uydurdisvam-Uydurdisam-Uydurdişa	: Uydurmak
Uydurma	: Uydurma
Uygun	: Uygun

V

Vaade veya Vade	: Vâde
Vadanlık, Vadinlik	: Vakdânlık (El maşası vs. gibi ev aletleri. (Avadanlık))
Vade veya Vaade	: Vâde
Vakıf	: Vakıf
Vala	: Vala (Duvak, örtü, peçe)
Valide	: Valide (Sultanın annesine verilen ad)
Valiya	: Vali
Varak	: Varak (İnce altın, gümüş, kalay yaprağı)
Varakladisvam veya Varakladisam	: Varaklamak (Varakla kaplamak)
Varakliya	: Varaklı
Varakosvam-Varakosam	: Varak yapmak
Vasiya	: Vasi
Vay	: Vay (Hayret etme anlamında)
Vazgeç veya Vızgeç	: Vazgeç
Vazgeçtisvam (Se) veya Vazgeçtisam (Se)	: Vazgeçmek
Vekil(in)	: Vekil
Venedik ve Venediçe	: Venedik (Venedik şehri)

Verem	: Verem
Veremliya	: Veremli
Veresiya	: Veresiye
Verev	: Verev
Vergiciya	: Vergici
Vergiya	: Vergi
Vernik	: Vernik
Veziir	: Veziir
Veziirstvo	: Veziirlik
Vilaeit	: Vilâyet
Viran	: Viran
Vişnap	: Vişnap; 1. Çok ekşi olmayan bir vişne çeşidi, 2. Vişne şurubu
Vörs	: Örs

Y

Ya	: Ya (Ya öyle, ya böyle)
Yabana	: Yaban
Yabancıya	: Yabancı
Yadest	: Lâdes
Yagliya	: Yağlı
Yahır	: Ahır
Yahirciya	: Ahırıcı
Yahniya	: Yahni
Yaka	: Yaka
Yakiya	: Yakı (Ağrıyan yere bağlanan ilaçlı bez)
Yalanciya	: Yalancı
Yaldız	: Yaldız
Yaldız	: Yıldız
Yaliya	: Yayla
Yama	: Yağma
Yama	: Yama
Yamurluk	: Yağmurluk
Yangın	: Yangın
Yanıçeri	: Yeniçeri
Yankesecilik	: Yankesicilik
Yankeseciya	: Yankesici
Yanlış	: Yanlış
Yapıncak	: Yapıncak (Yağmurluk)
Yaprak	: Yaprak
Yar	: Yar
Yaraliya	: Yaralı
Yarma	: Yarma (Hayvan yemi olarak kullanılan iri çekilmiş taneli besin)
Yasak	: Yasak

Yasakçıya	: Yasakçı (Bekçi)
Yastıgaç	: Yastıgaç; 1. Yemek yemek için kullanılan yuvarlak tahta masa, sofrası, 2. Yufka açmada kullanılan yuvarlak tahta
Yastık	: Yastık
Yaşmak	: Yaşmak
Yatagan	: Yatağan (Sivri kısmı içeriye kıvrık olan ve ağır döğüş bıçağı)
Yatak	: Yatak
Yavaş	: Yavaş
Yay	: Yay
Yaya	: Yaya
Yazı	: Yazı (Paranın yazılı yüzü, yazı-tura)
Yazık	: Yazık
Yazlık	: Yazlık (Evin önüne yapılan çardak)
Yogurt	: Yoğurt
Yok	: Yok
Yors	: Örs
Yufka	: Yufka
Yular	: Yular
Yumruk	: Yumruk
Yurdek	: Ördek
Yurgan	: Yorgan
Yurganciya	: Yorgancı
Yurkam	: Acele etmek
Yurnek	: Örnek
Yurt-Yurtište	: Yurt (Evler arasındaki boş arsa)
Yuruk	: Yörük
Yuruş-Yuryuş	: Yürüyüş
Yurvamse	: Koşarak gitmek
Yuşur	: Öşür
Yutiya	: Ütü
Yuva	: Yava; 1. Kaybolmuş hayvan, 2. Evsiz, İşsiz insan.
Yük	: Yük
Yüklük	: Yüklük
Yüz	: Yüz (100 gram)
Yüzbaşıya	: Yüzbaşı

Z

Zabit(in)	: Zabit
Zabun-Zabın	: Zıbın

Zaçıya	: Zaç (Bir kükürt ve demir bileşimi)	Zebila	: Çuval yapımında kullanılan kenevir
Zade-Zayde-Ziyade	: Ziyade	Zede	: Fazla, artık
Zahire	: Zahire	Zehir	: Zehir
Zahmet	: Zahmet	Zehrin	: Zeytinyağı
Zahmetliya	: Zahmetli	Zembelek	: Zemberek (yay)
Zaif	: Zayıf	Zembare	: Zampara
Zaim	: Zaim	Zemparlık	: Zamparalık
Zaire	: Zahire	Zengin	: Zengin
Zakum	: Zakkum	Zengiya	: Üzengi
Zaman	: Zaman	Zer	: Sanki
Zaman	: Zaman (Herzaman)	Zerde	: Zerde
Zamba	: Zimba	Zevzek	: Zevzek
Zambak	: Zambak	Zevzeklik	: Zevzeklik
Zamk	: Zamk	Zeytin	: Zeytinyağı
Zanayat	: Zanaat	Zimba	: Zimba
Zanayatçıya	: Zanaatkâr	Ziafet-Ziyafet	: : Ziyafet
Zanayatliya	: Zanaatlı	Ziamet	: Zeamet (Osmanlılarda geniş topraklara sahip olma)
Zanaystçistvo	: Zanaatkârlık	Zift	: Zift
Zandan	: Zindan	Ziftosvam	: Ziftlemek
Zapt	: Zapt	Zil	: Zil
Zaptie	: Zaptiye	Zimbil	: Zembil (Sazlık veya papirüsten örülme torba)
Zaptisvam	: Zaptetmek	Zor	: Zor
Zar	: Zar	Zor Zaman	: Zor zaman
Zarar	: Zarar	Zorladisvam	: Zorlamak
Zararliya	: Zararlı	Zorle-Zorlam-Zorlen	: Zorla
Zararsız	: Zararsız	Zorliye	: Zorlu (Zorda olan kişi)
Zarf	: Zarf (Fincanın altına konulan metal tabak)	Zuluf	: Zülûf
Zarzala	: Zerdalı	Zulum	: Zülüm
Zarzavat	: Zervavat	Zulumciya	: Zülümcü
Zarzavatçıya	: Zervavatçı	Zulumkyar	: Zülümkâr
Zarzavatçynitsa	: Zervavatçı dükkânı (Manav)	Zurla-Zurna	: Zurna (Bir çeşit klarnet)
Zaval	: Zevâl	Zümbül	: Sümbül
Zavaliya	: Zavallı	Zyan	: Zıyan
Zavera	: Sefer	Zyanosam-Zyanosvam	: Zıyan vermek
Zebek	: Zeybek		

OSMANLI İMPARATORLUĞU ASKERİ YAPISI İÇERİSİNDE TANZİMATIN YERİ

SUAT İLHAN

Tanzimat ile ilgili yayınlarda, Osmanlı İmparatorluğu askerî yapısı içerisinde Tanzimatın yeri ve bu yapıya Tanzimatın katkısı konusuna, Osmanlı İmparatorluk ordusunun gelişme ve yenilenmesi üzerinde Tanzimatın etkisi ve katkısına çok az değinilmektedir. Askerî konulara değinmeden, bu konulardaki gelişme ve değişiklikleri dikkate almadan Osmanlı İmparatorluğu tarihinin siyasî, sosyal, ekonomik yönlerini açıklamak zor olsa gerek. Gerçekte bu yargıyı Osmanlı İmparatorluğu tarihi ile sınırlı tutmayıp diğer alanların ve ulusların tarihlerine genellemek sanırım doğru olur.

Bu incelemede, Osmanlı İmparatorluk ordusunda Tanzimattan hemen önceki askerî gelişmeler ve bu gelişmelerin Tanzimat hareketine katkısı ile Tanzimatın Osmanlı İmparatorluk ordusundaki gelişmelere etkileri değerlendirilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimattan önce ve sonra çok önemli askerî gelişmeler olmuştur. Bu dönemdeki değişiklikler, Gülhane Hattı Hümayununda askerî konulara değinen birkaç maddeden ibaret değildir. Tanzimat Fermanının getirdiği yenilikler ile Tanzimat öncesi ve sonrasının büyük askerî değişiklikleri bir bütün oluşturur. Ayrıca, askerî konulardaki bu yenilenmelerin etkisi, zorunlu olarak askerî alanda kalmamış ekonomik, sosyal ve politik alanlara yansımış, bu alanlarda da büyük yapı değişikliklerine sebep olmuştur. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri yapılanma toprak mülkiyeti ve diğer idarî kurumlarla birarada, birbirine bağımlı olarak gerçekleştirilmişti.

Konu, Osmanlı İmparatorluk ordusunun tarihi gelişimi veya Türk Ordu tarihi içinde Tanzimatın yerinin belirlenmesi şeklinde geniş olarak ele alınınca, Tanzimat, öncesi ve sonrası ile daha fazla önem kazanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu Ordusu

Ordunun Türkçemizdeki kelime anlamı hakanın karargâhı demektir. Divanı Lugatı Türk'te "Hakanın oturduğu şehir", Dede Korkutta da hanın

ve beyin karargâhı karşılığı olarak kullanılır. XV'nci yüzyıldan itibaren bugünkü anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ordusunun dört dönemde incelenmesi genel olarak benimsenmiştir: Uç beyliği dönemi, İmparatorluk ordusu dönemi, İmparatorluk ordusunun bozulma dönemi, modernleşme dönemi. Tanzimat, imparatorluk ordusunun bozulma döneminin sonuna ve modernleşme döneminin başına rastlandığı için ayrıca önem taşır. Modernleşme döneminin en önemli hareketlerinden birisi ordunun okullaşmasıdır. XIX. uncu yüzyıl sonlarında artık askerlik mesleğine yönelik sistemli bir eğitim (As. Rüşdiye, As. İdadi, mühendishaneler, Harbiye, Harp Akademisi) verilebiliyordu. Bu sistem içerisinde yetişenler I inci Dünya Harbinden itibaren etkin ve üst düzeylerde görev almaya başladılar.

Uç beyliği ordusu, gönüllülerden, akıncılardan oluşuyordu.

İlk ordu yaya ve müsellemler (süvari) olarak, Bursa alındıktan sonra Orhan bey zamanında kurulmaya başlandı. Yeniçerilerin kuruluşuna ise Edirne'nin fethinden (1361) sonra 1365 yılında I'nci Murat tarafından savaş esirlerinden oluşturulan bir bölük ile başlanmıştır. Bölük padişahın emrinde bulunuyordu. Yeniçeriler gerçekte bir hassa birliği (muhafız birliği) olarak düşünülmüş ve genel olarak kuruluş amacına uygun kullanılmıştır.

İmparatorluk ordusu dönemi İstanbul'un fethi ile başlar.

Osmanlı İmparatorluk ordusu:

1. Kara ordusu (kuruluş ve gelişmesi)

a. Yayalar, Müsellemler

b. Kapıkulu Ocakları (piyade ve süvariler)

Eyalet askerleri

Tımarlı Sipahiler

Yerli Kulu Askerleri

c. Nizamı cedid

d. Sekbanı cedid

Tanzimat sonrası

e. Asakiri Mansure-i Muhammediye (Tanzimattan önce kurulmuş Tanzimattan sonra geliştirilmiştir.)

f. Redif

g. Askerî okulların açılması, modernleşme.

2. Donanma

Bu ordu, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kuzey Afrika'dan Orta Afrika'ya doğru sarkıyor, Hadım Süleyman Paşa kuvvetleri Hindistan'a gönderiliyor, Endenozya'ya top sevk ediliyor, İran hududunda, Rusya içlerinde, Viyana ve çevresinde, Hint Okyanusunda ve Akdenizde aynı zamanda muharebeler veriyordu.

İmparatorluk dört bir yanında muharebe edilen, dört bir yanda düşmanla çevrili bir iç devlet durumuna düşmüştü. Bütün Türk devletlerinin kaçınmadıkları kötü jeopolitik yazgı ile karşı karşıya kalmıştı¹.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda, toprak mülkiyet düzeni, kısaca idarî, ekonomik ve sosyal düzen ile askerî teşkilatlanma (ordu ihtiyacı için kaynak yaratma sorunu) birlikte çözüme kavuşturulmuştur. Yeni alınan yerler devlet arazisi olarak benimsenmiş ve bu topraklar üzerinde yaşayanlarla bu toprakları işletmek için tahsis edilen tımarlar özel hak ve durumları olan kiracılar gibi kabul edilmiştir. XIX'uncu yüzyıl ve Tanzimat bu çok büyük olgunun sona erdiği, toprak ve mülkiyet ile askerî hizmetin bağının kalmadığı bir dönemdir. Tanzimat öncesi ve sonrasının askeri gelişmeleri, diğer alanlarda da değişikliklere sebep olduğu için büyük önem taşır.

Yeniçerilerin daha önce (1826) kaldırılmış olması Tanzimat için uygun bir ortam hazırlamıştır. Yeniçerilik kaldırılmamış olsaydı, Tanzimatı, Gülhane Hatt-ı Hümayununun yazılmasını ve okunmasını düşünmek dahi zor olurdu.

Tımar sistemi bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya konulan yepyeni bir askerî kuruluş değildir. Diğer ülkelerde bu arada Bizanslılarda, Araplarda ve Selçuklularda da benzer uygulamalar görülür. Selçuklularda "Ikta" ismini alan sistem, Moğol istilasından sonra bozulmuş Ikta arazileri özel mülk haline getirilmişti. Selçuklularda da kurumların (müesseselerin) çöküşü devletin çöküşünün sebebi, aynı zamanda işareti olmuştur.

Yeniçeriler

Gerçekte, Osmanlı İmparatorluğu Ordusunun diğer dünya ordularından asıl önemli farkı, ilk daimi ordunun (Yeniçeriliğin) Osmanlılar tarafın-

¹ Bu olay Jeopolitik Duyarlılık adlı eserde açıklanmıştır.

dan kurulmuş olmasıdır. Yeniçeriler profesyonel meslek ordusudur. Dünya ordu tarihinde çok önemli bir yer işgal eder. Ayrıca tarihin en büyük teşkilâtçılık abidelerinden birisidir. Türk kültürünün, Türk askerlik yetenek ve birikiminin bir ürünüdür.

Gerçekte, sosyal, ekonomik ve idari yapıdan askerliğin ayrılmasına, kapı kulları ile XIV'üncü yüzyılda başlanmıştır. Yeniçeri daimi bir ordudur. Toplumun ve devletin sosyal, ekonomik ve idari yapısı dışında, yalnız kendi amacına, yalnız güvenlik ve askerlik amacına yönelik bir kuruluştur.

Kapıkullarında teşkilâtçılık bakımından büyük değerler vardır. Dünyanın ilk daimi meslek ordusu olmasından ayrı olarak, içerisinde bulunan şartlara tam bir uyum gösterir ve günün ihtiyaçlarına tam cevap verir. Asker alma, kademeli olarak uygulanan örgün ve yaygın eğitim, teşkilatlanma, tec-hiz etme ve taktik, stratejik kullanmanın herbirisinde hayranlıkla karşılanacak özellikler görülür.

Asker alma şekli (ücretli askerlik, yükümlülük, gönüllü askerlik, Tımar verilmesi ... vb), askerliği şekillendiren, birisinden diğerine geçme halinde büyük değişikliklere sebep olan bir unsurdur.

Yeniçeriliğin ilk döneminde, harpte ele geçirilen ganimet ve esirlerin devlete ait beşte bir hakkından kaynaklanan pençik sistemi uygulanmıştır. Timur ile yapılan Ankara Muharebesindeki yenilgi sonucu, mevcut yeniçeri birliklerinin dağılması, ayrıca yeni esir alınamaması sebebiyle kaynak tıkanmış pençik sisteminin uygulanma olanağı kalmamıştı. Şartları iyi değerlendiren üretken düşünce, devşirme sisteminin ağırlıkla kullanılmasını gerçekleştirerek devletin devamlılığının önemli bir unsuru olan ordunun devamlılığını sağlamıştır. Böyle bir gelişme, şartlara çok uygun böyle bir yenilenme, ancak yeterli askerî kültür birikimi olan bir çevrede gerçekleşebilir.

Pençik yöntemi de devşirme yöntemi de ayrıntıya inilerek incelendiği zaman görülür ki ihtiyaç tespiti, askere alınacakların seçimi, sürücü ağalar nezaretinde merkeze sevki, her safhadaki kayıt sistemi ve asker almadaki diğer bütün işlemler bir büyüklüğün mantıkî ve aklî intizamı içerisinde cereyan etmiştir.

“Türke verme” denilen Türk ailelerinin yanında veya tesislerde (fırın, de-ğirme, çiftlik... vb) Türk kültürüne uyumlarının sağlanması, daha sonra kapıya çıkmaları ve yeniçeri olmaları gibi her şey bir yüce disiplin içerisinde gerçekleşir.

Yeniçeriliğin ilk dönemlerinde, sistemin üstünlüğünü belgeleyen birçok gelenekleşmiş uygulama vardır: Acemi ocaklarından kapıya çıkanlar verildikleri ortanın başı olan yaya başının önüne sıra ile gelir ve yan durarak boyun kırarlardı. Ortanın başı, yeniçeri adayının ensesine sert bir tokat vurur, bu tokatla iradesine, emri altına girdiğini anlatmış olur ve acemi o dakikadan itibaren yeniçeri sayılırdı. Daha sonra ortaya katılanlar arasında koşu yapılıyordu. Koşu sonucuna göre kıdem veriliyor, en arkadan gelen kirli yerlerin temizleyicisi, sonraki koğuşu vb. oluyordu. Her gün ertesi günün erzakını almaya gelen ortaların görevlileri arasında kilere kadar yapılan koşuyu kazanan ortaya bir koyun fazladan veriliyordu.

Yeniçeri ocaklarında piyadelerden ayrı olarak topları kullanan Topçu Ocağı; ağır topların taşınmasını sağlayan Top Arabacıları Ocağı; özellikle kale kuşatmalarında çok önemli ve etkili olan, lağamları kazan ve gerektiğinde lağam içi muharebeleri yapan Lağımçı Ocağı; bir tür bomba olan humbaraları imal eden ve kullanan Humbaracılar Ocağı; bugünkü ordudonatım ve ulaştırma hizmetini gören, zırh, ok, yay, kılıç, kalkan, tüfek, barut yapan, aynı zamanda bunların koruma ve taşıma işlerini gören Cebeci Ocağı; Saka bölükleri gibi bazı ihtiyaç bölükleri; ayrıca önemli bir birlik olarak yeniçeriler arasında seçilen süvariler bulunuyordu.

Donanma

İmparatorluğun kurulması, gelişmesi ve gerilemesinde etkili olan bir diğer kuvvet Donanmadır.

Anadolu çevresinde Türk denizciliği hayret uyandıracak bir gelişme gösterir. En fazla göl deneyiminden gelen birikimler kısa sürede Akdeniz gibi zamanın ölçüleri ile bir açık denizde varlık göstermiş ve egemen olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu Marmara, Kara Deniz, Ege Denizi, Ak Deniz ve Hind Okyanusu'nda gelişme ve güvenlik ihtiyacı ile karşı karşıya kalmıştı. İmparatorluk hudutlarının denizlere dayanmasının sağladığı güvenlik aynı zamanda deniz gücü ihtiyacı doğurmuş, deniz ötesi etkinlik gereği ve düşünceleri bu gücün önemini artırmıştır. Osmanlı donanması, İmparatorluğun genel gelişme, duraklama ve gerileme sürecini bazan bu olgulardan etkilenerek bazan bunlara sebep olarak yaşamıştır. Gerileme ve duraklamaya sebep olduğu zamanlar olduğu gibi bunlardan etkilenerek donanmanın gerileme ve duraklamaya düştüğü zamanlar da olmuştur.

Eyalet askerleri

İmparatorluk kara ordusunun en büyük bölümünü, Tımarlı Sipahiler ve Yerli Kulu askerlerinden kurulan Eyalet askerleri oluşturunuyordu.

Tımar verilenler yıllık gelirlerine göre tımar, zeamet ve has bölümlerine ayrılıyorlar ve sefere çıkmadan önce yıllık gelirlerine göre asker veriyorlardı. Böylece, toprakların yönetimi, idari sistem ve askerî ihtiyaç birlikte çözüme kavuşturulmuş oluyordu.

Tımar sistemi aynı zamanda, merkezî otoritenin güçlenmesini sağlamış, feodalleşmeyi önlemiş ve sınıf farklılığını azaltmıştır. Tımar sistemi, sosyal, özellikle yönetime yönelik politik ve ekonomik hayat ile askerlik alanında birçok sorunun çözüm noktası, odak noktası durumundadır. Eyaletler tımar sistemine dayanıyor, eyaletler sancaklara, sancaklar subaşılıklara ayrılmış bulunuyordu. Tımar sistemi ile, devlet toprağın kontrolünü elinde tutuyor, böylece güçlü bir merkezileşme gerçekleştirilmiş oluyordu.

Seferde suvariler subaşılıklarda bulunan çeribaşlarının komutasında, daha sonra sancak beyi ve beylerbeyi komutalarında toplanarak Osmanlı ordusuna katılırlardı. Bu düzen içerisinde, savaş hazırlığını hızlandırmak ve devamlı bir güvenlik sağlamak mümkün oluyordu.

Kurulan yönetim türü, vergilerin alınması ve bunların gerekli miktarının mahalinde kullanılması gibi işlev de görüyordu. Tımar, özellikle de has maaş karşılığı olarak da verilmekteydi. Sipahiler her 3000 akçe gelir, subaşılar her 4000 akçe gelir, sancak beyleri her 5000 akçe gelir için bir muharip vermek zorundaydılar.

Ömer Lütfü Berkan, 1527: 1528 yıllarına ait arazi tahrir defterlerinde yaptığı incelemede, ülke vergi gelirinin % 37 sinin, Mısır Eyaleti hariç tutulursa % 49.8 nin tımar sahipleri tarafından ödendiğini, aynı tarihte 37521 çeşitli büyüklükte tımar bulunduğunu tespit etmiştir. Bu tarihte 70, 80 bin Atlı Tımar, 27 bin civarında Kapı Kulu bulunmaktadır. 1654 yılında yayımlanan Ali Çavuş risalesinde ise 56089 tımar bulunduğu, Tımarlı asker toplamının ise 200 bini bulduğu belirtilmektedir.

Sistem, özellikle 1600'lerden sonra bozulma göstermeye başlamıştır. Tanzimata doğru imparatorluğun genel kuruluş yapısı içerisindeki yerini kaybetmeye başlamış, Tanzimat ile birlikte hukuk açısından da sona ermiştir. Bu gelişme çok büyük bir yapı değişikliğidir. Askerliğin diğer konulardan ayrılarak tamamen kendi amacına yönelmesi sonucu, serbest kalan sosyal, ekonomik ve idari yapıya Tanzimatın yeni ve uygun çözümler getirip getirmediği tartışılmalıdır.

Eyalet askerlerinin önemli diğer bölümü yerli kulu askerleridir. Yerli kulu bir yurt içi teşkilâttır. Geri hizmetleri görüyorlar ve kale korumalarında

görev alıyorlardı. Yol açmak, köprü yapmak, kale tamir etmek, erzak nakletmek gibi hizmetlerde çalışıyorlar, kale kuvvetleri ise sınırlarda ve stratejik kesimlerde koruma görevleri yapıyorlardı.

Zamanla, Tımarlı Sipahilerin ateşli silâhlar karşısında düştüğü zor durum kapı kulu'nun sayılarının artmasına sebep olmuştur. XVI'nci yüzyıl sonlarında Kapı Kulu yıllık maaşı 172 milyon akçe iken 1610'da bu miktar 380 milyon akçeye çıkmıştır. İmparatorluk ordusunun bozulması XVII'nci yüzyılda başlar. Tımar sistemi zayıflıyor, etkisi azalıyor, yeniçeri (kapı kulu) sistemi şişkinleşerek kontrolden çıkıyor, amacından sapıyor (yeniçerilik önce pençik sistemine sonra devşirmeye dayanan bir hassa birliği olarak kurulduğuna değinilmişti) ve pahalılaşıyordu. Şartlardaki değişikliklere uygun olarak Yeniçerilikte asker alma, ücret, askerlik süresi, teşkilât gibi konu ile ilgili bütün alanlarda yenilenme gerekiyordu. Şartlara ve diğer gelişmelere uygun olarak böyle bir yenilenme gerçekleştirilememiştir.

1836 yılında Yeniçerilerin kaldırılması, 1839 yılında Tımarlı Sipahilerin hukuken sona erdirilmesi, dönemin çok önemli iki olaydır. Şüphesiz bu sonuçlara ulaşmadan gerek düşünce alanında gerekse uygulamada birçok gelişmeler olmuştu. Askerî sistemin değişmesine paralel olarak miri toprak sisteminden özel mülkiyete geçildi. Bu amaçla 1845:1847 yılında iradeler ve 1852 yılında arazi kanunnamesi yayınlandı.

Düşünce ve uygulama

Bütün bu lağv etmeler ve yeniden kurmalar bir düşünce ve uygulama ilişkisine bağlı olarak gelişme göstermiştir.

Tanzimata evvelinden, sonrasında bağımsız bir hareket olarak bakmak gerekir. Bu düşünce askerî konular için de geçerlidir. Asakiri Mansure-i Muhammediye, gerisindeki Nizamı Cedid, yeniçeriliğin kaldırılması ve ilerisindeki Redif ve diğer yenilenmeler ile bir anlam taşır.

Bütün bu hareketlerin temelinde bir düşünce birikimi vardır. Ayrıca her hareket ve her uygulama yeni düşünce birikimlerine kaynak oluşturmaktadır. Düşünce ve uygulama arasındaki bu ilişkiyi gözardı etmemek bu arada Tanzimat öncesi ve sonrası düşünce hayatını araştırmak gerekmektedir. Hiçbir hareket veya düşünce bağımsız değildir. Mutlaka kendisinden önceki bir harekete bağımlıdır ve kendisinden sonraki bir düşünceyi ve hareketi de etkilemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'ya nazaran geri kalışın birçok işareti vardı. Fakat özellikle askerî başarısızlıklar, yalnız yöneticilerin ve aydınların

değil geniş halk tabakalarının da geri kaldığı gerçeğini görmelerine sebep oldu. Toplumun askerî olaylar karşısındaki duyarlılığı yenilgilere karşı tedbir düşünülmesini imparatorluk gündeminin en önemli konusu haline getirmiştir. Uyarı askerî yenilgilerle geldiği için tedbirler de en fazla ve öncelikle askerî alana yönelik olmuştur. Bütün bunlara rağmen, askerî yenileşme tedbirlerinin yanında sosyal, ekonomik ve idari alandaki yenileşmeye en fazla öncelik veren ilk hareket Tanzimat olmuştur. *Bir bakıma tanzimat, aynı zamanda bir sivilleşme hareketidir*².

Nizamı Cedid

Gerileme, buna bağlı olarak yenilgiler ve kötü sonuçlar XVII'inci yüzyılda görülmeye başlar, XVIII'inci yüzyılda iyice belirginleşir. Gerilemenin görülmesi ile, tedbirler aranır ve uygulamada bazı girişimlerde bulunulur.

Nizamı Cedid XVIII'inci yüzyıl sonlarındaki yenileşme hareketlerinin genel adıdır. Özel olarak, modern usullerle yetiştirilmeye çalışılan eğitimli askerî birliklere verilen isimdir. Görüldüğü gibi yeni kurulmakta olan bir askerî teşkilâta verilen isim, aynı zamanda dönemin bütün yenileşme hareketlerine verilmektedir. Bu durum, askerî yapı ve askerî olayların bütün diğer konular arasında en etkili konumda tutulduğunun bir işareti olarak değerlendirilebilir.

72 maddeden oluşan bir program hazırlanmıştı. Nizamı Cedid adını alan bu programı III'ncü Selim'in yönetimindeki bir yenileşme heyetinin belirlediği esaslar olarak kabul mümkündür.

Hazırlanan programın ilk önce askerlikle ilgili hükümleri uygulanmaya başlandı. Buna göre: Mevcut asker ocakları düzene koncak, Avrupadakilerin benzeri yeni bir askerî teşkilât kurulacak, askerî sanayi yeniden gözden geçirilerek geliştirilecekti.

1793'te önce Levent de bir orta teşkil edildi. Ortanın mevcudu 1602 kişiydi ve 12 bölüğe ayrılıyordu. Ortaya bir binbaşı, bölüklere yüzbaşılar komuta ediyordu. Erlere süngülü tüfekler verilmişti. İlk düşünülen, 12000 mevcuda ulaşılmasıydı. Bu amaçla, Üsküdar'da ve Anadolu'da yeni birlikler teşkiline başlandı. Nizamı Cedid'in kurulması ile birlikte diğer askerî alanlarda da yenilikler yapılmaya başlanmış, Tophane, Tershane ve İstanbul, Selânik, Gelibolu baruthaneleri geliştirilmiştir. 1773'te kurulan Mühendishane-i Bahri Humayun geliştirilmiş, Mühendishane-i Berri Humayun açılmış ve idari teşkilât yenilenerek 28 Eyalet'e ayrılmıştır.

² Bu tanım, birçok kimsenin hoşuna gideceği düşünülerek italik dizilmiştir.

Nizamı Cedid ilk başarısını Akkâ kalesinin Napolyona karşı savunulmasında göstermişti.

Nizamı Cedid, 1807 yılında Kabakçı Mustafa başkanlığında yapılan isyan sonucu öldürülen III'ncü Selim'den sonra tahta çıkarılan IV'ncü Mustafa tarafından kaldırılmıştır. Alemdar Mustafa Paşanın öncülüğünde tahta çıkan II'nci Mahmut zamanında ise ilk iş olarak Nizam Cedid ismi altında tekrar kurulmuş (1808) fakat bir yıl içerisinde bu teşkilât da bir Yeniçeri ayaklanması sonucu lağvedilmiştir.

Asakiri Mansure-i Muhammediye

Yeniçerilik 1826'da II'nci Mahmut tarafından kaldırılabilirdi ve yerine Asakiri Mansure-i Muhammediye kuruldu.

Asakiri Mansure-i Muhammediye yükümlülüğe dayanıyor paralı askerlik sistemi kaldırılmış oluyordu. Böylece millî orduya yönelik çok önemli bir adım atılmıştır. 15:45 yaş arasında sağlığı uygun olan bütün müslümanlar askerlik yapmak zorunda tutulmuşlardır. Askerlik süresi 12 yıldır. Ülkenin her tarafından asker alınıyor özellikle kimsesiz gençlerden zor kullanılarak yararlanılıyordu. Bunlar genellikle terhis edilmiyor emekli oluyorlardı³.

Asakiri Mansure-i Muhammediye "*Tertip*" denilen alaylar şeklinde önce İstanbul'da kurulmaya başlandı. Binbaşlıların komuta ettiği tertipler 1256 mevcuttuydu. Her tertip 15 saf'a (bölük) ayrılıyor ve bunlara da yüzbaşlılar komuta ediyordu. Daha sonra teşkilât alay, tabur ve bölük şekline dönüştürüldü, alaylar 3'er taburlu, taburlar 8'er bölüklü yapıldı. Zamanla kuruluşa topçu, lağımçı ve suvari sınıfları katıldı.

Tanzimat dönemi

Tanzimat kendisinden önceki birçok hazırlığı devralmış, yenileşme için özellikle askerî açıdan güçlü bir düşünce ortamı ve deney birikimi bulmuştur. Tanzimat ilân edildiği zaman Yeniçerilik kaldırılmış (1826) ve Asakiri Mansure-i Muhammediye büyük ölçüde kuruluşunu geliştirmişti.

Gülhane'de okunan (3 Kasım 1839) Tanzimat Fermanının ilk bölümlerinde askerlik görevinin önemi belirtilerek hakça uygulanması ve bu görevin gerektirdiği harcamaların kaçınılmazlığı açıklanmaktadır. Fermanla askerliği doğrudan ilgilendiren esas hüküm şöyledir:

³ Bu durum şair Eşref'in hicivlerine de konu olmuştur. "Silâh altında kalmış yirmi beş yıllık nefer vardır/Unutmuşlar, zavallı hep sukût etmiş itaâten." Şair Eşref, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını: 1007, s.15.

“Asker konusu önemlidir. Vatanın korunması için asker vermek ahalinin ödevi ise de, şimdiye kadar uygulandığı gibi, bir memleketin mevcut nüfusuna bakmadan, bazılarından nüfusun karşılayabileceğinden fazla, bazılarından ise noksan asker istenince hem bir düzensizlik meydana gelmiş oluyor, hem tarım ve ticaret çıkaralarına sekte vurulmuş oluyor. Çünkü askere gidenleri ömür boyu tutarak hem onlar umutsuz kınıyor, hem de nüfus azalmış oluyor. Her bölgeden ihtiyaç halinde talep olunacak asker miktarının tespiti için bazı usullerin konulması ve askerlik görevinin 4:5 yıl ile sınırlandırılması için önlemlerin alınması icab etmektedir.”

Görüldüğü gibi Fermanla askerliğin önemi belirtildikten sonra özellikle asker alma sistemi üzerinde durulmaktadır. Düşünülen düzenlemeler, Asakiri Mansure-i Muhammediye ile ilgili uygulamaya yönelikti. Yeniçeriler lağv edilmiştir. Asakiri Mansure-i Muhammediye için bölgelerden, bölgenin nüfusuna bakılmadan rastgele miktarlarla asker alınmaktadır. Askerlik hizmeti 10:12 yıl olarak tespit edilmiştir. Uygulamada ise çoğunlukla terhis yapılmamakta, emekliliğe kadar askerlik sürmektedir.

Tanzimat Fermanı ile önerilen yenilikler asker alma ve askerlik süresi ile ilgilidir. Asker alma işlemi, askerlik ile ilgili faaliyetlerin ilk adımıdır. Asker alma sistemi aynı zamanda toplum ile askerî yapı arasındaki ilişkiyi kuran, askerî yapıyı şekillendiren en önemli uygulamadır. Yeniçeriliği, Tımarlı Sipahileri, Asakiri Mansure-i Muhammediye’yi birbirinden ayıran fark, asker alma yönetimindeki ayrılıktan kaynaklanmaktadır. Asker alma sistemi çok önemlidir, fakat askerlik asker almadan ibaret değildir. Asker almadaki değişikliklerin askerliğin diğer alanlarındaki yenilenmelerle tamamlanması gerekir.

Tanzimatla askerlik süresi kısaltılarak belirlendi ve beş yıla indirildi. Ayrıca asker alınan bölgelerde nüfus oranına göre kur’a usulü uygulanmaya başladı. 1847’de bu konuları içeren bir nizamname çıkarılmıştır. Terhis edilenlerin yerine redifler arasından veya gönüllülerden asker alınabiliyordu. 1843’te Kara Kuvvetleri 6 Ordu halinde teşkilatlandırılmıştır: İstanbul, Üsküdar, Manastır, Erzurum, Şam ve Bağdat orduları.

Ayrıca 800 mevcutlu 120 Redif taburu kurulmuştur. Redif birlikleri yedek güçtür. Malzemesi barıştan kuruluş yerine depolanır, subayları atanır, çekirdek er kadrosu verilir ve gerektiğinde süratle diğer personel askere alınarak kuruluş tamamlanırdı. Bu gün dahi bazı ülkelerde benzer kuruluşlar uygulanmaktadır.

Tanzimatı izleyen yıllarda, 1869:1878 ve 1885’de orduya yeni şekiller verildi. Ordunun geliştirilmesine silâh ve teçhizatdaki gelişmelere paralel olarak devam edilmiştir.

Tanzimatın önemli özelliği yenileşmenin daha geniş bir alana yaygınlaştırılması, askerlikle birlikte diğer sosyal ve politik konulara da yer vermesindedir. Tanzimat döneminde geliştirilen birçok kurum II. Mahmut zamanında kurulmaya başlanmıştı. Tanzimatın bunları mevzuata bağladığı ve sistemleştirdiği söylenebilir.

XIX'ncü yüzyıldaki büyük askerî değişmelerin sonuçları

Askerlik toplumun özelliklerini en fazla yansıtan meslek olarak değerlendirilebilir. Askerlik, toplumun kültür özelliklerine, yaşanan kültürel ortama, ihtiyaçlara ve imkânlarla göre şekil alır veya askerliğe bunlara göre şekil verilmelidir. Kültürel ortama uyumu sağlanmamış bir askerî yapıdan ve günün tekniğinden tam yararlanmamış, bu tekniği en azından kullanacak düzeyde bir bilgi birikimine ulaşmamış, kısaca okullaşmamış bir ortamda oluşturulacak askerî yapıdan devamlı başarı beklenmemelidir. Nitekim Nizamı Cedid ile başladığını kabul edebileceğimiz askerî alandaki yenileşmeler ancak okullaşma tamamlandıktan sonra I'nci Dünya Harbinden itibaren devamlı başarıya ulaşabilmiştir.

Teknik (buna, silâh ve teçhizat da diyebiliriz) düşünce ve uygulama arasında yoğun bir ilişki ve güçlü bir bağ vardır. Silâh, teçhizat, düşünce ve uygulama arasındaki uyumsuzluk, dengesizlik teşkilâta, eğitime, disipline, taktik-stratejik kullanmaya eksiklik olarak yansır.

Ülkedeki ve dünyadaki teknik gelişme askerliğin silâh ve teçhizatını etkiler. Silâh ve teçhizat değişikliği ise askerliğin bütün alanlarına yönelik düşünceyi ve sonuç olarak uygulamayı değiştirir. Bu sebeple denilebilirki, askerlikte insan unsurundan insanın vasıfları ve eğitilmişliğinden sonra en büyük etken teknik veya daha uygun deyimini ile silâh ve teçhizattır.

Düşünce, teknik gelişmeden yeterince yararlanabilmeli, bunu ihtiyaç olan silâh ve teçhizata dönüştürebilmelidir. Askerî düşünce ayrıca, silâh ve teçhizata uygun teşkilâtı gerçekleştirebilmeli, kullanma konsepti belirlenmeli, silâh ve teçhizat taktik ve stratejik düzeyde azami verim alacak şekilde kullanılabilmesi, oluşturulan büyük teşkilât yönetilebilmelidir.

Teknik gelişmeyi gerçekleştiren, silâh ve aracı geliştirerek imal eden toplumlar, silâh ve teçhizatın yeteneklerinden azamî verim sağlayacak düşünceyi de üretebilmektedirler. Teknik gelişmeleri gerçekleştiren ve buna uygun silâh üreten toplumlar teknik, düşünce ve uygulama arasında daha kolay uyum sağlayabilmektedir. Tekniği, silâh ve teçhizatı başka bir yerden alan toplumlar ise bu silâh ve teçhizatın kullanılması ile ilgili düşünceyi de aynı kaynak-

tan almak durumunda kalmakta, sonuç olarak teknikle düşünce ve uygulama arasında çoğunlukla uyumsuzluklar görülmektedir.

XVIII'inci ve XIX'uncu yüzyıl Türk askerî hayatı bu uyumsuzluğun yaygın olarak yaşandığı bir dönem olarak görülür.

Daha önce, kendi silâhımız ve kendi ürettiğimiz düşünce ile Kapıkulu ve Tımarlı sistemini kurup geliştirmişiz. Atı, kılıcı, oku, kalkanı, tüfeği, topu, mancınığı, gemisi ile ve buna uygun eğitim ve teşkilâtı ile bir bütün oluşturulmuştu. Askerlik bütün yönleri ile, sadece kendi içerisinde değil, büyük bir imparatorluğun sosyal, ekonomik, politik yapısı ile de ilâhî bir uyum sağlamıştı. Duraklama dönemine kadar şartlara, ihtiyaçlara uyum gerçekleştirilmiş, toplumun imparatorluk mozayişini yansıtan kültür çevreleri ile de bir çelişkiye düşülmemiştir.

Atatürk 30 Ağustos 1924'te Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Meydan Muharebesini anlatırken kültür ve ahlâk üstünlüğünün başarımızda etkili olduğunu açıklar. 30 Ağustos 1922'nin Mehmedi o günün ihtiyacı olan vasıflara, kahramanlığa, eğitime, yurt sevgisine, davranış özelliklerine, inanca sahip bulunuyordu. İşte bu kültür başarıyı sağlamıştır. Toplumun kültür özellikleri ile bağdaşmayan hiçbir konuda başarılı sonuç almak mümkün değildir.

Osmanlı'nın ilk dönemindeki kültür özellikleri de düşünce, teknik ve uygulamaları ile askerliğin ve askerlikle bağımlı sosyal, ekonomik ve politik yapının ihtiyaçlarına uygun vasıftaydı. Ancak, kendisini yenilemeyen, günün ve geleceğin ihtiyaçlarına uygun gelişme gösteremiyen bütün düşünce ve kurumları gibi Osmanlı İmparatorluğu askerî yapısı da XIX'uncu yüzyıl başlarında tam bir iflâs noktasına gelmişti. Buna karşılık Avrupada, silâh ve teçhizat, askerî düşünce, taktik-stratejik uygulamalarda büyük gelişmeler oluyordu. Avrupa XV'nci ve XVI'ncı yüzyıllarda ücretli asker sisteminden ayrılarak sözleşmeli, devşirme veya kuraya dayanan asker alma sistemi ile daimi ordularını kurmaya başlamıştı. Barut silâhlara uygulanmış, buna uygun teşkilât ve taktik geliştirilmiş, uzun süreli eğitimler programlanmış, kalabalıklaşan mevcutların ve muharebe alanındaki dağınık düzenlerin ihtiyacı karşılayacak kademeli bir emir komuta sistemi kurulmuş, barışın çekirdek kadrolarının seferde çağrılan personelle tamamlanması sağlanmıştı.

Sonuçta askerlik ayrı bir meslek olmuş ve Osmanlılardan sonra, gelişen şart ve ihtiyaçlara uygun millî ve daimi ordular kurulmaya başlanmıştır.

Yenilgiler sonucu farkedilen geriliğin giderilmesi için imparatorlukta acele tedbirler alınmıştır. Sonuç olarak, tekniği, düşüncesi, uygulaması başka

olan askerî yapılar oluşmaya başladı. Daha önemlisi, silâh ve teçhizat da kendi içerisinde birbiri ile uyumlu değildi. Moltke hatıralarında bir Türk süvarisinin atındaki eğerin, üzeninin, kantarmanın, bellemenin farklı uluslardan alındığını anlatarak eleştirir. Gerçekten silâh ve teçhizat da kendi içerisinde uyumlu olmalıdır. Örnek olarak tabanca, tüfek, makineli tüfek, ağır makineli tüfek birbirini tamamlayan bir silâh sistemi oluşturmak zorundadır. Bunun gibi bir atın teçhizatı da birbirine uyumlu olması gerekirdi.

XVIII'inci, XIX'uncu yüzyılda yeni tüfekler, yeni toplar, yeni teçhizat alınmaya başlandı. Şüphesiz buna uygun teşkilât, buna uygun eğitim ve buna uygun strateji ve taktik gerekiyordu. XVIII'inci, XIX'uncu yüzyılın yeni teşkilât, yeni eğitim ve yeni uygulama arayışları içerisinde geçtiği söylenebilir.

Türk ordusu özlenen uyuma Balkan Harbinden sonra Atatürk kuağı ile kavuşabildi. I nci Dünya Harbinde Osmanlı ordusu genel olarak başarılı bir dönem yaşamıştır. En iyi uygulama ise İstiklâl Harbinde gerçekleştirildi. Bu tarihlere kadar devamlı bir arayış içerisinde olunmuştur. Atatürk kuşağına uygulanan eğitim sistemi ve acı deney birikimleri uyumlu bir sonuca ulaştırmıştır.

Yeniçeriliğin ve Tımarlı Sipahinin kaldırılmasından sonra meslek ordusuna tam bir yöneliş görülür. Meslek ordusuna yöneliş büyük değişiklikleri gerektiriyordu. Değişen sadece silâh, araç gereç değildi. Bunlardan önemli olarak, yeni silâh ve yeni teşkilâtın eğitimi ve imparatorluk yapısı, imparatorluk kültür çevresi ile uyumu söz konusuydu.

Eğitim bir kurumlaşma olayıdır ve kurumlaşmanın gerektirdiği süreç yaşanmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu da 70:80 yıl süren bu süreci yaşamış, bu dönemin sonunda bir imparatorluk dağılmış fakat bir ulusal devlete ulaşmıştır.

1834 yılında Harbiye açıldı. Harbiyenin açılışı diğer birçok eğitim kurumunun açılması için örnek ve başlangıç oldu. Harbiyeden sonra askerî rüştiyeler (1838), askerî idadiler (1869), hatta şehit ve askerlik hizmeti yapanların çocukları için ilk okullar zamanla açılarak geliştirildi. Bu arada Harbiyeden daha üst düzeyde eğitim vermek için Harp Akademisi (1848) kuruldu. Böylece subay yetiştirmeye yönelik sistem tamamlanmış, subay olabilmek için bir mesleğe yönelik sistemli bir eğitim imkânı hazırlanmış oluyordu. Sistemin tamamlanması ve düzenli bir eğitime kavuşturulması 50 yılı bulmuştur.

İmparatorlukta, askerî alandaki önemli değişme ve gelişmeler, XVIII'inci yüzyıl sonlarında başlamış XX'inci yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

XX'inci yüzyılda da bitmiş değildir. Ancak bir ölçüde de olsa gelişmeleri günü gününe izleme noktasına gelinmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki değişikliğin temelinde, sosyal, ekonomik ve politik konularla iç içe kurulmuş olan askerî yapının bu ilişkilerden ayrılarak meslek ordusu ve millî ordu haline gelişi bulunmaktadır.

Değişiklikte yenilenmesi gereken sadece askerlik değildir. Sosyal, ekonomik ve idari sistemde de yeni amaçlar, yeni kurumlar, yeni düşünceler, yeni eğitimler, yeni uygulamalar gerekiyordu.

Pençik ve devşirme sistemi ile batıdan çok önce kurulan daimi ordu, Ankara muharebelerinden sonra yapıldığı gibi günün ihtiyaçlarına uygun olarak geliştirilebilseydi, lağvedilmek yerine örnek olabilirdi. Gerileme, sadece silâh, araç ve teşkilatlanmada değildi. Askerî bilgi ve askerî öğretilerde de büyük geriliklerle karşı karşıya bulunuluyordu.

Fransız Devrimi ile kurulmaya başlanan millî orduların taktik ve stratejik düzeydeki yönetimlerde yenilikler olmuştu. Silâh ve teşkilât değişikliği yeni yönetim yöntemlerini gerektiriyordu. Yeni silâhlar kullanılmaya başlanmış gerek bu silâhların etkisinin artırılması gerekse karşı tarafın bu etkiden göreceği zararı en aza indirebilmesi için bir takım tedbirler alınması, yeni yöntemler geliştirilmesi zorunluydu. Örnek olarak yanaşık düzenler yerine, tüfeğin etkisinden korunmak için dağınık düzenler alınıyor, manevra şekilleri değiştiriliyordu. Korunma için kalelere nazaran daha kolay tedbir olan toprak engeller, takkimat gündeme geliyordu. Süvarinin ateşli silâhlar karşısında artan hassasiyeti, büyük hedef göstermesi, yeni önlemlerin araştırılmasını zorunlu kılıyordu.

Napolyon'un muharebe alanlarına getirdiği yeni stratejik düşünce ve uygulamalar vardı. Hareket unsuru önem kazanmış, taarruz ve kuvvetlerin çoğunun bir noktada toplanması, kuvvet yoğunluğu oluşturulması stratejik düzeyde uygulanan ilkeler olmuştur. Kuvvetler ayrı yollarda ayrı kollarla ilerliyor ve bunların bir önemli noktada hızla toplanması isteniyordu. Bu uygulama bir slogana bağlanmıştı: "Top sesine koşmak". Böylece kuvvetlerin çoğu hızla bir noktada, kuvvet yoğunluğu noktasında toplanabiliyordu.

Askerliğin bütün alanlarındaki bu gelişmeleri, kanunla veya hattı humayunla aşmak şüphesizki mümkün değildi.

Tanzimat, askerlik alanında, XVII'inci yüzyıl sonlarından XX'inci yüzyıl başlarına kadar devam eden bu gelişmenin ortasında, sistem değişikli-

ği, sistem değişikliğine ve teknik gelişmeye bağlı olarak yöntem yenilenmesinin gerçekleştirilmesini amaçlayan bilgilere, anlayışa, yasalara ve uygulamaya yenilikler getiren önemli aşamalardan birisi olmuştur.

Tanzimat, Atatürk dönemine, Türkiye Cumhuriyetine doğru gelişen kültür yapımız üzerinde etkili bir yenilenme olayıdır. Atatürk bu gelişmelerin oluşturduğu Türk Kültür çevresinin yetiştirdiği bir dâhi, Atatürkçülük Atatürk eli ile gerçekleştirilen bir kültür unsuru ve bir kültür ürünüdür. Bu gelişme üzerinde önemli bir aşama olan Tanzimat da Türkiye Cumhuriyetinde amacına ulaşabilmiştir. Bu yargı askerlik için de doğrudur.

TARİH NEDİR?*

CHRISTIAN RUBY

Çev. BAHAEDDİN YEDİYILDIZ

Bugünkü dünyanın hâli, tarihin belki ...tarihinin bir dönemecinde bulunduğ u bir hâldir.

Şüphesiz içinde yaşadığımız, hareket ettiğimiz ve düşündüğümüz toplumların *tarihî* diye ilân edilmiş olduklarını artık biliyoruz. Bir oluş ş uuru içine köksalmış olduğumuzu hissediyoruz. Bu noktai nazardan, “bunalm’ın sarstığı çağdaş zihniyet, bizi yalanlamıyor. Bu zihniyet, bir sonun çileli bekleyişiyle sürekli biçimde ihtimal dâhilinde bulunmayan rabitalar kurduğ undan, daima ş unları itiraf etmek zorunda kalmıştır: “Herşey değ işiyor” veya: “uyum sağlamak gerekir”. Hiçbir şey devamlı değ ildir, sonsuz bir şekilde verilmemiştir, herşey istihâle ediyor. En azından bir şey kesin dir: eğer bu kökleşmenin tertibatı altüst olursa, karanlık bir gecenin sesizliğine gömülmüş intibâna kapılabiliriz.

Bununla birlikte, yeni meselelerin ortaya çıktığını iyiden iyiye hissediyoruz. Eskiden tarihin geçmiş çağlar arasında muzafferâne bir tekâmülünün bakış açılarını, bir hürriyete kavuşma yörüngesinin temaşasını tanzim ettiğ i yerlere kısmen ortak tecrübeler yerleşiyor, bir vaadedilmiş toprak haberleri kayboluyor. Şaşırtıcı bir biçimde, biyografiler, nokta incelemeler ve hâdiselerin veya nutukların sınırlı tahlilleri lehine, evrensel tarihler bir yana bırakılmıştır. Sanki beşerî eylemlerin, onların ölümlerinin ve sanatlarının kitabını sekanslar, ağlar hâlinde çözmeye gayret etmek, onları evrensel ve erek-bilimsel bir akış fikri altında tahlil etmekten daha değ erliymiş gibi.

Öyleyse, tarihin bu yeniden dökümünde ve çağdaş yönlere ve ş uura yepyeni biçimler kazandırılmasında röl oynayan kimdir?

* Bu yazı, *L’histoire en France* (Paris 1990) adlı ortak eserin ilk makalesidir. Makalenin yazarı C. Ruby, Felsefe profesörü ve *Raison Présente* adlı derginin sekreteridir. Birçok denemesi vardır: *Histoire* (éd. Quinette, 1989) ve *Le Champ de bataille moderne/post-moderne* (éd. L’Harmattan, 1990), bunlardan sadece ikisidir.

Bir konunun yaratılışı

Dünyanın bir tarihî kavranışı imkânının şartları toplam olarak ikidir. Beşerî eylemlerin (hayat tarzları, kültür, iktidar, vs.) anlaşılması, gerçekten, kurtuluşun beşerî yolu üzerinde insanlığın mukadder rehberi olan bir ululuğun mevcudiyetinden (Bossuet) vazgeçmeyi, aynı şekilde siyâsetin yeni bir rütbeye yükseltmesini (Machiavel, Hobbes, Spinoza) çağırır. Dünyevî sahânın hürriyete kavuşması, dışarıdan dikte edilen birkaç buyruğa nazaran, kendi tasarılarını yönetmek ihtimâmını, ortaklaşa özümlenen (Rousseau) irâdeye bırakır. Bu irâde faaliyetlerin ve kararların bağımlılığını kendisiyle alâkalı bir zarûretin apaçıklığında tek başına reddeder.

Bu mânâda, tarihten bahsetmek (Kant, Hegel), beşerî hâdiseler yığını tanzim edebildiğimizi, durumlar, zihniyetler ve sosyal gruplar arasındaki münâsebetleri inşâ edebildiğimizi, yönetici prensipler sâyesinde beşerî eylemlerin zaman içinde erimedğini, fakat birbirlerini aydınlatarak anlam kazandıklarını gözlediğimiz bu yönetici prensipleri açıklığa kavuşturabildiğimizi düşünmektir.

Burada anlaşılması gereken şey, tarihin herşeyden evvel bir bilgi egzersizinden ortaya çıkması değildir —bu daha çok bir netice olur—, fakat buna mukabil, tarihin eylemler toprağı üzerinde ortaya çıkmasıdır, bu eylemler sâyesinde insan yeni eserlerin gerçekleştirilmesi görevini üzerine alır, sosyal nizâmda, ânî veya ânî olmayan, değişmeler meydana getirir.

Tefekkürün üç seviyesini birbirinden ayırma noktasına böyle gelinmiştir: husûsiyle eyleme bağlı canlandırmalar (yapmanın, hareket etmenin varoluş biçimleri, eylem üzerine yazılar, meşrûlaştırma nutukları) seviyesi; eylemi kavrayan, onu teemmül eden ve ona bir anlatım biçimi veren nutuk (tarihçinin sohbeti) seviyesi; sosyal hareketlerin anlaşılabilirliği ile alâkalı sorular (tarih felsefesi) seviyesi. Bu üç tefekkür seviyesi, bunları ayrı ayrı tahlil etmek daha uygun olduğu hâlde —yapmak ve söylemek arasındaki iç münâsebet nazarı dikkate alındığında— ancak nisbî bir bağımsızlığa sahiptirler.

Olgular ve hâdiseler

Her şeyden önce beşerî eylemleri, hâdiseleri varedenleri, mesele olarak ele alalım! İnsanın değişmeye lâyık olan şeyi düşünerek hareket etmeye karar verdiği irâde dünyası eylemle belirlendiğinden, herşey eylemle başlar. Gözlem ne kadar umumî olursa olsun, o tarihin birinci tarzını belirler. İnsanlar, ebedî bir bugün içinde, nesnelere bir takım uğursuz te-

sâdüflerle gerçekleşmesini bekleyerek, tek başına yaşamazlar. Yönlerini belirlerler, belirlemeyi öğrenirler, hedefler yaratırlar, meşrû olmasını arzular, dıkları sosyal biçimleri elde etmeye çalışırlar.

Bununla birlikte, bu eylemler ancak, hem konusu ve hem de vâsıtasını teşkil eden, bizlerden mürekkep *tarihî varlığı* farazî bir iç temizliğini ve şeffaflığını reddetmeye mecbur kılan siteler, cemiyetler ortasında gerçekleşme yollarını bulurlar. Bir eylem, bünye açısından, kendisinin zıddı olan veya onu sağlamlaştıran başka bir eylemle daimâ bağlantılıdır. Bütün eylemlerin hepsi karşılıklı rabitaları içinde anlam kazanırlar, sayısız projeler içinde birbirlerine destek olurlar veya birbirlerini inkâr ederler. (Devlet tarafından veya devlet içinde) ortaklık kurarlar ve meşrûlaşırlar veya birbirlerini reddederler (Reform veya İhtilâl), bununla birlikte şu da gözlenir: Bütün eylemler aynı değerde olmazlar, mantosunu dünya üzerine yayacak olan kaderin veya *ebedî dönüşün* hâkimiyeti fikrini ciddî biçimde askıya alarak, tekrarlanmazlar. Eylemler, sanki eylem tarihin akışıyla ilgili ilk yargıyı teşkil ediyormuş gibi, yönler ve buyrultuların anlamı ve irâdenin operasyonları üzerinde seçimlere, tercihlere, düşüncelere zorlarlar.

Öyle ki, daha şimdiden, hâfızanın tarihini veya kronolojinin tarihini daha ilk anda ne ölçüde birbirinden ayırmak zorunda kalındığını hatırlatan bir konfigürasyon (sureti umumiye, haricî şekil) içinde bulunmaktadır. Tarih, seçen münhasır geleneklerin muhâfızı, cansız bir ışık veya tesbih gibi uzanmış bir zamanın boş biçimlerine bağlılık altında terkedilmiş enkaz alanlarıyla yeniden ilişki kuran bir dayanıksız mirâsın özeti değil, fakat fiildir (edim: acte) —eskiden uygulama deniyordu—. Tarih sitenin bütün faaliyetlerini bazan homojen, çok defa dağınık, âhenksiz, süreksiz ve karmaşık demet hâlinde bir eklemlenmeye tahsis eder.

İnsanlar, halklar, kendilerini hususî tarihlerinin öznesi olarak kavrama, sorumluluklarını yüklenme, kendi geçmişlerinden gelen baskılardan kurtulma imkânına ancak eylem sâyesinde sâhip olurlar. Bizzat bu uygulamalar içindedir ki, eylem söze dönüşür: bu insanlar kurucu metinler yayınladılar, gidişlerini haklı gösterirler, gidiş ve davranışlarını meşrûlaşıtırlar ve tâlimat hâline getirirler.

Bir ilmî çalışmanın örgütlenmesi

Beşerî eylem, kavrama güçlüklerine rağmen, anlaşılır kaldığı için, nutuk cinsi tarih, onunla çok daha derinlemesine meşgul olmak zorundadır. Tarihçinin nutku, eylemi tahlil konusuna dönüşür. Fakat tarihçinin

kendisi, insanların çağlar boyunca insanlığı kavradıkları tarzları hikâyeleştirmeleri sonucunda meydana gelen bilgileri dile getirmekle yetinmez. Bu tarzları düşünür ve kendi toplumunun değişmelerine dikkat ederek onları açıklar.

Bu nutkun da, nasıl imkânın (tarihî) şartlarına ihtiyaç duyduğu böylece görülüyor. Nutuk tarzı tarihten anlaşılması gereken şey, uzun zaman anket (Hérodote), kronik (Joinville) veya tanıklık —çevrelerinde cereyan eden ve yazmaya katkıda buldukları tarihe, şahsen katılanların tasvirleri— biçimini alan hikâyenin kendisi kadar uzmanlaşmış araştırmacıların teşekkülüne (tarihî ekoller) bağlı olarak araştırma konusunun teşkili tarzı (Michelet, Taine) da değildir. Herşeyden önce felsefeye karşı bu konuyu ortaya çıkarmak XIX. asra mahsus gayretli ve ağır bir görev olmuştur: olguları ispat etmek, metodlar belirlemek, kavramlar icâdetmek gibi o kadar durak noktaları vardır ki, bunlar arasında tarih, istilâ eden nutkun komşuluğuyla bağlarını koparmakta direnir.

Hususî ve düzeltilmiş nutuk, kendi ilmî statüsünü kazanır. En azından ilmiliğin, bir kavram yaratma teşebbüsünün akla ve sağduyuya uygunluğunu araştırmada hesaptan daha az bulunmadığı kabul edilirse, durum böyledir.

Bununla birlikte, tarih kendisinde, bir asırdan beri, terkîbî ve birleştirici bir nazariye endişesi taşıyor. Gerçekten, tarihçiler sonunda, insanların içine sürüklendikleri ve menfaatları gereği saptırmaya çalıştıkları hususî hâdiseleri kavramak ve düşünmek için çalışmalarını gerekli ölçüde birçok konuya ayırmaktadırlar: iktisadî, demografik hareketler, sosyal grupların organik terkibi, zihniyetlerin dinamiği, siyasî çatışmalar. Fakat bütün insanları aynı çıkışa sürükleyen, sürekli bir bakış açısına bağlı kalmaktadırlar.

Bugün, sosyal ortam, araştırma konularının ve bu küllî uyumun yeneden elden geçirilmesini gerektiriyor. Süreksizlik ve karşılıklı etki biçimleri, yâni toplumun tenkid nazariyesi biçimleri, —tekâmül ve terakki idealine (Condorcet) karşı— tarih disiplininin yeni istikametlerini ortaya çıkartmaktadır. Tarihleme sistemleri islâh edilmiştir, sosyal talepler arasındaki mertebelenmeler tersine dönmüştür, hâdiseler daha çelişkili hâle gelmiştir, yaşanan farklı zamanlar daha iyi belirlenmiştir. Bu dönemecin değerlendirilmesi, dâimâ yeniden yapılması gereken bir târihin târihine bağlıdır. Bununla birlikte, târihin târihi bazı târihî kategorileri (devir, asır, üretim tarzı, terakkî) keyfî şüpheye terk ediyor, bu arada araştırmaya yeni bir canlılık da kazandırıyor.

Tarihin idrâki ve gâyeleri

Tarih olgulara doğrudan doğruya bir idrâk (yön ve anlam) ufku kazandırır. Bu görüş açısı kazanma her defasında lüzumlu olmasına rağmen çoktur. Zira, bir anlam, özellikle, *a priori* karşılaştırılmaz. O dâimâ tahkik edilmek, ve gözden geçirilmek zorundadır. Anlam, inşâ edilmiş olguların ve hâdiselere uyguladığımız tefekkür kurallarının titiz ve zor tetkikinden çıkar. Tarih sosyal münâsebetlerin nasıl teşekkül ettiğini, nasıl değişikliklerini ve sosyal eğilimler, gerilimler ve oyunlar sergilediklerini anlama imkânı sağlar: onların idrâki (anlam ve yön) buradadır.

Bu seviyede, tarih bir ikileme içine sıkışmış bulunmaktadır. İnsanların eyleminin duygusu (idrâki) bu eylemlerde mündemiçtir -bu asliyet (kendiliğinden olma: immanence) ve anlaşılabilirlik prensibidir, bu prensip olmaksızın hiç bir tarih kavranamaz. Bütün bir duygu (idrâk) (aşkın, *a priori*) tanımları bütünlüğü, öyleyse araştırmadan uzaklaştırılmıştır, duyu, tarihin hususiliğine cevap vermeye muktedir olmadığı için, bir duyu felsefesine son derece uygundur. Böyle bir endişeyle beslendiğinden, tarihinin nutku, bu “bilgi irâdesi”nden de kaçamaz (bilgi irâdesi, Michel Foucault’nun “batı felsefesi”yle bilgiye verilen erekbilim emrini belirlemek için kullandığı deyimdir); “bilgi irâdesi”, bir devamlılığın zamanın hattî modeline göre teşkilâtlanmış sentaksını veya içtimaî ve siyasî bir barışmanın (arzu edilir, mümkün, lüzumlu?) gelişici akışını tâkip eden bir insanlık idealini derhal hâdiselere yükler. Bu, aşkın anlamdan vazgeçmek veya kurtarıcı bir duyunun işaretini göstermek ikilemi, gözlerimiz önünde kaybolur, çözülür.

Uzun zamandır tarih-eylem ve nutuk, birbirine karıştırılmış olarak bir takım yeni şeyler ifade etmiştir: insanlar hâkimiyetin en vahşî tarzlarından kendilerini kurtarmak için hareket etmektedirler. Fakat bu çok tabii olarak iltibasa sebebiyet vermektedir —muhtemelen bu hürriyete kavuşma arzusu için gerekli bir karışmadır, zira her ihtilâlcî eylem nutkunda bir mesih pozisyonu, bir *table rase* ve evrensellik mesajı vardır ki bunlar olmaksızın, belli bir tarihin gerçekleştirilmesi olarak ihtilâl yapmaktan başka bir şey hedeflemeyen bu nutuk da olmaz—, o hâlde insanların her defasında hususî olarak niyetlendiği gayelerle tarihin duygusu karışmaktadır. Ve, duyu bir gayeye dönüştüğü zaman, irâdenin tarih üzerine bindirdiği, söz konusu duyuya bir son verme tehlikesi ortaya çıkmaktadır.

Öyleyse, geriye eylemi ve hikâyeyi cennet hayâllerine kurban etmek kalmaktadır. Hayâtın ebedî pazarı —tarihin sonu— seçimlerin ve faaliyetle-

rin dinamiğini şiddetli bir inkıtaa uğrattıyor. Amiller ve müesseseler, nihai bir mutluluğun gerçekleşmiş tarzı içinde duyu ve gayenin mutabakatını işâret etmekle övünmektedirler.

Tarih felsefesi

Aslında, tarih o zamana kadar, eylem biçimleri ile araştırma biçimleri üzerindeki sadmesi inkâr edilemeyen bir tarih felsefesi tarafından savunulmuştu. Tarih felsefesi nedir? Çok açık bir şekilde onu tecrübelerin tamamını kucaklayan ve kendisinden âhiretbilimiyle ilgili bir biçim altında (Voltaire, Kant) veya diyalektik bir biçim de (Hegel, Marx) istikbâlin fıskırması gereken bir mirası özetleyen, insanlık için lüzumlu bir kalkınma nazariyesi olarak tarif edebiliriz. Denemelerin ve metinlerin çoğu bu maksadı taşımaktadır, bu konuya temasetmek tecrübe sahamız kadar tahlil alanını da elden geçirmeyi gerektirir.

Bu (*tarih felsefesi*) deyiminin ifâde ettiği sanılan ilk durum, şüphesiz burada nûanstan mahrumdur: o hâlde, temel husûsiyeti insan eyleminin bir tadrîci sonunu, kayboluşunu gerektirecek bir nutuklar bloku varolacak mıdır? Tarihin, kendisinden sonra ebedî cansıkıntısının, hareket ve düşüncenin son olarak yürürlükten kaldırılışını alâkadar eden mutlu bir tükenişi haklı göstereceği bir sonu var mıdır? Bu deyim bugün verebildiği şeyin: bir içinde-bulunma ve küllileştirme figürü içinde bütün dünya hâdiselerinin bir ilişkisinin en dibinde en azından bu şekilde düşünölmektedir.

İnsanın ve toplumun tabîi mükemmelleşme kabiliyetinin bir mâkûl güzergâhını keşfetmeye zorlama noktasında Felsefi "Terakkî" kategorisinin tarihe son olarak kullanılmış bir röl oynattığı doğrudur, bu güzergâhtan çıkar çıkmaz artık vâdedilmiş toprağın hükümrancılığı şüphe götürmez. O zaman, felsefi "terakkî" kategorisi, artık icâda yaramıyordu, körü körüne verilen ve dönölmek istenmeyen kararlar bütönlüğünü eylem çizgisi üzerinde değıştirmiyordu, fakat -bütöün irâdecî felsefelere rağmen- mümkün gerilemeleri, hatâlî stratejileri, tehlikeli kararları yoketmeye çalışıyordu.

Bu felsefi kategori bir kaç önemli metinde hakîkaten, tereddütöle, açıklanmışsa da, siyâsette (ve ilimde) insan zihninin mükemmelleşmesi konusundaki bu militancılığın önemli husûsiyetlerini anlamak için, Condorcet'nin kitabı dikkatle yeniden okunabilir: *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1793). O zaman burada, kendine hâkim olmaya doğru yönelmiş tekevvinün, etik, entelektüel, politik üçlü hareketinin

sıkıntısı içinde bulunan insanlığın hakikî bir eskatolojisinin ana fikrinin açıldığı görülür.

Böyle bir felsefeden elde edilen sayısız neticeler arasında, şu sonuç da çıkarılmıştır: kaçınılmaz olarak tasvir edilen bir duyu, tarihe emredilmiştir. Kalkınmanın yükseltici bir çok derecesini teşkil eden devreler sayesinde, tarihin akışı, umumî bir niyeti: bir öncü tarafından vâdedilmiş ve yüceltilmiş, ışık saçan bir site içine yakında yerleştirilmiş hürriyetin yükseltilmesi niyetini tasarlayan bir kuvvet çizgisini gösterir.

İş işten geçtikten sonra, onu cerhetmek kolaylaşmıştır. Bu, sözkonusu felsefenin zayıflığının ve çıkmazlarının tezâhüründen ibaret olan bir reddetmedir. Bununla birlikte bu reddetmede, çokları ters çevrilmiş bir opsiyonu seçmektedirler. Tarihin akışı, tanınabilir her kıvamı kazanmak ve mümkün arzuların ve tutkuların sathî bir oyunu içinde erimek zorundadır. Buna mukabil olarak o, bilinmez olur. Tarih “oluşun mâsûmiyeti” içinde boğuluyor (Nietzche).

Öyleyse şu soruyla karşı karşıya bulunmaktayız: tarihten vazgeçmeksiz erekbilimle ilgili olmayan bir tarih felsefesi tasarlayabilir miyiz? Kendisi için kendi sürecinden başka tarih tanımı bulunmayan bir tarih var mıdır? Sözkonusu süreç içinde tarih kendini inkar eder ve nefyini özümles. Kendiliğinden hareket eden ve düşünülen, belirli durumlara nisbetle yapılabirler tarafından üstüne basarak dile getirilmiş olan bir tarih. Ne bir cevherden ne de önceden verilmiş bir duyudan değil, fakat sınırlarını tanıyan bir cür’etten çıkan bir tarih.

Çağdaş hüzün (melankoli)

Tarihin ortaya çıkardığı hürriyete kavuşmaların —saf kurtuluşların ve doğuşların— anlaşılmaz şiddetler olarak gözükmek üzere vaadler olmaktan kurtulmaları sebebiyle, tarihe her türlü katılma, her tarihçinin araştırması yeni meselelerin endişesi içine giriyor. Yıkımlar, hükümrancıklar ve kölelikler, gönüllü kölelikler, kısa veya uzun zaman, zihniyetler, bu gerçekleştirmeler bundan böyle sorgulamaların gizli kalburundan geçiyorlar. Orada işgal olunan belli bir yer fikriyle “tarih yapmak”, nazik bir opsiyon olmuştur.

O hâlde bizzat kendisi değişme içinde olan asrımızın hâlâ ve durmaksızın yeniden tarih meselesi üzerine döndüğünü görmekten hayrete düşülmeyecektir. Eski usûller ve çağdaş dikkatler veya istekler arasında sayısız uçurumlar gözleniyor. Herşeye karar veren, tahlillerin yeni bir hamle

yapmasını haklı göstermeye katkıda bulunan mesele, tarihin öznesi meselesidir? Kimdir? Nedir? Nasıl kuruluyor? Karşısında zamanımızın karar vermek zorunda kaldığı temel mekanizmalar yığını. Tarih, tarihin “motörü” sözkonusu olduğu zaman taraf olmaktan vazgeçemez. Zira tarih bizi gerçekten daima değiştirecek siyasî konu olarak toplum fikrine ve bu değişmenin siyasî öznesine gönderir.

Evet, özellikle, o ümitsizliğe terketmez. Faal hayatın büyülemesi, yerini cansıkıntısı ve boşluğa terkettiği zaman, bir tarih fikri bile artık yeterli referans alanı oluşturmaz. Eylemin tenkidci ve dönüştürücü faziletine inanılmadığı zaman artık tarih ne olabilir? Nefyin, herşeyi ve evelemirde politikayı verimli kıldığını öğreterek Tarih, vazgeçmeyi (eletek çekmeyi) safdışı bırakır.

Her hâlükârda şaşırtıcı olan tarih, sözle savunulan fiildir; sonsuzu, hak iddia edebildiğimiz dönüştürme kabiliyetinin tanıklığına dâvet eden söz ve fiil.

BİBİLİYOGRAFYA

- ARIÈS PH., *Un historien du dimanche*, Le Seuil, Paris, 1979.
- ARON R., *Introduction à la philosophie de l'histoire*, éd. Gallimard, Paris, 1948.
- BLOCH M., *Apologie pour l'histoire* (1941), éd. A. Colin, Paris, 1974.
- BRAUDEL F., *Écrits sur l'histoire*, I et II, éd. Arthaud, Paris, 1990.
- CARR E. H., *Qu'est-ce que l'histoire?* (1961), trad. franç. par Maud Sissung, éd. La Découverte, Paris, 1988.
- Collectif (M. AYMARD, A. CAILLÉ, F. DOSSE, F. FOURQUET, Y. LACOSTE, M. MORINEAU, PH. STEINER, I. WALLERSTEIN), *Lire Braudel*, éd. La Découverte, Paris, 1988.
- CHATELET F., *La Naissance de l'histoire*, éd. 10/18, Paris, 1962.
- CHAUNU P., *Histoire, science sociale*, éd. F. Maspero, Paris, 1976.
- FEBVRE L., *Pour une histoire à part entière*, éd. Jean Touzot, 1962.
- , *Combat pour l'histoire*, éd. A Colin, Paris, 1953.
- FOUCAULT M., *Histoire de la folie à l'âge classique* (1961), rééd. Gallimard, Paris, 1972. — *Les Mots et les Choses*, Gallimard, Paris, 1966. — *L'Archéologie du savoir*, Gallimard, Paris, 1969.
- LEROY-LADURIE E., *Territoire de l'historien*, I ve II, Gallimard, Paris, 1977.
- POPPER K., *Misère de l'historicisme*, trad. franç. Plon, Paris, 1956.
- RICCEUR P., *Histoire et vérité*, Le Seuil, Paris, 1955.
- ROUPNEL G., *Histoire et destin*, Grasset, Paris, 1943.
- VEYNE P., *Comment on écrit l'histoire*, Le Seuil, Paris, 1971.
- VILAR P., *Une histoire en construction*, Gallimard/Seuil, Paris, 1972.

Bibliyografya

GIACOMO E. CARRETTO, *I Turchi del Mediterraneo, dall'ultimo impero islamico alla nouva Turchia**, Editori Riuniti, Roma, 1989.

Giacomo E. Carretto'nun yapıtı son İslam İmparatorluğundan, Yeni Türkiye Cumhuriyetine kadar olan gelişmeleri kısaca ele alan, Türk ulusunun kökeninden başlayıp günümüze dek geçirdiği evreleri özet halinde okuyucuya sunan öğretici ve aydınlatıcı bir yapıtı. Giriş ve Sonuç bölümlerinin dışında 6 ana başlık altında toplanmış olup her başlık kendili içinde çeşitli bölümlere ayrılmış.

Yazar, Giriş bölümünde önce "Türk" adının İtalyan'larda nasıl duygular uyandırdığını açıklayarak, aslında batı dünyasının Türkleri tam olarak tanımadığını söyler. İ.S. IV. ve V. yüzyıllarda görülen Hun işgalinden sonra başlayan göçlerin Avrupa'ya bugünkü görünümünü verdiğini açıklayarak eski göçebe halklarının Batı dünyasının oluşumunda da önemli rol oynadığından söz ettikten sonra Türklerin dini inanışını ele alır ve aslında Türklerin, önceleri Şaman dinine bağlı olduğunu açıklar. Ardından İslam dinine geçişlerinin öyküsünü anlatır. Bundan sonra, Hz. Muhammet zamanında Orta Asya'da Türklerle karşı çetin bir sınır savaşı verildiği fakat sonunda İslam dininin, bu toplumların gereksinimlerine de cevap veren bir din olduğunun anlaşıldığı söylenir. Öte yandan, bu dinin, geç ortaya çıkmasına karşın, Asya ve Avrupa'daki hıristiyanlığa da üstün geldiği ve bugün bile bu kıtalarda İslam dininin gözle görülür bir biçimde, hızla yayılma özelliği gösterdiği vurgulanır.

Orta Asya'da Çinliler, İranlılar ve Tibetler arasında yapılan savaşlar sonucunda, 751 yılında Türkler, İslam orduları safında yer alarak Çinlilerin yenilmesine neden olarak, böylece "ipek yolu"nu ele geçirirler. Müslümanlar kutsal savaşlar yoluyla Avrupa'ya da yayılırlar. Bunlardan söz ettikten sonra yazar, kökenini "Roma" sözcüğünden alan "Rum toprağı" adına değinerek bu terimin İslam dünyasının, Doğu Roma İmparatorluğu nedeniyle, Anadolu'ya verdiği ad olduğunu açıklar ve Haçlı seferlerinden söz ederek bu savaşların başlangıçta ana amacından saptırıldığını, kutsal kent Kudüs'ü müslümanların elinden kurtarmak yerine İstanbul'u fethederek bir Latin İmparatorluğunu ve onun derebeyliklerini yeniden canlandırmak istediklerini vurgular. Böylece dini amacın yerini ekonomik ve ticari çıkarların aldığını söyleyerek "Giriş" bölümüne son verir.

Kitabın I. bölümünde, yazarın Osmanlı hanedanının doğuşunu anlatarak onların düşünce ve yaşayış biçimlerine, ideolojilerine ve dini görüşlerine değindiğini ve yeni devletin temellerinden söz ettiğini görüyoruz. Bu dönemde, Bizans başkenti İstanbul'a yaklaşmak için Bursa başkent olarak seçilmiştir. Osmanlı gücü giderek artmakta ve Osmanlı devleti Avrupa'lı rakipleriyle gittikçe daha kolay başa çıkabilmektedir. 1361'de Edirne'nin Orhan'ın oğlu Murat tarafından fethedilmesiyle burası başkent olur ve İstanbul'daki İmparatorluğa bir adım daha yaklaşılır. Carretto, Yıldırım Bayezid'in Sultanlık dönemi ve başarılarını anlatarak ilk kez onun zamanında Batı'nın, can düşmanı Türklerin büyük ve güçlü bir imparatorluk kurduklarının gerçekten farkına vardığını söyler. Osmanlı İmparatorluğunun böylesine güçlenmesinden sonra yapılan fetihlere ve devletteki idari örgütlenmelere değinir.

* Eserin Türkçesi Türk Tarih Kurumu yayınları arasında basılmaktadır.

Zaviye'lerin, imaret'lerin, vakıfların nasıl kurulduğundan söz ederek, Bizanslılar ve Selçuklular'da zaten var olan bu kurumları Osmanlıların kendi gereksinimlerine göre kullanarak, vergi almak, toprakları kontrol etmek ve ordunun çekirdeğini oluşturan Sipahi birliğini maaşa bağlamak gibi sorunlarını kısa zamanda çözdüklerini belirtir. Sipahi'lerin nasıl örgütlendiğini ve hangi sistemle çalıştıklarını anlattıktan sonra yazar, iktidar gruplarından, Ulema'dan oldukları kabul edilen ve yönetimde söz sahibi olan Çandarlıoğulları, Mihaloğulları, Evrenosoğulları'ndan söz eder; bu ailelerin Osmanlı gücüne önemli katkılarda bulduklarını söyler. Yıldırım Bayezid'in saltanatu sırasında yapılan meydan savaşlarına ve hıristiyanlara karşı kazanılan büyük zaferlere dikkat çektikten sonra o dönemde Bayezid'in karşısına yeni bir düşmanın çıktığını, bu kişinin fetihleriyle eski Moğol İmparatorluğunu yeniden kurabilecek güçte olduğunu belirtir. Bundan sonra Bayezid'in yenilgisi ve ölüm öyküsü gelir. Bayezid'in ölümünden sonra Osmanlı İmparatorluğu adeta sona ermiş gibidir. Anadolu'daki Türk prensleri Timur'un yardımıyla devletlerinin başına dönerler. Yazar İmparatorluğun yayılmasını kısaca betimledikten sonra ilk bölüme son verir.

İkinci bölümde İmparatorluğun ikinci kez güçlenişi anlatılır. Yeniden doğuşun önemli ve özel çehrelerinden biri I. Mehmet'in oğlu ve varisi Sultan II. Murat'tır. O, Osmanlı tarihinde, hanedanının Balkanlardaki gücünü pekiştirmeyi ve Macaristan'a çıkarma yapmayı başaran en büyük kişilerden biridir. II. Murat'ın oğlu II. Mehmet tahta çıkınca Bizans başkenti İstanbul'u alarak gücünü içteki ve dıştaki düşmanlara karşı sağlamlaştıracağını düşünür. 29 Mayıs 1453 de İstanbul Türklerin eline geçer ve "Fatih" ünvanını alan II. Mehmet bundan sonra yeni önemli fetihler yapmayı sürdürür. Bu açıklamaların ardından 1480 yılında yapılan Otranto kuşatması anlatılır.

Yazar bundan sonra Kapıkullarını ele alır. Onların II. Mehmet'in en sadık yardımcıları olduğunu söyleyerek saraydaki görevlerini açıklar. Buna bağlı olarak o zamanın Osmanlı devlet düzenindeki bürokratik işleyişi ele alır. II. Bayezid'in savaşçı bir yapıya sahip olmadığı için pek başarılı olmadığını, ancak onun yerine geçen I. Selim zamanında fetih politikasının yeniden ele alındığını anlatır. I. Selim'den sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın Sultanlık dönemini konu ederek, onun zamanında devletin iyice güçlendiğini belirtir, ve yapılan yeni fetihleri sıralar. 1566 da Muhteşem Süleyman'ın ölümüyle büyük Sultanlar serisinin de sona erdiğini vurgular. Osmanlılar Balkanlar'a olduğu gibi Doğu'ya da alabildiğince yayılmışlardır ama ne yazık ki artık aldıkları yerler uzun süre ellerinde kalamamaktadır. III. Mehmet dönemindeki fetihlere de değinilerek Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın büyük dehasından söz edilir. Daha sonra Osmanlı devletinde karşılaşılan ekonomik ve sosyal sorunlar ele alınarak halkın "reaya" ve "askeri" olarak iki sınıfa ayrıldığı anlatılır; bu sınıfların görevleri, yaşayış biçimleri ele alınır. 1600 yılına doğru Osmanlı İmparatorluğunun Asya ve Avrupa'daki nüfusu yaklaşık 20 milyondur. (Avrupa nüfusunun beşte biri). Fakat ekonomik krizin patlak vermesiyle İmparatorluk tehlikeye girmiştir. Ekonomik sorunun temel nedeninin aslında "tımâr" sisteminde ve genel olarak Osmanlı zihniyetinde aranması gerektiğini vurgulayan Carretto, bu zihniyetin batıya kafa tutabilecek gelişmeleri engelleyen kapalı, muhafazakâr bir düşünce tarzı olduğunu söyler.

III. bölümde yazar öncelikle yeni sosyal sınıflar üzerinde durur. 16. yüzyılın sonundan itibaren ve 17. yüzyıl boyunca Osmanlılar devlet yönetiminde ve teşkilatında bazı aksaklıklar olduğunu farkederler. Bu dönemde toplumda, başta Yeniçeriler olmak üzere yeni sınıflar güçlenir. Bundan sonra harem ve harem kadınları ele alınarak haremde bulunan kişilerin nitelikleri ve görevleri anlatılır. Saraydaki kadınların kocaları üzerindeki etkileri çok büyüktür; bu kadınlar çok önemli politik kararların alınmasında bile zaman zaman etkili

olmuşlardır. Sultan'ın cariyesi arasında sık sık yabancı kökenli kadınlara da rastlanmaktadır. Yazar bunlardan örnekler verir ve kadının iktidar üzerindeki egmenliğinden söz ederken, bununla Osmanlı kültüründe erkek hakimiyetinin zayıf olduğunu söylemek istemediğini fakat Türk dünyasında kadının başka hiçbir kültürde görülmediği kadar büyük bir saygınlığı olduğunu vurgulamak istediğini belirtir.

Bu açıklamalarından sonra Carretto, bu kez de Sadrazamların yetkilerine değinerek Köprülü Mehmet Paşa'dan övgüyle söz eder; onun başarılı girişimlerini ve fetihlerini ele alır. Ölünce yerine geçen oğlu Fazıl Ahmet ünlü Viyana kuşatması girişiminde bulunmuş ama başarılı olamamıştır. Köprülü hanedanı daha sonra başa geçen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile sürmüştür ama o pek başarılı olamamıştır. 18. yüzyılda ise Rusya güçlenerek Osmanlı devleti için büyük tehlike oluşturmaya başlamıştır. 1783 'de II. Caterina Kırım'ı kendisine bağlar fakat asıl amacı Osmanlı topraklarını Hıristiyan güçler arasında paylaşmak, böylece İstanbul'da yeni bir Bizans devleti kurmaktır. Rusya ile yapılan bu savaşlarda Osmanlı İmparatorluğu artık "hasta adam" olmaya başlamış, çarice ise ezeli düşmanına üstün gelmiştir.

IV. bölümde geniş Osmanlı İmparatorluğu topraklarının her yerinde kontrolün eşit biçimde sağlanamadığından, önemli kentlerin, verimli yörelerin korunmasının ön plana alındığından, Arnavutluk, Libya ve Doğu Anadolu gibi dağlık yörelerde devlet kontrolünün daha zayıf olduğundan söz edilir. Hemen sonra Osmanlı İmparatorluğunun reform dönemi ele alınarak III. Selim'in kurduğu Nizam-ı Cedid anlatılır. IV. Mustafa'nın kısa süren saltanatından sonra II. Mahmut dönemi ele alınarak yaptığı reformlar övgüyle anlatılır. Onun Yeniçeri ocağını kaldırarak modern bir ordu kurması üzerinde durulur. Fakat geleneklerine bağlı olan Bosna-Hersek bu reforma başkaldırmıştır. Bu yeni dönemde yeni okullar açılmış, birçok kişi iyi yetişmesi için yurt dışına, özellikle de Paris'e yollanmıştır. Böylece Türkiye'de Fransız kültürüne karşı bir ilgi doğmuş, bunun etkisiyle 1868'de İstanbul'da, Fransızca eğitim yapan Galatasaray Lisesi kurulmuştur. Hemen ardından diğer yabancı diller de hızla önem kazanmaya başlamıştır. Bu bilgilerden sonra Abdülmecit dönemine geçilerek onun yaptığı yeniliklerden ve Tanzimat-ı Hayriye'den ve izleyicilerinden söz edilir.

Ardından 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşları üzerinde durulur, Plevne savaşı ve savunmasıyla Osman Paşa konu edilerek Berlin antlaşmasının ilkelerinden söz edilir ve bu antlaşmayla Bulgaristan'ın iç işlerinde bağımsızlığını kazandığı anlatılır.

Abdülmecit'ten sonra başa geçen Abdülaziz eğlenceye düşkün bir sultandır. Bu dönemde, daha sonra Giuseppe Mazzini'nin "Genç İtalya" modeli örnek alınmış, "Genç Türkler", yani Jön Türkler derneğinin temeli atılmıştır. Burada yazar özellikle Namık Kemal'in etkinliklerini vurgular. Bundan sonra II. Abdülhamit dönemi ve onun imparatorluğu kurtarmak adına bulunduğu girişimler ele alınarak bu dönemde Jön Türklerin dergilerini çıkarabilmek için yurt dışına gittikleri anlatılır. Abdülhamit döneminin sonlarında iktidara karşı yapılan ayaklanmalardan söz edilerek Mustafa Kemal'in bu yoldaki etkinlikleri, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ve Türk Ocaklarının kuruluşu konu edilir; Türkçülük kavramı açıklanarak bu alanda kurulan derneklere değinilir. V. bölümde I. dünya savaşı sırasında Türkiye'deki gelişmeler ele alınır. Sırasıyla 1918'deki Mondros mütarekesinden, 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar'ın İzmir'e çıkışından, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşmasından söz edilerek Kurtuluş Savaşı anlatılır. Büyük kurtarıcı Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basışı ve yine onun önderliğinde Kuva-yi Milliye örgütünün Anadolu'daki etkinlikleri, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisini kuruluşu ele alınır ve bu yeniliklere karşı yapılan bazı ayaklanmalardan, 'Yeşil Ordu'dan, Nak-

şibendi tarikatının başı Şeyh Sait isyanından söz edilir. Daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve amacı anlatılarak Jön Türklere Talat ve Cemal Paşa'ların Ermeniler tarafından öldürülüşüne değinilir. Ardından yazar 24 Temmuz 1923 de yapılan Lozan antlaşmasını anlatarak Mustafa Kemal'in yaptığı reformları sıralar, özellikle de 5 Aralık 1934 tarihinde yürürlüğe giren bir yasayla Türkiye'de kadınların seçme ve seçilme hakkına sahip olduğunu belirterek, İtalya'da aynı yasanın ancak 1946 da çıktığına dikkat çeker. Bundan sonra yazar Kemalizm ilkelerini anlatarak büyük kurtarıcının "devletçilik" kavramından söz eder. Onun İran'da Şah Rıza Pehlevi, Mısır'da Nasır, Tunus'ta Burgiba, Endonezya'da Sukarno, Pakistan'da Butto ve Irak'ta Saddam Hüseyin gibi diğer büyük İslam devlet başkanlarıncı örnek alındığını söyler.

VI. bölüme yazar İtalya-Türkiye ilişkilerine değinerek başlar. Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'nün onun politikasını sürdürmeye çalıştığını anlatarak, onun birinci dünya savaşındaki tutumuna değinir. Savaştan sonra İnönü'nün demokrasiye, çok partili döneme geçilmesi için verdiği uğraştan söz ederek, ardından Celal Bayar ve Adnan Menderes dönemini ele alır. 27 Mayıs 1960 devrimini, 1961 Anayasa'sının getirdiklerini anlattıktan sonra Carretto 12 Mart 1971 deki askeri darbe girişiminden, 12 Eylül 1980'de yapılan askeri darbeden söz eder ve Milli Güvenlik Konseyi'nin işlevini anlatır. Son bölümün son kısmında ise yazar Türkiye'nin bugünkü durumuna değinerek yaptığını bitirir.

Sonuç bölümünde ise, Türklerin köklü bir ulus oldukları, bu yüzden Türk kavramının Avrupa'lılarda önemli bir yer tuttuğu ve bu kavramın etkisinin Avrupa'da hâlâ sürdüğü, hatta sanatın çeşitli dallarında, sanatçıların yapıtlarında Türklere sık sık yer verilmesinin bunun göstergesi olduğu vurgulanır. Yazar sözlerini şöyle bitirir: "Ay çöreği yerken bunun müslüman kuşatmacıların simgesi olan, bayraklarındaki yarım aydan geldiğini belki de bilmeyiz. Bir milli marş dinlerken bunun aslında Yeniçeri bandosunun çaldığı ritimleri içerdiğini anımsamayız. Fakat Mozart'ın "Türk Marşı" adlı bir yapıtının olduğunu biliyoruz. Ama yine de bu ülke günümüzde - belki de artık korku uyandırmadığı için-korku uyandırdığı eski dönemlere kıyasla daha az tanınmaktadır".

Yazarın Türkiye'yi ve tarihini iyi tanıdığı bellidir, olaylar nesnel açıdan ele alınarak incelenmiş, önyargılı yorumlara pek yer verilmemiş, kıyaslamalardan kaçınılmıştır. Yazar bazı yanıltıcı bilgiler vermesine karşın, batılı bir gözlemci olarak, batı dünyasını üstün tutma çabasına girmeden ve yan tutmadan yazmıştır. Yazar bazı yanıltıcı bilgiler vermesine karşın, batılı bir gözlemci olarak, batı dünyasını üstün tutma çabasına girmeden, yan tutmadan yazmıştır. Yapıtta ayrıca aşırı övgü ya da yergi göze çarpmaz. Carretto, bazı yabancı tarihçilerin düştüğü anakronizm yanlışlarından kendini kurtarmış, yapıtını belirli bir tarih bilinciyle oluşturmuştur. Ayrıca az bilinen ama büyük olayları tamamlayan bazı ayrıntılara yer vermesi de yapıtı ilginç kılmaktadır. Türkler, tarihleri, gelenekleri, kültür birikimlerini yalın bir İtalyanca ile, öz bir biçimde anlatılmıştır.

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi, sayı 2, Ankara Ocak 1991, 342 sayfa.

Eserde, Ondört makale, iki belge yayını ve iki kitap tanıtımı bulunmaktadır.

Dergide makaleler yazar soyadı alfabetiğine uygun şekilde yer almaktadır. Yine, dergide bazı makaleler yabancı dilde (İngilizce) kaleme alınmıştır. Derginin arkasında ise, dergini içindkiler listesi İngilizce olarak da verilmiştir.

Dergideki makaleler, adından da anlaşılabilceği gibi, Osmanlılardaki siyasi olaylar, onların milletler arası münasebetleri, bilimsel faaliyetleri, bu geniş zaman kesitinde sosyal hayattaki gösterdiği değişimler vb. konuları ele alıp, incelemektedir.

Dergideki ilk makale Seçil Akgün tarafından kaleme alınmış olup, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimatın doğuşu ile ilgilidir (İngilizce) (s. 1-14); Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Tanzimatın belli başlı sebepleri tartışılmıştır.

Dergideki ikinci makale Halil Cin'in Magrib ülkelerinde İslam ve Türk idari ve hukuki etkileri ele alınıp, incelenmiştir. (s. 15-38). Yazar konuyu idari ve hukuki olarak iki ana esasta ele almıştır ve bu görüşlerini bazı Başbakanlık belgeleriyle de desteklemiştir.

Derginin üçüncü makalesi, Musa Çadircı'nın Namık Kemal'in sosyal ve ekonomik görüşleriyle ilgili ilginç bir makalesidir (s. 39-52). Makalede, bu meşhur şairimizin sosyal yapılaşmada ve ekonomik kurumlaşma bakımından ileri sürdüğü görüşleri üzerinde kısaca durulmaktadır.

Dördüncü makale, Melek Delilbaşı'nın, Osmanlı Vergi Kayıtlarına dayanarak onaltıncı yüzyıl Preveze'sinin İngilizce bir değerlendirmesidir. (s. 53-62).

Ferit Duka, onbeşinci yüzyıllar onsekizinci yüzyıllar arasındaki Arnavut nüfusun islamlaşması süreci konusunda belirlediği bulgularını vermektedir (s. 63-72).

Bu makaleyi Yavuz Ercan'ın uzunca bir makalesi izlemektedir. (s. 73-126). Bu makale iki kısımdan meydana gelmektedir. Bunlardan ilki, 1806 tarihinde III. Selim zamanında Napoleon Bonapart'a elçi olarak gönderilen Seyyid Mehmed Emin'in Sefaretnamesi hakkında bir değerlendirme ve ikinci kısım ise, söz konusu sefaretnamenin metnidir.

Bu makaleyi izleyen makalede ise, Esin Kâhya ondokuzuncu yüzyılda Osmanlılardaki fizyoloji çalışmaları ve deneysel fizyolojinin kuruluşu hakkında bilgi vermektedir. (s. 127-140).

Uygur Kocabaş ise, ilk vilayet gazetesi olan Tuna Vilayet Gazetesi'ni tanıtılmaktadır (141-150).

Bunu izleyen makale, ekonomi tarihi ile ilgili olan Yılmaz Kurt'un Sis Sancağı'nın ekonomik yapısının değerlendirmesidir. Yukarıda hemen bütün makalelerde olduğu gibi burada da yazar kaynak metinlere (tahrir defterleri) dayanmaktadır (s. 151-201).

İsrafil Kurtcephe, diğer makaleler de görüldüğü üzere, belgelere dayanarak, yüzyılımların başlarında ancak günümüzde hala bazı yönleriyle problem olmayı sürdüren, yani güncelliğini bir ölçüde devam ettiren Rodos ve Oniki Adanın İtalyanlarca işgalini tartışmaktadır (s. 201-216).

İspanyol bilim adamı, Victor Morales Lezcano, ilginç bir konuya değinmekte ve İspanya ve Türkiye arasındaki siyasi yaklaşma konusunu özlü bir şekilde ele alıp, açıklamaktadır (s. 217-230).

Bilindiği gibi, tarih araştırmalarında, seyahatnameler yazıldıkları devrin yapısını aksettirmesi açısından önemli belgelerdir. Ertuğrul Önalp tarafından kaleme alınmış olan bu kısa makalede ise, onaltıncı yüzyıla kadar olan dönemde (XII-XV) İspanyol gezginlerinin Türkiye ve bazı İslâm ülkeleri hakkında bilgi verilmektedir (231-238).

Yine aynı devri ele almış olan Mehmed Ali Ünal ise, Çemişgezek ülkesi diye de adlandırılan Mazgird, Pertek ve Sağman sancak beylikleri ile Pir Hüseyin oğullarının siyasi idarelerini inceleyerek, bu yerlerin Osmanlılara geçene kadar ki siyasi yapısının bir değerlendirmesini yapmıştır (s. 239-266).

Dergideki son makale, Nesimi Yazıcı tarafından kaleme alınmış olup, Vekâye-i Mısırye adlı Arapça-Türkçe basılmış ilk gazetesi hakkında bilgi vermektedir (s. 267-278).

Derginin bundan sonraki iki yazısı, belgeler başlığı altında verilmiş olup, bunlardan ilk Muzaffer Arıkan'ın sunduğu Türk Deniz Tarihi ile ilgili Salazar Kütüphanesinde bulunan on belgenin metnidir (s. 279-301).

Yücel Özkaya ise Başbakanlık Arşivinde, Cevdet Dahiliye 430 numarada bulunan ve onsekizinci yüzyılda Rumelindeki sosyal hayata ışık tutan bir belgenin transkripsiyonu vermektedir (s. 303-334).

Derginin son kısmı kitap tanıtımlara ayrılmış olup, burada M. Mehdi İlhan tarafından Wolf Dieter Hutteroth'un Palestine and Transjordan in the Sixteen Century adlı eseri ve Ligor Mile tarafından Kopi Koçi'nin Mustafa Kemal Atatürk adlı eseri tanıtılmaktadır.

Sonuç olarak değerlendirirsek, ikinci sayısı çıkan bu dergide, genellikle makaleler kaynak metinlere dayanılarak kaleme alınmıştır. Bazen yazarlar, dayandıkları kaynak metinlerden kısımlar aktarmışlar ya da metnin bütünü vermeyi tercih etmişlerdir. Bunlara ilave olarak, bazı makaleler, yukarıda da belirtildiği sadece kaynak metin yayınından ibarettir.

Günümüzde tarih çalışmalarının sadece siyasi olayların değerlendirilmesiyle anlaşılmayacağı, ancak siyasi olayları hazırlayan içtimai, iktisadi ve kültürel etkenlerin de bu olayların şekillenmesinde ne kadar önemli olduğu göz önünde bulundurulursa, birinci planda kaynak metin çalışmalarına önem veren bu yayının gerekliliği daha belirginleşmektedir.

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Ertudes :	<u>Page</u>
BAYRAM, YRD. DOĞ. DR. SEBAHATTİN: Nouveaux Documents de Kültepe sur les Immeubles (en turc, avec 7 illustrations)	297
ÖZBEK, PROF. DR. METİN: Squelettes d'Enfants trouvés au Théâtre romain de Nicomédie (en turc, avec 9 illustrations)	315
AYDIN, M.A. NAFİZ: Inscription ourartéenne de Güzelhisar (en turc, avec 1 carte, 2 illustrations)	323
GÜNDOĞDU, DOĞ. DR. HAMZA: Ensemble architectural du Village Havadan/Develi (en turc, avec 18 illustrations)	331
UYANIK, MEVLÛT: Analyse de Cheik Bedrettin et de son Action comme Opposition sociale dans l'Histoire de Pensée ottomane (en turc)	341
GÖYÜNÇ, NEJAT: Les Mevlevis dans l'Etat ottoman (en turc)	351
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Système des <i>Protégés</i> et son Abus dans l'Etat ottoman (en turc)	359
ERCAN, PROF. DR. YAVUZ: Impôts acquités par les Minorités non musulmanes et ses Conséquences sociales (en turc)	371
KÜÇÜKKAYA, YRD. DOĞ. DR. AYŞE GÜLÇİN: Bâtiments d'Adrinople dans la Période de Sedefkâr Mehmet Ağa, chef des Architectes et Defterdar Ekmekçiöğlü Ahmet Pacha (en turc, avec 44 illustrations)	393
İLHAN, MEHMET MEHDİ: The Ottoman Archives and Their Importance for Historical Studies: Whit Special Reference to Arab Provinces (en anglais, avec 12 documents)	415
İLTER, FÜGEN: Une Colonie méditerranéenne abandonnée à la Nature: Kaya Köy (ancien Levisi) et ses Eglises (en turc, avec 24 illustrations, 1 carte)	473
ARMAOĞLU, PROF. DR. FAHİR: La Conférence de Lozanne et l'Amérique dans les Documents américains (en turc)	483
YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR: Mots passés à la Langue bulgare de la Langue turque et des Turcs (en turc)	529
 Conférences :	
İLHAN, SUAT: Le Tanzimat dans la Constitution militaire de l'Empire ottoman (en turc)	563
 Traductions :	
RUBY, CHRISTIAN: (traduit par Yediylidiz, Bahaeddin): Qu'estce que l'Histoire? (en turc)	579
 Bibliographie :	
KURAY, GÜLBENDE, GIACOMO E. CARRETTO: <i>I Turchi del Mediterraneo, dall'ultimo impero islamico alla nouwa Turchia</i> (en turc)	589
KÂHYA, PROF. DR. EŞİN: Otam (en turc)	593

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LV

No. 213

Août 1991

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 1